

Змест

Прадмова аргкамітэту і рэдакцыі	4
<i>Захар Шыбека (Менск)</i>	
АБАГУЛЬНЯЮЧЫЯ ВЕРСІІ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ	5
<i>Алесь Смалянчук (Гародня)</i>	
ФЕНОМЕН БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ	11
<i>Аляксандар Краўцэвіч (Гародня)</i>	
КЛІЮ САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ –	
МУЗА ЦІ СЛУЖКА КАМУНІСТЫЧНАЙ ІДЭАЛОГІ?	23
<i>Андрей Киштымов (Менск)</i>	
“ЭНЦЫКЛАПЕДЫЯ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ”	
КАК ЗЕРКАЛО БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	29
Дыскусія пасля I паседжання	35
<i>Сяргей Токць (Гародня)</i>	
САВЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКАГА	
СЯЛЯНСТВА ПЕРЫЯДУ РАСЕЙСКАЙ ІМПЕРЫІ	45
<i>Наталля Сліж (Гародня)</i>	
ДАСЛЕДАВАННЕ ГІСТОРЫІ ШЛЯХЕЦКАЙ СЯМ’І:	
навыкарыстаныя магчымасці беларускай гісторыяграфії	74
<i>Вольга Ямкова (Кіеў)</i>	
СТАН І ПЕРСПЕКТИВІ НАУКОВОІ.. РОЗРОБКІ ТЕМИ	
МІЖВОЕННОІ.. УКРАЇНСЬКОІ.. І БІЛОРУСЬКОІ.. ЕМІГРАЦІІ..	81
<i>Эдуард Мазько (Гародня)</i>	
САВЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКАГА	
НАЦЫЯНАЛЫНАГА РУХУ Ў МІЖВАЕННАЙ ПОЛЬШЧЫ	101
<i>Ірына Кітурка (Гародня)</i>	
АГРАРНАЯ ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ 17 – 18 ст.	
У БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ: ЗДАБЫТКІ І	
СТЭРЭАТЫПЫ	134
<i>Іна Соркіна (Гародня)</i>	
ПРАБЛЕМЫ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ НА СТАРОНКАХ ЧАСОПІСА	
“НАШ КРАЙ” (другая палова 1920-х гадоў)*	141
<i>Віктар Белазаровіч (Гародня)</i>	
ВЫВУЧЭННЕ АГРАРНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ НАВЕЙШАГА ЧАСУ Ў	
БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ	151
<i>Макараў Максім (Торунь)</i>	
МЕЙСКІЯ ЎЛАДЫ ВІЦЕБСКА ДА ЎВЯДЗЕННЯ МАГДЭБУРГСКАГА	
ПРАВА (канец 15 ст. – 1597 г.)	156

АРТЫКУЛЫ

Дзмітры Зайцаў (Менск)

- ПОГЛЯДЫ СТАРЦА АРЦЕМІЯ НА ПРАБЛЕМУ ВЕРЫ І ВЕДА Ў
У КАНТЭКСЦЕ БЕЛАРУСКА-РАСЕЙСКА-УКРАИНСКІХ

УЗАЕМАДНОСІНАЎ 169

Андрэй Лукашэвіч (Менск)

ВАЕННАЕ СТАНОВІШЧА Ў БЕЛАРУСІ Ў 1812 г. 181

Янка Трацяк (Гародня)

УЛАДЗІСЛАЎ ТАЛОЧКА: ШТРЫХІ ДА ПАРТРЭТУ

БЕЛАРУСКАГА РЭЛІГІЙНАГА І КУЛЬТУРНАГА ДЗЕЯЧА 194

АРХЕАЛОГІЯ

Мікалай Плавінскі (Менск)

АДЗІН З ТЫПА Ў СЯРЭДНЯВЕЧНЫХ МЕЧАЎ

З ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ 201

Васіль Варонін (Менск)

КАМЯНІ З ГІСТАРЫЧНЫМІ

НАДПІСАМІ: ЗАГАДКА “АЛЯКСАНДРА” 208

ТЭРМІНАЛОГІЯ

Зміцер Мазарчук (Менск)

ТЭРМІН “ДЗЯРЖАВА” І ПРАБЛЕМА ПАЛІТАГЕНЕЗУ 212

ДАКУМЕНТ

Аляксандр Ілын (Берасце)

БЕЛАРУСКІ РУХ ВАЧЫМА ПОЛЬСКАЙ ПАЛІЦЫІ 223

РЭЦЭНЗІІ 225

ДЫСКУСІЯ

Аляксандар Краўцэвіч

Дэмакратыя – паняцце гістарычнае 229

НАВУКОВАЯ ХРОНІКА 233

ЮБІЛЕЙ 238

КНІЖНЫ АНОНС 253

МАТЭРЫЯЛЫ
IV НАВУКОВАЙ КАНФЕРЭНЦЫИ
Беларускага гістарычнага таварыства

БЕЛАРУСКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ
ЧАСОЎ БССР

Менск, 31 траўня – 1 чэрвеня 2004 г.

Прадмова аргкамітэту і рэдакцыі

IV навуковая канферэнцыя БГТ **Беларуская гісторыяграфія часоў БССР*** была прысвечана пераважна феномену беларускай савецкай гісторыяграфіі. Абранне гэтай праблематыкі тлумачылася тым, што ў сучаснай айчыннай гісторычнай навуцы назіраюцца відавочныя спробы рэабілітацыі ідэала гісторыі. Прадстаўнікі ўладных структураў спрабуюць адрадзіць добраўядомую з часоў БССР дырэктыўную гісторыю, мэтаю якой з'яўляеца не пошук ісціны, а аблугаўванне чарговых палітычных начальнікаў. На нашых вачахадываеца рэанімацыя трупа савецкай гісторыяграфіі з удзелам асобных прадстаўнікоў беларускай навуки.

Удзельнікі канферэнцыі спрабавалі адказаць на наступныя пытанні:

– У якой ступені беларуская савецкая гісторыяграфія адпавядала патрабаванням навуковасці? Якім быў яе ўнёсак у вывучэнне беларускай мінуўшчыны, і якую ролю яна адыграла ва ўмацаванні камуністычнага рэжыму на беларускай зямлі, у русіфікацыі і саветызацыі насельніцтва краіны?

– Чым адрозніваеца сучасная “дырэктыўная гісторыя” ад сваёй савецкай папярэдніцы?

– Наколькі далёка адышли ад беларускай савецкай гісторыяграфіі прадстаўнікі нацыянальнай канцэпцыі гісторыі Беларусі? Ці патрэбны сучасным даследчыкам дыялог з прадстаўнікамі беларускай савецкай навуکі?

Канферэнцыя зацікаўляла замежных даследчыкаў. Актывны ўдзел у ёй прынялі д.г.н. Леанід Гарызонтаў (Інстытут славяназнаўства РАН, Расея), др Дарота Міхалюк (Універсітэт імя М. Каперніка ў Торуне, Польша), мтр Вольга Ямкова (Кіеўскі нацыянальны ўніверсітэт імя Т. Шаўчэнкі, Украіна).

Акрамя выступаўцаў, чые даклады мы публікуем, на канферэнцыі таксама выступілі І. Кузняцоў, В. Варонін, В. Карнялюк, В. Мазец, С. Марозава. На жаль, калегі не змаглі прадаставіць свае тэксты да публікацыі (за выключэннем І. Кузняцова, чый даклад не публікуеца па тэхнічных прычынах).

Абрады канферэнцыі праходзілі ў Менску ва ўтульнай залі сядзібы БНФ. За гэта мы прыносім шчырную падзяку сп. Віктару Іашкевічу.

* I канферэнцыя БГТ “Праблемы айчыннай гісторыяграфіі” адбылася ў студзені 2001 г. у Гародні (гл. Гістарычны Альманах. Т. 4), II-я “Праблемы перыядызацыі гісторыі Беларусі” прайшла ў Магілёве ў лістападзе 2001 г. (гл. Гістарычны Альманах. Т. 7), III-я “Праблемы тэрміналогіі беларускай гісторычнай навуکі” – у Менску ў канцы траўня 2003 г. (гл. Гістарычны Альманах. Т. 9).

I паседжанне

Гістарычна навука ў БССР і СССР. Страты і набыткі

*Захар Шыбека (Менск),
доктор гісторыкія, прафесар
Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітetu*

АБАГУЛЬНЯЮЧЫЯ ВЕРСІИ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Дапаможнікі і падручнікі па гісторыі Беларусі. Напісанне абагульняючых працаў па гісторыі Беларусі заўсёды звязвалася з шэрагам цяжкасцяў. У складзе Расейскай імперыі першую нацыянальную версію беларускай гісторыі пад назвай “Кароткая гісторыя Беларусі” ўдалося выдаць у Вільні толькі ў 1910 г. Яе аўтарам быў Вацлаў Ластоўскі. З устанаўленнем савецкай улады выйшаў вельмі і сціплы па памерах “Кароткі нарыс гісторыі Беларусі” Усевалада Ігнатоўскага (Менск, 1922). Аўтар выдання працягваў лінію В.Ластоўскага, выкладаючы гістарычныя падзеі з нацыянальных пазіцый. Аднак у часы сталінскага панавання гэтая лінія была перарвана. Грунтоўная “Гісторыя Беларусі” Мітрафана Доўнара-Запольскага, напісаная ў 1926 г., пабачыла свет толькі ў незалежнай Беларусі (Менск, 1994; 2003). Васіль Шчарбакоў выдаў “Нарыс гісторыі Беларусі” (Менск, 1934) ужо ў поўнай адпаведнасці са сталінскай дактринай грамадскага развіцця. Праўда, гэта не ўратавала яго, як і У.Ігнатоўскага, ад рэпрэсій. Іх кнігі былі забароненыя. Дапаможнікаў па айчыннай гісторыі ўвогуле не засталося.

Пасля другой сусветнай вайны агульная праца па гісторыі Беларусі рыхтавалася пад жорсткім контролем камуністычнага кіраўніцтва Менску і Масквы. Пад рэдакцыяй У.Н.Перцава, К.І.Шабуні, Л.С.Абэцадарскага колектывам аўтараў была створана “Істория Белорусской ССР” у двух томах (Менск, 1954). Практычна без істотных зменаў яна была перавыдадзена ў 1961 г. Гэтыя акадэмічныя выданні выкарыстоўваліся ў якасці дапаможнікаў на гістарычных факультэтах педінстытутаў і БДУ. Спеціяльных падручнікаў ці дапаможнікаў для ВНУ не існавала. І будучыя выкладчыкі гісторыі штудзіравалі курс беларускай гісторыі па невялікаму дапаможні-

ку пад рэдакцыяй прафесара Л.Абэцадарскага, які прызначаўся для сярэдняй школы. Студэнты іншых спецыялізацый замест гісторыі Беларусі вывучалі гісторыю КПСС ды эканамічную гісторыю СССР і замежных краінаў. З нешматлікіх калектыўных выданняў савецкай эпохі лепшым засталася пяцітомная “Гісторыя Беларускай ССР” (Менск, 1972 – 1975). Яна вылучалася грунтоўнасцю выкладзенага матэрыялу.

Першым выданнем пасля распаду ССР сталі “Нарысы гісторыі Беларусі” (Т. 1-2. Менск, 1994 – 1995) пад рэдакцыяй акаадэміка М.П.Касцюка. Яго аўтары адыходзяць ад савецкіх трактовак і асвятляюць уласную гісторыю з нацыяналістычнага духу. У такім жа накірунку быў напісаны і першыя дапаможнікі па гісторыі Беларусі для сярэдняй школы (аўтары М.В.Біч, Г.В.Штыхаў і інш.).

Пасля ўстанаўлення ў Беларусі прэзідэнцкай улады ўжо 20 жніўня 1994 г. у “Советской Беларуси” было аб'яўлена аб неабходнасці “выветривания” з дапаможнікаў нацыяналістычнага духу. У пачатку 1997 г. напісаныя дапаможнікі пачалі ўводзіцца ў школах. У 1998 г. выйшаў падручнік для ВНУ у двух татах, створаны выкладчыкамі ВНУ пад рэдакцыяй прафесараў Я.К.Новіка і Г.С.Марцуля. Двухтомнік ствараўся сем гадоў і ўяўляў сабой спробу рэабілітацыі ідэалагемаў савецкай гісторыі. Аўтары знаходзілі поўную падтрымку з боку прасавецкага прэзідэнцкага кірауніцтва. Усе пазнейшыя афіцыйныя ці дзяржаўныя, версіі гісторыі Беларусі ствараліся ва ўмовах прэзідэнцкай цэнзуры ці самацэнзуры. Усе яны ў той ці іншай ступені носяць на сабе адбітак дырэктыўнай гісторыі, гэта значыць гісторыі, напісанай пад палітычным заказом беларускага прэзідэнта.

У 2000 г. свет пабачыў падручнік “Гісторыя Беларусі” ў двух частках пад рэдакцыяй І.П.Крэнія. Выданне калектыўных падручнікаў становіцца традыцыйным для гістарычных факультэтаў БДУ і Гарадзенскага ўніверсітэта. Аднаўляюцца і аўтарская версіі гісторыі Беларусі (Чигринов П.Г. Очерки истории Беларуси. Мн., 1997; И.И.Ковкель, Э.С.Ярмусик. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Мн., 2000; Я.И.Трешченок. История Беларуси. Ч.1. Досоветский период. Могилев, 2003. Мн., 2004).

Сярод аўтарскіх версій асаблівай рэакцыйнасцю вылучаецца дапаможнік былога настаўніка Аляксандра Лукашэнкі Якава Трашчанка. Асноўным матывам гэтага твору з'яўляецца абяленне расейскага самаўладдзя, нібыта ўратавашага беларусаў ад паланізацыі. Ва ўводзінах аўтар заўяўляе, што яго мэта – узнаўленне ў Беларусі разбуранай аднастайнасці гістарычнай адукацыі і “мотивированное преодоление национальных схем”. Рэзэнтамі ідэалагізаванага выдання выступаюць прафесары М.С.Сташкевіч і Э.М.Загарульскі. Дапаможніку абавязковым парадку распаўсюджваецца ў навучальных установах краіны ў якасці эталона для вык-

ладання айчыннай гісторыі, але выкладчыкі і студэнты не вельмі спяшаюцца набыць яго, каб зрабіць настольнай кнігай.

З 2000 г. у вышэйшых навучальных установах пачалося выкладанне інтэгральнага курса “Гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветнай цывілізацыі)”. Першы дапаможнік па дадзенаму курсу (“Гісторыя Беларусі ў кантэксце єўрапейскай цывілізацыі: Дапаможнік”. Падрэд. Л.В.Лойка. Менск, 2003) пакуль не вылучаецца сваёй змястоўнасцю. Дапаможнік А.І.Котава “Гісторыя Беларусіі сусветная цывілізацыя” (Менск, 2003) аказаўся больш удалым. Еўрапейскі кантэкст дазваляе аўтарам выходзіць за межы дырэктывыўнай гісторыі.

Грунтоўным акадэмічным выданнем, аддаленым ад палітыкі, абяцае быць новая 6-томная “Гісторыя Беларусі”. Аднак пакуль у свет выйшлі толькі яе першы і трэці томы: “Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.” (Менск, 2000) і “Беларусь у часы Рэчы Паспалітай” (Менск, 2004) пад агульнай рэдакцыяй М.П.Касцюка.

Пакуль існуе толькі адна недзяржаўная (неафіцыйная) версія гісторыі Беларусі, створаная і выдадзеная ў сувярэннай Беларусі. Яе аўтарамі з’яўляюцца Г.Сагановіч (“Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя”. Менск, 2001) і З.Шыбека (“Нарыс гісторыі Беларусі. 1795 – 2002”. Менск, 2003). Да і то, гісторыя презідэнцкай Беларусі не знайшла ў ёй належнага асвя酌ення.

Версіі гісторыі Беларусі, выдадзенныя ў замежжы. У адрозненне ад гісторый суседніх народаў, беларускае мінулае доўгі час мала набіла замежных вучоных. Адзінымі абавязуночымі выданнямі былі кніга амерыканскага гісторыка Нікаласа Вакара “Беларусь: стварэнне нацыі” (Vakar N. Byelorussia. The Making of Nation. Cambridge, Massachusetts. 1956) і “Гісторыя Беларусі” польскага гісторыка Марцэлія Космана (Kosman M. Historia Białorusi. Wrocław, 1979).

Сітуацыя змянілася пасля абавязченні незалежнасці Беларусі. Цікаўасць да яе гісторыі імгненна ўзрасла. Першая спроба асэнсавання гісторычнага мінулага незалежнай Беларусі належыць амерыканскаму гісторыку беларускага паходжання Янку Запрудніку “Беларусь на гісторычных скрыжаваннях” (Нью-Ёрк, 1996; Менск, 1997) і польскому гісторыку беларускага паходжання Яўгену Мірановічу “Найноўшая гісторыя Беларусі” (Беласток, 1999; Санкт-Пецярбург, 2003). Ён жа ў саўтарстве з другім польскім гісторыкам беларускага паходжання А.Латышонкам у 2002 г. выдаў на сродкі Міністэрства нацыянальнай адукацыі Польшчы дапаможнік, які адпавядае дзяржаўнай праграме вывучэння беларускай тэматыкі ў сярэдніх і няпоўных сярэдніх школах Падляшскага ваяводства, але варты вывучэння і ў вышэйшай школе (Łatyszonek Oleg, Mironowicz

Eugeniusz. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku. Białystok, 2002). Беларускія гісторыкі ў 2001 – 2002 гг. выдалі ў Любліне на польскай мове ўласную версію гісторыі Беларусі (Henadz̄ Sahanowicz. Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. Lublin, 2001; Zachar Szybieka. Historia Białorusi. 1795 – 2000. Lublin, 2002). У Германіі кароткі агляд гісторыі Беларусі зрабіў Д.Хольтруге (D.Holtbrügge. Weißrussland. Dortmund, 1996). Пазней пры ўдзеле беларускіх навукоўцаў быў выдадзены дапаможнік па гісторыі Беларусі для нямецкіх студэнтаў (Handbuch der Geschichte Weißrusslands. Herausgegeben von Dietrich Beytag und Rainer Lindner. Göttingen, 2001). Аўтарам кароткай сінтэзы гісторыі Беларусі ў Англіі стаў прафесар Давід Марплес (Marples David R. Belarus. From Soviet Rule to Nuclear Power. London, 1996). Толькі ў замежжы існуе магчымасць ствараць непалітызаваныя і поўныя версіі гісторыі Беларусі, уключна з яе сучасным этапам.

Гісторыя і сучаснае беларускае грамадства. Якія ж перспектывы захавання дырэктыўнай гісторыі ў Беларусі? Шмат залежыць ад настроіў у грамадстве. Існуе міф аб ніzkай гістарычнай свядомасці беларусаў. Гэта не зусім дакладна. Яны добра ведалі савецкую гісторыю, таму ў іх была даволі высокая савецкая гістарычнай свядомасць. Але яны дрэнна ведалі гісторыю Беларусі, таму мелі ніzkую нацыянальную гістарычную свядомасць. Нельга згадзіцца і з тым, што беларускае грамадства, даволі інтэлектуальнае па свайму ўзроўню, не цікавілася гісторыяй, не чытала кніжак па гісторыі. Не ўсе чытаюць навуковыя кніжкі і ў Германіі ці ЗША. Чытае эліта. І ў гэтым сэнсе беларусы мала адрозніваюцца ад іншых народаў.

Іншая справа, што для жыхароў Беларусі і зараз харктэрна двухплюсная гістарычнай свядомасць. Большасць людзей стала га веку належыць да носьбітаў савецкай гістарычнай свядомасці. Яны ведаюць гісторыю былога СССР лепей, чым гісторыю Беларусі. На другім полюсе знаходзіцца моладзь, якая вывучала гісторыю ўжо ў школах незалежнай Беларусі. Калі для першых гісторыя ўласнай краіны звязваецца з БССР, савецкай беларусізацыяй, то для другіх – з ВКЛ, “Нашай нівай”, БНР. Паміж імі захоўваюцца, на жаль, ідэалагічныя барыкады – розныя ацэнкі мінулай вайны, розныя адносіны да бітвы пад Оршай у 1514 г. і інш. Сучаснае кіраўніцтва імкненцца падтрымліваць старэйшае пакаленне і не дапусціць прыніжэння ў нашай гісторыі савецкага этапу развіцця. Таму ў нас існуюць, на жаль, не толькі дзве гістарычныя свядомасці, але і дзве гісторыі Беларусі – афіцыйная, якую пропагандуе дзяржава, і неафіцыйная, якую пропагандуюць недзяржайныя выданні. І гэта істотна перашкаджае павышэнню гістарычнай самасвядомасці беларускага насельніцтва ў цэлым. Такая недарэчнасць звязана з асаблівасцямі пераходнай эпохі, якую перажывае Беларусь. Але

бяспрэчна, што з цагам часу савецкая гісторыя стане арганічнай часткай нацыянальнай гісторыі і супярэчнасці знікнуць самі па сабе.

Не толькі ў Беларусі, але ва ўсіх краінах былога сацыялістычнага лагеру зараз ідзе працэс дэсаветызацыі гісторыі і фармавання нацыянальнай гістарычнай канцэпцыі. Звычайная канкурэнцыя кансерватараў і мадэрністаў набывае ў такіх умовах палітычны, ідэалагічны характар. У выніку згаданыхтрансфармацый напостсавецкай прасторы складваюцца, на думку аўтара, чатыры мадэлі ўзаемаадносінаў дзяржавы і гісторыі. У выпадку Беларусі дзяржава прыняла бок кансерватараў. У Рәсей і Украіне дзяржава апынулася паміж кансерватарамі і мадэрністамі, спрабуючы выступаць у ролі арбітра. У Літве мадэрністы апярэджаючы рэфармацыйную дзеянасць дзяржавы, выступаючы дарадцамі палітыкаў. У Польшчы і іншых еўрапейскіх краінах дзяржава не ўмешваецца ў справы гісторыі. Кансерватары і мадэрністы дысктууюць паміж сабой у аўтаномным рэжыме. Дзяржава пры неабходнасці карыстаецца вынікамі іх навуковых адкрыццяў. Такі аптымальны варыянт узаемаадносінаў дзяржавы і гісторыі павінен скласціся ва ўсіх постсавецкіх дзяржавах. Тады і ў Беларусі гісторыя стане адзінай, а нацыянальная гістарычная самасвядомасць беларусаў узімеецца.

Пытанне да Захара Шыбекі

Андрэй Кіштымаў (Менск): Існуюць дзве школы – афіцыйная гістарыграфія і нацыянальная гістарычнай школа. Прычым апошняя з аднаго боку адраджаецца, а з другога – пачынае дзеянічаць амаль “з чыстага ліста”. Дзеяніні афіцыйнай і нацыянальнай гістарыграфіі ў адносінах да сваіх папярэднікаў супрацьлеглыя. Нацыянальная пачала і працягвае перавыданне працаў сваіх папярэднікаў – Ігнатоўскага, Ластоўскага, Цвікевіча, Доўнап-Запольскага ды інш. Спадчына гэтых даследчыкаў ізноў уводзіцца ў гістарычны зварот. А вось афіцыйная не займаецца перавыданнем працаў сваіх “сталпоў”. Гэта кансерватары без кансервациі. Хачу запытаць, навошта сёняня Трашчанок, калі ўжо ёсьць Абэцадарскі? Можна было б толькі дапоўніць Абэцадарскага. Ці ёсьць у новых працах прадстаўнікоў афіцыйнай гістарыграфіі рэвізія папярэднікаў?

Адказ Захара Шыбекі

Сапраўды цяжка зразумець, навошта сучасным уладам яшчэ адзін падручнік Абэцадарскага, калі ён ужо ёсьць у гатовым выглядзе? Думаю, што савецкая канцэпцыя гісторыі Беларусі вельмі падыходзіць да сучас-

ных уладаў. Гэта ідэя місіянства Беларусі, у якой Беларусь выступае як узорная славянская краіна; ідэя непазбежнасці Каstryчніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі, як і непазбежнасць прыходу да ўлады Лукашэнкі; ідэя пабудовы сацыялізму ў адной асобна ўзятай краіне, якая вельмі прыдатна ва ўмовах самаізацыі Беларусі. Канцептуальна гэта цалкам падыходзіць. Аднак для сучасных уладаў савецкая гісторыяграфія мае адну загану, а менавіта крытычнае стаўленне да самаўладдзя, да манархічнага рэжыму. Думаю, што гэта не задавальняе цяперашні рэжым, бо фактычна ствараеца культ асобы і навязваеца мадэль манархічнага кіравання. Трашчанок якраз і выконвае заказ па-новаму паказаць ролю манархічнай улады. Ён фактычна апраўдвае царызм і сумяшчае савецкую канцепцыю з поглядамі, напрыклад, М.Каяловіча ды іншыхпрадстаўнікоў афіцыёза тыхчасоў. Але гэта харктэрна не толькі для Я.Трашчанка. Падобную пазіцыю займае і іншы прадстаўнік афіцыйнай гісторыяграфіі прафесар Я.Новік, які ў рэцэнзіі на падрыхтаваныя мною тэксты па гісторыі Менску заўважыў, што далёка не ўсё пры расейскім царызме было дрэнным.

*Алесь Смагінчук (Гародня),
доктар гісторыків, прафесар
Беларускага інстытута праваўнаўства*

ФЕНОМЕН БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Гісторыкі па-рознаму ацэньваюць спадчыну беларускай савецкай гісторыяграфіі. Адныя імкнуща даказаць, што менавіта яна распавяла ўсю гісторычную праўду пра мінулае беларускага народу, і даказала права марксістка-ленінскага методу на дамінаванне ў гісторычнай навуцы. Іншыя сцвярджаюць неабходнасць дыферэнцыяванага стаўлення да беларускай савецкай гісторыяграфіі па прынцыпу – “з аднаго боку..., а з іншага...” Досыць пашыраны і больш радыкальны падыход, прыхільнікі якога ацэньваюць савецкую гісторычную навуку як ідэалагічную служку правячай камуністычнай партыі і згадваюць пра працы беларускіх савецкіх гісторыкаў або дзеля фармальнага выканання аднаго з падставовых элементаў навуковага даследавання (гісторыяграфічнага агляду даследавання проблемы), або ў якасці ілюстрацыі таго, якую шкоду наносіць гісторычнай навуцы экспансія ідэалогіі і палітыкі.

Між тым сутнасць проблемы адпостроўваеца ў пытанні, у якой ступені беларуская савецкая гісторыяграфія адпавядала патрабаванням навуковасці? Прычым размова павінна ісці не столькі пра патрабаванні з пункту погляду сучасных уяўленняў пра навуку, колькі ў адпаведнасці з уяўленнямі 20-80-х гг. 20 ст. Варта таксама даказаць на пытанні, ці магчымы дыялог з беларускай савецкай гісторыяграфіяй, і ці патрэбны ён сучаснай беларускай гісторычнай навуцы? Адказы на гэтыя пытанні патрабуюць грунтуюнага даследавання сутнасці беларускай савецкай гісторыяграфіі, пад час якога немагчыма пазбегнуць таксама пытання, наколькі істотны палітычны інгредыент у гісторыяграфіі наогул?

У рэфераце абмяжуюся толькі пералікам некаторых характэрных рысаў беларускай савецкай гісторычнай навуکі. Дзеля гэтага хачу прыгадаць даўнюю дыскусію, узельнікамі якой былі д.г.н., член-карэспандэнт АН БССР прафесар Лаўрэнцій Абэцадарскі і гісторык Паўла Урбан, які прадстаўляў гісторыяграфію беларускай эміграцыі. Пачатак дыскусіі паклала брашура Л.С. Абэцадарскага “У святле неабвержных фактаў”, якая выйшла з друку ў Менску ў 1969 г.¹ П. Урбан адказаў кнігай “У святле гісторыч-

¹ Абэцадарскі Л.С. У святле неабвержных фактаў. Мн.: Звязда, 1969.

ных фактаў”, якая была выдадзена Беларускім інстытутам навукі і мастацтва ў 1972 г.²

Ужо з уступнага раздзела брашуры Л.Абэцадарскага (*Фальсіфікаты гісторыі Беларусі*) становіца зразумелым, што размова пойдзе не столькі пра Беларусь, колькі пра Беларусь і Расею. Аўтар крытыкуе тэзіс пра прыналежнасць Расеі і Беларусі да розных культурных цывілізацый, крытычна выказваеца пра характар асвятлення беларуска-расейскіх адносінаў у гісторыяграфіі “гітлераўскіх паслугачоў” ды інш.

Звернем увагу на аўтарскую высновы па некаторых ключавых проблемахайчыннай гісторыі. У раздзеле, прысвяченым паходжанню беларускай нацыі (*Xто па свайму паходжанню беларусы?*), Л.Абэцадарскі пераказвае канцэпцыю старажытнарускай народнасці (9-14 ст.). Як сцвярджае аўтар, якраз на яе падмурку, пачынаючы з 14 ст., “пачалі фарміравацца тры брацкія народнасці – беларуская, украінская і руская (вялікаруская)³. Канцэпцыя “балцкага паходжання” (так у Л.Абэцадарскага) адваргалася як бяздоказная.

Закранаючы праблему беларускай дзяржаўнасці (*Ці існавала ў мінульым беларуская дзяржава?*), Л.Абэцадарскі сцвярджаў, што “да Вялікай Каstryчніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі ніколіне было беларускай дзяржаўнасці. Толькі дзякуючы перамозе Каstryчніка беларускі народ атрымаў права на самавызначэнне аж да дзяржаўнага аддзялення, стварыў сваю рабоча-сялянскую дзяржаву”⁴ і г.д. Пры гэтым ВКЛ трактавалася выключна як дзяржава літоўскіх феадалаў, бо, па-першае, “беларускі народ, як і іншыя народы, не мог мец сваёй (без двукосся) дзяржавы, бо ў класавым грамадстве дзяржава заўсёды – дзяржава эксплуататаў”, а па-другое, не існавала таксама і дзяржавы беларускіх прыгоннікаў-феадалаў⁵. У пачвяджэнне ўласнай праваты Л.Абэцадарскі працытаваў В.Т.Пашуту: “Беларусь была краінай, падначаленай і эксплуатуемай літоўскай феадальнай знаццю”⁶. БНР не згадвалася наогул.

У раздзеле *Народапраўства і “залаты век”* аўтар даказваў, што Расея была краінай, у якой народу жылося значна лепш, чым, напрыклад, у ВКЛ. У прыватнасці, “узмацненне феадальнай эксплуатацыі сялян Расіі адставала ад тога, ж узмацнення феадальнай эксплуатацыі сялян ВКЛ прык-

² Урбан П. У святле гісторычных фактаў (У сувязі з брашурай Л.С.Абэцадарскага). Мюнхен-Нью-Ёрк: БІНІМ, 1972.

³ Абэцадарскі Л.С. У святле неабвержных фактаў. С. 16.

⁴ Тамсама. С. 40. Заўважым, што адначасна г.зв. “старажытнаруская дзяржава” лічылася дзяржавай “старажытнарускай народнасці”.

⁵ Тамсама. С. 32.

⁶ Тамсама. С. 31. (Пашуту В.Т. Образование Литовского государства. Москва, 1959. С. 322).

ладна на паўстагоддзя”⁷. Уніяцкая царква характэрывалася як хітры ма-нёур Ватыкану, разлічаны на паступовае акаталічванне Усходній Еўропы і, галоўнае, Pacei. Утварэнне уніяцкай царквы ацэньвалася, як усталяванне рэжыму “дзікага нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту”⁸.

Раздел *Беларусы і Расія* быў прысвечаны абгрунтаванию тэзіса пра “ўз’яднанне братніх народаў” у межах Расейскай імперыі. Л.Абэцадарскі адзначаў, што “імкненне беларускіх сялян да з’яднання з Расіяй было адной з форм іх барацьбы супраць узмакнення прыгонніцкай эксплуатацыі”, што выяўленнем гэтага імкнення было масавае „добраахвотнае” перасяленне беларусаў на рускую тэрыторыю ў час вайны 1654–1667 гг., што цесныя гандлёвыя сувязі Беларусі і Pacei пазітыўна ўплывалі на развіццё беларускіх градоў і, нарэшце, што “пасля ўз’яднання з Расіяй у Беларусі быў знішчан рэлігійны і аслаблен нацыянальны прыгнёт”, а таксама паскорылася эканамічнае развіццё, бо “Расія ішла тады па шляху прагрэсіўнага развіцця”⁹. Як раз руска-беларускім гандлёвым адносінам, а таксама культурнымі сувязямі з украінцамі і расейцамі Л.Абэцадарскі тлумачыў культурны ўздым 14 – 16 ст. Пры гэтым ён адзначыў уплывы беларускай культуры на Расею ў 16 – 17 ст.¹⁰ Раздел *Некаторыя пытанні гісторыі беларускай культуры* аўтар брашуры закончыў рэверансам у бок беларускага народа, які “ў жорсткіх умовах катализкай рэакцыі <...> знайшоў сілы захаваць сваю мову, сваю культуру”, і Pacei, “уз’яднанне” з якой “вывела яго (беларускі народ – A.C.) на прагрэсіўны шлях эканамічнага і культурнага развіцця”¹¹.

Не абышлося і без традыцыйна вялікай ролі рабочага класа (раздел *Ці быў на Беларусі класавы мір?*). Л.Абэцадарскі падкрэсліў, што рабочы клас быў “беларускі па свайму нацыянальнаму складу”, што “усюды рабочыя-беларусы складалі пераважную большасць”. Менавіта рабочы клас, “адзіны паслядоўны змагар за вызваленне беларускага народа ад сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту” і ўзначаліў “барацьбу працоўных мас супраць царызму, супраць памешчыкаў і капіталістычнага рабства з пачатку XX ст.”¹²

У канцы брашуры Л.Абэцадарскі зрабіў падсумаванне: “Так выглядаюць у свяtle дакументаў, неабвержных фактаў гістарычнай праіды ўбоўгія спробы былых гітлераўскіх паслугачаў сказіць, фальсіфікаваць дасавецкі перыяд гісторыі беларускага народа. Але гістарычная наука не церпіц хлусні. І ўсякі раз, як толькі буржуазна-нацыяналістычныя фальсіфікатары

⁷ Тамсама. С. 47.

⁸ Тамсама. С. 61-62.

⁹ Тамсама. С. 70, 73-74, 78, 80.

¹⁰ Тамсама. С. 92.

¹¹ Тамсама. С. 97.

¹² Тамсама. С. 106.

спрабуюць выдаць сваю антысвецкую хлусню за праўду, хлусня непазбежна б'е саміх прайлгаўшыхся наймітаў імперыялізму”¹³.

Рабіць аналіз і даваць ацэнку тэзісам Л.Абэцадарскага сёння няма патрэбы. У 1972 г. гэта выдатна зрабіў П.Урбан, які пры гэтым абапіраўся на працы такіх вядомых расейскіх і беларускіх даследчыкаў, як В.Сядоў, Л.Аляксеёў, В.Янін, В.Круталевіч, А.Кузьмін, А.Насонаў, Я.Юхो, А.Зімін, А.Мальдзіс, З.Капыскі, В.Чапко, Г.Кісялёў. П.Урбан здолеў паказаць, што праца Л.Абэцадарскага носіць шавіністична-расейскі характар і ўяўляе па сутнасці свядомае абрэданне гісторыі беларускага народу. Трэба дадаць, што па некаторых пытаннях доктар гісторычных навук фактычна салідарызуваўся з нацыяналістычнымі гісторыкамі Польшчы і Літвы.

З адказа П.Урбана відавочна, што высновы і ацэнкі Л.Абэцадарскага сваёй антыбеларускасцю супярэчаць многім палажэнням нават савецкай гісторыяграфіі. Гісторык пераканаўча паказаў сумніўнасць многіх “неабвержных” фактав¹⁵. Пры гэтым яго пазіцыя – гэта пазіцыя даследчыка, які шукае ісціну. У адрозненні ад яго член-карэспандэнта АН БССР яе ўжо ведаў.

Дарэчы П.Урбан звярнуў увагу на тыя падзеі партыйнага жыцця, якія адбыліся пасля выдання брашуры Л.Абэцадарскага. У прыватнасці, ён нападаў пра лістападаўскі 1970 г. Пленум ЦК КПБ, на якім былі асуджаныя “памылковыя погляды” ў беларускай гісторычнай навуцы з выцякаючымі кадравымі наступствамі, а таксама пра ХХІV з’езд КПСС, дзе была агучаная канцепцыя “савецкага народу як новай гісторычнай супольнасці”. Пры гэтым замацоўвалася дамінаванне ў гэтай супольнасці “вялікага рускага народу”. Становіща зразумелым, што Л.Абэцадарскі ў 1969 г. выконваў партыйны заказ. Менавіта гэтым тлумачыцца 30 тыс. наклад ягонай брашуры. Як заўважыў П.Урбан, праца Л.Абэцадарскага была скіраваная не столькі “супраць “здраднікаў” і “агентуры” за межамі, колькі супраць тых беларускіх “буржуазных нацыяналістаў”, што, якгэта гаворыцца, “звілі гняздо” ў самой БССР. Ды наагул яна скіраваная супраць усякіх выявяў беларускага самастойнага жыцця”¹⁶.

¹³ Тамсама. С. 110.

¹⁵ П.Урбан згадаў таксама пра выступ у друку ў 1966 г. двух аспірантаў БДУ В.Люкевіча і Я.Трашчанка. На старонках *Советской Белорусси* яны крытыкалі адну з публікаций *Польмы*, дзе даваліся новыя ацэнкі ВКЛ і уніцкай царквы: “Измышления о том, что ВКЛ было белорусским государством, что в этом государстве народ благоденствовал, что уния была специфически белорусской религией, не оригинальны и не новы. Полная научная несостоятельность и сомнительный политический смысл их давно разоблачены советскими историками. Поэтому появление на страницах “Польмы” этих ложных утверждений не может не вызвать удивления” (Истине вопреки // Советская Белорусь. 1966, 22 лютага).

¹⁶ Урбан П. У святле гісторычных фактав. С. 1. (Усе цытаты даюцца па электроннай версіі кнігі, змешчанай на сайце <http://txt.knihu.com/urban/fakty.html>).

У гэтай сувязі варта адзначыць такую рысу беларускай савецкай гістарыграфіі як ідэалагічнае абслугоўванне правячай КПСС-КПБ. Гістарычнае навука з'яўлялася арганічнай часткай савецкай таталітарнай сістэмы, якая не дапускала свабоды навуковага даследавання. Як заўважыў расейскі даследчык Ю.Афанасьев, “партыі і савецкай дзяржаве былі патрэбныя гісторыкі, для якіх палітычнае мэтазгоднасць была крытэрыем <...> больш важным, чым гістарычнае праўда. Прычым гэтае патрабаванне закладвалася ў падмурак і прафесійнай адукацыі, і фарміравання маральных якасцяў асобы. Гісторык мог лічыцца прафесіоналам толькі ў той меры, у якой ён з'яўляўся “байцом партыі”. Падобныя абставіны нярэдка прыводзілі да прафесійнай і маральнай дэфармацыі”¹⁷.

Наступствам згаданай рысы савецкай гістарычнай навуки стала тэматычная дыскрымінацыя дасавецкага перыяду гісторыі Беларусі. Як падлічыў Ігар Шаўчук, у 1991 г. у нашай краіне ў галіне гісторыі працавала болей за 1200 асобраў (у т.л. 80 дактароў і 600 кандыдатаў навук). Амаль 90% абароненых дысертаций былі прысвечаныя савецкаму перыяду гісторыі Беларусі, прычым 58% з іх – гісторыі КПСС-КПБ¹⁸.

Яшчэ адной характэрнай рысай беларускай савецкай гістарыграфіі было панаванне марксісцка-ленінска-сталінскай тэорыі, якая ператварылася ў адзіную метадалогію навуковага пошуку ў галіне гісторыі. З 1938 г. метадалагічнай і канцептуальнай асновай гістарыграфіі стаў *Кароткі курс гісторыі ВКП(б)*. Пасля непрацяглай “адлігі” 50-хгг. схема *Кароткага курса* пачала замяніцца новай. У гісторыкаў ізноў забралі права аналізаваць і разважаць над тэарэтычнымі проблемамі. Партыйныя чыноўнікі былі ўпэўненыя, што гісторыя пішацца не ў архівах і бібліятэках, а на Пленумах ЦК і на семінарах “партыйнага і камсамольскага актыву”. Адначасна партыйнае кірауніцтва КПСС-КПБ зрабіла гісторыю прывілеяванай дысцыплінай. Менавіта гістрафікі рыхталі кадры для камсамольскай і партыйнай працы. Улада і гісторыкі прыйшлі да двухбаковага паразумення: улада імкнулася ўсё падпарадкаваць сабе, а гісторыкі (пераважная большасць) імкнуліся ва ўсім падпарадкуювацца ўладзе. Дзе тут месца для славутага кантаўскага тэзіса, што ў свеце ёсьць толькі дзве рэчы, з якімі трэба лічыцца: зорнае неба нада мной і маральны закон вамне!? Захаваць высокі прафесіяналізм здолелі адзінкі. Сярод іх Мікола Улашчык, якому так і не знайшлося працуёнага месца ў Беларусі.

Тэарэтычнае і метадалагічнае беднасць гістарыграфіі стала нормай. Прычым часцяком тэарэтычныя падыходы замяняліся падборам неабход-

¹⁷ Афанасьев Ю. Феномен советской историографии // Советская историография. Под ред. Ю.Афанасьева. Москва, 1996. С. 25.

¹⁸ Цыт. па: Грыцкевіч В. Гісторыя і міфы. Мн.: БелФранс, 2000. С. 53-54.

ных цытат з класікаў або з партыйных дакументаў, а “даследаванне” абмяжоўвалася падборам фактаў, якія пацвярджалі гэтыя цытаты. Аднак некаторыя працы класікаў, у якіх ацэнкі гісторычных падзеяў адрозніваліся ад *Кароткага курса*, проста замоўчваліся і не друкаваліся.

Аналіз “неабвержных фактаў” Л.Абэцадарскага дазваляе сцвярджаць, што для беларускай савецкай гісторыяграфіі таксама было характэрным спалучэнне “адзіна правільнай метадалогіі” з расейскай вялікадзяржаўнай канцэпцыяй. Як адзначаў Міхась Біч, гэты “метадалагічны гібрый” канчаткова аформіўся ў пасляваенны дзесяцігоддзі і цалкам адпавядаў устаноўкам ідэолагаў КПСС-КПБ на стварэнне выхаванага ў камуністычна-імперскім духу расейскамуёнага “савецкага народу” як новай гісторычнай супольнасці. Пры гэтым “нацыянальныя гісторычныя каштоўнасці і арыенцыры былі амаль цалкам выкінуты з айчыннай гісторыі. Спрабы аб’ектыўнай навуковай ацэнкі з’явіліся і дзеячаў нацыянальной гісторыі заканчваліся палітычнымі адвінавачваннямі і рэпрэсіямі”¹⁹.

Німецкі гісторык Райннер Лінднер, аўтар грунтоўнага даследавання лёсу гісторычнай навукі ў Беларусі апісаў харектэрную рэакцыю расейскіх гісторыкаў на выданне “Істория Белорусской ССР” (1961). Паводле даследчыка, расейцы паспрабавалі растигнуць сваім менскім калегам, што німа ніякай неабходнасці “ламаць шапку” перад “вялікім расейскім народам” і зусім не ўзгадваць пра супраць беларусаў русіфікацыйнай палітыцы самаўладства²⁰.

Безумоўна, беларуская савецкая гісторыяграфія – гэта рэпрэсіраваная навука. Аб’ектам рэпрэсій была сама навуковая супольнасць, яе прадстаўнікі, яе менталітэт. Падвяргаліся рэпрэсіям ідэі і канцэпцыі, зачыняліся архівы. Гісторыкі міжваеннага пакалення часцяком выжывалі толькі ў штамах чалавечай і навуковай годнасці. Аднак брашурা Л.Абэцадарскага дапамагае заўважыць і тое, што гісторыяграфія ў пэўны момант сама ператварылася ў сродак рэпрэсій, мэтаю якіх была фальсіфікацыя гісторычных ведаў і дэфармация свядомасці. Людзей прымушалі вывучаць гісторыю, якую ніколі не перажывалі іх продкі.

Гісторычная навука ўспрымалася партыйнымі кіраўнікамі і значнай часткай гісторыкаў, у першую чаргу, “гісторыкамі ў пагонах” як недадз'емная частка камуністычнай ідэалогіі і як сродак ідэалагічнай барацьбы з г.зв. “буржуазнымі фальсіфікатарамі”, якія ў Беларусі, звычайна, выступалі як “буржуазныя нацыяналісты”. У выніку для беларускай са-

¹⁹ Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гісторычнай адукцыі ў Рэспубліцы Беларусь // Беларускі гісторычны часопіс. 1993. № 1. С. 17.

²⁰ Лінднер Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчыя працэсы і гісторычна палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. Мінск, 2003. С. 385.

вецкай гістарыяграфіі было характэрным выключна канфрантацыйнае бачанне мінулага беларускага народу. Трагічныя гістарычныя падзеі звычайна тлумачыліся пры дапамозе вобраза ворага, які ў залежнасці ад канкрэтнага эпізоду набываў адпаведнае сацыяльнае, нацыянальнае або рэлігійнае ablічча.

У брашуры Л.Абэцадарскага ролю гістарычнага ворага беларускага народу адлыгравалі(апрочучасныхаўтару “паслугачоў імперыялізму”) мангола-татарскія заваёўнікі, нямецкія “псы-рыщары”, беларускія, літоўскія, польскія феадалы і шляхта, рымскія папы, каталіцкая царква, езуіты, уніяцкае духавенства, гарадскія “багацеі”, памешчыкі і кулакі, беларускія капіталісты (напрыклад, Скірмунты) і, нарэшце, “дарэвалюцыйныя буржуазна-нацыяналістычныя фальсіфікатары гісторыі”. Захапленне “вобразам ворага”, які, пачынаючы з міжваеннага часу, асабліва часта апранаўся ў вопратку “польскага пана”, непазбежна вяло да таго, што ў беларускай савецкай гістарыяграфіі беларусы не з'яўляліся стваральнікамі ўласнай гісторыі. Яны былі выключна аб'ектам уздзейнія розных нацыянальных і сацыяльных сілаў і, практычна, ніколі не выступалі ў ролі суб'екта гісторыі.

Цікава, што нават дамінаванне ідэі народных масаў як рухаючай сілы гісторыі не спрыяла наданню гэтым “масам” жывога чалавечага ablічча. Часцей яны выступалі ў выглядзе абесчалавечанай тэарэтычнай канструкцыі. Фактычна, беларуская савецкая гістарыяграфія ініцыявала масавыя рэпрэсіі супраць гістарычных постасцяў. І адсутнасць чалавека, якіне толькі грудзямі кідаўся на нямецкія кулямёты або рабіў рэвалюцыю ў Менску ці будаваў ГРЭСы, а кахаў і сумаваў, спадзяваўся і расчароўваўся і г.д. таксама можна лічыць характэрнай рысай савецкай гістарычнай навукі.

Варта звярнуць увагу таксама на асаблівасці стылю Л.Абэцадарскага. Уся брашура перапоўнена такімі характарыстыкамі апанентаў, як “гітлераўскія паслугачы”, “найміты імперыялізму”, “ворагі міру і прагрэсу”, “ідэолагі імперыялізму”, “буржуазныя фальсіфікатары” ды інш. Зразумела, што падобная тэрміналогія цалкам супярэчыць нормам навуковай дыскусіі. І наступнай рысай беларускай савецкай гістарыяграфіі, якую трэба адзначыць, была самаізаліцыя (або ізаляцыя), якая праяўлялася ў нежаданні ўступаць у навуковы дыялог, весці навуковую дыскусію з прадстаўнікамі іншага пункту погляду. Зрэшты, гістарычнае літаратура, якая з'яўлялася па-за межамі “сацыялістычнага лагеру” была недаступнай і адразу трапляла ў рубрыку “Буржуазная фальсіфікацыя”.

Характарызуючы дыскусіі, якія вялі прадстаўнікі савецкай гістарычнай навукі, В.Грыцкевіч адзначыў культ “чорна-белага мыслення, калі адзін бок разглядаўся, як “чорны”, а другі – як “белы”. Тыя, хто трапляў у “чорную” катэгорыю, выкryваліся як ідэйныя ворагі. У выніку “дыскусіі” больш

нагадвалі публічныя расправы, які звычайна канчаліся судовымі або адміністратыўнымі рэпрэсіямі²¹.

Аналіз гісторычнай літаратуры, якой карыстаўся Лаўрэнці Абэцадарскі, паказвае, што ён абапіраўся амаль выключна на працы гісторыкаў СССР і асобных прадстаўнікоў расейскай дарэвалюцыйнай гісторыяграфіі. У гэтым пераліку навуку БССР прадстаўлялі В.Жучкевіч, В.Горцаў, Я.Закалінская, М.Алексютовіч, Г.Галенчанка, С.Падокшын, Л.Ліпінскі, Я.Лук'янаў, Ц.Саладкоў, І.Ігнаценка, З.Калыскі, К.Шабуня і М.Грынблат. Прадстаўніцтва досьць шырокое. Відавочна, што аўтар імкнуўся стварыць уражанне, што прапанаваныя ім ацэнкі і харектарыстыкі з'яўляюцца агульнапрынятымі ў гісторычнай навуцы БССР. Аднак трэба адзначыць, што некаторыя прыведзеныя цытаты (асабліва з манаграфій беларускіх аўтараў), якімі Л.Абэцадарскі пацвярджаў свае думкі, супярэчылі канцэктутых працаў, адкуль былі ўзятыя. Дарэчы будзе згадаць, што, паводле ўспамінаў А.Грыцкевіча, Лаўрэнці Абэцадарскі любіў паўтараць: “Гісторык павінен умець знаходзіць факты для сваёй канцэнцыі”²². Метад, выкарыстаны пры працы над тэкстам брашуры *У свяtle неабвержных фактаў*, сведчыць пра выбарачнае стаўленне Л.Абэцадарскага да гісторычнай літаратуры (у т.л. і да беларускай). Усе тыя працы, веданне якіх ставіла пад сумненне “неабвержныя факты”, проста ігнараваліся.

У выніку палітычнай ангажаванасці большасці прадстаўнікоў беларускай савецкай гісторыяграфіі гісторычныя факты даволі лёгка заганяліся ў рамкі ідэалагічна “правільных” канцэнцый. Пры гэтым, аднак, фармальная панаваў культ гісторычнага факту. Даследчыкам здавалася, што іх праца заключаецца менавіта ў пошуку “неабвержных фактаў”. Вось толькі месца пошуку і сродкі, якімі валодаў “шукальнік”, вызначаліся не ў навуковых лабараторыях, а ў партыйных кабінетах. А гэта вельмі важны фактар кожнага гісторычнага даследавання, бо месца (дзе шукаць) і сродкі (як шукаць) істотна ўплываюць на селекцыю фактаў.

Трэба прызнаць і пагадзіцца, што селекцыя гісторычных фактаў як і элемент іх інтэрпрэтацыі – гэта неад'емная частка кожнага даследавання. Як заўважыў англійскі гісторык Эдвард Кар: “Гісторыя патрабуе селекцыі і ўпарадкавання фактаў мінулага на падставе пэўнага прынцыпу або нормы аб'ектывізму, прынятай гісторыкам і ўтрымліваючай элементы інтэрпрэтацыі. Без гэтага мінулае рассыпаецца ў хаос шматлікіх ізаляваных і неістотных інцыдэнтаў, і гісторыі наогул немагчыма пісаць”²³.

²¹ Грыцкевіч В. Гісторыя і міфы. С. 40.

²² Пра гэта згадаў У.Арлоў у артыкуле *Адзін у трох інастасіях. Нататкі на ўдзячнага вучня* (Літаратура і мастацтва. 16 лістапада 1990 г.)

²³ Carr E.H. Historia. Czym jest. Poznań, [б.г.]. S. 200.

На самой справе факты не гавораць самі за сябе. Яны пачынаюць прамаўляць толькі ў тым выпадку, калі на іх спасылаецца даследчык. Толькі ён вырашае, якім з іх даць першынство, у якім парадку і ў якім кантэксце падаваць факты. Гэта зусім не азначае панавання абсалютнага суб'ектывізму ў гістарычных даследаваннях, бо гісторык не з'яўляецца ні рабом, ні тыранам фактаў. Яго адносіны да іх павінны грунтавацца на прынцыпе роўнасці. Даследчык пастаянна ўключаны ў працэс прыстасавання сваіх фактав да сваіх інтэрпрэтаций і наадварот – сваіх інтэрпрэтаций да сваіх фактав. Паводле Э.Кара, “падчас даследчай працы як інтэрпрэтация, так і селекцыя і парадкаванне фактаў перажываюць далікатныя і, магчыма, часткова не ўсвядомленыя перамены, дзякуючы ўзаемадачыненню. Гэтая двухбаковая акцыя прадупледжвае таксама ўзаемаўплывы паміж сучасным і мінулым, бо гісторык належыць да сучаснага, а факты да мінулага. Гісторык і гістарычны факты не могуць існаваць адзін без другога. Гісторык без фактаў бясплодны, як дрэва без каранёў. Факты без гісторыка мёртвыя. Яны пазбаўлены значэння”²⁴.

Праблема беларускай савецкай гістарычнай навукі заключалася ў тым, што месца навуковага аб'ектывізму, пра які пісаў Э.Кар, займала палітычная мэтаズгоднасць, якая не мела нічога агульнага з навуковым пошукам гістарычнай праўды.

Але нават ва ўмовах усеагульнага партыйнага кантролю і дыктату камуністычнай ідэалогіі былі гісторыкі, для якіх гісторыя заўсёды заставалася пошукам ісціны. Даследаванні гэтых навукоўцаў, выкананыя ў межах марксісцкай канцэпцыі, мелі высокую навуковую каштоўнасць. Трэба адзначыць працы ў галіне сацыяльна-еканамічнай гісторыі гарадоў і аграрнай гісторыі, якія адразніваліся шырокай крыніцнаўчай базай. Апошніяе паспрыяла выкарыстоўванню статыстычнага методу апрацоўкі дакументальных крыніцаў. Адным з першых гэта зрабіў К.Кернажыцкі²⁵. Не страйті навуковай каштоўнасці працы М.Доўнара-Запольскага, Ф.Турука, У.Ігнатоўскага, А.Цвікевіча, прысвечаныя гісторыі рэвалюцыйнага руху другой паловы 19 – пачатку 20 ст., у якіх развівалася нацыянальная канцэпцыя пісторыі Беларусі²⁶. Таксама трэба згадаць навуковыя даследаванні М.Улашчыка, М.Біча, Г.Кісялёва, А.Мальдзіса, якія робяць гонар нацыянальнай гісторыяграфіі.

Расейскі гісторык Ю.Афанасьев ахарактарызаваў савецкую гістарычную навуку як “асобны навукова-палітычны феномен, гарманічна ўпісаны ў сістэму таталітарнай дзяржавы і прыстасаваны да абслугоўвання яе

²⁴ Таксама. С. 42.

²⁵ Лойка П. Гісторыяграфія гісторыі Беларусі 14-18 ст. у працах 1920 – пачатку 1990-х гг. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мн., 1996. С. 23.

²⁶ Біч М. Гісторыяграфія гісторыі Беларусі 19-пачатку 20 ст. у працах 1920 – пачатку 1990-х гг. // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мн., 1996. С. 23.

ідэйна-палітычных патрэбаў”²⁷. Пагаджаючыся з гэтай высновай, трэба ўсё ж такі адзначыць, што дзейнасцю сваіх найлепшых прадстаўнікоў беларуская гісторычна навука нават у тых умовах імкнулася да самастойнага функцыянавання. Практычна на кожным этапе г.зв. “камуністычнага будаўніцтва” кіраўніцтва КПСС-КПБ мела праблемы з беларускімі гісторыкамі. Сучасны беларускай гісторыяграфіі патрэбны дыялог, у першую чаргу, з працамі гэтых “праблемных даследчыкаў”.

Да таго ж і ў межах марксісцкага метаду з’яўляліся працы, якія мелі высокую навуковую каштоўнасць, у першую чаргу, у галіне эканамічнай гісторыі. Поўнае адмаўленне навуковай вартасці беларускай савецкай гісторыяграфіі небяспечна пагрозай страты пераемнасці ў развіцці айчыннай гісторычнай навуки. Варта заўважыць, што, напр., польскія калегі нічога не выкідаюць са сваёй гісторыяграфіі²⁸.

Апроч навуковай неабходнасці гэты дыялог мае яшчэ і маральную каштоўнасць. Відавочна, каб дасягнуць прафесійнага поспеху, трэба не толькі дасканала валодаць даследчыцкім інструментарыем. Патрэбныя яшчэ свайго роду маральны юдэкс гісторыка, галоўным параграфам якога з’яўляецца прыярытэт НАВУКІ і ўсведамленне немагчымасці ісці наступаючай гісторычнай праўдзе. Дыялог з такім і даследчыкамі, як згаданы Мікола Улашчык, паспрыяле пашырэнню ў асяроддзі навукоўцаў пераканання, што навуковае даследаванне павінна быць свабодным, што павага да ісціны – норма гісторычнага даследавання, а яе фальсіфікацыя – прафесійная смерць даследчыка, што скажэнне праўды гісторыі НІЧЫМ неможа быць апраўдана.

З дапамогай расейскага гісторыка Э.Калчынскага²⁹ паспрабую вылучыць некаторыя прынцыпы фунцыянавання гісторычнай навуки. Сярод іх:

- недапушчальнасць манапалізацыі якой-небудзь адзінай філасофскай сістэмы;

- свабода навукі ад адміністратыўных метадаў кіравання;
- прызнанне палітызацыі навуковых дыскусій амаральнай з’явай;
- адзінства гісторычнай навукі, якое спалучаецца з непазбежным у сучасным свеце “нацыянальным тварам” гісторыяграфіі кожнай краіны³⁰;

²⁷ Афанасьев Ю. Феномен советской историографии. С. 37

²⁸ У 2002 г. у Варшаве выйшаў з друку зборнік навуковых даследаванняў, прысвечаны 70-годдю прафесара Яна Собчака, большая частка навуковай спадчыны якога была звязана з праблематykай польскага і савецкага камуністычнага руху (*Dawna a nowa Rosja (z doświadczeń transformacji ustrojowej)*). Pod red.R.Jurkowskiego i N.Kasparka).

²⁹ Прынцыпы, пропанаваныя Э.Калчынскім, прыведзены ў кнізе В.Грыцкевіча *Гісторыя і міфы* (С. 51).

³⁰ Паводле М.Эміра, атаясмліванне гісторыі з унікальным лёсам дзяржавы, культуры альбо, у пазнейшыя часы, з той або іншай ідэалогіяй, якая нібыта вызначыла далейшы накірунак развіцця, можа спалучацца з захаваннем агульнапрызнаных прынцыпаў навуковасці і з рэальным пашырэннем аб’ёма атрыманых ведаў (Эмір М. Обра-

– прызнанне галоўным крытэрыем каштоўнасці той або іншай канцепцыі яе апрабацыю на сусветным рынку навуковых ідэй і канцепций.

Неабходнасць дыялогу глумачыца таксама важнасцю асэнсавання тыхэтапаў развіцця беларускай гістарычнай навукі, калі даследчыкі не мелі альбо не жадалі мець свабоды навуковага пошуку і становіліся “абслугоўваючым персаналам” палітычнай эліты. Звычайна гісторыя бярэ рэванш над такімі гісторыкамі, які абарочваеца іх навуковым, а часцяком і чалавечым крахам. Дыялог патрэбны яшчэ і таму, што беларускія гісторыкі павінны навучыца прымаць адзін аднаго такімі, якія яны ёсць, паважаючы адметнасць поглядаў. Хоць гэта павага не павінна распаўсюджвацца на тых, хто ўласнае прызначэнне бачыць толькі ў ідэалагічным абслугоўванні палітычнай улады і для каго сэнсам жыцця ў навуцы з'яўляецца выключна задавальненне чарговага начальніка.

Пытанніда Алеся Смаленчука

Андрэй Кіштымаў (Менск): Чаму нацыянальная гістарыяграфія ўпэўнена сябе адчувае, напрыклад, пры вывучэнні гісторыі ВКЛ і пакуль не закранае асноўнае ядро савецкай гістарыяграфіі, г.зн. гісторыю Камуністычнай партыі Беларусі? Альтэрнатыўнай гісторыі КПБ няма, і я не чую, каб нехта яе пісаў.

Захар Шыбека (Менск): Хачу пачуць меркаванне аўтара наконт пазітыўнай плыні савецкай гістарыяграфіі. Маю на ўвазе такіх гісторыкаў як Мікалай Улашчык. Гэта выключэнне ці заканамернасць? Калі гэта выключэнне, то чым абумоўлівалася яго з'яўленне?

Валянін Мазец (Менск): Ці мелімагчымасць гісторыкі, якія выказвалі альтэрнатыўныя погляды, апублікаваць сваю думку?

Адказы Алеся Смаленчука

Адказ А.Кіштымау: Гэта вельмі цікавая ідэя – напісаць гісторыю КПБ(б) з нацыянальных пазіцый. Такая праца, напісаная на добрым наўкувым узроўні, м ногае б перавярнула ў галовах людзей. А чаму не пішуць? Думаю, даследчыкі адштурхоўвае празмерная ідэалагізованасць гісторыі партыі. У савецкія часы амаль палова ўсёй беларускай савецкай гістарыяграфіі зімала яе асвятленнем. Цалкам зразумела нежаданне гісторыкаў пачатку 90-х звязацца да гэтай проблемы. Больш прывабным падавалася тое, што не вельмі ўдала называюць “белымі плямамі” беларускай гісторыі.

зование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. Теоретические и методологические проблемы исторических исследований. Вып. 1 (119). Москва, 1995. С. 11-12).

Апроч таго, каб пісаць гісторыю КПБ(б) трэба мець добрую прафесійную падрыхтаванасць, бо ў руکі даследчыка непазбежна трапіць маса дакументаў, у якіх рэчаінасць фальсіфікавалася. А вось такой падрыхтоўкі большасць былых савецкіх даследчыкаў не мела. Магчыма, маладзейшыя пакаленні акажуцца прафесійна больш падрыхтаванымі.

Заявага Захара Шыбекі: Сёння па-новаму асэнсаваць гісторыю КПБ(б) спрабуе дацэнт БДПУ імя М. Танка Анатоль Вялкі.

Адказ Захару Шыбеку: Навуковая дзеянасць Міколы Улашчыка, безумоўна, не была заканамернай з'явай у беларускай савецкай гісторыяграфіі. Ягоны лёс красамоўна сведчыць пра гэта. Але ці можна адназначна сказаць, што ягоная навуковая праца была выключэннем? Можа яна былавыключэннем толькі для беларускай савецкай гісторычнай навукі, а для ўсёй савецкай гісторыяграфіі, я думаю, дзеянасць Улашчыка не выключэнне. Шмат савецкіх навукоўцаў (напрыклад, А. Зімін ды інш.), якія працавалі ў межах марксісцкага метаду, дасягнулі значных навуковых поспехаў. Наогул, тут узнякае праблема Масквы. З аднаго боку, Москва – гэта партыйныы дыктат, які вызначае каму і што пісаць, а з іншага – Москва ў навуковым плане заставалася той нішай, дзе можна было займацца навукай, у т.л. вывучаць гісторыю Беларусі так, як гэтага немагчыма было рабіць у Менску.

Трэба таксама сказаць пра “пазітыўную” плынь у тагачаснай беларускай гісторыяграфіі. Я ўжо называў імёны А. Мальдзіса, Г. Кісялёва, Г. Ка-ханоўскага ды інш. Лічу, што цэлы шэраг беларускіх навукоўцаў, якія працавалі ў межах марксісцкага метаду, сапраўды паглыбілі нашыя веды пра мінулае Беларусі. Але яшчэ раз адзначу характэрную рысу беларускай савецкай гісторыяграфіі – у большасці працаў нацыянальныя аспекты нашай гісторыі свядома фальсіфікаваліся дзеля пэўных палітычных мэтаў. У той жа час па праблемах, якія непасрэдна не закраналі гэтыя нацыянальныя аспекты, з'яўляліся сапраўды навуковыя даследаванні. Яны засталіся здабыткам айчыннай гісторыяграфіі.

Адказ Валяніціну Мазыу: Магчымасці апублікаваць у БССР альтэрнатыўную савецкай версію гісторыі Беларусі не было. Прыходзілася, як гэта рабіў Мікола Ермаловіч, “пісаць у стол”. Але тут яшчэ ёсць вельмі цікавая праблема самацэнзуры, на якую ўжо звяртаў увагу Захар Шыбека. Яна падаецца больш жахлівай, чым цэнзура “Глаўліта” ці непасрэднага начальніка. “У стол”, аказваецца, пісаў амаль адзін Ермаловіч!

*Аляксандар Краўцовіч (Гародня)
доктар гісторыкінія, Старшыня Выканкаму БГТ*

КЛІО САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ – МУЗА ЦІ СЛУЖКА КАМУНІСТЫЧНАЙ ІДЭАЛОГІІ?

Пытание, вынесенае ў загаловак, здавалася б рытарычнае і адказ на яго выглядае відавочным. У таталітарным грамадстве гісторыяпісанне з'яўлялася часткай манапольнай афіцыйнай ідэалогіі, таму з вызначэння не магло быць свабодным.

Аднак пры спробе структурызацыі праблемы, як па храналагічнаму (перыядызацыі), так па асобаваму (кадры гісторыкаў) крытэрыям адзначынасць выказанай вышэй ацэнкі не выглядае такой відавочнай. Гісторычная навука ў першыя і апошнія гады існавання БССР, несумненна, адрознівалася ад перыяду 30 – сярэдзіны 80-х гадоў 20 ст. Таксама не выпадае ставіць у адзін шэррагусіхнеэміграцыйных беларускіх гісторыкаў, якія працавалі ў часы БССР, напрыклад, Мітрафана Доўнар-Запольскага побач з Пятром Петрыкам або Мікалаем Улашчыкам або Адамом Залескага.

Галоўнае адрозненне паміж першым і другім і палягае не ў сферы метадалогіі, бо ўсе яны гісторыкі дыялектычна-матэрыялістычнага накірунку, а ў патрыятычнай пазыцыі – першыя бачылі Беларусь суб'ектам уласнай гісторыі, другія – часткай Рәсей. Пры гэтым і тыя і другія лічылі сябе патрыётамі Беларусі.

Мінula больш 10 гадоў адзнікнення БССР, таму сёння даваць ёй ацэнкі ўжо ўсяеца цалкам магчымым і апраўданым. Як можна зразумець з загалоўка гэтага паведамлення, падставай для аналізу прынятых крытэрый свабоды навуковай творчасці. Трэба адразу агаварыцца, што гаворка ідзе не пра абсолютную свабоду, якой не існуе. Нават у самай дэмакратычнай краіне гісторыку сваёй працы абмежаваны існуючымі традыцыямі, агуль-напрынтымі канцэпцыямі гісторыі сваёй краіны (у прыватнасці, патрыятычнай дамінантай гэтых канцэпций). Ён мусіць лічыцца са стэрэатыпамі масавай свядомасці, грамадской думкай, дбаць пра рэпутацыю сярод наукаўца асяроддзя і г.д. Таксама ў дэмакратычных грамадствах прысутнічаюць элементы дзяржаўнага кантролю, напрыклад, у справе організацыі навучання, атэстацыі кадраў і інш.

У нашым выпадку гаворка ідзе пра свабоду гісторыка ад дзяржавы, а дакладней, пра свабоду ад ідэалагічнага кантролю дзяржавы за навуковай творчасцю гісторыка.

Ацэнваючы БССР паводле выбранага крытэрыя, адразу трэба канстатаваць, што ў гэтым квазідзяржаўным утварэнні гісторычная навука ніколі не знаходзілася ва ўмовах свабоды, якая адпавядае стандартам сучаснай демакратыі і прысутнічае ў краінах Захоўнай Еўропы.

Паводле гэтага крытэрыя свабоды, а, дакладней, несвабоды ад дзяржавы развіццё гісторычнай навукі ў БССР дзеліцца на тры перыяды, якія можна ўмоўна назваць:

- 1) нацдэмакратычным – 20-я гады 20 ст.
- 2) таталітарна-камуністычным – 30-я – сярэдзіна 80-х г.
- 3) адраджэнцкім – сярэдзіна 80-х – 1992 г.

На працягу ўсяго часу існавання БССР гісторычная навука дзейнічала ва ўмовах таталітарнага камуністычнага рэжыму, толькі на першым перыядзе ён знаходзіўся ў стадыі станаўлення, а на апошнім – на стадыі распаду, таму ў абодвух выпадках існавала магчымасць хоць нейкага абазначэння і паказання грамадству альтэрнатывы. Такім чынам, крытэрый свабоды ў нас выступае ў дэфармаваным выглядзе і мы можам гаварыць толькі пра большую ці меншую ступень несвабоды.

Таталітарна-камуністычны перыяд можна падзяліць на дзве часткі паводле ступені несвабоды іх жорсткасці падаўлення альтэрнатыўных хафіцыёзных поглядаў на гісторыю: у 30-я – сярэдзіне 50-х гадоў – альтэрнатыўны гісторык рызыковаваў жыццём; у 60-я – 80-я гады – “усяго толькі” пазбаўленнем працы і вольнасці.

Альтэрнатывай для савецкай гісторычнай навукі ў 30-я сярэдзіне 80-х гадоў магла стаць эмігранцкая гісторыяграфія, у тым выпадку, калі б мелася магчымасць яе пранікнення на Беларусь і даступнасці хоць бы для інтэлігэнцкіх асяродкаў. Аднак такой магчымасці не існавала, эмігранцкая літаратура ў асяродках гісторыкаў у БССР не прысутнічала і практична ніякага ўплыву на іх дзейнасць не мела.

Умовы таталітарнай камуністычнай сістэмы – галоўны фактар, які неабходна браць пад увагу пры выпрацоўцы агульнай ацэнкі гісторычнай навукі ў БССР, як і ў іншых саюзных рэспубліках і краінах “сацыялістычнага лагеру”. Спецыфіка Беларусі (гэта сама як і Украіна) палягала ў тым, што дыктат камуністычнай ідэалогіі ў гісторычнай навуцы адначасова азначаў адмову ад суб'ектнасці ўласнай гісторыі. У Савецкім Саюзе камуністычнай дактрина знаходзілася ў спайцы з ідэалогіяй расейскай вялікадзяржаўнасці з яе адмовай лічыцца украінцаў і беларусаў суб'ектамі ўласнай гісторыі. Інакш было, напрыклад, у Летуве, Польшчы, якім дазвалялася мець

права голасу ў сваім мінулым, мець уласную дзяржаўнасць, пісаць уласную суб'ектную гісторыю і.г.д. Камуністычна ідэалогія, якая гісторыкамі названых краінаў часта выкарыстоўвалася як маскіровачная фразеалогія, не надта перашкаджала апісанню вялікасці Польскага каралеўства ці ВКЛ як летувіскай дзяржавы.

У нас жа цэлы шэраг тэмаў ды агромністывы перыяды палітычнай гісторыі знаходзіліся пад негалоснай забаронай як, напрыклад, гісторыя ВКЛ. Абмяжоўваўся доступ гісторыкаў да архіваў, найперш да дакументаў з гісторыі найноўшага часу. Да самага сканання БССР амаль нічога не было вядома пра антыбалшавіцкі супраціў на Беларусі, пра лёс сотняў тысячаў рэпрэсаваных беларусаў, ахвяры калектывізацыі і.г.д.

Пераходзячы да разгляду становішча гісторыка ў БССР, непазбежна сутыкаемся з наступным пытаннем: Ці была магчымая пад таталітарным прэсам хоць нейкая свабода творчасці гісторыка? Адказ гучыць – так, некаторыя магчымасці для сумленнай працы былі, але далёка не кожны гісторык хацеў імі карыстацца.

Магчымасці палягалі, па-першае, у выбары тэматыкі, якая найменш была паддадзена ідэалагічнаму контролю; па-другое, у выкарыстанні эмпірычна-факталагічнага методу; па-трэцяе, у выкарыстанні ў сваёй працы беларускай мовы. Напрыклад, найбольш далёкай ад бягучай палітыкі кампартиі была археалогія, і не выпадкова менавіта ў ёй знайшлі прытулак і магчымасць навукова працаўца рэпрэсаваныя на пачатку 70-х гадоў гісторык Міхась Чарняўскі і Зянон Пазняк.

У археалогіі існавала таксама магчымасць апасрэдавана паказваць адметнасць беларускай гісторыі (у першую чаргу адрасейской) з дапамогай эмпірычна-факталагічнага методу. Як яскравы прыклад выкарыстання гэтага методу і адначасова знакавую з'яву можна ацаніць выдрукованую выдавецтвам “Полымя” ў 1977 г. книгу Міхася Ткачова “Замкі Беларусі”¹, рэцензентам якой, дарэчы, быў прафесар Лаўрэн Абэцадарскі – адметная ў беларускай гістарычнай навуцы фігура і далёка не так адназначна негатыўная, як яе прадставілі пасля знікнення БССР. Распачатая Ткачовым археалогія архітэктуры, развілася ў археалогію позняга сярэднявечча, якім у нас лічылася 14–17 ст. Гэтая археалогія прадставіла агромністую колькасць артэфактаў – сведчанні ў прыналежнасці Беларусі да еўрапейскай цывілізацыі і непадобнасці да Рasei. Эмпірычна-факталагічным метадам карысталіся таксама і “пісьмовыя” гісторыкі як добра вядомыя Міхась Біч, Зінові Капыскі, Анатоль Грыцкевіч, Георгі Галенчанка і інш.

Асаблівае месца займае фігура Мікалая Ўлашчыка. Немагчыма пераацаніць уклад у беларускую гістарычную навуку гэтага выхаванца “нацдэ-

¹ Ткачоў М.А. Замкі Беларусі (XIII – XVII ст.). Мн., 1977.

маўскага” перыяду, творы якога ўвайшлі ў залатую скарбніцу беларускай гісторыяграфіі. Праца ў Маскве, хоць ён і рваўся ўвесь час дадому, давала магчымасць большай свабоды ў напісанні гісторыі Беларусі, чым у самой БССР. Ягоныя творы па прычыне адсутнасці ў іх камуністычнай фразеалогіі (нават у форме маскіроўкі), арганічна ўвайшлі ў гісторыяграфію незалежнай Беларусі іх аўтара не выпадае назваць савецкім гісторыкам.

Адначасова можна выдзяліць жанры і тэмы, у якіх было вельмі цяжка, а можа і немагчыма напісаць нешта навуковае: гісторыя камуністычнай партыі, аграрная гісторыя савецкага часу (г.зн. гісторыя калгасаў), гісторыя савецкага грамадства (прафсаюзаў, моладзевых арганізацыяў), палітычная гісторыя Вялікага Княства Літоўскага, гісторыя гісторычнай навукі, гісторыя другой святовай вайны і, натуральна, усе абагульняючыя працы, найперш, падручнікі па гісторыі краіны.

Разглядаючы гісторычную навуку часоў БССР у цэльым, трэба ўсведамляць, што немагчыма ацэньваць навуку ў адрыве ад кадраў, якія ёсць працоўцем. Асобныя беларускія гісторыкі, хоць і заціснутыя ў рамках камуністычнай дактрыны, знаходзілі магчымасць, прыкрываючыся камуністычнай фразеалогіяй, ствараць нацыянальную гісторыяграфію. Яны не жадалі ісці супраць навуковага сумлення, пазбягалі супрацоўніцтва з камуністычнымі ўладамі, шукалі і знаходзілі магчымасці працаваць у межах навуковасці. Хоць яны не мелі мажлівасці ўплываць на масавую свядомасць, але змаглі перадаць эстафету гісторыкам наступных пакаленняў у незалежнай Беларусі. Акрамя таго, нельга забыць, што ў часткі гісторыкаў часоў БССР камуністычныя перакананні сумяшчаліся з сапраўдным беларускім патрыятызмам.

Ацэнъваючы беларускую гісторыяграфію часоў БССР як з'яву, па яе месцы ў грамадскім жыцці, па яе асноўнай функцыі, якая заключалася ў гісторычнай асвеце грамадства і выхаванні сапраўдных грамадзянаў Беларусі, мусім прызнаць яе вялікую негатyунную ролю.

У сваёй масе беларуская БССР-аўская гісторыяграфія выглядае адной вялікай фальсіфікацыяй. Гісторычнай навукі і адукцыі ў гэтай квазідзяржаве не спрыяла развіццю і ўмацаванню беларускага народу – унікальнай, нараўнে з іншымі народамі, культурнай каштоўнасці чалавечтва, а працавала на яго размыванне і асіміляцыю.

Яе спадчына да гэтага часу перашкаджае нармальному развіццю гісторычнай навукі ў незалежнай Беларусі. Да яе належанаць, найперш:

- захаванне фальшивых і састарэлых стэрэатыпаў масавай гісторычнай свядомасці (напрыклад, пра адсутнасць беларускай дзяржаўнасці да 1917 г.);

- дабраахвотнае супрацоўніцтва часткі гісторыкаў як старэйшага, так і малодшых пакаленняў з недэмакратычным антыбеларускім рэжымам.

Пытанні да Аляксандра Краўцэвіча

Захар Шыбека (Мінск): Якія задачы, на вашу думку, стаяць сёння перад даследчыкамі савецкай гісторыяграфіі і ці варта наогул яе вывучаць? Калі вывучаць, то якія праблемы тут існуюць?

Вольга Ямкова (Кіеў): Ви згадалі пра эмігранцкую літаратуру, а якую працу гісторыкаў эміграцыі вы можаце ахарактарызаваць, як поўнавартаснае навуковае даследаванне? І ці можна яе сёння рэкамендаваць для студэнтаў універсітэтаў? І яшчэ адно: перавыданняў працаў эмігранцкіх гісторыкаў вельмі мала. Мы часта не ведаем, што выдавалася за межамі краіны, а гэта не дазваляе зразумець сапраўдныя вартасці эмігранцкай гісторыяграфіі.

Эдуард Мазько (Гародня): Савецкая гісторыяграфія – гэта цэльная з'ява ад Абэцадарскага да Улашчыка, ці вы адносіце да яе толькі тое, што пісалася выключна пад ідэалагічным дыктатам камуністычнай партыі?

Святлана Марозава (Гародня): Які крытэрый пакладзены ў аснову прапанаванай перыядызацыі гісторыяграфіі БССР? Ці не было б лепш для перыяду 30-х–сярэдзіны 80-х гг. выкарыстаць тэрмін уведзены Дзмітрыем Каравым – “дырэктыўная гісторыяграфія”?

І другое пытанне. У Вашым рэфераце гісторыяграфія БССР выглядае як суцэльная фальсіфікацыя. Міктым вядома, што савецкая гісторыяграфія шмат чаго дасягнула ў галіне сацыяльна-эканамічнай гісторыі. Ці Вы лічыце, што гэтыя працы таксама трэба ацэніваць як фальсіфікацыю мінулага?

Леанід Гарызонтаў (Масква): Как Вы оцениваете перспективы развития белорусской исторической науки с точки зрения международного сотрудничества учёных в частности, белорусско-российского сотрудничества?

Адказы Аляксандра Краўцэвіча

Адказ Захару Шыбеку: Перад намі сёння стаіць задача даць ацэнку беларускай савецкай гісторыяграфіі з пункту погляду беларускай суб’ектнай гісторыі. Іншая праблема, наколькі гэта магчыма зрабіць. Стваральнікі савецкай гісторыяграфіі сёння карыстаюцца падтрымкай улады, і наўрад ці яны здольныя аб’ектыўна ацаніць уласную працу. Моладзь, якая б магла гэта зрабіць, паралізаваная тым, што яе крытычная ацэнкі могуць перашкодзіць у абароне дысертацый ды інш. Трэба пачакаць. Сёння мы толькі пачынаем гэтую працу.

Адказ Вользе Ямковай: У апошнія дзесяцігодзінье ў Беларусі пачалі з'яўляцца перавыданні працаў беларускіх эмігранцкіх даследчыкаў, у прыватнасці, Язэпа Найдзюка, Янкі Станкевіча, Міколы Шкялёнка ды інш. Але ўсе яны выдаюцца па-за дзяржаўнымі структурамі, часта ў поўпадпольных умовах, невялікімі накладамі. Пазнаёміца з імі могуць людзі, якія вельмі гэтага хочуць. Пра масавы ўплыў на свядомасць гэтых працаў ка-заць не прыходзіцца. Справа пашырэння здабыткаў эмігранцкай гісторыяграфіі ў сучаснай Беларусі – гэта складаная праца, але яна ідзе. У прыватнасці, гэта робіць бібліятэка Беларускага гістарычнага агляду, чалавек-інстытуцыя Генадзь Сагановіч.

Адказ Эдуарду Мазько: У выступе я спрабаваў паказаць, што была гісторыяграфія прымусовая, якая стваралася пад дыктатам, а іншым разам і добраахвотна, і была гісторыяграфія схаваная, якая выкарыстоўвала рэдкія магчымасці навуковай працы, а, менавіта, пераказвала важныя гістарычныя факты, распрацоўвала тэмы далёкія ад камуністычнай ідэалогіі. Аднак гэта не датычыла падручнікаў. Тут свабода не дапускалася. Дарэчы, пра гэтыя дзве плыні сёняня ўжо шмат казалі.

Адказ Святлане Марозавай: У аснову прапанаванай перыядызацыі быў пакладзены прынцып свабоды, а дакладней несвабоды гісторыка, яго залежнасці ад дыктатуры. Цалкам магчыма выкарыстаць тэрмін “дырэктыўная гісторыяграфія”, але ён пярэчыць кантексту іншых перыядызацый.

Наконтні быта станоўчых момантаў беларускай савецкай гісторыяграфіі, а менавіта працаў па сацыяльна-эканамічнай гісторыі. Яшчэ раз адзначу, што гэтыя працы пісаліся на падставе эмпрычна-факталагічнага метаду, напрыклад, праца З. Капысскага пра эканамічнае развіццё гарадоў Беларусі або кніга Анатоля Грыцкевіча². Падаваліся факты, але не адзначалася, што гэтыя гарады былі часткай єўрапейскай або сусветнай гаспадаркі. Тым не менш гэтыя працы, безумоўна, маюць навуковую вартасць. Але я не згаджуся, што навуковасць прысутнічае ў працах, прысвечаных, напрыклад, проблеме калектывізацыі.

Адказ Леаніду Гарызонтаву: Лічу, што без пашырэння міжнароднага супрацоўніцтва беларуская гісторычнай навука не мае шансаў нармальнага развіцця. Формы супрацоўніцтва могуць быць розныя, у прыватнасці, стварэнне супольных камісій. Напрыклад, існуе беларуска-польская камісія гісторыкаў, якая павінна абмяркоўваць агульныя праблемы нашага мінулага, але яна не збралася з 1997 г. Лічу, што ававязкова павінна існаваць беларуска-расейская камісія, каб шукаць кропкі пагаднення і паразумення. Кропкі раз'яднання мы ўжо знайшли. Без гэтага мы не маем шанса нармальнага развіцця, затое маем шансы застасца ў поўнай ізаляцыі.

² Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв. Мин., 1979.

*Андрей Кшиштымов (Минск),
кандидат истор. наук,
старший научный сотрудник Института
истории НАН Беларусь*

“ЭНЦЫКЛАПЕДІЯ ГІСТОРЫі БЕЛАРУСІ” КАК ЗЕРКАЛО БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИОГРАФІИ

Странно, но почему-то в нашу эпоху презентаций завершение работы над “Энцыклапедый Гісторыі Беларусі” не стало событием национального масштаба. Шесть томов, семь книг, и каких книг! Таких книг нет ни у кого на пост-советском пространстве! Более того, и в нашем корпоративном, историческом цеху выход ЭГБ тоже никак не был отмечен. Отдельный вопрос: почему это событие не решилось публично отметить само издательство “Беларуская энцыклапедыя”?

Отмечу сразу – в этих заметках нет ничего личного. Мне на ЭГБ обижаться нельзя. Предложения о сотрудничестве поступали неоднократно, персональной статьи на страницах ЭГБ я удостоен. И это притом, что я был вынужден отказаться от сотрудничества с ЭГБ еще в 1996 г. после того, как редакция сначала заказала, а затем отклонила мою статью о Миколе Ермаловиче.

Подвести итог 10-летней работы над энциклопедическим многотомным изданием – непростая задача. Я не могу претендовать на звание энциклопедического всезнайки, и поэтому сосредоточу свое внимание на некоторых издательских итогах и ряде сюжетов, которые наиболее близки моим исследовательским интересам. Как и у каждого издания, у ЭГБ есть своя количественная сторона. Ее первые два тома выходили тиражом 20 тыс. экземпляров. Начиная с 1996 г. тираж снизился до 10 тыс. экземпляров. С 3-го тома ЭГБ потеряла не только свой первоначальный тираж, но и сменила “одежду”: с обложки исчезла “Погоня”. К чести издателей ЭГБ отметим – они предпочли оставить пустое место, чем заменить старый герб новотвором.

Волей обстоятельств в ЭГБ сменилось три главных редактора: М. Ткачев (1-й том), Б. Саченко (2-й том) и Г. Пашков начиная с 3-го тома. Не меньшие изменения претерпели и ее коллегиальные органы. В 1-м томе (1993 г.) коллегия состояла из 15 человек, 2-ю книгу 6-го тома (2003 г.) готовила

редакционная коллегия из 18 человек. Причем из первого состава редколлегии осталось лишь трое: М.Костюк, Н.Сташкевич и И.Ховратович. Один из парадоксов ЭГБ – о четырех членах ее редколлегии, в том числе и о заместителе главного редактора, ответственном секретаре А.К.Федосове, персональные энциклопедические статьи отсутствуют. Ответа на вопрос о том, какие заслуги на историческом поприще привели их в состав редколлегии ЭГБ, издание не даёт.

Фигурируют в ЭГБ и научные консультанты: 1-й том – 47 консультантов, 2-я книга 6-го тома – 59 консультантов. Начиная с 3-го тома, появился еще и Научно-редакционный совет, сначала в количестве 20 человек, а в 2003 г. – 22 человека. Так что число “коллективных ответственных” за ЭГБ с первого по последний том выросло на 17 человек.

О персональном составе начальства ЭГБ можно было бы говорить подробней, но это все равно не заменило бы их собственных признаний о том, как действовал энциклопедический механизм, кому отводилась роль пружины, кому – шестеренки, а кто и заводил весь этот сложный энциклопедический механизм. Однако с мемуарами на тему „Как я работал над ЭГБ” пока никто из них не спешит.

Низкий поклон “чернорабочим” ЭГБ – тем сотрудникам издательства “Беларуская энцыклапедыя”, которые участвовали в подготовке ее томов. Хотя их список приводится на последних страницах каждого тома, на самом деле именно им в деле создания ЭГБ принадлежит первое место. Они, на мой взгляд, стали и главными заложниками и главными жертвами сложившегося положения, и, к их чести, все-таки сумели выдержать суровое испытание. Я бы сказал, что в данной ситуации они вне критики.

А нужна ли эта критика? Ведь дело сделано, семь книг, почти по 100 печатных листов каждая, налицо. Они имеют своего читателя и живут своей жизнью. Налицо итог десяти лет издательской работы. Планы, поставленные инициатором создания ЭГБ, Михаэлем Ткачевым, по крайней мере, в количественном отношении, выполнены и перевыполнены. Он мечтал о более 15 тыс. статьях в шести томах, а получилось фактически семь томов и более 17 тыс. статей над которыми трудились почти 700 авторов. Присутствует и “железный”, скорее – железобетонный – аргумент: у нас теперь есть то, чего нет у других, по крайней мере, наших ближайших соседей.

Кому же ЭГБ оказалось работой вне критики. Как критиковать то, в создании чего сам принимал участие – а, за редким исключением, на страницах ЭГБ отметились почти все граждане и не граждане РБ хотя бы маломальски компетентные в истории Беларуси. Не поэтому ли столь вяло реагировала на выход ЭГБ историческая общественность?

Каковы сильные места ЭГБ? В первую очередь, я хочу отметить помещенные в ЭГБ карты. Воеводства, волости, уезды, старинные планы городов, а иногда и местечек и даже сел... Белорусская история наконец-то обрела под собой картографическую почву. Статьи по военной и дипломатической истории также в подавляющем большинстве случаев проиллюстрированы картографическим материалом. Теперь с помощью ЭГБ пространственная локализация исторических событий стала доступна не только специалистам. Однако ряд карт по 20 столетию, особенно тех, что были заимствованы из других изданий, привел к повторному тиражированию сделанных ранее ошибок и неточностей. Особенно не повезло в этом отношении железным дорогам. Ряд их просто “утерян” энциклопедическими картографами.

Персоналии... Вот где наиболее ярко проявилась сила и слабость ЭГБ, ее достоинства и недостатки. В ЭГБ ощущается недобор одних имен и явный перебор других. Вероятно, у каждого из нас есть свой личный перечень тех исторических персонажей, которых в ЭГБ нет, хотя видеть их там нам бы хотелось. При этом каждый из нас понимает, что превратить энциклопедическое издание типа ЭГБ в сплошной именной поминальник было бы ошибкой. Эту функцию призваны выполнять специализированные справочные издания, биобиографические словари, такие, которыми обладает уже Россия (например “Русский биографический словарь”) или Польша и ее уникальный “*Polski słownik biograficzny*”. Кстати, польский словарь удостоился в ЭГБ отдельной статьи, а вот российский, по непонятным для меня причинам, – нет.

Вопрос о том, когда и мы в Беларуси будем иметь свой биографический словарь, на сегодняшний день звучит риторично. Но при этом ЭГБ, казалось бы, должна была смягчить эту проблему. Однако нельзя сказать, что с этой задачей ЭГБ справилась безуказиленно. Некоторые персональные лакуны ЭГБ явно непростительны. Например, отсутствие персональной статьи о П. Терешковиче, соавторе энциклопедической статьи “Беларусы”.

Теперь поговорим о тех персоналиях, которые в ЭГБ есть. Масса новых, ранее закрытых для отечественных энциклопедических изданий имен – несомненный “плюс” ЭГБ. Но, как и на каких принципах формировался “именной список”? Все ли имена стоило в ЭГБ помещать? Местами ЭГБ напоминает “Энцыклапедью літаратуры і мастацтва Беларусі”. Писатели, художники, чаще всего с меланхолическим примечанием: в творчестве присутствует историческая тематика. Как формировался этот список “исторических” имен творцов белорусских “изящных искусств” и “изящной словесности”? Создается такое впечатление, будто в ЭГБ путем механического переноса просто включили статьи из ЭЛiМБел. Работу это явно облегчило,

но придало ли ЭГБ дополнительный смысл? Понятно, что ныне здравствующие писатели и художники торопились вписать свое имя в историю, да еще и с персональным фото. Но стоило ли идти у них на поводу? Ведь свои, профессионально ориентированные энциклопедии и справочники они уже имеют. Куда уместнее было дать общую статью “Историческая тема в белорусской литературе и искусстве”. Однако такой статьи нет.

В ЭГБ ощущается явный перебор с генералами. Порой для персональной “генеральской” статьи в ЭГБ достаточно иметь Беларусь местом рождения и больше не иметь с ней ничего общего. Да и сам принцип автоматического включения в ЭГБ людей с большими звездами на погонах непонятен. Почему же тогда не включены в ЭГБ все академики – уроженцы Беларуси? Или генерал фигура историческая, а ученый – нет?

Ну и, конечно, качество того, что есть. Приведу лишь один пример, который касается исторической персоны, достаточно хорошо известной мне. В т. 6, кн. I, помещена статья А.Лукашевича о канцлере Российской империи графе Николае Петровиче Румянцеве. 49 строчек энциклопедической статьи и фактически случайный, за исключением монографии В.П.Козлова, список литературы. Разве не обязательно было упомянуть в белорусской энциклопедии о том, что похоронен Н.П.Румянцев в Гомеле, здесь же стоит первый и единственный памятник канцлеру? Как можно было не включать в статью изданные у нас исследования о Румянцеве? Например, работу Ю.Лабынцева “На благое просвещение” (Мн., 1999. – 147 с.), фундаментальную монографию В.Ф.Морозова “Гомель классический. Эпоха. Меценаты. Архитектура” (Мн., 1997. – 336 с.), материалы Румянцевских чтений, проведенных в Гомеле (Н.П.Румянцев на белорусской земле. – Мн., 1997), ряд других публикаций по проблеме “Румянцев и Беларусь”? В результате автор-энциклопедист совершает ошибки, непростительные и для студента первокурсника. Статья о Н.П.Румянцеве могла бы украсить ЭГБ, а вместо этого вызывает больше вопросов, чем дает ответов.

Самое слабое место в ЭГБ, на мой взгляд, это статьи о сути и сущности самой исторической науки, ее категориальном и понятийном аппарате, исторической терминологии.

Так что же мы имеем в итоге? Шесть томов ошибок или компендium отечественного прошлого? ЭГБ, со всеми ее достоинствами и недостатками – плод десятилетнего компромисса между новым историческим мышлением и старыми историческими догмами. Более десяти лет назад, в начале работы над проектом, был шанс создать не только ЭГБ, но и коллектив единомышленников, энциклопедистов, объединенных единой целью и общностью взглядов. К сожалению, этот шанс реализовать не удалось. Французские энциклопедисты подготовили почву для революции. Белорусские энциклопедисты революции не совершили.

Энциклопедии создаются на века, но это не значит, что они создаются навечно. В целом судьба любой энциклопедии ничем не отличается от судьбы любого научного издания. Итоговая точка – это одновременно и приглашение к новому, действительно научному осмыслению фактов и явлений. Тенденция последнего времени – клонирование ЭГБ. Так отдельным томом издан ее картографический материал. Но это означает и клонирование допущенных ошибок. Понятно, что альтернативная ЭГБ едва ли возможна. При наличии соответствующего интеллектуального ресурса (здесь можно назвать историков Белорусского исторического общества), нет надежды на соответствующую административную и материальную поддержку. Но почему бы не подумать о создании Белорусского исторического энциклопедического словаря? Или тома, где можно было бы собрать все, что осталось за страницами ЭГБ?

Пытанні да Андрэя Кішгымава

Захар Шыбека (Менск): Усім вядома, што выданне Энцыклапедыі *гісторыі Беларусі* мае істотныя недахопы. Мы ведаем, што пачынаючы з тома 3 была ўведзена цэнзура. Ці не лічыце Вы, што адной з прычынаў недахопаў гэтага выдання была самацэнзура аўтараў і рэдактараў ЭГБ? Іншымі словамі, ці зрабілі мы ўсё належнае, каб ЭГБ была створана на больш высокім узроўні?

Аляксандр Краўцівіч (Гародня): У якой ступені пры падрыхтоўцы матэрываляў ЭГБ быў выкарыстаны прынцып плюралізму, з якога, як мы ведаем, зыходзілі ініцыятары і першыя кіраунікі гэта выдання?

Адказы Андрэя Кішгымава

Адказ Захару Шыбеку: Для падрыхтоўкі і выдання тэкстаў высокага навуковага ўзроўня на старонках ЭГБ было зроблена далёка не ўсё магчымае. На мой погляд, рэдакцыя пайшла па шляху найменьшага супраціву. Адбылася фактычна нівеліроўка тэкстаў паднейкі сярэдні ўзровень. Арыентаваліся не на лепшыя ўзоры. Калі тэксты выклікалі сумненні або дыскусію іх праста здымалі. Гэтая нівеліроўка адыграла неадназначную ролю. З аднаго боку, яна дазволіла выдаць усе 7 тамоў, а з іншага – па зместу ЭГБ аказалася вельмі стракатай. На старонках выдання не толькі асобныя артыкулы спрачаюцца паміж сабой, але нават асобныя тамы. Самацэнзура, на мой погляд, не прысутнічала наогул. Па-першае, энцыклапедычны артыкул – гэта праца замоўная. Яна трапляе на старонкі пасля цэнзуры выдаўцоў. Па-другое, як ні дзіўна, але для многіх даследчыкаў энцыклапедычны артыкул стаўся першым крокам у навуку. Шмат хто з аспіран-

таў, якія толькі пачынаюць прафесійны шлях у навуку, у якасці сваёй першай публікацыі могуць указаць артыкулу ЭГБ. Усё ж такі энцыклапедыю стваралі 700 аўтараў! Суаднясіце гэтую лічбу з колькасцю рэальна працуючых гісторыкаў. Тут не пра самацэнзуру трэба казаць, а пра энцыклапедыю як сродак самасцвярджэння для многіх маладых даследчыкаў.

Адказ Аляксандру Краўцэвічу: Прынцып плюрализму ў Энцыклапедыі прысутнічае, а вось наступствы яго хутчэй адмоўныя. Присутнасць 700 аўтараў прывяла да таго, што ЭГБ страціла той твар, які быў акрэслены ў прадмове I тома Міхасём Ткачовым. Прадмова вартая ўвагі і вартая, каб перачытаць яе першым чым карыстацца энцыклапедыяй.

Магу падзяліцца ўласным вопытам. Мяне запрасілі напісаць артыкул пра Міколу Ермаловіча. Я пацікавіўся, чаму прапануюць мне, а не Г.Штыхаву або А.Грыцкевічу, якія пісалі прадмовы да яго кніг. Мне адказалі, што названыя гісторыкі адмовіліся пісаць біографічны артыкул. Я заўважыў, што напісаць артыкул магу, але ён будзе насіць выразны аўтарскі характар. Рэдакцыя згадзілася. Я дабрасумленна працаваў, перачытаў практычна ўсё напісаное М.Ермаловічам – ад аўтабіографіі і друкаваных на пішучай машынцы артыкулаў да апошніхманаграфій. Падрыхтаваў тэкст і прынёс яго ў рэдакцыю. Першым яго прачытаў Віталій Скалабан і заявіў, што артыкул павінны прачытаць таксама іншыя рэдактары. Праз некалькі месяцаў я пачуў, што артыкул не падыходзіць. Я абурыўся і нагадаў, што цэнзуры ўжо няма, што рэдакцыя згадзілася на аўтарскі тэкст, а значыць на аўтарскую ацэнку. У адказ пачуў, што ў выніку публікацыі прыйдзеца змяшчаць ацэначныя біяграфіі таксама іншых гісторыкаў. Я нагадаў, што артыкул А.Грыцкевіча, прысвежаны Л.Абэцадарскому, носіць якраз ацэначныя характеристыкі. Але ў тым выпадку рэдакцыя палічыла магчымым яго апублікаваць. Чаму ж яна не можа прыняць мой артыкул? Аднак тэкст так і не надрукавалі. Рэдакцыя змясціла артыкул А.Каханоўскага, напісаны па простай схеме: нарадзіўся – ажаніўся – напісаў – стаў лаурэатам Дзяржаўнай прэмii і г.д. Пасля гэтага я ў падрыхтоўцы матэрыялаў да ЭГБ не ўдзельнічаў. Затое сёння маю магчымасць аб'ектыўна, як незацікаўленая асоба, паглядзець на вынікі працы.

З ЭГБ атрымалася нешта падобнае на гумарэску Аркадзя Райкіна: Хто пашыў касцюм? – Мы! – гавораць 700 аўтараў, кожны з якіх адказвае толькі за ўласны гузік (г.зн. за ўласны артыкул). За ўсё разам ніхто не адказвае. Прадукт перад намі!

Дыскусія пасля
І паседжання

Гістарычна наука ў БССР і СССР. Страты і набыткі

Леанід Гарызонтаў (Масква): Хочу высказаться по большинству докладов. Не подлежит сомнению, что историческую науку советского периода изучать необходимо. Вопрос только в том, как изучать и в каком объеме? Когда эта задача ставилась в годы перестройки, в частности, Ю.Афанасьевым, который сегодня упоминался, она сводилась преимущественно к обличению, ниспровержению, максимум – указанию отдельных вех пути в нечто качественно новое. В каком объеме? В полном объеме! При этом было принято говорить суммарно, обобщенно обо всей советской исторической науке за 70 лет ее развития. В настоящее время такой подход, конечно же, не продуктивен.

С другой стороны, когда беседуешь с российскими коллегами о перспективах изучения исторической науки советского периода, они, как правило, делают исключение для последних десятилетий. Почему? Потому что главные действующие лица того времени нередко по-прежнему удерживают важные позиции, что делает критику делом небезопасным. И мы сейчас, чтобы выдержать необходимую дистанцию, обычно останавливаемся где-то на конце 1950-х годов. Думаю, что это неправильно. Существует необходимость быстрее продвигаться в изучении исторической науки советского периода к его последним десятилетиям, к его итогам, которые принципиально важны для понимания современной ситуации.

Полная реставрация канонов советской историографии невозможна сейчас ни в одном из государств постсоветского пространства (в том числе в Беларуси), но вместе с тем, как ни парадоксально, период советской историографии не вполне и даже далеко еще не завершен. Современная историографическая ситуация определяется многими факторами, но едва ли не важнейшим из них является наследие советской эпохи. Оно либо в видоизмененной форме получает продолжение в новых условиях, либо служит объектом критики, но, так или иначе, присутствует в науке начала 21 века. В “постсоветском” пока очень много “советского”.

Советская историческая наука может быть охарактеризована как наша общая колыбель, хотя колыбель, надо признать, достаточно своеобразная. В ней существовали своего рода перегородки, ячейки. То, что происходило в центре (Москве, Ленинграде), конечно же, отличалось от имевшего место в Минске или Киеве. Отличалось, в частности, по тематике. В

этой связи важно вспомнить, что изучение истории союзных республик сосредотачивалось преимущественно в самих этих республиках, вследствие чего российская историческая наука по сей день испытывает немалые трудности – недостает традиций, собственных научных школ исследования истории Белоруссии или Украины.

И, как правильно подчеркивалось, республиканские ячейки советской исторической науки различались по царившей в них атмосфере. Об этом свидетельствует научная биография В.Пичеты, который не смог работать в Беларуси, но чрезвычайно продуктивно трудился последние годы жизни в Москве, правда, над несколько иным кругом сюжетов. Это и история Н.Улащика, чья белорусская идентичность не подлежит сомнению. Но мне все же представляется, что взгляд на этого ученого исключительно с белорусской перспективы грешит известной односторонностью. Его наиболее фундаментальные аграрные штудии явились вкладом в марксистскую разработку истории деревни.

С советским прошлым связано то общее, что российская, белорусская и украинская историографии имели на своём старте в конце 1980-х годов. Для меня была очень интересна типология, предложенная З.Шибеко, хотя с некоторыми его тезисами я не могу полностью согласиться. Не буду касаться польской исторической науки, которую хорошо знаю, и литовской, ситуацию в которой представляю весьма приблизительно.

Если ограничиться только “восточнославянскими” историографиями, то, видимо, наиболее радикально “национализация” истории была проведена на Украине. Стоит ли белорусским историкам ставить перед собой задачу догнать и перегнать в этом отношении украинских коллег? Полагаю, что нет. В самой украинской исторической науке формируется влиятельное, хотя пока немногочисленное направление, представители которого весьма жестко критикует ставшую нормативной в постсоветское время национальную концепцию истории. Оснований у них, поверьте, для этого более чем достаточно.

Что еще общего в наших историографиях? К сожалению, высокая степень политизации. И в этом плане опять-таки можно говорить о советском наследии – часто с иными оценочными знаками, но политизация весьма велика. Для исторической науки это разрушительная тенденция, поскольку возникают препятствия для реализации ее важнейшей познавательной функции. Плюрализм часто сводится к конфронтации двух черно-белых изображений, что обедняет научный поиск. В дискуссиях ученых налицо стремление искать в позиции оппонентов исключительно политическую, а не научную составляющую, не те национальные зерна, которые способствуют постижению прошлого.

И последнее, о сотрудничестве. Одна из величайших наших потерь состоит в разрушении того научно-информационного пространства, которое существовало в СССР. История частей Советского Союза на разных своих этапах совершенно неразделима. Упомянутый разрыв пространства – потеря всеобщая. С уверенностью скажу, что от нарушения контактов многого лишились российские историки, которые не могут полноценно изучать такую фундаментальную проблему, как формирование русской нации и функционирование многонационального, регионально разнородного государства – Российской империи и СССР.

Для развития каждой национальной историографии необходимы многовекторные научные контакты. Для белорусской науки это означает, между прочим, не только тесное сотрудничество с Белостоком и Люблином, но также с Москвой, Питером и т.д. Многие плодотворные идеи рождаются в спорах и дискуссиях, а когда их нет, то трудно ожидать и прогресса науки. Мы лишены оперативной информации о последних книжных новинках. Пытаемся восполнить пробел ценюю индивидуальных усилий энтузиастов, но делаем это поневоле бессистемно. Кроме того, в Москве и Петербурге хранится громадный массив исторических документов, без которых невозможно писать историю Белоруссии. Часто ли в последние годы белорусские историки приезжают работать в российские архивы? Конечно, есть объективные трудности, но ведь всегда важна и субъективная мотивация. Вектор сотрудничества белорусских историков развернут на Запад, и эта односторонность уже начинает ощутимо вредить.

Что касается совместных комиссий, о которых шла речь, то я давноучаствую в российско-польской комиссии, а сейчас предстоит также работа во вновь созданной российско-украинской комиссии. В принципе подобные институции создают рамочные условия для ведения на постоянной основе диалога. Однако все зависит от того, в чьи руки дело попадает. Если сотрудничество формализуется, ведется для бюрократической “галочки”, рапорта в вышестоящие инстанции, не нацелено на поиск истины, интерес к нему с обеих сторон неизбежно затухает. Этого хотелось бы избежать в российско-белорусских контактах историков.

Вольга Ямкова (Кіеў): Хачу адзагаваць на зáўвагу спадара Гарызонтава, адносна таго, ці трэба беларускім гісторыкам даганяць украінскіх. Лічу, што для ўзікнення таго рэвізіянісцкага накірунку, пра які Вы казалі, трэба ўсё ж такі, каб папярэдне адбыўся працэс нацыяналізацыі гістарычнай навукі. Потым можна гэтую пазіцыю ўдакладняць, крытыкаваць або рэвізываць. Але ўсё гэта адбываецца ў межах ужо ўкраінскай нацыянальнай гістарычнай навукі.

Зусім някепска, што гісторыкі “ідуць ва ўладу”, узначальваюць, напрыклад, універсітэты, факультэты ды інші. Яны атрымліваюць рэальную магчымасць публікаваць працы, развіваць пэўныя накірункі гістарычнай науки. Але гэта мае і свае мінусы. Часцяком адбываюцца так, што гісторыкі-начальнікі трапляюць сааутарамі ў калектывную працы, хоць рэальна нічога не пісалі і не ўдзельнічалі ў канкрэтным даследаванні.

Сяргей Токць (Гародня): Мне вельмі спадабалася думка Захара Шыбекі адносна двух паверхаў навуковых ведаў. На першым паверсе непадзельна павінны панаваць законы науки. Другі ж паверх будзе заставацца навукова-папулярным і актыўна ўплываць на развіццё грамадской і нацыянальной свядомасці. У савецкай гістарыяграфіі гэтага падзелу не было. Даволі цяжка яго ўбачыць і ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі. Хоць гэта павінна быць.

Іншая справа, што зрабіць гэта даволі складана, бо навукова-папулярная гісторыя, якая павінна ўплываць на самыя шырокія колы грамадства, даходзіць да чыгача, галоўным чынам, дзякуючы падручнікам і праграмам вывучэння гісторыі, якія пішуць іствараюць пераважна набліжаныя да ўлады гісторыкі. Свабоднага рынку гістарычных ведаў, які, як мне падаецца, ёсьць у Польшчы, дзе гістарычная лігаратура з'яўляецца адной з найбольш папулярных у кніжным гандлю, у нас няма. У грамадстве існуе настаярожанасць і недавер да гісторыкай. Многія перакананыя, што ўсе гісторыкі імкнуцца толькі да аднаго, а менавіта, навязаць грамадству свою ўласную думку. Як стварыць гэту прастору вольнага рынку кніг і іздр? Як стварыць чыгача, не маючы доступу да дзяржавнага межанізму, да тых жа падручнікаў, якія навязваюцца грамадству? Гэта задачы над рагшэннем якіх трэба думаць.

Віталь Карнялюк (Гародня): Ва ўсіх паведамленнях прысутнічае пытанне, што карыснага можна ўзяць са спадчыны савецкай гістарыяграфіі? Ад чаго катэгарычна адмовіцца? Лічу, што галоўным крытэрыем у гэтым выбары павінна з'яўляцца нацыянальная пазіцыя. З аднаго боку, тут усё проста і ясна, мы павінны ісці па шляху па якому ідуць нашыя суседзі – літоўцы, украінцы, палякі. Але з іншага боку, узнікае сур’ёзная проблема сумяшчэння феномена нашай нацыянальнай гісторыі, якая ў савецкі час ігнаравалася даследчыкамі, з агульнаеўрапейскім гістарычным шляхам. Гісторыя блізкай нам Еўропы разбіраецца гісторыкамі суседніх краінаў і вельмі важна, якую яе частку возьмем мы.

Эдуард Мазько (Гародня): Хачу выказацца адносна выступаў З.Шыбекі, А.Смаленчука і А.Краўцэвіча. Па-першае, трэба адзначыць, што беларуская савецкая гістарыяграфія патрабуе грунтоўнага аналізу. Аднак мы павінны ўсведамляць, што савецкая гістарыяграфія, нягледзячы на пэўныя

разбежнасці паміж асобнымі даследчыкамі, уяўляе сабой пэўную цэласнасць. Я згодны са спадаром Гарызонтавым, што М. Улашчык таксама быў савецкім гісторыкам. Зрэшты, усіх гісторыкаў таго часу яднала марксісцкая ідэалогія. Аднак нават у тых умовах гістарычная наука заставалася паліфаніей, няхай не вельмі широкай, але ўсё ж такі паліфаніей. Да таго ж яна прыйшла ў сваім развіцці пэўную эвалюцыю. І гэта трэба ўлічваць.

Па-другое, мне здаецца, што ацэнъваючы працы савецкіх гісторыкаў, трэба адразу вызначыцца з крытэрыем ацэнкі. Такім крытэрыем павінен быць прынцып навуковасці. Па-трэцяе, старанны пошук негатываў і пазітываў у савецкай гісторыяграфіі можа прывесці да ператварэння аналізу ў маналог аб савецкай гісторыяграфіі. Не думаю, што сучасныя прадстаўнікі савецкай гісторыяграфіі нас пачуюць. Што датычыць нацыянальнага глядзішча, то, на мой погляд, беларускай гісторыяграфіі трэба шукаць трэці шлях. Тым больш, што многія праблемы і сама савецкая гісторыяграфія не заўсёды можа быць аб'ектыўна ацненая з нацыянальнага глядзішча.

Згодны, што павінна існуваць гісторыя акадэмічная і гісторыя асветніцкая. Зрэшты, яны і існуюць. Хочам мы таго або не, кожнае гісторыяпісанне ўтрымлівае пэўную ідэалогію, пэўныя міфы, якія потым тыражуюцца праз падручнікі, праз папулярную літаратуру. Не пагаджуся з калегам Сяргеем Токцем, што ў савецкі час гэтага не было. Думаю, што былі працы, аўтары якіх прэтэндавалі на акадэмізм, і былі звычайнія пропагандыстыкі выданні.

Васіль Варонін (Менск): Для мяне не зусім зразумела, дзе пралягае мяжа паміж савецкай і несавецкай гісторыяграфіяй часоў БССР? Згадвалі пра М. Улашчыка. Безумоўна, ёсьць “розныя” Улашчыкі. Адзін – гэта “Предпосылки крестьянской реформы в Литве и Белоруссии”, а другі – “Введение в изучение белорусско-литовского летописания”.

Сённямы дыскутуем пра здабыткі і страты беларускай гісторыяграфіі часоў БССР, а мне падаецца, што прыйшоў час падводзіць вынікі развіцця беларускай постсавецкай гісторыяграфіі. Тут зроблена шмат, і гэта праблема становіща ўсё больш актуальнай.

Ігар Кузняцоў (Менск): Улічваючы, што нашая канферэнцыя міжнародная і на ёй прысутнічаюць гості з Рэспублікі Украіна і Польшчы, хачу заўважыць, што калегі з суседніх дзяржаваў не ўяўляюць, у якіх умовах працујуць беларускія гісторыкі. Трэба трохі пажыць у нашай краіне, каб зразумець нашую паўсядзённасць, пачынаючы ад сродкаў масавай інфармацыі, адносінду да гісторыкаў ды інш. Можаце паверыць нам на слова, што і міжнароднае супрацоўніцтва гісторыкаў нашай краіны таксама носіць спецыфічныя характеристики. Напрыклад, гады два таму была прынята беларус-

ка-расейская навуковая праграма “Беларусы ў Сібіры”. Мяне, як даследчыка які 5 гадоў жыў і працаў у Томску, папрасілі для зборніка па дадзенай праблеме напісаць артыкул. Я падрыхтаваў яго, але ў зборніку артыкул так і не быў змешчаны. Затое былі публікацыі людзей, якія ніколі не былі ў Сібіры. Адказам на маё здзіўленне была рэпліка, нібыта я занадта востра расстаўляю акцэнты. Рэдактары вырашылі, што мой артыкул выходзіць за межы сучаснай беларускай гісторыяграфіі і можа выклікаць незадавальненне кіраўнікоў Інстытута гісторыі АН Беларусі. Праз год праект быў наогул закрыты. На сённяшні дзень у нас адсутнічаюць контакты, бо ўсе гэтыя камісіі – самая сапраўдная фікцыя. Гэтая гульня ў інтэграцыю нічога не дае. Пошукі супрацоўніцтва на міждзяржаўным узроўні – сёння гэта тупіковы шлях. Застаюцца толькі індывідуальныя контакты, абмен інфармацыяй, электронная перапіска ды інш.

Мне даволі складана было рыхтавацца да нашай канферэнцыі, бо ўсе праблемы, якімі я займаюся, у беларускай савецкай гісторыяграфіі адсутнічаюць. Німа ні праблемы палітычных рэпрэсій, ні праблемы пярэддня і пачатку II сусветнай вайны. Расейская і ўкраінская гісторыяграфія па гэтых пытаннях зайдлі так далёка, што мы іх ніколі не дагонім. Гэта трэба прызнаць. Нават, калі мы засядзем у архівах, нам спатрэбіца гадоў 15, каб выйсці на іх узровень.

Крызіснасць сіуацыі яшчэ і ў стаўленні ўлады да нашай працы. Адзін падручнік яшчэ можна надрукаваць. Але трэба быць гатовым да непрыемнасці. Захар Шыбека выдаў падручнік, і наступствы не прымусілі сябе доўга чакаць. Я прайшоў гэта пяць гадоў назад. Падручнік можна выдаць, але застаецца пытанне, да каго ён дойдзе? Ці здолеем мы стварыць навукова-папулярны накірунак гісторыяграфіі? Папулярны падручнік да электрапата не дойдзе. Улада ўсё блакіруе. Больш таго, нават недзяржаўныя сродкі інфармаціпрацу юць супраць нас. Мне нядаўна адкрыта сказалі, што гісторыя не з'яўляецца актуальнай праблемай, а, у прыватнасці, гісторыя палітычных рэпрэсій перастала быць моднай. Калі я пацікавіўся, а што сёння ў модзе, нічога не пачуў у адказ. Мы заблакіраваны па абодвух накірунках – дзяржаўным і недзяржаўным. Мне падаецца, што сёння нам не трэба асабліва грунтоўна аналізаваць беларускую савецкую гісторычную навуку. Дастаткова будзе правесці парыўнанне, што яны пісалі, што я пішу. Усё астатнєе напіша Інстытут гісторыі, які толькі і займаецца савецкай гісторыяграфіяй і яе новымі накірункамі. Давайце будзем займацца нашымі праблемамі, а савецкую гісторыяграфію прыводзіць толькі ў якасці контрасту. Тым больш, што мы працуем амаль што ў падполі, як, дарэчы, і створана ў гэтым годзе Беларускае аддзяленне Таварыства “Мемарыял”, якое я і прадстаўляю.

Захар Шыбека (Мінск): Па-першае, хачу спыніцца на перспектывах развіцця беларуска-расейскіх кантактаў паміж даследчыкамі. Трэба адзначыць такі выключна факт нашыхузаемаадносінаў, калі адзін з вядучых расейскіх гісторыкаў спецыяльна на адзін дзень прыехаў да нас, каб паслу хаць беларускіх калегаў. Лічу гэта добрым знакам. Сапраўды, на дзяржаўным узроўнені, наладзіць пастаянныя кантакты даволі складана, але важна адзначыць, што беларускія навукоўцы саспелі да супрацоўніцтва з расейскімі. Мы падрыхтаваныя. Мы чакаем гэтага супрацоўніцтва. Патрэбная была пазуная паўза для перасэнсавання нашага вопыта. Трэба было зразумець неабходнасць такіх кантактаў. Думаю, што гэтыя адносіны будуть развівацца.

Другое важнае пытанне – гэта пытанне нацыяналізацыі гісторыі. Разумею, чаму Леанід Гарызонтаў выказаў перасцярогу наконт нацыяналізацыі. Наколькі я ведаю, нацыяналізацыя гісторыі на Украіне мае пэўны перакос, паколькі яна ажыццяўляецца з ваяўнічых праваслаўных пазіцый. Гэта яе адметнасць. Нацыяналізацыя бывае рознай, у т.л. і плюралістычнай, рознабаковай. Чаму для нас гэта вельмі важна? Прыведу прыклад нашага адгучэння ад літоўскай спадчыны. Гэта балючае для нас пытанне! Недапушчальнасць беларусаў да спадчыны ВКЛ трывала на шэрагу паслядоўных міфаў. І пачынаеца ўсё ад тэорыі паходжання беларусаў са старожытнарускай народнасці. За ім ідзе міф пра фармаванне беларускай народнасці на працягу 13 – 16 ст. І тут узімае пытанне, чыя ж гэта дзяржава – ВКЛ. А калі літоўская народнасць існавала, а беларуская не існавала, то адказ відавочны – ВКЛ з'яўляеца літоўскай дзяржавай. Трэба яшчэ згадаць пра міф польскай этнічнай дзяржавы Рэчы Паспалітай, міф уз'яднання з Расейскай імперыяй, непазбежнасць перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі, пачатку беларускай дзяржаўнасці з 1919 г. Мы не можам пакінуць Літву і ўсю літоўскую спадчыну на водкуп сучасным літоўскім палітыкам і гісторыкам. Яны захапілі ў нас гэтую спадчыну, але з іншага боку, мы дазволілі гэта зрабіць. Для нас сувязь з літоўскай спадчынай ўзмакніла нашу магутнасць як аднаго з вядучых славянскіх народаў. І думаю, што гэта проблема важная для ўсяго славянскага свету. Трэба вяртаць для нас спадчыну Вялікага Княства Літоўскага.

Наступная прычына неабходнасці нацыяналізацыі звязаная з міфам пра народную ўладу. Калі мы прызнаем, што савецкая ўлада – народная ўлада, то прыйдзеца згадзіцца з тым, што гэта таксама беларуская ўлада. Трэба абавязкова тлумачыць, што найвялікшае злачынства бальшавікоў – гэта нацыяналізацыя прыватнай уласнасці. Пазбаўленне людзей іх уласнасці невыпадкова папярэднічала масавым рэпрэсіям.

Што такое беларусізацыя для беларусаў? Гэта абсурд! Згадаем таксама пра міф сяброўства народаў. На справе гэта нагадвала лагернае сяброўства “зэкаў”. Бальшавізм звычайна абвінавачваюць у рэпрэсіях па сацыяль-най прыкмете, але чаму съці забываюць пра рэпрэсіі па нацыянальнай прыкмете. На справе, нацыянальны генацый у той самай меры быў характэрны для бальшавікоў як і класавая баразьба. Караваі кажучы, бальшавізм з’яўляўся фактычна камуна-фашизмам. Менавіта таму лічу важнай і актуальнай нацыяналізацыю гісторыі.

Валянцін Мазец (Менск): Некалькі словаў пра тое, ці трэба нам вывучаць гісторыю КПБ? Думаю, што вывучаць трэба. Гэтае вывучэнне паспрыяле пераадоленню тых міфаў, пра якія казаў Захар Шыбека. У архівах захаваліся такія цікавыя дакументы, як лісты працоўных ЦК ВКП(б). На іх падставе можна было б напісаць не адну кнігу. Таксама не вывучаныя архіўныя калекцыі пытанняў, якія задаваліся лектарами аддзела агітацыі і пра-паганды і адказы апошніх. Цікава было б парашуць усё гэта з афіцыйнай версіяй падзеяў. Такое парашуннанне лёгка знішчае міф пра народную ўладу. Толькі грунтоўнае вывучэнне механізму партыйнага кіраўніцтва ўсімі сферамі жыцця грамадства дазволіць пераадолець міфы савецкага часу.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Мяне даўно цікавіць пытанне пра тое, чаму мы ў сваіх гістарычных даследаваннях ідэалізуем і абвяшчаем бязгрешным беларускі народ? Чаму гэта ўлада не была народнай? А чаму не лічыць і сённяшнюю ўладу народнай? Хто можа адказаць? Урэшце рэшт, калі былі лісты працоўных вярхі партыйнай улады, то галоўнае не іх існаванне, а тое, што не было адваротнай сувязі. Улада ніяк не рэагавала на гэтыя звароты. Значыць, улада выхоўвала народ так, як яна гэтага жадала. І на пэўнай ступені мы можам казаць, што ўлада – гэта не прадукт уздзейння народа, а наадварот, што беларускі народ – гэта прадукт уздзейння ўлады. А гэта азначае, што ўлада становілася народнай! Вось гэта і быў сапраўдны механізм станаўлення народнай улады! Таксама можна прыгадаць веру ў “добраага цара”, і царызм у пэўнай ступені таксама быў народнай уладай. Аналагічна народнай была і савецкая ўлада. Яна выхоўвала народ, які аказаўся падатлівым на гэтае выхаванне.

Аляксандар Краўчэвіч (Гародня): Хачу адзялагаваць на выказаную Эдуардам Мазько думку, што Мікола Улашчык з’яўляецца савецкім гісторыкам, бо ён карыстаўся марксісткай метадалогіяй. Мне падаецца, што слоўы “савецкі” і “марксісткі” нельга ўжываць як сінонімы, бо марксізм – гэта дыялектычна-матэрыялістычны метад, якім карысталіся не толькі савецкія гісторыкі. Гісторык-марксіст – гэта не зусім тое, што савецкі гісторык.

Эдуард Мазько (Гародня): Безумоўна, марксізм быў метадалагічнай базай даследаванняў не толькі савецкіх гісторыкаў, але лічу, што Міколу Улашчыку мы можам аднесці да савецкіх гісторыкаў яшчэ і таму, што ён жыў і працаваў у савецкі час і належала да прафесійнай карпарацыі савецкіх гісторыкаў.

Наталля Сліж (Гародня): Вельмі важна пераасэнсаваць савецкую гісторыяграфію, бо сёння мы маём падобныя праблемы. Тут і стэрэатыпы, і тэндэнцыінасць, і пэўныя сходныя мадэлі. Яшчэ адна важная праблема сучаснай гісторыяграфіі – яе ізаляванасць ад агульнаеўрапейскай гісторычнай навукі. Нашы даследчыкі не друкуюцца на англійскай мове, нам не хапае контактаў з даследчыкамі цэнтральнаеўрапейскіх краінаў. У апошнія гады, як тут заўважылі, пагоршыліся контакты паміж навукоўцамі розных краінаў, пачалі пераважаць асабістыя сувязі. Але можна прывесці станоўчы прыклад, да якога я маю непасрэднае дачыненне. Гаворка пра праект “Акадэмічная сетка даследчыкаў ВКЛ”, які аб’яднаў гісторыкаў 5 краінаў. Мы здолелі правесці ўжо дзве міжнародныя канферэнцыі, у якіх удзельнічалі навукоўцы з Польшчы, Літвы, Беларусі, Украіны і Рәсей. Мы здолелі абмеркаваць многія праблемы гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Ініцыятыву праявіла грамадскае аб’яднанне маладых навукоўцаў “ВІТ”.

Што датычыць праблемы выкладання, то хачу заўважыць, што нікому з нас ніхто не можа перашкодзіць выкладаць гісторыю Беларусі так, каб гэта выкладанне развівалася нацыянальную свядомасць студэнтаў. Гэта можа нават больш важна, чым нашыя навуковыя працы, якія будуть чытаць толькі спецыялісты. Мы павінны выконваць яшчэ і грамадскую місію і ўздымаць гонар беларускай нацыі, беларускай гісторыі і беларускай культуры.

Алесь Смалянчук (Гародня): Цалкам не згодны з думкай Ігара Кузняцова, што нам не варта займацца савецкай гісторыяграфіяй. Сённяшняя размова пра беларускую савецкую гісторыяграфію – гэта адначасна размова пра саміх сябе, пра тое, як далёка мы адышлі ад традыцый савецкай гісторычнай навукі. Шкада будзе, калі атрымаеца, што ўсе перамены звязліся да аднаго: мы выйшлі з палону камуністычнай ідэалогіі, каб трапіць у палон ідэалогіі нацыянальнай. Памянялі пару знакаў з плюса на мінус, і на гэтым усё закончылася. А потым нехта будзе аналізаць нашыя працы і смяяцца над тымі міфамі, якія ўжо мы стваралі. Прыкладз біяграмай Міколы Ермаловіча, пра што казаў Андрэй Кіштымаў, вельмі паказальны.

Хачу таксама звярнуць увагу на складанасць самога феномену беларускай савецкай гісторыяграфіі. Паміж намі пачаліся нават спрэчкі наkont прыналежнасці Міколы Улашчыку або Міколы Ермаловіча да савецкай гісторыяграфіі. Згадваю пра гэта, бо падчас падрыхтоўкі да выступу

чытаў у Нацыянальнай бібліятэцы даклад сакратара ЦК КП(б)Б Цімафея Гарбуно娃 “Героическое прошлое белорусского народа” (выступ у Доме Палітасветы ў Менску ў 1945 г.). Дык вось, Гарбуноў між іншым казаў, што пачаткі беларускай дзяржаўнасці звязаны з Полацкім княствам, якое было адным з самых вялікіх у Еўропе, што беларускі народ вельмі любіў і шанаваў сваіх князёў. У храналагічным спісе згадваліся гады жыцця Еўфрасінні Полацкай як славутай асветніцы Беларусі, а Кірыла Тураўскіхарарактарызаваўся як філософ Беларусі. Усё не так праста, і феномен беларускай савецкай гісторычнай навукі – гэта шматколерны феномен.

Мадэлі і схемы, якія прапанаваў Захар Шыбека, вельмі цікавія, хоць для мяне відавочна і тое, што яны спрашчаюць сітуацыю. Напрыклад, я не згодны з характарыстыкай літоўскай мадэлі. Я не лічу сябе спецыялістам па літоўскай гісторыяграфіі, але мае контакты з літоўскім даследчыкамі паказваючы, што калегі з Літвы гатовыя ісці на супрацоўніцтва. У 2003 г. Інстытут гісторыі АН Літвы арганізаваў канферэнцыю, прысвечаную праблеме палітыкі царызма ў канфесійнай галіне на беларускіх і літоўскіх землях. Дык вось на 80% гэта была беларуская канферэнцыя. Літоўская даследчыкі вельмі высока ацанілі ўзровень распрацоўкі канфесійнай праблематыкі ў нашай краіне. Контакты ёсць і не трэба перабольшваць ступень палітызованасці літоўскай гісторычнай навукі.

Згодны з Леанідам Гарызонтавым, што сёння абсалютна немагчыма поўнае вяртанне да савецкай гісторыяграфіі, як немагчыма развіццё гісторычнай навукі на падмурку марксісцка-ленінска-сталінскай тэорыі. Прадстаўнікі гэтай адкыўшай навукі сапраўды займаюць высокія пасады, выдаючы падручнікі, але ў апошнія 10-15 гадоў не з'явілася ніводнай навуковай манаграфіі, напісанай у рэчышчы марксісцка-савецкай метадалогіі. Практычна ўсе сур'ёзныя навуковыя працы напісаныя прадстаўнікамі нацыяльной гісторыяграфіі. Сучасны палітычны рэжым спрыяе парадаксальнай сітуацыі, калі гісторычная навука пайшла далёка наперад, а падручнікі адпостроўваюць яе пазаўчораши дзень.

Хачу таксама адзягаваць на слова нашага маскоўскага госця на контактдамінавання “заходняга вектару” ў контактах сучасных беларускіх гісторыкаў. Згадваю свой першы ўдзел у міжнароднай канферэнцыі. Гэта было ў Любліне ў 1993 г. Тады я толькі пачынаў навуковую працу, быў аспірантам. Але быў вельмі ўражаны tym, што ўбачыў вялікую зацікаўленасць польскіх калегаў tym, што кажу я, што гавораць іншыя беларускія даследчыкі. Яны сапраўды цікаўліся гэтым. У той жа час ў Рэсей беларускае перасэнсаванне сваёй гісторыі звычайна ўспрымаецца як нацыяналізм. (Агаваруся, што гэта ацэнка не датычыць самога спадара Гарызонтава і ягонага аддзела ў Інстытуце славяназнаўства РАН).

II паседжанне

Даследаванні часоў БССР
угаліне сацыяльна-эканамічнай
і палітычнай гісторыі

*Сяргей Токіў (Гародня)
кандыдат гісторыі
дачнік ГРДУ*

САВЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКАГА СЯЛЯНСТВА ПЕРЫЯДУ РАСЕЙСКАЙ ІМПЕРЫІ

У беларускай савецкай гісторыяграфіі сялянская праблематыка займала адно з вядучых месцаў. Праўда, у большасці навуковых работ яна разглядалася як адзін з важных аспектаў больш шырокіх аграрных і сацыяльна-эканамічных праблемаў. Аднак у параўнанні з галоўным класавым антаганістам (паводле марксісцкай тэрміналогіі) – шляхтай, сялянству, як прыгнечанаму класу, надавалася значна болей увагі, што зноў жа вынікала з прынцыпаў марксісцкай гісторычнай навукі. Залішне будзе даказваць, што ў беларускай савецкай гісторыяграфіі адзіна магчымым і дапушчальным быў марксісцка-ленінскі метадалагічны падыход, таму дамінантай практычна ва ўсіх гісторычных даследаваннях, прысвечаных сялянству, з'яўлялася вывучэнне сацыяльна-эканамічных пытанняў і класавай барацьбы. Беларускія гісторыкі фактычна не маглі перакрочваць пэўных метадалагічных рамак, устаноўленых у савецкай гісторычнай навуцы. Таму ў беларускай савецкай гісторыяграфіі сялянства практычна адсутнічалі дыскусіі па тэарытычных праблемах. Так, напрыклад, не магла падлягаць сумненню і перагляду храналагічная перыядызацыя. У адпаведнасці з марксісцкай тэорыяй сацыяльна-эканамічных фармацый канец 18 ст. – першая палова 19 ст. адносна ёўропейскай часткі Расейскай імперыі ў савецкай гісторыяграфіі разглядаліся як перыяд заняпаду і раскладання феадальнай фармаціі і развіцця ў яе нетрах капіталістычных элементаў. Галоўной вехай прынятабыло лічыцца рэформу 1861 г., пасля якой перамагала капіталістычная фармацыя, але ўжо ў яе нетрах працягвалі сваё існаванне шматлікія федальныя элементы-перажыткі, што стала галоўнай спецыфікай развіцця

капіталізму ў Расейскай імперыі і прычынай асаблівага абвастрэння тут класавых супярэчнасцяў. Перыйяд пасля рэформы 1861 г. і да Каstryчніцкай рэвалюцыі 1917 г. у савецкай гісторыяграфіі падзяляўся на другую палову 19 ст. і пач. 20 ст. Паміж гэтым і друму часовымі адрезкамі прынцыповых адрозненняў гісторыкі не знаходзілі, толькі прынята было лічыць, што напачатку 20 ст., у час, калі капіталізм пераходзіў у стадью імперыялізму (паводле У.Леніна), на вёсцы яшчэ больш абвастраліся ўсе сацыяльныя супярэчнасці і ўзмаднялася класавая барацьба разам з паскарэннем развіцця таварна-грашовых адносінаў.

Менавіта развіццё капіталістычных адносінаў у сельскай гаспадарцы Беларусі стала галоўнай праблемай даследаванняў беларускіх гісторыкаў, якія здзяйсніліся аграрнай і сялянскай праблематыкай. Па кожнаму з трох вышэй акрэсленых храналагічных перыядах у беларускай гісторыяграфіі выходит з падзелом на адносянную ўвагу на сельскагаспадарчыя, вытворческія, сельскагаспадарчай працу на рынак, спецыялізацыя сялянскіх гаспадарак па меры ўцягвання ў рынковыя адносіны, выкарыстанне наёмнай працы і г.д. У даследаваннях К.Шабуні, М.Улашчыка, В.Чапко, Л.Ліпінскага, В.Панюціча быў пададзены дастаткова грунтоўная характарыстыка гаспадарчага развіцця беларускай вёскі ў часы Расейскай імперыі. Натуральна, што гісторыкі мусілі ў абавязковым парадку спасылацца на працы класікаў марксізму, ужываць адпаведную рыторыку і анаты-эксплуататарскі пафас, даваць практична толькі адмоўную ацэнку дзеянням дзяржаўных уладаў у сферы аграрнай палітыкі. Аднак, разам з тым, азначаныя работы ўтрымлівалі таксама багаты факталагічны матэрыял і нямала цікавых вынікаў адносна развіцця сельскай гаспадаркі Беларусі ў азначаны перыяд.

У сацыяльна-класавым аспекте беларускімі савецкімі гісторыкамі асаблівая ўвага надавалася праблеме дыферэнцыяцыі сялянства, вылучэння з яго асяроддзя заможнай меншасці і збяднення большай часткі, што, паводле марксісткай тэорыі, з'яўлялася пачаткам пераўтварэння сялянства ў два антаганістычныя класы капіталістычнага грамадства – сельскую буржуазію і пралетарыят. Гэты працэс абавяшчайся сутнасным паказыкам сацыяльнага развіцця беларускай вёскі ў разглядаемы час. У адносінах да заможнага сялянства ўжываўся тэрмін “кулакі”, які быў запазычаны з расейскай традыцыі, паколькі ў беларускай вёсцы ён не ўжываўся. Прычым, не было пададзена дакладнага вызначэння кулацтва. У работах беларускіх гісторыкаў пад кулакамі разумеліся сяляне, якія вялі сваю гаспадарку на капіталістычных пачатках, а ў статыстычных дадзеных да іхдалучаліся ўла-

дальнікі больш за 20 дзесяцін зямлі (1 дзесяціна роўная прыкладна 1 гектару – С.Т.) ці 3 і болей галоў рабочай жывёлы.

Значна больш увагі да следчыкі надавалі сялянскай беднаце, а асабліва наёмным рабочым – парабкам. Сельскі пралетарыят лічыўся сацыяльной базай рэвалюцыйнага руху, таму ў беларускай гісторыяграфіі да-статків паўна разгледжаны колькасны практэс фармавання групы наёмных сельскагаспадарчых рабочых, умовы іх працы і жыцця. Праўда, і тут даследчыкі звычайна прытымліваліся ў становішчы працягнення росту колькасці вясковай беднаці і наёмных рабочых – парабкаў, і сталае пагаршэнне іх матэрыяльнага становішча, што далёка не заўсёды адпавядала рэчаіснасці.

Яшчэ адна з асноўных проблемаў беларускай гісторыяграфіі сялянства – сялянскі рух. Па кожнаму з трох вышэй акрэсленых храналагічных перыядах былі выдадзены адпаведныя манаграфічныя даследаванні. Прыйчым у большасці работ можна вылучыць тэндэнцыю да перабольшвання моцы сялянскага руху. Да ліку сялянскіх выступленняў залічваліся часта звычайнія патравы палёў і высечка лесу, якія не насілі дэмантратыўнага характару і не супрадаўжаліся сутыкненнямі з паліцыяй.

У канцэпцыі трох вышэйакрэсленых асноўных проблемаў разглядаўся шэраг больш вузкіх. Шмат увагі надавалася праблеме сялянскага землеўладання. Паводле высноваў беларускіх даследчыкаў у першай палове 19 ст. назіралася скарачэнне зямельных надзелаў сялян за кошт павелічэння панскага ворыва, што нібыта з'яўлялася праявой нарастоючага крызісу феадальнай сістэмы гаспадарання і вяло да заняпаду сялянскай гаспадаркі і пагаршэння матэрыяльнага становішча сялянскага насельніцтва. У выніку пачаўся дэмаграфічны спад у беларускай вёсцы, пік якога прыйшоўся на 50-я гг. 19 ст. Масавыя эпідэмічныя захворванні разглядаліся гісторыкамі як вынік дрэннага эканамічнага становішча сялянства. Рэформа 1861 г., паводле высноваў беларускіх даследчыкаў, не прывяла да карэнных зменаў у сялянскім землеўладанні, паколькі надзяленне сялян зямлём было недастатковым, нягледзячы на пэўную саступкі царызму пасля паўстання 1863 г. Менавіта нарастоючае малазямелле нібыта стала галоўнай супярэчнасцю ў развіцці беларускай вёски. Прыйчым даследчыкамі без асаблівай на тое патрэбы ўвесць час ужывашыся тэрмін “прускі шлях” развіцця капіталізму, аўтарам якога быў У.Ленін. Гэты шлях, асаблівасцю якога абвяшчалася высокая доля памешчыцкіх латыфундый, супрацьпастаўляўся “амерыканскаму”, дзе не існавала памешчыцкая землеўладання. Сталыпінская зямельная рэформа пачатку 20 ст. пацярпела, на думку беларускіх даследчыкаў, поўны крах менавіта з прычыны захавання памешчыцкага землеўладання, толькі поўная ліквіда-

цыя якога магла вырашыць праблему сялянскага аграрнага голаду. Высокі дэмографічны рост сялянскага насельніцтва разглядаўся больш як другарадная і не вельмі істотная прычына малазямелья на вёсцы, што зноў жа не адпавядала рэчаіснасці.

Вывучэнне гісторыі беларускага сялянства пачалося яшчэ ў часы Расейскай імперыі. Можна адзначыць даследаванне выдатнага беларускага гісторыка Мітрафана Доўнар-Запольскага “Страницы из истории крепостного права в XVIII – XIX вв.”¹ Ужо ў 1920-х гадах пры савецкай уладзе былі напісаныя новыя работы гэтага гісторыка – “Народное хозяйство Белоруссии (1861–1914 гг.)” і “Гісторыя Беларусі”², у якіх разглядаліся праблемы гісторыі сялянства. Апошняя работа М.Доўнар-Запольскага была забароненая як нацыянал-дэмакратычна і дайшла да чытача толькі ў 1994 г. З боку савецкіх гісторыкаў да працаў М.Доўнар-Запольскага выказваліся заўвагі, што ён не дастаткова ўлічваў развіціё капитализму ў беларускай вёсцы ў часы Расейскай імперыі і пераацэньваў натуральны стан сялянскай гаспадаркі.

Сялянская праблематыка ў 1920 – 1930-я гг. стала адной з прыярытэтных у маладой беларускай гісторыяграфіі. Пасля шэрагу публікаций у пэрыядычным друку выйшлі ў свет і работы манаграфічнага характару. У першую чаргу трэба назваць кнігі К.П.Кернажыцкага. Нарыс стану сельскай гаспадаркі Беларусі канца 19 – пач. 20 ст. пераважна ўсходніх і цэнтральных рэгіёнаў утрымліваецца ў яго манаграфіі “Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной”³. Асабліва вялікую ўвагу аўтар надаў праблеме раскладання сялянства на сельскую буржуазію і пралетарыят. У даследаванні адзначаўся ўплыў на гэты працэс аграрнага крызісу 1880-х – першай паловы 1890-х гадоў і сталыпінскай зямельнай рэформы. К.Кернажыцкі адносіў да заможнага сялянства двары з надзелам больш 15 дзесяцін і сцвярджаў, што сельская буржуазія паступова выцясняла памешчыкаў са сферы землеўладання. У 1935 г. была выдадзена другая манаграфія К.Кернажыцкага “Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы 18 – п.п. 19 ст.”⁴. На падставе вывучэння архіўных матэрыялаў, у гэтай кнізе падаецца характарыстыка буйных памешчыцкіх гаспадарак Магілёўскай губ. З пункту гледжання аўтара, Беларусь была калоніяй і сыра-

¹ Довнор-Запольский М. Страницы из истории крепостного права в XVIII–XIX вв. Москва, 1906.

² Довнор-Запольский М. Народное хозяйство Белоруссии (1861–1914 гг.). Москва, 1926; ён жа. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994.

³ Кернажыцкі К.І. Да гісторыі аграрнага руху на Беларусі перад імперыялістычнай вайной. Мн., 1932.

⁴ Кернажыцкі К.І. Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы XVIII – п.п. XIX ст. Мн., 1935.

вінным прыдаткам царскай Рasei, што абумовіла панаванне тут сістэмы прыгонніцтва. Аднак аналіз сялянскай гаспадаркі адсутнічаў.

Праблемы сялянства разглядаліся ў работах Д.А.Дудкова⁵. Даследчык аналізаваў асноўныя аспекты аграрнай рэформы П.А.Сталыпіна ў Віцебскай губерні, сувязь сельскай гаспадаркі з рынкам, развіццё адыходніцтва і промыслай на вёсцы. Д.Дудкоў сцвярджаў, што адыходніцтва беларускіх сялян на заробкі набыло такі размах, які не назіраўся ў многіх іншых рэгіёнах Расейскай імперыі. Паводле падлікаў Д.Дудкова, сялянская бедната складала 40 – 42% вясковага насельніцтва, сераднякі – 42 – 45%, а сялянская буржуазія – 15 – 16%. Аднак пазней гэтыя лічбы ў беларускай гісторыяграфіі былі перагледжаныя ў бок павышэння ўдзельнай вагі бедната і змяншэння сераднякоў і кулакоў.

У 1940 – 1950-х гг. вывучэнне гісторыі беларускага сялянства адбывалася ў кірунку асвятлення асобных храналагічна і тэртыярыйльна абмежаваных пытанняў. Абагульняючыя манаграфічныя даследаванні выйшлі ў свет у 1960-я гг. У 1962 г. была выдадзеная манаграфія К.І.Шабуні “Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905 – 1907 гг.”⁶. Гэтая работа ў значнай ступені склала зыходную пазіцыю для наступных даследаванняў аграрнай і сялянскай гісторыі канца 19 – пач. 20 ст. Аўтар на грунце вялікай колькасці архіўных крыніц і статыстычных матэрыялаў прааналізаваў праблемы землеўладання на беларускіх землях, развіцця памешчыцкай і сялянскай гаспадаркі, маёмынай дыферэнцыяцыі сялянства і сялянскага руху ў часы першай расейскай рэвалюцыі. К.Шабуні адзначыў вельмі высокі працэнт прыватнага землеўладання ў беларускіх губернях, які па гэтым паказчыку саступалі толькі Прыбалтыцы. Прыйчым звыш 80% прыватнай зямлі належала спадчыннай шляхце (у цэльым па єўрапейскай частцы імперыі – 62%). Устойлівасць шляхецкага землеўладання ў Беларусі, паводле даследчыка, была абумоўлена капіталістычным характарам шляхецкіх гаспадараў, а таксама абмежавальнай палітыкай царызму на рынку зямлі. Сялянам належала ў 1905 г. толькі 6,8% прыватнай зямлі, але існавала тэндэнцыя да росту сялянскага прыватнага землеўладання. Адначасова звыш 80% сялянскіх двароў востра адчувалі праблему малазямелья і не маглі пражыць са свайго надзелу. Гэта змушала значную частку сялянства да наёмнай працы ў памешчыцкіх і заможных сялянскіх гаспадарках.

⁵ Дудкоў Д.А. Стальпінская рэформа ў Віцебскай губерні. Мн., 1931; ён жа. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі. Мн., 1932.

⁶ Шабуні К.І. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. Мн., 1962.

К.Шабуня ў сваім даследаванні прыйшоў да высновы, што становішча наёмных сельскагаспадарчых рабочых увесь час пагаршалася, разальная заробная плата зніжалася. Прычым самай ніzkай была заробная плата ў заходніх Віленскай і Гарадзенскай губ., па складку “здесь разложение крестьянства было более глубоким и процент сельского пролетариата более высоким”⁷. Паводле падлікаў аўтара, у 1905 г. на беларускіх землях налічвалася 70 тыс. безземельных сялянскіх двароў ці 400 тыс. душ, што складала 10% адусяго сялянства. Гэта, на думку К.Шабуні, практична быў вясковы пралетарыят. У цэлым сялянства паводле маё маснага стану падзялялася наступным чынам: бедната – 61%, сераднякі – 28%, кулакі – 11%⁸. Галоўным крытэрыем, апрач зямельнай уласнасці, аўтар лічыў забяспечанасць сялянскай гаспадаркі рабочай жывёлай: да беднатаў зацічваліся ўладальнікі аднаго каня ці ўвогуле бясконныя сяляне, да сераднякоў – уладальнікі двухх коней, да кулакоў – трохі болей. Паводле К.Шабуні, найбольшае размежаванне сялянства назіралася ў Віленскай і Гарадзенскай губ., дзе доля беднатаў перасягнула 80%. Галоўная ж выснова аўтара па гэтай праблеме гучыць наступным чынам: “...Общественно-экономическое развитие деревни шло по пути образования сельской буржуазии и вытеснения массы беднейших хозяев в ряды пролетариата”⁹. Такім чынам, на думку аўтара, адбываўся “процес разложения крестьянства на две противоположные классовые группы”.

К.Шабуня прысвяціў адзін параграф сваёй работы сялянскай буржуазіі. Аднак, што ж разумеў аўтар пад гэтым тэрмінам? На пачатку ён спаслаўся на У.Леніна, які ўсё заможнае сялянства называў сялянскай буржуазіяй. Потым сцвердзіў, што “употребление наёмного труда не является обязательным признаком мелкой сельской буржазии”¹⁰. І толькі потым К.Шабуня яшчэ раз спаслаўся на больш дакладную фармулёўку У.Леніна, які да сельскай буржуазіі “относил самостоятельных хозяев, ведущих торгово-промышленное земледелие”¹¹. Праўда, не зусім зразумелы тэрмін “торгово-промышленное земледелие”. А ўвогуле, у беларускіх савецкіх гісторычных даследаваннях было прынята давучаць да “кулацкіх” сялянскіх двароў, што мелі больш за 20 дзесяцін зямлі ці больш за дзесяцін рабочай жывёлы. Тут варта звярнуць увагу на той факт, што ў некаторых лясных вёсках Беларусі, сярэдні зямельны надзел складаў 40 дзесяцін і нават болей.

Асабліва вялікую увагу К.Шабуня надаў сялянскай беднаце, якая разглядалася як сацыяльная база рэвалюцыйнага руху на вёсцы. Ён прыйшоў

⁷ Тамсама. С. 58.

⁸ Тамсама. С. 92.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Тамсама. С. 93.

¹¹ Тамсама. С. 111.

да высновы, што “по мере развития капитализма, с одной стороны непрерывно возрастило количество пролетаризованного крестьянства, а с другой – сокращался спрос на рабочую силу в связи с совершенствованием ведения хозяйства в помещичьих имениях. Поэтому в деревне непрерывно увеличивался относительный “излишек” рабочих рук, создавалось так называемое аграрное перенаселение”¹². На думку даследчыка, гэты “излишек” дасягнуў напачатку 20 ст. у беларускіх губернях звыш 2 млн. чалавек з 3,5 млн. усяго дарослага насельніцтва, што прыводзіла да масавага збяднення сялянства.

Аднак, нягледзячы на перажыткі прыгонніцтва, якія па-ранейшаму захоўваліся ў беларускай вёсцы, сельская гаспадарка Беларусі напачатку 20 ст. парадайна хутка развівалася на шляху капіталізму. Гэтаму садзейнічалі, на думку К.Шабуні, рынковыя сувязі з прамысловым цэнтрам Рәсей і партамі Балтыйскага мора, праз якія вывозіліся з Беларусі прадукты сельскай гаспадаркі. А ўтар тут супярэчыў сваёй жа выснове пра больш хуткае развіццё практэсай капіталізму на заходніх землях Беларусі, дзе сувязь з прамысловым цэнтрам Рәсей была, натуральна, слабейшай, чым на ўсходзе.

Галоўны прадмет даследавання ў манаграфіі К.Шабуні – сялянскі рух на Беларусі ў рэвалюцыі 1905–1907 г. А ўтар прыйшоў да высновы, што ў аснове гэтага руху ляжала барацьба за зямлю. Усяго ён налічыў 1683 сялянскія выступленні за акрэслены час, да якіх адносіліся: высечка лесу – 18,2%, забастоўкі – 15,7%, патравы палёў – 15% і г.д.¹³ Прычым, паводле падлікаў аўтара, больш інтэнсіўнай класавая барацьба была на ўсходзе Беларусі і больш слабой на захадзе. Формы барацьбы таксама з’яўляліся больш радыкальнымі і ва ўсходніх губернях, але на захадзе больш пашыраныя забастоўкі наёмных рабочых. Амаль 80% сялянскіх выступленняў былі скіраваныя супраць памешчыкаў.

Адным з найбольш грунтоўных даследаванняў сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі ў часы Рәсейскай імперыі стала фундаментальная манаграфія выдатнага беларускага гісторыка Мікалая Улашчыка “Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии”¹⁴. Нягледзячы на тое, што азначаная работа ўключала матэрыялы толькі па трох губернях – Гарадзенскай, Віленскай і Ковенскай – высновы аўтара мелі важнае значэнне для ўсёй тэрыторыі Беларусі, склаўшы зыходную пазіцыю для наступных даследаванняў па першай палове 19 ст. Шмат месца М.Улашчык адвёў аналізу сялянскай праблематыкі. Ён даследаваў дэмографічныя практэсы, структуру сялянскага насельніцтва, сялянскую гас-

¹² Тамсама. С.103.

¹³ Тамсама. С. 422-423.

¹⁴ Улашчик Н.Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии. Мн., 1965.

падарку і яе сувязі з рынкам, павіннасці сялян, умовы іхжыцця, антыпрыгонніцкі рух. Пры гэтым аўтар выкарыстаў вельмі шырокую базу архіўных матэрыялаў.

Па выніках вывучэння дэмографічнай статыстыкі М.Улашчык пацвердзіў даўно існуючую ў літаратуры думку, “что с наступлением периода разложения феодально-крепостнической системы процент крепостного населения начал сокращаться, и одновременно это сокращение явилось важнейшим показателем наступления периода кризиса системы”¹⁵. Марудны рост прыгоннага насельніцтва і нават яго скрачэнне аўтар тлумачыў узмацненнем эксплуатацыі, што ў сваю чаргу, на яго думку, з’яўлялася вынікам росту таварнасці памешчыцкай гаспадаркі¹⁶. Паводле падлікаў М.Улашчыка ў Заходній Беларусі (Віленская і Гарадзенская губ.) па выніках VII рэвізіі (1795 г.) налічвалася 284 649 памешчыцкіх сялян, а па выніках X рэвізіі (1859 г.) – 306 026¹⁷. На думку аўтара, асабліва ніzkім быў натуральны прырост сялянскага насельніцтва ў маёнтках “лепшых” памешчыкаў, якія імкнуліся перавесці свае гаспадаркі на таварныя рэйкі. Такія ўладальнікі, на думку М.Улашчыка, “интенсифицируя свои хозяйства, т.е. стремясьь произвести как можно больше товарной продукции, обременяли своих крестьян таким количеством повинностей... что крестьянское хозяйство хирело, разорялось, крестьяне если не разбегались, то вымирали”¹⁸. Лепшымі, паводле высноваў даследчыка, былі ўмовы жыцця “казённых” ці дзяржаўных сялян. Што датычыцца сялянскага насельніцтва ў цэлым, М.Улашчык прыйшоў да высновы аб павелічэнні колькасці сялянскага насельніцтва да сярэдзіны 40-х гадоў 19 ст., пасля чаго рост спыніўся і нават пачалося скрачэнне. Галоўную прычыну дэмографічнага спаду М.Улашчык бачыў у існаванні сістэмы прыгонніцтва, ігнаруючы пры гэтым характеристыкі для ўсёй тагачаснай Усходній Еўропы частыя пандэміі, а адна з мацнейшых прыйшлася якраз на пачатак 1850-х гадоў.

Значную ўвагу М.Улашчык надаў праблеме забяспечанасці сялянства зямлёй. Аўтар прааналізаваў вялізныя статыстычныя матэрыялы, дэталёва пралічыў сярэдняе памеры сялянскіх надзелаў як у цэлым, так і па відах угоддзяў, а таксама прасачыў змены ў сялянскім землекарыстстві на працягу перадрэформеннага дзесяцігоддзя. З атрыманых дадзеных вынікала, што памеры сялянскіх надзелаў маглі моцна адрознівацца ў розных паветах і розных маёнтках. Але незалежна ад паветаў вельмі кепска былі забяспечаны зямлёй сяляне дробных памешчыкаў. У Віленскай губерні забяспечаны

¹⁵ Тамсама. С.56-57.

¹⁶ Тамсама. С.60-61.

¹⁷ Тамсама. С.54.

¹⁸ Тамсама. С.59.

печанасць сялян зямлёй была лепшая, чым у Гарадзенскай. Прычым у паветах з літоўскім насельніцтвам памеры зямельных надзелаў былі большымі, чым у беларускіх, аднак аўтар не тлумачыць прычыны гэтыхадрозненняў. М.Улашчык на грунце аналізу дадзеных Рэдакцыйных камісій прыйшоў да высновы, што памеры сялянскіх участкаў непасрэдна перад рэформай 1861 г. скарачаліся, а вялікая колькасць сялян альбо была абезземелена, альбо сядзела на такіх участках, якія не маглі забяспечыць іх харчаваннем. Прычым скарачэнне зямельных участкаў адбывалася не з прычыны росту колькасці насельніцтва, паколькі, колькасць прыгонных не толькі не павялічвалася, але нават і памяншалася¹⁹. Такім чынам, на думку аўтара, прычынай была менавіта свядомая дзеянасць землеўладальнікаў, якія імкнуліся забяспечыць сабе лепшыя пазіцыі на выпадак вызвалення сялян ад паншчыны.

Акрамя забяспечанасці зямлёй вельмі важную ролю адыгрывала забяспечанасць сялянскай гаспадаркі рабочай жывёлай, якая была свайго роду паказчыкам энергаў зброенасці ўсёй сельскай гаспадаркі таго часу. М.Улашчык прайшоў да высновы, што ў сялянскіх гаспадарках Заходній Беларусі рабочай жывёлы не хапала нават для апрацоўкі існуючага ворыва, а ўтнойвалася менш паловы азімага кліну. Прычым сяляне Віленскай губерні былі лепш забяспечаны хатнай жывёлай, чым сяляне Гарадзенскай губерні²⁰.

Пануючай сістэмай земляробства ў сялян было трохполле, аднак у некаторых мясцінах ужываліся іншыя, больш прымітывныя сістэмы, як залежная, падсечная, двухпольная ці змешаная. Апрацоўка сялянскіх палей, паводле М.Улашчыка, была горшай, чым памешчыцкіх, паколькі ў землеўладальнікаў усё рабілася ў лепшыя агратэхнічныя тэрміны. Аддаўшы большую частку часу працы на памешчыка, сяляне ўжо не маглі так старава апрацоўваць уласныя палеткі, якія гэта рабілі ў фальварках. Таму ураджайнасць у сялян была ніжэйшая. Аднак пры ўсёй кансерватыўнасці сялянскай гаспадаркі новыя павевы прыходзілі і туды. Адным з паказчыкаў, напрыклад, сталі пасевы кармавых траў. На думку М.Улашчыка, узвесь земляробства ў дзяржаўных сялян быў вышэйшим, чым у прыватнаўласніцкіх, але гэта адбылося толькі пасля пераводу дзяржаўнай вёскі з паншчыны на чынш²¹.

Адным з галоўных паказчыкаў развіцця капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы савецкая гісторыяграфія лічыла маё масны падзел сярод сялян і пашырэнне наёмнай працы. М.Улашчык таксама прытрым-

¹⁹ Тамсама. С. 319-320.

²⁰ Тамсама. С. 323.

²¹ Тамсама. С. 325-326.

ліваўся такога падыходу і лічыў, што ў перадрэформенную эпоху ў прыгоннай і дзяржаўнай вёсцы Літвы і Заходній Беларусі з аднаго боку мелася маса беззямельных і малазямельных сялян, а з другога – там было нямала багатых сялян, якія сістэматычна ўжывалі наёмную працу. Прычым, на думку даследчыка, найбольш глыбокім быў маёмагасны падзел у Заходній Літве ці Жамойці. Пры парабінні літоўскіх сялян з беларускімі, аўтар прыйшоў да высновы, што першыя былі больш заможнымі, а сабліва сяляне Жамойці. Калі ў Гарадзенскай губерні багатым лічыўся селянін, які меў трох кароў, то ў Жамойці сярэдні гаспадар звычайна меў 5-6 кароў. У Гарадзенскай губерні ўладальнік 300 рублёў срэбрам быў ужо багацеем, а ў Жамойці ўладальніка такой сумы наўрад ці лічылі багатым²². Такім чынам, узровень развіцця капіталістычных элементаў у сельскай гаспадарцы Беларусі і Літвы ўзрастаў у кірунку з усходу на паўночны захад. Аднак і матэрыяльны дабрабыт сялянства быў вышэйшы на паўночным-захадзе. Гэта выразна супярэчыла тэзісу аўтара, што рост таварнасці сельскай гаспадаркі аўтаматычна прыводзіў да ўзмацнення эксплуатацыі і зніжэння ўзроўню жыцця прыгонных сялян.

Да асаблівасцей Заходній Беларусі і Літвы М.Улашчык адносіў тое, што тут сяляне, назбіраўшы нават значную суму грошаў, укладалі іх не ў прамысловасць, а толькі ў сельскую гаспадарку. Такім чынам, крыніцай багацця сялян гэтага рэгіёну было галоўным чынам земляробства і ў значна меншай ступені гандаль, прамысловасць і аренда. Прычыну такога становішча М.Улашчык бачыў у прыгонным праве: “... Не хватало личной свободы, чтобы бобыли и кутники стали пролетариями, а богатые крестьяне стали вести своё хозяйство на капиталистических началах”²³. Тым не менш даследчык падкрэсліваў, што сувязь сялянства Заходній Беларусі і Літвы з рынкам перад рэформай мела рэгулярны характар, а крыніцай грошовых паступленняў былі лён, зерне і быдла. Самым масавым відам пазаземляробчых заробкаў былі высечка і сплаў лесу, а таксама перавозка тавараў²⁴.

Аналізуючы павіннасці сялян, М.Улашчык прыйшоў да высновы аб іх росце ў канцы 18 ст. – першай палове 19 ст. Праўда, даследчык адзначаў: “Однако при всей непреложности положения, что повинности крестьян в 19 в. увеличились, установить это в цифрах возможно лишь по отдельным имениям”²⁵. Павіннасці сялян узрасталі і пасля ўвядзення абавязковых інвентароў: “Увеличение происходило в разных имениях в

²² Тамсама. С. 341.

²³ Тамсама. С. 343.

²⁴ Тамсама. С. 374.

²⁵ Тамсама. С. 344.

разные годы и методы были разные, но процесс этот давал одинаковые последствия: крестьянство разорялось и не могло обеспечить простое воспроизведение в самой ответственной части – в отношении населения”²⁶. Галоўнай высновай даследавання М. Улашчыка адносна перадрэформеннага сялянства стала наступная: “Крестьянское хозяйство перед реформой явно шло купадку. Показателем этого было как явное сокращение (абсолютное и относительное) крестьянских посевов и сборов, так и, в особенности, уменьшение числа крепостных. Если до середины 40-х гг. крепостное население увеличивалось, то с этого времени рост прекратился, так как в положении крестьян произошли большие перемены в сторону ухудшения (сокращение участков и рост повинностей)... Основной причиной упадка крестьянского хозяйства можно считать не столько уменьшение крестьянских участков, сколько рост повинностей”²⁷. А сабліва моцнае знякэнне, паводле аўтара, было ў Гарадзенскай губ. Праўда, высновы М. Улашчыка ўтрымліваюць пэўныя супяречнасці. Ён, напрыклад, сцвярджаў, што ў Заходній Літве і Жамойці паншчына была значна больш высокай чым у Заходній Беларусі і Усходній Літве²⁸. Разам з тым і ўзровень сялянскай гаспадаркі там быў значна вышэйшым.

На наступны год пасля даследавання М. Улашчыка выйшла ў свет манаграфія В. Чапко “Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине 19 в.”²⁹ Другі раздзел гэтай манаграфіі прысвячаны аналізу сялянскай гаспадаркі. В. Чапко разглядае розныя катэгорыі беларускага сялянства. Найвялікшую группу, паводле яе падлікаў, складалі памешчыцкія сяляне, якія напачатку 19 ст. дасягалі амаль 80% усяго насельніцтва, а ў канцы 50-х гг. – 53%. Працэнтны паказчык памешчыцкіх сялян у Беларусі быў значна вышэйшым, чым у цэлым па Расейскай імперыі, дзе ён у канцы 50-х гг. дасягаў 36%. Найбольш высокім гэты паказчык быў ва ўсходній і сярэдній частках Беларусі (Віцебская, Магілёўская і Менская губерні), а на захадзе прыкметна зніжваўся³⁰.

Другой часткай сялянства былі дзяржаваўныя сяляне, якіх налічвалася ў канцы 50-х гг. 17,8% ад усяго насельніцтва. У цэлым па імперыі гэты паказчык дасягаў 32,9%. На думку В. Чапко, “сравнительно небольшое количество государственных крестьян обусловило наряду с другими причинами слабое развитие капиталистических отношений в среде крестьянства”³¹.

²⁶ Тамсама. С. 372.

²⁷ Тамсама. С. 383.

²⁸ Тамсама. С. 363.

²⁹ Чепко В.В. Сельское хозяйство Белоруссии в первой половине XIX в. Мин., 1966.

³⁰ Тамсама. С. 115-116.

³¹ Тамсама.

Сярод памешчыцкіх сялян пераважалі тыя, што выконвалі паншчыну ці прыгон, прычым, па падліках В.Чапко, працэнты паказыў прыгонных сялян у першай палове 19 ст. павялічваўся, што аўтар тлумачыць ростам панскага ворыва з мэтай вытворчасці большай колькасці таварнага хлеба. Беларусь была адным зраёнаў найбольшага распаўсюджання паншчыны і найвышэйшага працэнту прыгонных сялян. Так, у 50-я гг. 19 ст. паншчынная сяляне складалі тут 97% усіх памешчыцкіх сялян. Больш высокі паказык у Расейскай імперыі існаваў толькі ў Украіне і ў Новаросії³². На думку В.Чапко, эвалюцыя феадальнай рэнты ў першай палове 19 ст. у Беларусі прывяла да павелічэння адпрацовачнай рэнты. Пры гэтым павялічылася не толькі яе доля ў агульнym аб'ёме феадальных павіннасцяў, але і абсалютная величыня. Да следчыца парадунала інвентары шэррагу маёнткаў пачатку 19 ст. і сярэдзіны 40-х гг. 19 ст., у выніку чаго прыйшла да высновы, што павіннасці сталі больш уніфікаванымі, прычым павялічылася доля адпрацовачных павіннасцяў, галоўным чынам паншчыны: “Барщинная форма эксплуатации крестьян оказалась для помещиков наиболее выгодной в условиях развития товарно-денежных отношений”³³. Аўтар таксама сцвярджа, што павялічыўся і памер грашовага чыншу, праўда, пры гэтым яна не ўлічвала грашовую інфляцыю ў Расейскай імперыі. Такім чынам, В.Чапко прыйшла да высновы, што суадносіны адпрацовачнай і грашовай рэнты ў Беларусі ў першай палове 19 ст. змяніліся. Змены гэтыя выявіліся ў павелічэнні першай за кошт другой і адначасовым росце абедзвюх. Такім чынам “разложение феодально-крепостнической системы и формирование капиталистического уклада сопровождалось усиливанием феодальной эксплуатации крестьянства в самых различных её формах и приводило к разорению и обнищанию крестьянского хозяйства”³⁴. На жаль, да следчыца не спрабавала выявіць рэгіянальных асаблівасцяў гэтага працэсу. Яна толькі адзначыла, што на ўсходзе Беларусі павіннасці вызначаліся з цягla, г.зн. з сямейных мужчыны і жанчыны, а на заходзе – з зямельнага надзела. Як гэта выглядала ў разліку на рэвізскую душу, аўтарка не паказала. В.Чапко прыйшла да высновы, што сістэма паншчынной эксплуатацыі прыводзіла ва ўмовах таварызациі памешчыцкай гаспадаркі да непазбежнага разарэння сялянскай гаспадаркі, бо занятыя на паншчыне сяляне не маглі надаць ёй патрэбнай увагі. Штогадовы паўтор такой сітуацыі прыводзіў у канчатковым выніку да рэзкага зніжэння ўраджайнасці³⁵.

³² Тамсама. С. 117.

³³ Тамсама. С. 119.

³⁴ Тамсама. С. 120.

³⁵ Тамсама. С. 132-133.

У сваім даследаванні В.Чапко таксама разглядала ўплыў на сялянскую гаспадарку дзяржаўнага падатковага ціску. Паводле яе падлікаў, у 40-я гг. 19 ст. на кожную рэвізскую душу прыходзілася ў сярэднім па 1 руб. 30 кап. – 1 руб. 60 кап. дзяржаўных падаткаў, а на двор – 5 – 7 рублёў. Даследчыца лічыла, што “на крепостного крестьяніна Белоруссии ложилось вбуквальном смысле непосильное бремя повинностей, приводившее крестьянское хозяйство к разорению, а людей к истощению непосильным трудом”³⁶.

Складзеная аўтаркай на падставе аналізу губернатарскіх справаздачаў табліца сведчыла пра зніжэнне ўраджайнасці на сялянскіх паліях і памяншэнні плошчы пасеваў у беларускіх губернях. Ад пачатку 40-х гг. 19 ст. да канца 50-х ураджайнасць тут знізілася больш чым у 1,5 разы. Аднак аўтарка ігнаравала ўплыў у 50-х гг. 19 ст. на сельскую гаспадарку Беларусі надзвычай неспрыяльных прыродных хумоваў. Інвентарная рэформа, якая, на думку ўрада, павінна была аблегчыць становішча памешчыцкіх сялян і ўнarmaваць іх павіннасці, як лічыць В.Чапко, па сутнасці не прынесла апошнім ніякага аблігчэння³⁷.

Вялікая ўвага ў манаграфіі В.Чапко была нададзена праблеме сялянскага землекарыстання. Даследчыца адзначыла, што ў Магілёўскай губ. і беларускіх паветах Віцебскай існавала абшчына землекарыстанне з цяглай сістэмай размеркавання надзелаў, але адсутнічалі перадзељы зямлі³⁸. У Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губ. сялянскае землекарыстанне пры падворным размеркаванні мела асабістыя характеристар, а зямельныя ўчасткі пераходзілі ў спадчыну ад бацькі да сына. Праўда, ці існавалі нейкія практычныя адрозненні ад гэтага ў сялянскім жыцці з даследавання не вынікае. З канца 18 ст. да 40-х гг. 19 ст. цяглыя надзелы сялян, паводле В.Чапко, істотна не змяніліся³⁹. А потым пачалося іх скарачэнне на карысць памешчыцкага ворыва. Асабліва масавае абезземельванне прыгоннага сялянства адбывалася ў канцы 50-х гадоў напярэдадні адмены прыгоннага права⁴⁰.

Значную ўвагу В.Чапко таксама надала ў сваёй рабоце аналізу праблемаў дзяржаўнай вёскі. Паводле яе падлікаў, на пачатку 40-х гадоў 19 ст. пачалося таксама рэзкае скарачэнне зямельных надзелаў дзяржаўных сялян, што тлумачылася “усиленным ростом экономической запашкі в 20–30-е годы, вызванной общим процессом товаризации помещичьего хозяйства, осуществляющей за счёт крестьянства”⁴¹. Да сярэдзіны 40-х гадоў дзяр-

³⁶ Тамсама. С. 138.

³⁷ Тамсама. С. 152-153.

³⁸ Тамсама. С. 139.

³⁹ Тамсама. С. 139-140.

⁴⁰ Тамсама. С. 158.

⁴¹ Тамсама. С. 160.

жаўныя сяляне Беларусі знаходзіліся на так званым “гаспадарчым” становішчы і іх жыццё мала чым адрознівалася ад памешчыцкіх сялян. Прычым дадзеныя рэвізій, як лічыць В. Чапко, сведчылі аб лепшым становішчы тых дзяржаўных сялян, якія плацілі аброк замест паншчыны. Палепшыць становішча казённай вёскі была заклікана рэформа, ініцыятарам якой стаў міністр дзяржаўных маёмысцяў Кісялёў. На думку В. Чапко, гэтая рэформа ігнаравала існуючу маёмысную дыферэнцыяць сялян устанаўленнем 4-х дзесяцінага душавога надзела зямлі: “Эта нивелировка шла вразрез с новыми капиталистическими тенденциями, замене для развитие товарно-денежных отношений в государственной деревне, но зато она останавливалася разорение белорусского крестьянства”⁴². Апошнія сцвярдженне даследчыцы цікавае тым, што паводле яго, збядненне і разарэнне дзяржаўнага сялянства ішло на карысць развіцця таварна-грашовых адносін у дзяржаўной вёсцы. Мелася на ўвазе то, што абелізованыя сяляне ператварыліся бу на ёмных парабакаў, а заможная частка перавяла б сваю гаспадарку на рынковыя рэйкі. Аднак перавод на грашовы аброк усіх казённых сялян падштурхоўваў апошніх, часам можа і насуперак іхній волі, да ўцягвання ў рынак дзеля пошуку і заробку грошаў на выплату падаткаў.

Дамінаванне ў беларускай вёсцы паншчынай сістэмы з вельмі высокай нормай паншчынных дзён ў тыдзень і вялікай колькасці іншых адпрацоўчых павіннасцяў было, на думку В. Чапко, таксама галоўнай прычынай адносна слабога развіцця ў Беларусі сялянскіх неземляробчых промыслаў⁴³. Найбольш шырока былі распаўсюджаны лясныя промыслы, асабліва ў Магілёўскай губ. Ва Усходній Беларусі таксама шырока практиковалася адыходніцтва сялян на заробкі, найперш на земляныя работы. Ва ўсіх беларускіх губернях сяляне займаліся сплавам лесу, перавозкай тавараў. Усяго ў Беларусі у канцы 40-х і 50-х гг. 19 ст. рознымі промысламі займаліся 100–150 тыс. сялян. А ў цэлым, лічыць В. Чапко, сувязь сялян з рынкам была вельмі слабой. Прычым у большай ступені яна існавала сярод дзяржаўных сялян і памешчыцкіх аброчных і практична нязначнай была сярод паншчынных⁴⁴. Вытворчасць сялянскай гаспадаркі ішла толькі на вузкія мясцовыя рынкі.

Істотная ўвага ў даследаванні В. Чапко была нададзена праблеме сацыяльнай і маёмыснай няроўнасці ў сялянскім асяроддзі: “Изменения, происходившие в крестьянской среде в первой половине 19 в., связанные с углублением имущественного неравенства и появлением элементов со-

⁴² Тамсама. С. 165.

⁴³ Тамсама. С. 181.

⁴⁴ Тамсама. С. 190.

циальной дифференциации, были значительным явлением, определяющим уровень социально-экономического развития страны, степень формирования капиталистических отношений. Господство в Белоруссии барщинной системы эксплуатации крестьян и ее усиление, вызванное товаризацией помещичьего хозяйства, задерживало процесс разложения крестьянства”⁴⁵. Памешчыкі, як сцвярджае аўтарка, былі зацікаўлены ў захаванні “сярэдній” сялянскай гаспадаркі, паколькі яна была больш ці менш здольнай да існавання ва ўмовах паншчыннай сістэмы. Аднак дадзенае сцвярджэнне ўваходаць у супяречнасць з галоўным тэзісам, што паншчына не пазбежна прыводзіла да разарэння сялян. Сярод фактараў, якія паскараблі маёмы асны падзел сярод сялян, В.Чапко назвала сістэму падворнага землекарыстання ў Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губ., а таксама адыходніцтва за заробкамі. Што датычыць падворнага землекарыстання, то аўтарка не глумачыць, як гэта на практицы адбівалася на працэсе маёмы дыферэнцыяцыі сялян. Апошняя, на думку аўтаркі, болей праявілася сярод дзяржаўных сялян і памешчыцкіх абровочных, а таксама ў вёсках паблізу гарадоў і гандлёвых шляхоў. Гэтае сцвярджэнне сапраўды не можа выклікаць пярэчанняў, паколькі дадзеныя катэгорыі сялянства мелі значна болей свабоды ў прыняціі гаспадарчых рашэнняў, чым паншчыннія. І ўвогуле, на думку даследчыцы, нягледзячы на стрымліваючы ўплыў паншчыннай сістэмы, пад уздзеяннем хутка нарастаючых таварна-грашовых адносін у першай палове 19 ст. узмацніўся працэс дыферэнцыяцыі сялянства, аднак, гэты працэс заключаўся толькі ў паглыбленні маёмы адрозненняў, а не прыводзіў да ўзінкнення новых класаў капіталістычнага грамадства – сельскай буржуазіі і пралетарыяту⁴⁶.

Галоўнай вежай, якая, паводле савецкай гістарыографіі, аддзяляла феадальную сацыяльна-эканамічную фармацыю ад капіталістычнай, была сялянская рэформа 1861 г. Яна кардынальным чынам змяніла векавы сацыяльны ўклад сялянскага жыцця, скасавала прыгоннае права і паншчыну. У беларускай гістарыографіі гэтай рэформе была прысвечана манаграфія М.Фрыдман, якая выйшла ў свет у 1968 г.⁴⁷ Аўтарка на аснове архіўных матэрыялаў разгледзела перадумовы, падрыхтоўку і рэалізацыю пераўтварэнняў у беларускай вёсцы. Галоўнай асаблівасцю ў правядзенні рэформы 1861 г. у заходніх губернях сталі карэктывы, унесеныя тутцарскім самадзяржаўем у ход рэформы пасля паўстання 1863 г. Каб перадухіліць удзел у паўстанні сялянскіх масаў, урад прыняў шэраг крохаў, якія даволі істотна паляпшалі ўмовы пераходу да новых сацыяльных адносінай у бе-

⁴⁵ Тамсама. С. 194.

⁴⁶ Тамсама. С. 214.

⁴⁷ Фрыдман М.Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. Мин., 1968.

⁴⁸ Тамсама. С. 168.

ларускай і літоўскай вёсцы. Замест 9 гадоў часоваабавязанага становішча сяляне заходніх губерняў адразу пераходзілі ў разрад землеўласнікаў. Зямельныя надзелы сялян павялічыліся ў сярэднім на 24%, а выкупныя плацяжы былі зменшаны на 20%⁴⁸. Тым не менш, на думку М.Фрыдман, сяляне Беларусі “получили недостаточно земли, их заставили выкупать наделы (...) обременили непосильными выкупными платежами и податками”⁴⁹. І ўсё ж змяненне ўмоў адмены прыгоннага права на Беларусі садзеінчала больш хуткаму росту капіталістычных адносін на беларускіх землях у парэформенны перыяд⁵⁰.

У 1971 г. выйшла ў свет манаграфія Л.П.Ліпінскага “Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина 19 в.)”⁵¹. З выхадам гэтай кнігі ў беларускай гісторыяграфіі ахопліваўся манаграфічнымі даследаваннямі сацыяльна-еканамічнага кірунку ўесь перыяд гісторыі сялянства ў часы Расейскай імперыі. Аўтар разгледзеў пытанні землеўладання і землекарыстання, развіцця памешчыцкай і сялянскай гаспадаркі, рост іх таварнасці, перажыткі прыгонніцтва і феадалізму, матэрыйальная становішча сялян. На думку Л.Ліпінскага, у парэформенную эпоху можна вылучыць два перыяды ў развіцці сельскай гаспадаркі Беларусі. Першы перыяд ахоплівае 60 – 70-я гады 19 ст., пі час пасля адмены прыгоннага права і да пачатку аграрнага крыйзісу, што выбухнуў у канцы 70-х гадоў 19 ст., калі ў сельскай гаспадарцы начала адбывацца рашуচая ломка ранейшых адносін. Перыяд 60 – 70-х гг., на думку Л.Ліпінскага, характарызуваўся перавагай старых на-кірунку земляробства, панаваннем гандлёвай зерневай гаспадаркі, захаваннем трохпольнай сістэмы, руцінным станам сельскагаспадарчай тэхнікі.

Другі перыяд – 80 – 90-я гады, калі сельская гаспадарка пачала пера-будоўвацца пад уплывам новых патрабаванняў капіталізма, змянялася яе структура, з'яўляліся новыя віды таварнага земляробства, хутка раслі рын-кавыя сувязі, паскараўся пераход ад паўпрыгоннай да капіталістычнай сістэ-мы земляробства.

У рэчышчы папярэдніх даследаванняў аўтар асаблівую ўвагу звяртаў на праблему сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства, як адной з галоў-ных хадзнакаў развіцця капіталізму на вёсцы: “Больше всего связаны с рынком крайние группы сельского населения – сельская буржуазия, с одной стороны, и сельские пролетарии и беднейшие крестьяне – с другой. Хозяйство этих групп носило наиболее ярко выраженный товарный характер (...) Хозяйство же середняка носило ещё полунатуральный характер”⁵². Па-

⁴⁸ Тамсама. С. 172.

⁵⁰ Тамсама. С. 173.

⁵¹ Ліпінскій Л.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая по-ловина XIX в.). Мн., 1971.

⁵² Тамсама. С. 43.

выніках свайго даследавання Л.Ліпінскі вылучыў цэлы шэраг характэрных рысаў сельскай гаспадаркі Беларусі ў другой палове 19 ст.: перавага буйнага памешчыцкага землеўладання, наяўнасць сервіту та ў, значнае “польскае” памешчыцкае землеўладанне, разнастайнасць формаў паземельных адносін і групаў сялянскага насельніцтва, чыншавае права, існаванне мяжы жыдоўскай аселасці, аграрная перанаселенасць вёскі, абмежавальная палітыка царызму ў сферы паземельных адносін, замаруджаная мабілізацыя зямлі. Аднак трэба адзначыць, што практычна ўсе гэтыя асаблівасці былі ўласцівымы і для іншых г.зв. “заходніх” губерняў. А аграрная перанаселенасць існавала практычна на ўсім абшары єўрапейскай часткі імперыі. Такім чынам, на працягу 60-х – пачатку 70-х гадоў 20 ст. беларускім гісторыкамі былі выдадзеныя манографічныя даследаванні, у якіх разглядалася сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускай вёскі ў часы Расейскай імперыі праз прызму станаўлення капіталістычных адносін.

Разгляд праблемаў сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускай вёскі Л.Ліпінскі прадлоўжыў у манаграфіі “Столыпінская аграрная реформа в Белоруссии”⁵³. А ўтар прааналізаваў развіццё сельской гаспадаркі ў Беларусі ў канцы 19 – пач. 20 ст., працэс маёмынай дыферэнцыяцыі сялянскага насельніцтва. На думку Л.Ліпінскага, реформа праводзілася ў інтэрсахпануючага класа з мэтай стварыць на вёсцы сацыяльную апору самадзяржаўя ў выгледзе заможнага сялянства – кулакоў. Задачамі реформы былі: разбурэнне сялянскай абшчыны і абшчыннага землекарыстання, перасяленне большасці сялянскіх двароў на хутары з ліквідацыяй земельнай церазплюсці. У Беларусі найбольш актыўны выхад з абшчыны назіраўся ў Магілёўскай губ., дзе да 1915 г. выйшлі з абшчыны 90,5 тыс. сялянскіх двароў, ці 56,8%⁵⁴. Магілёўская губ. зімала другое месца ў єўрапейскай частцы імперыі пасля Самарскай губ. Але, трэба адзначыць, што ў іншых беларускіх губернях, асабліва заходніх, сялянская паземельная абшчына практычна не існавала, таму гэты аспект стольпінскай реформы быў там проста не актуальны, ды і ў Магілёўскай губ. фактычна не было перадзелу зямлі ў існаваўшых сялянскіх абшчынах.

Значна больш істотным для Беларусі з'яўлялася ліквідацыя церазплусці, якая тут яшчэ ў складнілася наяўнасцю сервіту та ў, высыленне сялянскіх двароў на хутары. Паводле падлікаў Л.Ліпінскага, за 1907 – 1916 гг. у пяці заходніх губернях выйшлі на хутары 114 тыс. двароў (10%), якім належала 18,7% надзельнай сялянскай зямлі. Найбольш ахвотна, на думку аўтара, выходзілі з абшчыны і высыляліся на хутары заможныя сяляне, а таксама бедната, якая звычайна хутка прадавала сваю зямлю і пераходзіла

⁵³ Ліпінскій Л.П. Столыпінская аграрная реформа в Белоруссии. Мн., 1978.

⁵⁴ Тамсама. С.61.

⁵⁵ Тамсама. С.76.

ў разрад пралетарыяў. У Віцебскай губ. перасяліся на хутары 23,3% сялянскіх двароў, у Магілёўскай – 12,3%, Віленскай – 7,2%, Гарадзенскай – 5,8%, Менскай – 4,6%⁵⁵. Нязначныя паказчыкі хутарызацыі ў Гарадзенскай і Менскай губ. Л.Ліпінскі тлумачыў высокай ступенню тут малаземелля сялян і вялікай канцэнтрацыяй латыфундзіяльнага памешчыцкага землеўладання. Прычым працэс хутарызацыі паступова набіраў ход – 2/3 выхадаў на хутары адбылося ў 1911 – 1914 гг.

У выніку рэалізацыі рэформы паскорылася развіццё капіталістычных адносінаў у беларускай вёсцы і працэс мабілізацыі зямлі. З 1905 г. па 1910 г. на 77,3% павялічылася плошча зямлі, якая паступіла на продаж, прыватнае землеўладанне сялян і мяшчан павялічылася на 18,5%, а шляхты – паменшылася на 7,2%⁵⁶. Прыйм на 5 заходніх губерняў прыходзілася 32,9% усёй працадзенай зямлі ў нечарназёмнай єўрапейскай частцы імперыі (без Карапеўства Польскага – С.Т.). Нягледзячы на гэта, Л.Ліпінскі ў цэлым адмоўна ацэньваў вынікі рэформы, ахарактарызаваўшы іх як поўны правал царскай аграрнай палітыкі. На яго думку, “рэформа не улучшила, и только ухудшила положение крестьян”⁵⁷. Акрамя таго, паводле аўтара, самадзяржаўю не ўдалося таксама стварыць тут сваёй сацыяльнай базы ў выглядзе значнай праслойкі заможнага сялянства. Натуральна, што такая ацэнка выглядае тэндэнцыёзнай, але іншай яна быць праста не магла. Аўтар прыпісваў злую волю любым пачынанням уладаў. Нават спроба дзяржаўнай адміністрацыі арганізаваць на вёсцы супрацьпажарнае будаўніцтва разглядалася як імкненне захаваць кулацкія сядзібы адпадпалаў вясковай бедноты. Перабольшвалася сіла супраціўлення сялян рэформе, хаця, безумоўна, выпадкі гвалтоўных дзеянняў з боку ўладаў пры землеўпарадкаванні і хутарызацыі мелі месца. Галоўнае ж, на чым Л.Ліпінскі акцэнтаваў увагу, гэта паскарэнне працэсу пралетарызацыі бяднайшага сялянства, што стварала ўмовы для ўзмацнення рэвалюцыйнага руху ў беларускай вёсцы.

У 1990 г. была выдаўлена манографія В.П.Панюціча “Социальнно-экономическое развитие белорусской деревни в 1861 – 1900 гг.”⁵⁸. Аўтар пераглядзеў шэраг высыноваў Л.Ліпінскага, аднак, у цэлым паўтарыў яго асноўныя палажэнні. На грунце вывучэння вялікай юлькасці архіўных і апублікованых статыстычных матэрыялаў В.Панюціч падаў шырокую і шматбаковую характарыстыку сацыяльна-еканамічных зменаў у парэформенай беларускай вёсцы, прааналізав дэмаграфічнае развіццё сялянскага насельніцтва, аграрныя змены, гаспадарчае жыццё, раскладанне сялянскага саслоўя на сельскую буржуазію і пралетарыят. Аўтар канстатаваў імклівы дэмаг-

⁵⁵ Тамсама. С.180.

⁵⁷ Тамсама. С.180.

⁵⁸ Панюціч В. П. Социальнно-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. Мн., 1990.

рафінны рост вясковага насельніцтва ў гэты перыяд, а таксама значны прагрэс у развіці сялянскай гаспадаркі, якая ўсё болей уцягвалася ў рынавыя адносіны. На долю гэтай гаспадаркіў другой палове 19 ст., паводле дадзеных В.Панюціча, прыходзілася ад 3/4 да 4/5 вытворчасці таварнага льну, яшчэ больш пянькі, большасць таварнай бульбы, да 1/4 таварнага зерня, асноўная масса рыначных прадуктаў свінаводства, значная частка буйной мясной і малочнай жывёлагадоўлі. У канцы 19 ст. у заходніх і цэнтральных паветах Беларусі ўслед за памешчыцкім майсткамі асноўным кірункам рынкавай спецыялізацыі сялянскай гаспадаркі, найперш кулацкай, стала малочная і мясная жывёлагадоўля. На поўначы Беларусі сялянская гаспадарка спецыялізавалася, галоўным чынам, на вытворчасці льну, а на ўсходзе – пянькі⁵⁹.

Аналізуючы сялянскую абшчыну і саслоўнае самакіраванне, В.Панюціч адзначыў, што “на востоке Белорусии после отмены крепостного права роль поземельной функции общины и общественного землевладения заметно возросли”⁶⁰. Тым не менш, у 1877 г. 64% сялянскіх двароў валодаў лісвой і надзеламі падворна, і падворнае землеўладанне мела тэндэнцыю да пашырэння. Распад абшчыны праявіўся, на думку аўтара, і ў дзейнасці органаў сялянскага самакіравання: “На сельских ходах обостралася борьба между зажиточным и беднейшим крестьянством. Засилье кулачества в общине, поддерживаемого сельскими властями, захватывавшего земли крестьянской бедноты, возрастало”⁶¹. Аднак гэтыя высновы аўтара практычна не падмацоўваліся кандрэтнымі фактамі з архіўных матэрываў.

Вялікую ўвагу В.Панюціч надаў праблеме сялянскага землекарысцання. Ён адзначыў, што ў выніку аграрных реформаў 60-х гадоў 19 ст. пэраважная большасць беларускіх сялян была кепска забяспечана надзельнай зямлём: “В дальнейшем, по мере развития капиталистических отношений в деревне... а также роста крестьянского населения, дробления дворов, обезземеление основной массы крестьян быстро возрастало и к началу 20 в. достигло обширных размеров”⁶². У 1877 г. сялянскія гаспадаркі з надзелам да 15 дзесяцін складалі 61,9%. Самыя малыя памеры надзельнай зямлі на рэзвіскую душу насельніцтва, паводле падлікаў аўтара, былі ў Віленскай і Гарадзенскай губернях, самые вялікія – у Менскай. Сярэднія надзелы былых казённых сялян пераўзыходзілі па памерах надзелы былых прыватнаўласніцкіх. Перажыткамі прыгонніцтва ў беларускай вёсцы з’яўляліся ў гэты час зямельная церазпалосіца, сервітуты і агульныя пашы, што стрымлівала развіццё перадавых метадаў гаспадарання і рост капіталістыч-

⁵⁹ Панютич В.П. Социально-экономическое развитие... С. 354.

⁶⁰ Тамсама. С. 71.

⁶¹ Тамсама. С. 82.

⁶² Тамсама. С. 108.

ныхадносінаў. Разам з тым сялянскае землеўладанне ў цэлым пашыралася за кошт набыцця зямель у прыватную ўласнасць. Плошча такіх земляў павялічылася з 1877 г. па 1905 г. у 8 разоў і дасягнула 21,7% ад надзельнай зямлі. З сярэдзіны 80-хгадоў 19 ст. паводле распараджэння віленскага генерал-губернатара Каханава сялянам каталіцкаму веравызнанні нават забаранялася мець больш за 60 дзесяцін зямлі ўключна з надзельнай. Забарона гэтая захоўвалася да 1905 г. З заснаваннем у канцы 19 ст. Сялянскага паземельнага банку купля сялянамі зямлі ўзрасла, аднак, на думку В.Панюціча, гэты банк абараняў найперш інтэрэсы памеснага дваранства і насаджаў у вёсцы кулацкае землеўладанне⁶³. Стрымліваочым і рост прыватнага сялянскага землеўладання фактарамі таксама былі, паводле аўтара, марудная канцэнтрацыя капітала ў сялянскай гаспадарцы, спекулятыўны рост цэнаў на зямлю, абмежавальная паземельная палітыка царызму⁶⁴.

Малазямелле прымушала сялян браць зямлю ў аренду, якая, паводле дадзеных В.Панюціча, насіла пераважна паўпрыгонніцкі, адпрацовачны харектар. Але назіраўся паступовы рост і грашовай аренды. Прыйчым кароткатэрміновая, дробнымі участкамі, аренда была ўзделам сялянскай бедната, а заможныя сяляне арендавалі на доўгі тэрмін вялікія зямельныя участкі. А ў цэлым, сцвярджала В.Панюціч, аренда была “продуктом развития капитализма в сельском хозяйстве” і “содействовала развитию товарно-денежных, капиталистических отношений в деревне”⁶⁵.

Асаблівую ўвагу ў сваёй работе В.Панюціч надаў праблеме сацыяльнага раслаення сялянства: “Основным содержанием социально-экономической эволюции деревни в первые два десятилетия после отмены крепостного права было (наряду со сменой феодальных отношений капиталистическими) формирование классов капиталистического общества – пролетариата и буржуазии. Шел процесс разложения крестьянства, вымывания средних слоев его. Это было качественно новое, важнейшее явление в социальном развитии пореформенной деревни”⁶⁶. Пры аналізе сацыяльнай дыферэнцыяцыі сялянства В.Панюціч улічваў такія крытыры, як плошча зямельнага ўчастка і колькасць працоўнай жывёлы. Аўтар прыйшоў да высновы, што заможныя сяляне Беларусі пачалі паскорана збіраць зямлю, а бедната, наадварот, яе губляла. У 1905 г., паводле падлікаў В.Панюціча, колькасць бядніцкіх двароў з зямельными участкамі да 15 дзесяцін зямлі дасягнула 84,5%. На падставе гэтага аўтар рабіў выснову аб вымыванні сярэдняга слою сялянства. Праўда, тут не ўлічвалася колькасць душ у дварах. Прыйчым аўтар сам адзначаў, што багатыя гаспадаркі звычайна былі ў вялікіх сем'ях, якія ў выніку

⁶³ Тамсама. С.121.

⁶⁴ Тамсама. С.122.

⁶⁵ Тамсама. С.138.

⁶⁶ Тамсама. С.280.

разделяў аўтаматычна памяншаліся ў некалькі разоў. Абеззямельванне сялянства больш інтэнсіўна праходзіла на заходзе і ў цэнтры Беларусі, дзе панавала падворнае землеўладанне. Расслаенне сялянства адбывалася тут больш інтэнсіўна і сельская гаспадарка развівалася больш дынамічна. У гэтым Беларусь саступала толькі Прыбалтыцы, Правабярэжнай Украіне і Прамысловаму цэнтру Ресей. Усяго ж колькасць абеззямеленых сялян дасягнула 7,7% ад сялянскага насельніцтва. Да бядняцкіх гаспадарак аўтар адносіў таксама тыя, што не мелі працоўнай жывёлы і/і мелі толькі аднаго каня. Колькасць такіх гаспадарак узрасла, паводле падлікаў аўтара, з 1888 г. па 1900 г. з 73,2% да 78%. А ў цэлым на рубяжы 19 ст. і 20 ст. сярод сялянскага насельніцтва Беларусі беднае складала 60%, сяляне-сераднякі – 30%, кулакі – 8%. Галоўная выснова аўтара: “Крестьянське сельско-хозяйственное производство всё более концентрировалось в руках незначительного меньшинства, эксплуатировавшего деревенскую бедноту (...) Основная масса крестьян лишилась средств производства, нищела и разорялась, пополняя ряды пролетариата, существовавшего главным образом продажей своей рабочей силы”⁶⁷. Разам з тым даследчык падкрэсліваў незавершанасць капіталістычнага развіцця сацыяльна-класавай структуры сельскага насельніцтва, што разглядалася як вынік панавання “прусскага, буржуазна-кансерватыўнага” шляху эвалюцыі аграрнага капіталізму і захаваннем істотных рэштак феадальнага-прыгонніцкіх адносін, асновай якіх было латыфундыяльнае землеўладанне.

У 1996 г. выйшла ў свет новая манографія В.П.Панюціча⁶⁸. У гэтай работе аўтар перагледзеў некаторыя лічбы адносна колькасці беззямельнага сялянства. Так, ён сцвярджаў, што напачатку 90-х гадоў 19 ст. у 5 заходніх губернях мелася звыш 400 тыс. душ беззямельных з розных саслоўных груп⁶⁹. У 1897 г., паводле дадзеных перапісу насельніцтва, колькасць парабкаў у 5 губернях дасягнула 182 219 чалавек, што складала 2/5 ад усёй наёмнай рабочай сілы і больш 5% працаздольнага сельскага насельніцтва. Па ўзору выкарыстання наёмнай працы парабкаў Беларусь займала адно з першых месцаў у єўрапейскай частцы імперыі, саступаючы толькі Прыбалтыскім і Ковенскай губ.⁷⁰ Аднак, тут батракі атрымлівалі меншую заработную плату, чым ва ўсіх астатніх рэгіёнах⁷¹. Адну з галоўных прычын гэтага аўтар бачыў у існаванні жыдоўскай “мяжы аселасці”, якая прывяла да перанаселенасці ў гарадах.

⁶⁷ Тамсама. С. 346.

⁶⁸ Панюціч В.П. Наёмный труд в сельском хозяйстве Беларуси: 1861-1914 гг. Мн., 1996.

⁶⁹ Тамсама. С.32.

⁷⁰ Тамсама. С.59.

⁷¹ Тамсама. С.68.

⁷² Тамсама. С.96.

Напачатку 20 ст., паводле дадзеных В.Панюціча, ростабеззямельвання сялянства працягваўся, што пашырала сацыяльную базу для выкарыстання наёмнай працы ў сельскай гаспадарцы. Калі на час першай расейскай рэвалюцыі 1905 г. у 5 заходніх губернях налічвалася каля 70 тыс. безземельных сялянскіх двароў (10%), то напярэдадні першай сусветнай вайны – звыш 140 тыс. (14,6%)⁷². Аграрная перанаселенасць змушала штогод ісці на заробкі за межы Беларусі прыкладна 400 тыс. сялян (13% дарослага насельніцтва), не менш 600 тыс. чалавек выехала ў ЗША і Канаду⁷³. Па падліках В.Панюціча, у Беларусі ў 1907 г. колькасць батракоў склада 175 тыс., а напярэдадні сусветнай вайны дасягнула 200 тыс., што ў два разы перавышала паказчык 1897 г. Матэрыяльнае становішча наёмых сельскагаспадарчых рабочых Беларусі было, згодна з высновамі аўтара, вельмі цяжкім: іх праца аплочвалася на 53,9% ніжэй, чым у Прыбалтыскіх губернях, на 21,7% ніжэй, чым у Царстве Польскім і ў два разы ніжэй, чым праца фабрычна-завадскіх рабочых⁷⁴. Праўда, пры гэтым аўтар не ўлічваў розніцы ў цэнах ў гэтых рэгіёнах.

Як ужо адзначалася, адным з прыярытэтных кірункаў у вывучэнні сялянскай праблематыкі ў беларускай савецкай гісторыяграфіі было вывучэнне класавай барацьбы сялянства. Першай манаграфічнай работай стала даследаванне В.Чапю “Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине 19 в.”⁷⁵. На грунце аналізу архіўных матэрыялаў даследчыца прыйшла да высновы, што “в течение этого времени происходило неуклонное нарастание классового движения”⁷⁶. Галоўнай прычынай было ўзмацнение паншчыннай эксплуатацыі. Зусім неабгрунтаванай выглядае думка В.Чапко, што ўваходжанне Беларусі ў склад Расейскай імперыі і абліягчэнне ў сувязі з гэтым падатковага ціску прыпыніла на некаторы час рост сялянскай барацьбы. Даследчыца прызнавала, што сялянскія выступленні ў Беларусі не вызначаліся асаблівай сілай і размахам, прычыну чаго бачыла ў моцным бюракратычным апараце і вялікай канцэнтрацыі царскіх войскаў, а таму вострыя формы сацыяльных канфліктав былі з'явіў вельмі рэдкай. Усяго, паводле падлікаў аўтаркі, у першай палове 19 ст на беларускіх землях адбылося 45 значных сялянскіх хваляванняў, з іх у Магілёўскай губ. – 13, Менскай – 11, Гарадзенскай і Віцебскай – па 10, Віленскай – 2⁷⁷. Праўда, даследчыца не падала зразумелага вызначэння, што з'яўлялася, на яе думку, менавіта значным выступленнем. Асаблівае абвастранне класавай барацьбы ў беларускай гісторыяграфіі ўзнімалася ў пачатку 1920-х гг.

⁷³ Тамсама. С.96.

⁷⁴ Тамсама. С.109.

⁷⁵ Чепко В.В. Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XX в. Мн., 1972.

⁷⁶ Тамсама. С.5.

⁷⁷ Тамсама. С.89.

рускай вёсцы, на погляд В.Чапко, назіралася ў канцы 30 – 40-х гг. 19 ст., што аўтарка тлумачыла паглыбленнем крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Характэрная рыса гэтага перыяду – імкненне вызваліцца адфеадальных павіннасцяў. Напачатку 50-х гг. назіраўся спад сялянскага руху і настала пэўнае зацішша. Але апошняя пяцігодка перад рэформай 1861 г. ізноў характэрзывалася нарастаннем класавай барацьбы ў вёсцы. Усяго В.Чапко налічыла ў Беларусі з канца 18 ст. і па 1858 г. 137 сялянскіх выступленняў, з іх 46 у першай трэці 19 ст. і 91 – у другой трэці. Найбольш хваляванняў адбылося ў Менскай губ.(42), і Гарадзенскай (34). Аўтарка пакінула без тлумачніяў лічбы па Магілёўскай губ., дзе, па яе падліках, у першай трэці 19 ст. адбылося 13 хваляванняў, а ў другой – 11, што супярэчыць тэзісу аб нарастанні класавай барацьбы⁷⁸. Абыйшла даследчыца таксама пытанне аб ступені захаванасці архіўных матэрыялаў пра сялянскія хваляванні ў розныя перыяды і ў розных губернях, што ставіць пад пытанне дакладнасць прыведзеных лічбаў.

Праблеме сялянскага руху ў Беларусі ў другой палове 19 ст. была прысвечана манаграфія У.П.Крука⁷⁹. Даследчык прыйшоў да высьновы, што сялянскі рух у гэты перыяд развіваўся хвалепадобна. Пасля ўспіёску на першым этапе правядзення рэформы 1861 г. (1861 – 1863 гг.) наступіў спад, які працягваўся да сярэдзіны 70-х гг. 19 ст. У гэты перыяд адбылося 218 сялянскіх выступленняў, ці ў сярэднім па 18 у год. У далейшыя гады адзначаўся паступовы прыліў выступленняў, якія дасягнулі свайго піку ў 1881 г. (42 выпадкі) і 1882 г. (58). Усяго ж у 1876 – 1882 гг. у Беларусі аўтарам былі зарэгістраваныя 204 выступленні, у сярэднім па 29 у год. Самага высокага ўздоўжню, на думку У.Крука, сялянскі рух дасягнуў “у першыя 6 гадоў пасля выхаду краіны з другой рэвалюцыйнай сітуацыі (1883 – 1888 гг.)”. За гэты час адбыліся 242 выступленні, або ў сярэднім па 40 за год. Затым назіраўся спад да 1894 г., пасля якога зноў пачаўся паступовы рост. Усяго, паводле падлікаў У.Крука, за 1864 – 1900 гг. адбылося 978 сялянскіх выступленняў. Найбольш высокі ўзровень сялянскага руху назіраўся на заходзе і ў цэнтры Беларусі – у Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губ., дзе адбылося 72% выступленняў. Галоўнае месца займала барацьба за зямлю – 65 – 70%. Аўтар таксама прыйшоў да высьновы аб нарастанні наступальных тэндэнций у сялянскіх выступленнях, якія, аднак, спалучаліся з моцнымі “царысцкім і ілюзіямі”.

Праблеме класавай барацьбы сялянства напачатку 20 ст. была прысвечана ўжо разгледжаная вышэй работа К.Шабуні, а таксама манаграфії

⁷⁸ Таксама. С.263.

⁷⁹ Крук У.П. Сялянскі рух на Беларусі: 1862-1900 гг. Менск, 1993.

⁸⁰ Липинский Л., Лук'янов Е. Крестьянское и солдатское движение в Белоруссии (1900-1907 гг.). Мин., 1968; Липинский Л. Классовая борьба в белорусской деревне (1907-1914). Мин., 1981.

Л.Ліпінскага і Е.Лук'янава⁸⁰. Паводле высноваў гэтых аўтараў сялянскі рух і напачатку 20 ст. захоўваў пераважна антыпамешчыцкія харктары. Выступленні супраць абшарнікаў складалі больш за 70% ад колькасці ўсіх выступленняў. Паводле дадзеных Л.Ліпінскага, асабліва актыўным быў у гэты перыяд сялянскі рух у беларускіх паветах Віцебскай губ., на другім месцы ішла Меншчына.

Шэраг манаграфічных даследаванняў у беларускай гісторыяграфіі быў прысвячаны іншым проблемам гісторыі сялянства. У работе П.Г.Казлоўскага “Землевладение и землепользование в Белоруссии в 18 – первой половине 19 в.”⁸¹, разглядаліся пытанні сялянскага землекарыстання ў Беларусі. Гэтае даследаванне ў асноўным пацвярджаала высновы папярэдніх аўтараў, найперш тэзіс аб паступовым памяняшэнні зямельных надзеяў сялян: “Размер пахотного надела помещичьих крестьян Белоруссии на протяжении столетия, с середины 18 в. до середины 19 в., не оставался неизменным. Он постепенно уменьшался, особенно заметно в последнее десятилетие перед реформой 1861 г.”⁸² Паводле падлікаў аўтара, сярэдні ворыўны надзел на адзін сялянскі двор у беларускіх паветах Віленскай губ. складаў 12 дзесяцін, Менскай – 11,3, Магілёўскай – 8,9, беларускіх паветах Віцебскай – 8,6. П.Г.Казлоўскі разглядаў таксама прававы аспект сялянскага землекарыстання. Хоць сяляне Беларусі за выключэннем невялікай купкі “вольных людзей” не былі ўласнікамі зямлі, якую яны апрацоўвалі, аднак сялянскія надзеі, якправіла, пераходзілі ад бацькі да сына. На большай частцы беларускіх земляў сялянскае землекарыстанне было падворным. Абшчына існавала толькі як выяўленне сялянскай салідарнасці, орган самакіравання ініційаша звяно ў панская адміністрацыі⁸³. Толькі на ўсходзе Беларусі існавалі власці, якія часткова валодалі і паземельнымі функцыямі. Такім чынам, аўтар тут фактычна аспрэчваў палажэнні ранейшых даследчыкаў, у прыватнасці В.Чапко, аб істотных адрозненнях у сістэме землекарыстання на ўсходзе і захадзе Беларусі, якія былі нават прычынай розных тэмпаў развіцця таварна-грошавых адносін і маёмынай дыферэнцыяцыі сялян.

Рынковыя сувязі сельскай гаспадаркі Беларусі ў эпоху капіталізму былі прааналізаваны ў кнізе Х.Ю.Бейлькіна⁸⁴. На грунце аналізу вялізной колькасці крэйніц аўтар разглядаў умовы фармавання сельскагаспадарчага рынку і яго арганізацыю, гандлёвыя сувязі з рознымі рэгіёнамі імперыі і замежнымі краінамі, ролю банкаўскага капіталу і г.д.

⁸¹ Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. Мн., 1982.

⁸² Тамсама. С.191-192.

⁸³ Тамсама.

⁸⁴ Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии 1861-1914 гг. Мн., 1989.

⁸⁵ Самбук С.М. Політика царызма в Белоруссии во второй половине XIX в. Мн., 1981.

Палітыку царскага самадзяржаўя адносна шляхты і сялян Беларусі ў другой палове 19 ст. разглядала ў сваёй манаграфіі С.М. Самбук⁸⁵. Датычна сялянства аўтарка ў цэлым пацвярджала высновы папярэдніх даследчыкаў, разам з тым яна таксама зварнула ўвагу на пытанні рэлігійнай палітыкі царызму на вёсцы, а таксама на праблему русіфікацыі беларускіх сялян праз дзяржаўную школу і праваслаўную царкву.

У манаграфіі П.Д. Верашчагіна разглядалася праблема сялянскіх перасяленняў з тэрыторыі Беларусі ў канцы 19 ст. – пач. 20 ст.⁸⁶ Зямельны голод падштурхоўваў многіх сялян шукаць лепшай долі за межамі Беларусі, найперш ва ўсходніх губернях Расейскай імперыі. Паводле падлікаў аўтара, больш актыўна перасяляліся туды сяляне Віцебскай і Магілёўскай губ., якія складалі 66,8% ад колькасці ўсіх перасяленцаў. Царызм, на думку аўтара, разглядаў сялянскія перасяленні як своеасаблівы клапан, што дазваляў рэгуляваць узровень сацыяльнай напружанасці на вёсцы. Разам з тым улады стрымлівалі працэс перасялення праваслаўных сялян з заходніх рэгіёнаў Беларусі, каб не дапусціць аслаблення тут “рускага” элементу. Адначасова павялічваўся паток сялян, якія выязджалі за межы Расейскай імперыі ў Паўночную Амерыку і Заходнюю Еўропу.

Фактычна падсумаваннем дасягненняў беларускай савецкай гісторыяграфіі сялянства стала падрыхтоўка фундаментальнага калектывнага даследавання “Гісторыя сялянства Беларусі”. Першы том, які храналагічна ахопліваў час ад старажытнасці да сярэдзіны 19 ст., убачыў свет у 1997 г., а другі том, прысвечаны другой палове 19 – пачатку 20 ст. – у 2002 г.⁸⁷

Такім чынам, можна сцвярджаць, што ў беларускай савецкай гісторыяграфіі найбольш поўна была асветлена праблематыка гісторыі сялянства ў перыяд Расейскай імперыі, найперш, у яе сацыяльна-еканамічным вымярэнні. Агульным месцам для ўсіх працаў з’яўляўся тэзіс аб няспынным пагаршэнні сацыяльнага і матэрыяльнага становішча сялян. Адносна дарэформеннага перыяду як адзін з галоўных доказаў прыводзілася статыстыка абзінженні ўсіх асновных сялянскіх паселішчаў. Прычыну гэтага практычна ўсе даследчыкі бачылі ва ўцягванні сельскай гаспадаркі Беларусі ў таварна-грашовыя адносіны і ўзмацненні ў сувязі з гэтым паншчыннай эксплуатацыі сялянства з боку памешчыкаў дзеля атрымання большых прыбыткаў. Таксама ў якасці доказу даследчыкі звычайна пры-

⁸⁶ Верашчагін П.Д. Крестьянские переселения из Белоруссии. Мн., 1978.

⁸⁷ Гісторыя сялянства Беларусі. Т.1. Мн., 1997; Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. У 3 т. Т. 2. Гісторыя сялянства Беларусі ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г. / З.Е.Абезгауз, Х.Ю.Бейлькін, А.Р.Бухавец і інш. Пад рэд. В.П.Панюціча. Мн., 2002.

водзілі вынікі вывучэння інвентароў памешчыцкіх маёнткаў, якія сведчылі пра павышэнне сялянскіх павіннасцяў, найперш паншчыны.

Што датычыць дэмографічнага спаду, то варта адзначыць, што ў разгледжаных вышэй даследаваннях не прыводзіцца дзеля параўнання статыстычныя матэрыялы адносна дэмографічнай сітуацыі ў іншых рэгіёнах Усходняй і Цэнтральнай Еўропы і фактычна інтараўся ўплыў на дэмографічныя працэсы пандэміі, якія нярэдка сутрасалі ў той час гэтых рэгіёнаў.

Таксама даследчыкамі не ўзгадвалася думка М.Доўнар-Запольскага, што ўзмацненне ціску на сялянства з боку памешчыкаў стала магчымым пасля ўключэння беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі з яе магутным паліцыйскім апаратам, калі землеўладальнікі сталі актыўна звяртатца па дапамогу да дзяржаўных улады падчас канфліктаў са сваімі прыгоннымі. Неабходна адзначыць, што выпадкі рэзкага пагаршэння становішча сялян, голад і вялікія людскія страты ад эпідэмій, нярэдка здараліся і сярод дзяржаўных сялян ужо пасля пераводу іх з гаспадарчага кіравання на грошовы аброк, г.зн. пасля скасавання паншчыны. Гэта сведчыць аб немагчымасці расплюмачыць азначаную з'яву толькі ўплывам прыгонных адносінаў, трэба ўлічваць таксама факттар цывілізацыйнага развіцця беларускай вёскі, зараджэнне медыцынскага абслугоўвання, з'яўленне лекавых прэпаратаў, прадметаў гігіёны, пашырэнне асветы і г.д. Што ж датычыць другой паловы 19 ст., дык туттэйсі пра пагаршэнне становішча сялян выразна супярэчыць гісторычным фактам – бурны дэмографічны рост, павышэнне ўраджайнасці сялянскіх палеткаў, рост асветы сярод вясковага насельніцтва і г.д.

Галоўнай жа бядой савецкай гісторыяграфіі сялянства, на нашу думку, з'яўлялася адсутнасць у навуковых даследаваннях гэтага самога селяніна, заступнікам якога так горача дэкларавала сябе марксісцкая гісторычная навука. Даследаванні перапоўнены безліччу лічбоў і статыстычных табліцаў, але там вельмі рэдка сустракаюцца прозвішчы звычайных вясковых жыхароў. Нарэшце, практична ўсе манаграфіі пасляваеннага часу былі напісаныя на рускай мове, а не на мове галоўных герояў даследавання. Такім чынам, гісторыкі выступалі як бы ад імя нейкага ананімнага абстрактнага селяніна, жыццё якога несупынна пагаршалася, і які ўсё больш зацяптаў бунтаваў супраць уладаў і памешчыкаў. Трэба яшчэ раз агаварыцца, што ў БССР толькі падобны падыход і быў магчымы, а пісаць гісторыю вёскі інакш даследчыкам папросту не дазволілі. Тому і даведацца, як жа ў рэчайсці жыў, і што думаў пра сваё гаротнае жыццё сам беларускі селянін у часы Расейскай імперыі, з працаў савецкіх гісторыкаў мы не зможам. Калі ўжо ў 1980-х гадах выдатны беларускі гісторык Мікалай Улашчык паспрабаваў выдаць сваю кнігу “Была такая вёска” – першае, па-сутнасці,

мікрагістарычнае даследаванне беларускай вёскі, заснаванае, праўда, у большай ступені на асабістых успамінах аўтара, дык у Маскве яго праланову адкінулі, як “мелкотемье”. У БССР жа падобная спроба была б яшчэ болей безнадзейнай, паколькі аб’екты ўнае мікрагістарычнае даследаванне адразу б паставіла пад сумненне большасць агульнапрынятых гістарычных схемаў.

Савецкая гісто́рыя́ абы́налі проблему сам асвядомасці беларускага селяніна, яго сацыяльной, канфесійной і этнічнай і самаідэнтыфікацыі. Амаль не разглядалася нацыянальная і канфесійная палітыка расейскіх уладаў адносна вясковага насельніцтва. А без гэтага немагчыма сур'ёзна даследаваць пачаткі працэсу фармавання беларускай нацыі, як нацыі і сучаснага тыпу. Гэтая тэмата́ка як бы аддавалася на водку этнографам, але і ў беларускай савецкай этнографіі, зразумела, не атрымала належнага асвялення з тых жа ідэалагічных прычынаў. Не атрымала асвялення і проблема вясковай інтэлігенцыі, вясковага духавенства, стасунку сялян з жыдоўскімі гандлярамі і карчмарамі, урэшце з панамі-дзедзічамі і эканомамі (паколькі ў савецкіх гісторыяках гэтыя адносіны паказаны спрошчана і схематычна). Іншымі словамі, у савецкі перыяд дамінавала сацыяльна-еканамічная гісторыя сялянства, але не было сацыяльной гісторыі, ці, лепш сказаць, соцыякультурнай. Напісанне гэтай гісторыі з іншых метадалагічных хпадых доўз'яў ляеца важным заданнем сучасных беларускіх гісторыкаў. Але, разам з тым, варта яшчэ раз падкрэсліць, што савецкая гісторыяграфія беларускага сялянства мела і істотныя набыткі, якія становяць досьць грунтоўны падмурок для сённяшніх даследчыкаў, і умоўны працэнт аб’ектунасці, калі можна так сказаць, быў ту ту сё ж значна вышэйшы, чым у многіх іншых на кірунках беларускай савецкай гісторыяграфіі.

Пытанніда Сяргея Токця

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Цалкам згодны, што ў савецкай гісторыяграфіі аграрнай проблематыкі адсутнічала асаба селяніна. Але ці магло быць інакш? Ці магла гэтая асаба прысутнічаць у беларускай савецкай гісторыяграфіі?

Андрэй Кіштымаў (Менск): Сапраўдным класікам беларускай савецкай гісторыяграфіі па аграрных проблемах з’яўляецца Вячаслав Панюціч. Як Вы лічыце, пазнала б сябе беларуская вёска ў працах В.Панюціча, каліб яна з імі пазнаёмілася? Ці існуе розніца паміж гісторыяй вёскі і гісторыяй сялянства ці гэта тое ж самае?

Дарота Міхалюк (Горынь, Польшча): Цікавыя даследаванні ў галіне дэмографіі зараз праводзяцца ў Польшчы. Іх распачала доктар Гейштаро-

ва, а цяпер існуе цэлая школа па вывучэнню дэмографічных проблемаў. Трэба назваць апрош Гейштаровай гісторыкаў Куклу, Мікульскага ды інш. Хачу запытаць, ці праводзіліся ў Беларусі даследаванні вясковай сям'і, якая доўгі час жыве на адным месцы. На мой погляд, Беларусь з'яўляецца якраз краінай, дзе падобныя даследаванні можна праводзіць у дачыненні, напрыклад, да трохпакаленняў сялянскай сям'і на фоне больш шырокіх гісторычных даследаванняў. У Польшчы не так даўно выйшла вельмі цікавая праца Ірэны Матуз, прысвечаная пераменам у беластоцкай вёсцы. У працы разглядаюцца перамены, як у вёсцы наогул, так і ў асобнай сям'і, у т.л. змены традыцыяў.

Адказы Сяргея Токія

Адказ Аляксандру Крашэвічу: Напэўна, у савецкі час асаба селяніна не магла стаць прадметам аб'ектыўнага гісторычнага даследавання. І ў гэтым беларускія гісторыкі нічым не адрозніваліся ад іншых савецкіх даследчыкаў. Аднак, калі разглядаць працу М.Улашчыка *Предпосылки крестьянской реформы...*, мы ўбачым шмат прыкладаў, якія ажыўляюць гэтую кнігу. В.Панюціч і К.Шабуня, пры ўсёй павазе да іх, пісалі інакш. Што датычыць кнігі М.Улашчыка *Была такая вёска*, то яна проста не належыць да савецкай гісторыяграфіі, хоць і была напісаная ў тыя гады. Гэтая праца, збудаваная пераважна на асабістых успамінах, дае сённяшняму чытачу значна больш ведаў пра беларускую вёску канца 19 – пачатку 20 ст., чым амаль уся гісторыяграфія БССР.

Адказ Андрэю Кіштымаву: Думаю, што беларускія селянін, калі б чытаў працы Панюціча, то не пазнаў бы ні вёскі, ні сябе. Па меншай меры, тое, што калісьці распавядаў мой дзед пра жыццё парабкаў, вельмі адрознівалася ад карціны В.Панюціча. Парабкі часцяком жылі багацей за сялянаў, што мелі сваю зямлю. Аднак іх сацыяльны прэстыж быў вельмі ніzkім, бо калінехта не меў сваёй зямлі, то не лічыўся гаспадаром і не лічыўся нават самастойным мужчынам.

Гісторыя вёскі адрозніваеца ад гісторыі сялянства, хоць шмату чым яны перасякаюцца. Напрыклад, класічная праца Т.Знанецкага *Польскі сялянін у Амерыцы* належыць да гісторыі сялянства, якое, трэба дадаць, мае пэўны статус і перажывае эпоху пераменаў. У той жа час даследаванні, прысвечаныя гісторыі жыдоў-карчмароў або вясковаму духавенству, належаць ужо да гісторыі вёскі. Але ў той жа час без гісторыі сялянства немагчыма пісаць гісторыю вёскі. Жыд-карчмар, “бациушка” або вясковы настаўнік – гэта ўсё ж такі асобы другога плану.

Адказ Дароце Міхалюк: Наколькі я ведаю, гісторыка-дэмографічным даследаваннем сёння займаецца В.Насевіч. Гэта гісторыя мясцовасці Ко-

раньшчына ў Лагойскім раёне, якая ўключае ў сябе таксама вывучэнне сям'і. Прызнаюся, што і я спрабую праводзіць падобныя даследаванні вёскі Бершты Гарадзенскага раёна. Між іншым, мяне цікавяць асобныя сем'і і тыя перамены, што адбыліся на працыту трохпакаленняў. Гэта вельмі складаная праца, бо трэба апрацаваць вялізарную колькасць крыніцаў, ведаць методыку даследавання метрычных кніг, інвентароў. У цэлым, у Беларусі гістарычная дэмографія знаходзіцца на даволі ніzkім узроўні. А калі парадунаць яе ўзровень, напрыклад, з Польшчай, то можна казаць, што ў нас наогул ніяма таکой навукі. Гістарычная дэмографія – адзін з ключавых накірункаў гісторыі 19 ст., бо яна мае непасрэдны выхад на праблему мадэрнізацыі грамадства. А вельмі часта айчынныя даследчыкі абмяжоўваюцца простым указаннем, напрыклад, колькі сялянаў было ў сярэдзіне 19 ст. і колькі іх налічвалася ў канцы стагоддзя. Механізм гэтага працэсу не даследаваны. Канешне, гэта вельмі працаёмкі працэс. Калі я вывучаў праблему напрыкладзе вёскі Бершты, то прыйшлося вывучаць метрычныя кнігі за 40 гадоў, рабіць дыяграмы, падлічваць узровень смяротнасці і г.д. Але рабіць гэтую працу неабходна.

Рэпліка Андрэя Кіштымава: Калі я стаў ішо пытанніе наконт розніцы паміж гісторыяй сям'і і гісторыяй сялянства, я якраз і чакаў адказу, тыпу, “гісторыя вёскі – гэта больш шырокая панянце, але без гісторыі сялянства яна абы сціся не можа”. Безумоўна, гісторыя вёскі – гэта гісторыя вясковага духавенства, гісторыя мясцовай карчмы і г.д., але я хачу адзначыць і тое, што для савецкай гісторыяграфіі быў характэрны разрыў паміж гісторыяй вёскі і гісторыяй маёнтка. На апошні ўвага звязталася толькі зредку. Хоць на самой справе існавала моцная сацыяльна-эканамічная сувязь паміж імі. Варты адзначыць, пры вывучэнні эпохі сярэднявечча, гісторыя вёскі і маёнтку не раздзяляюцца нават савецкімі даследчыкамі. А вось, пачынаючы з пачатку 19 ст., вёска аддзяляецца ад маёнтка. На мой погляд, нават пасля адмены прыгоннага ладу сувязь паміж маёнткам і вёскай па-ранейшаму існавала. Сымбіёз двухэканомік, двух, па сутнасці, розных светаў працягваў існаванне. Штучны разрыў, які прынесла савецкая гісторыяграфія, захоўваецца і сёння. Між тым даўно пара разглядаць іх разам, у комплексе. Толькі гэта дазволіць напісаць навуковую аграрную гісторыю Беларусі.

ДАСЛЕДАВАННЕ ГІСТОРЫІ ШЛЯХЕЦКАЙ СЯМ’І: навыкарыстаныя магчымасці беларускай гістарыяграфіі

Еўрапейская гістарыяграфія мае на сённяшні дзень больш за трыццацігадовы вопыт у даследаванні гісторыі сям’і. Гэта тэма з’яўляецца актуальнай і распрацоўваецца пры вывучэнні розных краінаў і грамадстваў. Вельмі часта даследаванне носіць міждысцыплінарны характар з выкарыстаннем падыходаў такіх науак як гісторыя, сацыялогія, этнографія, антропалогія, псіхалогія. Сям’я як сацыяльны інстытут – шматгранная з’ява, таму яе можна вывучаць у розных аспектах. У традыцыйным грамадстве яна займае важнае месца і часта выконвае функцыі, якія сучаснае грамадства перадало ўраду, рэлігіі і школе¹. Вывучэнне гісторыі сям’і ў такім грамадстве дае магчымасць прасачыць унутраныя сувязі паміж рознымі сферамі жыцця. На жаль, беларуская гістарыяграфія не надала дадзенаму інстытуту адпаведнай увагі і не выкарыстала магчымасці для яго даследавання. У гэтым артыкуле будуць разледжаны еўрапейскія тэндэнцыі ў даследаванні сям’і і паказана сітуацыя, якая склалася ў гэтай сферы ў перыяд БССР.

Багатая метадалагічная і крыніцазнаўчая база дазволіла еўрапейскім гісторыкам распрацаваць разнастайныя накірункі ў вывучэнні інстытута сям’і. Адзін з важнейшых – гэта выпрацоўка тэрміналогіі па гісторыі сям’і. Былі дадзены розныя інтэрпрэтацыі самаму тэрміну сям’я, гэтай сацыяльной, функцыянальнай і ідэалагічнай адзінцы грамадства². У замежнай літаратуры выклікала палеміку праблема сацыяльнага і біялагічнага сваяцтва. Усё ж такі гісторыкі прызналі, што сваяцтва гэта не толькі біялагічны факт, але і спосаб асэнсавання сацыяльных сувязяў. Гэта спецыфічная для кожнай культуры ментальная сістэма мае ўніверсальнае ўжыванне ў галіне структуравання сацыяльных сувязяў любога тыпу. Да сваяцтва даследчыкамі былі прылічаны храстніцтва, гільды і іншыя аб’яднанні. Найбольш

¹ Leslie G.R. The Family in Social Context. New York; Oxford, 1982. P. 6.

² Fox B.J., Luxton M. Conceptualizing “Family” // Family Patterns, Gender Relation. Toronto, 1993. P. 21.

інтэнсіўна ў апошнія гады вывучалася духоўнае сваяцтва³. Акрамя гэтых тэрмінаў дыскутуваліся і іншыя: функцыі сям'і, структура сям'і і г.д. У выніку палемікі склаўся тэрміналагічны аппарат па сям'і ў розных грамадствах эпохах. Пры гэтым даследчыкамі выкарыстоўваліся як гістарычныя тэрміны, так і тэрміны з антралогіі, псіхалогіі, сацыялогіі і іншых навук.

Актыўна распрацоўвалася праблема ўзаемасувязі паміж грамадскім ладам і сям'ёй, яе структурай. Найбольшы шлён гэта прынесла пры вывучэнні індустрыйнага грамадства і ролі сям'і ў ім. Працы М.Андэрсана, Т.Харэван, Р.Зідзера вельмі добра праілюстравалі дадзены аспект⁴. Шлюб вызначаны гісторыкамі як базавы элемент, з якога пачынаецца сям'я. На прыклад, Дж.Гудзі прасачыў фармаванне і развіццё шлюбу ў Еўропе. У яго працы прадстаўлены разнастайныя аспекты дадзенай тэмы: легітымнасць шлюбу, пасаг, ступені сваяцтва і інш.⁵ Шлюбныя стратэгіі іхульні на сацыяльную структуру грамадства праанализаваў Д.Сабіян. На яго думку, шлюб – гэта складаная сістэма абмену, у якую быў уключаны сваяцтва, фінансавыя гарантыв, апека, зямельныя продаж і інш.⁶ Важным накірункам у гісторыі сям'і стала вывучэнне гісторыі дзяцінства. Класічнай працай з'яўляецца кніга Ф.Ар'еса “Дзіцё і сямейнае жыццё пры старым ладзе”⁷.

Гэты невялікі пералік працаў сведчыць пра дасягненні еўрапейскіх гісторыкаў у вывучэнні гісторыі сям'і. У Англіі нават быў распрацаваны падручнік па метадалогіі даследавання сям'і⁸. Напрацаваная факталагічная і метадалагічна база дазволіла даследчыкам больш дэтальнайа разглядэць грамадства і працэсы ўнутры яго, выявіць новыя прычынна-следчыя сувязі. Сям'я стала разглядацца ў палітычным, эканамічным, сацыяльным, культурным, рэлігійным і іншых кантэкстах, што значна ўзбагаціла сусветную гістарычную навуку. Зараз еўрапейскія даследчыкі выйшлі на ўзровень падтрымкі сямейных структур у розных краінах. Недастатковая даследаванасць дадзенай тэмы ў беларускай навуцы не дазваляе разглядаць яе ў еўрапейскім кантэксьце.

³ Юссен Б. Родство искусственное или естественное? Биологизм в культурно-исторических концепциях родства // Человек и его близкие на Западе и Востоке Европы (до начала Нового времени). Москва, 2000. С. 84-104.

⁴ Муравьев М.Г. История брака и семьи: западный опыт и отечественная историография // Семья в ракурсе социального знания. Сборник научных статей. Барнаул, 2001. С. 9-10; Зидер Р. Социальная история в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.). Москва, 1997.

⁵ Goody J. The Development of the Family and Marriage in Europe. Cambridge, 1983.

⁶ Sabean D.W. social Background to Vetterleswirtschaft: Kinship in Neckarhausen // Rudolf Vierhaus et al. Frühe Moderne? Göttingen, 1992. P. 113-132.

⁷ Ар'ес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, 1999.

⁸ Handbook of Family Measurement Techniques. Instruments and Index. Vol. 3. London; New Delhi, 1994.

У абагульняючых працахпольскай гісторыяграфіі Я.Быстраня, З.Кухо-віча, А.Брукнера, М.Багуцкай⁹ сям'я разглядалася якадзін з бакоў прыватнага жыцця. У якасці недахопаў трэба адзначыць, што, прадстаўляючы Рэч Паспалітую як адзіную дзяржаву, аўтары харектарызувалі сям'ю Кароны і ВКЛ амаль аднолькава, дыферэнцыруючы іх толькі па мясцовых традыцыях. Часта высновы наконт спецыфікі шляхецкай сям'і ў Кароне падмацоўваліся прыкладамі з жыцця сем'яў шляхты ВКЛ. Між тым крыніцы сведчаць, што шляхецкая сям'я ВКЛ мела сваю адметнасць, якая была сфармавана пад упрыгожваннем заканадаўства, мясцовых традыцый, звычаёвага права, культурных і рэлігійных плыніяў і іншых фактараў. У працах адсутнічае аналіз прыватнага справаводства, не разглядаецца сямейнае право ВКЛ і інш.

Грунтоўнымі з'яўляюцца працы польскага прафесара Ю.Бардаха па свецкаму шлюбу і ўсынаўленню ў ВКЛ. Ён прадставіў таксама погляды на свецкі шлюбу расейскай гісторыяграфіі 19 – пачатку 20 ст. Свецкі шлюб гісторык разгледзеў як з'яву ва ўсіх яго асаблівасцях, паказаў стаўленне царквы да такога тыпу шлюбу і працэс яго скасавання. Захаванне нявенчанага шлюбу ў шляхецкім асяроддзі ВКЛ да канца 16 ст. аўтар патлумачыў слабымі пазыцыямі праваслаўнай царквы ў грамадстве. А ў прававым плане існаванне гэтага шлюбу стала немагчымым толькі пасля прыняцця Статута 1588 г., які ўвёў жорсткія санкцыі супраць яго¹⁰. Гэта праца застаецца адзінай і лепшай распрацоўкай па праблеме свецкага шлюбу ў ВКЛ. Тоё самае можна сказаць і пра даследаванне Ю.Бардаха, прысвечанае ўсынаўленню. Гэты інстытут існаваў ў шляхецкім грамадстве ў 15 – пачатку 16 стст. Практыкаўся ён сярод бяздзетных сем'яў і ў выпадках, калі ўласныя дзеци ці сваякі адмаўляліся даглядаць за старымі бацькамі. Адаптаваны захоўваў ўласнае прозвішча. За свае паслугі ён атрымліваў 1/3 маёмасці прыёмных бацькоў. Усынаўленне мела спачатку сямейныя харектар і было набліжана да бацькоўства і сыноўства паміж адаптуючым і адаптаваным. Потым яно набыло маёмасныя харектар: прыёмны сын наследаваў маёмасць бацькоў¹¹.

М.Качэрска прадставіла шляхецкую сям'ю як грамадскую группу, пад-кresslіа эндагамію шляхецкага стану. Даследчыца прааналізавала рэгуляванне шлюбу каталіцкай царквой, маёмасныя дачыненні ў шлюбе, ролю

⁹ Bystroń J.S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI-XVIII. Warszawa, 1994; Kuchwicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku. Warszawa, 1993; Bogucka M. The Lost World of the “Sarmations”. Customs as the Regular of Polish Social Life in Early Modern Times. Warszawa, 1996; Brückner A. Dzieje kultury Polskiej. Warszawa, 1958.

¹⁰ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego księstwa Litewskiego (XV-XVII wieku) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1963. Т. XV. З. I. С. 85-148.

¹¹ Bardach J. Adopcja w prawie Litewskim XV-XVI w. Wilno, 1970.

мужа і жонкіў сям’і, функцыі сям’і ў грамадстве¹². Наогул, у польскай гісторыяграфіі быў найбольш распрацаваны прававы накірунак у гісторыі сям’і.

У беларускай гісторыяграфіі назіраліся зусім іншыя тэндэнцыі. Нельга сказаць, што тэма сям’і была пад забаронай. На “ячэйку грамадства” звярталася шматувагі. Напрыклад, С. Вальфсон пры вывучэнні гэтага інстытуту выкарыстоўваў класавы падыход. Ён аналізаваў сям’ю ў розных эпохах – ад рабаўладальніцкай да савецкай, не абмінуўшы феадальнай. Ягоная харарактрыстыка феадальнай сям’і найбольш адпавядае тыпу шляхецкай сям’і. Паводле С. Вальфсона, арганізацыя і гаспадарка сям’і поўнасцю залежала ад адпаведнай класавай групоўкі. Сям’я феадала была адлюстраваннем яго пазіцыі ў грамадстве. Аўтарам прасочваецца залежнасць сям’і ад асяроддзя. Па-першае, на яе ўплывала дзяржава, зацікаўленая ў гаспадарчым развіцці, росце насельніцтва інепарыўнай манагаміі. Па-другое, гэтаму спрыяла царква, якая ператварыла манагамію ў адзіны дапушчальны шлюбны інстытут¹³. Для шляхецкай сям’і ў Беларусі 16 – 17 ст. таксама былі харарактэрныя вылучаныя рысы, бо шляхта адносілася да вышэйшых колаў грамадства ВКЛ. Яе эканоміка базавалася на феадальнай сістэме гаспадарання.

Аднак не ўсе высновы С. Вальфсона адпавядаюць тыпу шляхецкай сям’і. Для шляхціца ВКЛ сям’я не была аб’ектам улады, дзе ён падаўляў усіх. У адрозненне ад большасці еўрапейскіх краінай у жанчына ВКЛ займала даволі высокія пазіцыі. Не ўсе вылучаныя аўтарам крытэрыі для феадальнай сям’і можна прымаць сёння. Вызначаная схема ўзаемадзеяння сям’і і грамадства спрошчаная, бо разглядаецца ў рамках аднаго метадалагічнага падыходу. Яна ў вульгарызованай форме прадстаўляе інстытут сям’і.

Мэтанакіраваных даследаванняў у БССР па гісторыі шляхецкай сям’і амаль не вялося. Можна прывесці толькі адзінкавыя працы, якія краналігеты накірунак. Асобныя артыкулы У. Пічэты былі прысвечаны феадальным уладанням, інстытуту апекі, зямельнаму праву¹⁴. Яны ў некаторай ступені асвятлялі асаблівасці шляхецкай сям’і ў заканадаўстве і эканоміцы. У працы “Феадальнае ўладанне ў 15 – 16 стст. у Вялікім княстве Літоўскім” У. Пічэта разглядзеў манографіі М. Любайскага, М. Доўнар-Запольскага, І. Маліноўскага і інш., якія тычыліся праблемы феадальнай маёвасці. Асноўная ўвага надавалася ўмоўнаму і застаўному землеўладанню. Непасрэднае дачыненне да гісторыі шляхецкай сям’і таксама меў артыкул “Да гісторыі апякунскага права ў Літоўскім Статуте 1529 г.” У ім, пачынаючы з “Рускай Праўды”, аналізуецца інстытут апекі, паводле якога асноўным апекуном пасля смерці

¹² Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975.

¹³ Вальфсон С. Сям’я і шлюб у іх гістарычным развіцці. Мн., 1937. С. 105-108.

¹⁴ Пічэта В.І. Беларуссия и Литва XV-XVI вв. Москва, 1961. С. 183-212, 456-472, 473-486.

бацькі становілася маці, пакуль не выходзіла замуж другі раз. У гэтым выпадку апека пераходзіла да сваякоў і працягвалася да паўналецца дзяцей. Асноўная функцыя апекуна – наглід за гаспадаркай і дзецьмі. Пры дрэнным выкананні сваіх абязязкаў ён павінен быў кампенсаваць страты. Гэтыя палажэнні сустракаюцца ў прывілеях і Статуте ВКЛ 1529 г., дзе яны былі пашыраны і ўдасканалены. У дастатутавы перыяд права апекі складвалася паступова, рашэнне па гэтым контрымалася вялікім князем або Панамі-Радай. УПічэта даказаў, што не заўсёды пасля шлюбу жанчына адхілялася ад апекі. Гісторык разледзеў парадак перадачы маёmacі ў апеку і вяртання з яе. Ён лічыў, што Статут ВКЛ 1529 г. ніога новага ў парадунні з судовай практыкай не ўнёс, а толькі зацвердзіў склаўшуюся сістэму, большшetailна прадставіў усе этапы інстытута апекавання і адказнасці за яго.

Праца “Зямельнае права ў Статутах 1529 і 1566 г.” прысвечана спадкамству ў шляхецкай сям’і. На думку УПічэты, з’яўленне артыкулаў па зямельнаму праву ў першым Статуте выклікана неабходнасцю кадыфікацыі парадку спадкамства ў шляхецкай сям’і. Дзяржава сачыла, каб нерухомая маёmacі заставалася ў руках айчынных землеўладальнікаў і не трапляла да іншаземцаў. Шляхецкая маёmacі канфіскавалася толькі ў выпадку дзяржаўнай здрады. Аўтар звяртаў увагу, што шляхцянка, якая выходзіла замуж за мяжой, губляла права на нерухомую маёmacі, а пасаг атрымлівала ў грошах ірэчах. Аднак, ён заўважыў, што Статут 1566 г. пакідаў нерухомую маёmacі за дзяўчынай, якая выйшла за іншаземца, які быў на службе ў ВКЛ. УПічэта парадунаў артыкулы Статутаў 1529 і 1566 гг. па адхіленню ад спадчыны і адзначыў, што другі Статут улічваў значна больш аbstавінаў. Дадзеная праца таксама закранала парадак размеркавання і спадкамства шляхецкай сям’і. Згаданыя працы не малі вычарпальна адказаць на ўсе пытанні адносна шляхецкай сям’і. Яны краналі толькі прававы аспект праблемы, які не заўсёды пацверджваўся судовымі справамі. Аднак гэтыя даследаванні малі стаць добрай асновай для больш глыбокага вывучэння шляхецкай сям’і.

З Капыскі ўдзяліў увагу дакументам па эканамічнай гісторыі шляхецкай сям’і, сярод якіх былі інвентары, дакументы ўліку прыбыткаў і выдаткаў, падатковыя дакументы, пазыкі¹⁵. Даследчык адзначыў, што пазыка стала харектэрнай рысай грашовага бюджету пануючага саслоўя і часта мела вялізарныя памеры. Ён прааналізаваў інвентары, якія складаліся ў выпадку продажу, перадачы ў часове карыстанне, пры рэвізії, правядзенні валочнай памеры, складанні судовай справаўладачы.

У 80-х гг. 20 ст. увагу на шляхецкую сям’ю звярнуў Адам Мальдзіс. Каштоўнасць яго працы ў тым, што ён з дапамогай мемуараў і ўспамінаў паказаў паўсядзённае жыццё людзей. Ён жа пазнаёміў шырокасць кола чы-

¹⁵ Копыскій З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. Минск, 1974.

тачоў з працамі польскіх гісторыкаў З.Куховіча і Я.Быстроня, але пры гэтым перанёс многія высновы, якія тычыліся польскай шляхты, на шляхту ВКЛ¹⁶. Для свайго часу праца стала прарывам у науцы.

У савецкі час друкаваліся зборнікі артыкулаў, дзе былі сабраныя новыя на той час дэмографічныя распрацоўкі замежных даследчыкаў¹⁷. У прыватнасці, была надрукавана класічная праца Пітэра Ласлета “Сям’я і гаспадарка: гістарычны падыход”, дзе прадстаўленая сусветна вядомая класіфікацыя тыпаў сям’і¹⁸. Аднак беларускія гісторыкі і этнографы не сталі яе шырока выкарыстоўваць у сваіх працах. У тым жа зборніку быў змешчаны артыкул Джоя Хаджнала “Еўрапейскі тып шлюбу ў рэтраспектыве”. Аўтар аналізуваў еўрапейскі і ўсходні тыпы шлюбу, адзначаў прычыны іх узнікнення і краіны, дзе яны замацаваліся¹⁹. Дадзеныя зборніку ў большасці былі прысвечаны статыстычным даследаванням. Яны змяшчалі не толькі тэматычныя, але і метадалагічныя артыкулы. На іх падставе можна было рабіць уласнае даследаванне. На тэрыторыі СССР дэмографічны падыход выкарыстоўвалася толькі даследчая група пад кіраўніцтвам Х.Палі²⁰. Наступная серыя выданняў была прысвечаная шлюбу ў розных народаў свету²¹. Яна грунтавалася на даследваннях шлюбных хабрадаў, звычаяў і традыцый.

У беларускай гістарыяграфіі замацаваўся этнографічны падыход да гісторыі сям’і²². Тут не імкнулася ўжываць метады сацыякультурнай атрапалогіі, узбагачаць метадалагічную базу. Галоўным прадметам вывучэння стала сялянская сям’я, што ў сваю чаргу выкressліла з даследавання сем’і прадстаўнікоў іншых саслоўяў, у тым ліку і шляхецкага. У выніку паніцце беларускасці было звужана да паніцця сялянскасці. На думку Я.Запрудніка, гэта стала псіхалагічнай перашкодай на шляху Адраджэння, усведамлення

¹⁶ Мальдзіс А. Беларусь у ліосгэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Нарысы быту і звычаяў. Мн., 1982.

¹⁷ Брачность, рождаемость, семья за три века / под ред. А.Г. Вишневского и И.С. Коня. Москва, 1979; Брак и семья. Демографический аспект / подред. А.Г. Волкова и Л.Е. Дарского. Москва, 1975; Изучение мнений о величине семьи / под ред. А.Г. Волкова и Л.Е. Дарского. Москва, 1971; Рождаемость. Проблемы изучения / под ред. Л.Е. Дарского. М., 1976.

¹⁸ Ласлett P. Семья и домохозяйство: исторический подход// Брачность, рождаемость, семья за три века / подред. А.Г. Вишневского и И.С. Коня. Москва, 1979. С. 132-157.

¹⁹ Хаджнал Д. Еўрапейскі тип брачности в рэтроспективе// Брачность, рождаемость, семья за три века / под ред. А.Г. Вишневского и И.С. Коня. Москва, 1979. С. 14-70.

²⁰ Насевіч В. Мікрагісторыя: мінулае ў чалавечым выміярэнні // Беларускі гістарычны агляд. Т. 6. Сшыткі 1-2 (10-11). 1999. С. 145-146.

²¹ Брак у народов Западной и Южной Европы. Москва, 1989; Брак у народов Северной и Северно-Западной Европы. Москва, 1990.

²² Сям’я і сямейны быт беларусаў. Мн., 1990; Курыловіч Г.М. Сям’я // Этнографія Беларусі. Мн., 1989. С. 489-490; Нікольский Н.М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности. Мн., 1956.

сябе паўнавартаснай нацыяй, зачыніла доступ да разумення стратэгічна важных аспектаў мінулага²³. Такі падыход стварыў шмат стэртыяў.

Пасля 1991 г. з'явіліся працы па сямейнаму заканадаўству. Язэп Юхі разгледзеў сямейнае права паводле Статута ВКЛ 1588 г. і праанализаваў парадак перадачы маёmacці ад бацькі і маці. Было вызначана, што маёmacць бацькі перадавалася па мужчынскай лініі, а маёmacць маці дзялілася роўна паміж усімі дзецьмі. Аўтар падкрэсліў, што галоўная мэта сямейнага права – гэта рэгулюванне маёmacных адносінаў. Пры ўладкаванні шлюбу гэта была асноўная тэма, якую абмяркоўвалі бацькі жаніха і нявесты. Слушна вызначаны трывалы і высокі статус шляхцянкі як гаспадыні і ўладальніцы маёmacці, але пры гэтым і адсутнасць у яе палітычных правоў. Падкressлены залежны стан дзяцей ад бацькоў²⁴.

Г.Дзэрбіна ў манаграфіі “Права і сям'я эпохі Рэнесансу” звязала развіццё заканадаўства ВКЛ у 16 ст. з ідэалогіяй Рэнесансу²⁵. У працы прадстаўлена развіццё права ВКЛ у адпаведнасці з агульнаеўрапейскімі працэсамі. Зроблена парайднанне Статутаў ВКЛ з рымскімі правамі. Асноўная ўвага сканцэнтравана на шлюбе і маёmacці. Шлюб прааналізаваны паводле звычаёвага, кананічнага і свецкага права. Вызначаны этапы шлюбу: падрыхтоўчы, вянчанне, вяселле. Падрабязна ахарактарызаваны прычыны скасавання шлюбу паводле традыцыйнага права – сладкасць, апесы. У цэлым была зроблена вялікая праца па аналізу заканадаўчых хрыніцаў ВКЛ, што дало ўяўленне пра маёmacныя дачыненні ў сям'і і статус кожнага яе члена з пункту гледжання права²⁶.

Наогул, гісторыя сямейнага права ВКЛ значна лепш прадстаўлена ў гісторыяграфіі Беларусі. Аднак аналіз права не дае ўяўлення аб тым, як артыкулы Статутаў дзейнічайні ў судовай практицы, і як складалася прыватнае справаудства.

Даследаванні гісторыі сям'і, якія праводзіліся за межамі СССР, не спрыялі развіццю гэтага накірунку ў беларускай гісторыяграфіі. Ён, фактычна, не выйшаў па-за рамкі этнаграфічных працаў, што прывяло да адставання беларускай навукі ад сусветнай. Таксама не спрыялі развіццю гэтага накірунку гісторычных даследаванняў класавая ацэнка шляхецкага саслоўя і ідэалагічная “неактуальнасць” вывучэння гісторыі ВКЛ.

²³ Запруднік Я. Дваранства і беларуская мова // Беларусіка-Albaruthenica. Кн. 2. Мн., 1993. С.29-30.

²⁴ Юхі Я.А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992. С. 193-198.

²⁵ Дербіна Г.В. Право и семья в Белоруссии в эпоху Возрождения // Наш Радавод. Кн. 3. Ч. 3. Гродна, 1991. С. 551; Дзэрбіна Г. Прававы стан сям'і, рэгулюванне шлюбна-семейных дачыненняў у Беларусі эпохі Рэнесансу // Проблемы конституционализма: Гендерные вопросы в сфере права. Сборник научных трудов. Вып. 2. Мн., 1998. С. 17.

²⁶ Дзэрбіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнесансу. Мн., 1997.

Вольга Ямкова (Кіїв)
аспирантка гісторичного ф-ту
Кіївського національного університету
ім. Тараса Шевченка

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ МІЖВОЕННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ І БІЛОРУСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ*

Українська та білоруська міжвоєнна еміграція – це трагічна сторінка історії України та Білорусі. Адже у період між Першою та Другою світовими війнами територію своєї Батьківщини змушені була залишити значна кількість як українців, так і білорусів. Однак, причини, які змусили емігрувати в той час за кордон наших співвітчизників, були дещо різними.

Українська міжвоєнна еміграція – це еміграція військова та політична, яка є результатом поразки національно-визвольної боротьби на Україні 1917–1920-х рр. В цей час за кордон змушені були емігрувати близько 100 тис. українців – активних учасників цих подій: керівників діячів та лідерів Української Центральної Ради, Гетьманської держави, Директорії Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки; солдаті та офіцерів обох українських армій; службовців державного апарату та їх родин; значної частини членства тодішніх політичних партій; представників національно-свідомої наукової і культурної інтелігенції. Вони емігрували разом з установами та уряду та військама та їх армії. Центрами скупчення міжвоєнної української еміграції стали Франція, Німеччина, Італія, Англія. Однак, вважаючи своє становище емігрантів тимчасовим, яке неодмінно мусить змінитись їхнім поверненням на незалежну батьківщину, головні еміграційні хвилі з Центральної та Східної України, Галичини та Буковини були спрямовані у найближчі сусідні європейські країни, зокрема Польшу, Чехословаччину, Румунію. Розпорощившись по багатьох європейських країнах, українські емігранти, проте, не перетворились на безлику людську масу, а виявили достатні внутрішні сили для самоорганізації і не припинили політичної діяльності, спрямованої на відродження української державності. В еміграції продовжили діяльність екзильні уряди УНР та ЗУНР, старі та новоутворені політичні партії, а великим досягненням українців було створення в основних мігрантських центрах численних громадських, культурно-освітніх та наукових установ, організацій, гуртків тощо.

* У сувязі з специфікай артыкула спасылкі змешчаныя пасля тэксту.

Ситуація із білоруською еміграцією у міжвоєнний період істотно відрізнялася від української. Білоруська еміграція - це еміграція переважно трудова і в меншій мірі політична. Трудова еміграція була викликана складним економічним становищем здебільшого на західnobілоруських землях, коли в умовах іноземної колонізації склалися несприятливі умови для життя і праці. В 1921–1939 рр. – 180–250 тис. чол. із Західної Білорусі виїхали переважно до Канади, США, Франції, Латвії, Литви, Аргентини, Бразилії, Австралії, одиниці – до країн Африки та на Далекий Схід пошуках кращої долі та заробітку.

Політична еміграція була явищем новим для білоруського народу і для національного руху. Причина, яка дала початок білоруській політичній еміграції – стійкість ідеологічних переконань національного активу, тієї його частки, яка не визнавала іншої форми державності Білорусі, як лише її повнанезалежність у формі Білоруської Народної Республіки. Міжвоєнні білоруські емігранти – це активні діячі і прихильники уряду БНР, учасники Слуцького повстання 1920 р., а також молодь, переважно діти селян із Західної Білорусі, які в умовах політичного режиму Другої Речі Посполитої не мали можливості отримати на батьківщині вищу освіту, тому виїжджали на навчання до країн Західної Європи. Центрами білоруського політичного життя у міжвоєнній Європі були спочатку Берлін, потім Прага та Париж, а в кінці 1930-х років знову Прага.

Безперечно, саме в Чехословаччині, завдяки прихильному ставленню керівників Чехословацької держави, політичних і культурних діячів країни, були створені найсприятливіші умови для життя і діяльності як української так і білоруської політичної еміграції. Чехословаччина – одна із перших країн, яка визнала Білоруську Народну Республіку і надала притулок її лідерам і діячам після поразки БНР. Всебічна матеріальна підтримка уряду ЧСР емігрантів, які перебували у країні, виявилася у проведенні тзв. „російської допомогової акції” в ході якої були утворені національні культурно-освітні та наукові заклади, організації, установи та товариства, які свою активністю збагатили як національну, так і світову науку і культуру.

Цілком нормальним і позитивним явищем для кожного народу є зацікавлення своєю еміграцією. Адже вона, опинившись за межами батьківщини, репрезентувала свою країну у світі, створювала змістовний і привабливий образ своєї нації. Завдяки діяльності міжвоєнної еміграції, українська та білоруська культура отримала достатньо широку популярність на Заході, почала поступово сприйматись як інтегральна і вагома частина європейської культури. Із представників української та білоруської еміграції вийшли відомі представники культури і науки повоєнного покоління, які зробили значний вклад у розвиток як національної літератури, мистецтва, науки, так і зарубіжних країн.

Звертаючись до історіографічного аналізу теми міжвоєнної української та білоруської еміграції, насамперед, потрібно зазначити, що до початку 90-х рр. ХХ ст. як в Україні, так і Білорусі праці, присвячені цій проблемі були практично відсутні. Адже до 1991 р. ця тема в республіках колишнього Радянського Союзу була забороненою, а емігранти офіційно оголошенні буржуазними націоналістами, ворогами та зрадниками СРСР. Лише за останні 10 – 12 років дослідники і науковці отримали можливість вивчати національну еміграцію, як важливу складову історичного розвитку свого народу.

Українська історіографія

З перших років проголошення незалежності в Україні розгорнулися дослідження історії української міжвоєнної еміграції у країнах Європи, США, Австралії, Канаді. Проте, найбільший інтерес вітчизняні дослідники виявили до особливостей культурного, політичного та господарського боків життя українських емігрантів саме у країнах Центрально-Східної Європи, що пояснюється чисельністю східноєвропейської української діаспори в цьому регіоні.

Але, починаючи свої дослідження з даної теми українські історики зіткнулися з початковими проблемами. Адже, для того, щоб відтворити повноцінну історію української міжвоєнної еміграції, спочатку необхідно було встановити точну її кількість. Серед дослідників тривалий час продовжувалися дискусії навколо оцінки чисельності емігрантів міжвоєнного часу, як з території Російської імперії, так і України зокрема. Ще більш складним завданням, ніж характеристика кількісних параметрів української міжвоєнної еміграції, виявилася її структурний та соціологічний аналіз. Зокрема, вже перші наукові розвідки українських істориків виявили, що на відміну від російської еміграції, яка була соціально-політичною, і білоруської – здебільшого трудової, українська еміграція в переважній більшості була національно-політичною. То му, важливою працею у цьому напрямку стала монографія В.Трощинського¹, що вийшла 1994 році. В ній вперше в українській історіографії на основі вивчення широкого масиву архівних документів висвітлені витоки, шляхи, способи формування та особливості явища міжвоєнної української політичної еміграції. Також, у монографії згадується освітньо-науковий і видавничий на прямі роботи української еміграції, проте цей аспект культурного життя діаспори практично не висвітлюється, тому що на думку автора, він є предметом спеціального дослідження.

Безпосередньо, дослідженю іаналізу міжвоєнної української військової еміграції (армій УНР і ЗУНР) присвячені праці М.Литвина і К.Наумен-

ка², М.Павленка³, І.Срібняка⁴ та ін. В останнє десятиліття в Україні дослідження міжвоєнної української еміграції стрімко зросло. У цьому напрямку досягнуто вагомих результатів: написано ряд наукових праць, підручників, монографій, публікацій, десятки дисертацій тощо. Необхідно наголосити на тому, що уперше до вивчення української міжвоєнної еміграції звернулися самі ж українські міжвоєнні емігранти – відомі науковці і дослідники. Праці Л.Биковського⁵, М.Галагана⁶, А.Животка⁷, І.Мірчука⁸, С.Наріжного⁹, М.Обідного¹⁰, Л.Шрамченка¹¹ та ін. висвітлюють культурно-освітню, наукову діяльність українських емігрантів та утворених ними науково-просвітніх установ, студентських товариств та організацій.

Середемігрантської літератури велику цінність для дослідження даної теми представляють збірки міжвоєнного періоду¹², які виходили у тих чи інших наукових осередках українців на еміграції. Із них можемо докладніше довідатися про науково-просвітню та видавничу діяльність українців. Наукові дослідження, які з'явилися в Україні в 90-х роках, предметно центрувалися навколо окремих аспектів та проблем з теми української міжвоєнної еміграції. Звертаючись до історіографічного аспекту праць, потрібно відзначити, що свою увагу вітчизняні дослідники звернули на розробку таких основних напрямків цієї теми:

- міжвоєнна українська військова еміграція в країнах Європи (особливості перебування інтернованих і військовополонених українців в таборах Польщі, Чехословаччини, Румунії; культурно-просвітницька та освітня діяльність, національно-патріотичне виховання у середовищі українських інтернованих та ін.). У цьому контексті варто відзначити праці З.Кисіль¹³, М.Литвина¹⁴, М.Павленю¹⁵, Н.Сидоренко¹⁶, В.Трощинського¹⁷; спільну працю українських та зарубіжних дослідників О.Вішки, З.Карпуся та І.Срібняка¹⁸; В.Пришляка¹⁹, І.Срібняка і А.Кунцова²⁰ та ін.
- культурно-освітня та наукова діяльність української еміграції загалом, та діяльності її окремих установ та закладів. Найпомітнішими у цьому напрямку стали праці Т.Бессалової²¹, С.Віднянського²², В.Павленко²³, Г. Саган²⁴, В.Трощинського²⁵, С. та В.Ульяновських²⁶, В.Череватюк²⁷ та ін.
- вивчення історії становлення та розвитку української емігрантської преси у країнах Європи розгортається як окремий напрямок в сучасних наукових дослідженнях. Він представлений працями таких дослідників як С.Горевалов²⁸, М.Грузов та М.Шудря²⁹, Л.Кужель³⁰, Н.Сидоренко³¹, Ю.Шаповал³², О.Школьна³³ та ін.
- важливим і актуальним на сьогоднішній день напрямком даної теми є вивчення історії заснування та діяльність закордонних українських

- архівних центрів. Він представлений низкою публікацій, в яких висвітлено історію заснування та діяльність науково-дослідництва архівних установ на еміграції, а також працю української військової еміграції зі збереження історичних пам'яток періоду визвольних змагань та періоду інтернування. Це, зокрема, праці С.Заремби³⁴, К.Климової³⁵, Л.Лозенку³⁶, В.Михальчука³⁷, Л. Яковлевої³⁸, М.Палієнко та І.Срібняка³⁹ та ін.
- ряд наукових історичних та літературознавчих праць, що з'явилися в Україні протягом останнього десятиріччя, були присвячені українській літературній міжвоєнній еміграції (Празька поетична школа, варшавська літературна група) та окремим її представникам – українським поетам та письменникам. Варто відзначити, що літературна міжвоєнна еміграція – це один із небагатьох аспектів даної теми, який найбільш досліджений та вивчений. Він представлений публікаціями та монографіями О.Веретюк⁴⁰, М.Ільницького⁴¹, Л.Куценка⁴², Н.Лисеню⁴³, Н.Миронець⁴⁴, В.Моренець⁴⁵, Г.Сварник⁴⁶ та ін.
 - напрям біографічних, історико-біографічних досліджень та праць, присвячених аналізові суспільно-політичних поглядів визначних українців-емігрантів теж в останні роки активно розвивається на Україні. Дослідження цього напрямку представлено працями В.Даниленка та О.Добржанського⁴⁷, З. Тіменіка⁴⁸, М.Тимошика⁴⁹, а також окремими колективними роботами⁵⁰.
 - найменш досліджений аспект теми – це музичне та мистецьке середовище української міжвоєнної еміграції в країнах Європи. Він представлений поодинокими публікаціями⁵¹ та чекає на своїх дослідників, які зможуть достойно оцінити вклад українських митців і музикантів у розвиток національної та світової культури шляхом дбайливого пошуку і вивчення українських мистецьких та музичних пам'яток і написанням повноцінного наукового дослідження.
- Важливе значення для вивчення теми міжвоєнної української еміграції мають документально підтвердженні результати досліджень українських та зарубіжних науковців, які знайшли своє відображення у виданих збірниках праць та матеріалів конференцій, що відбувалися в Україні і за кордоном.⁵² Особливо важливе значення вони мають для розуміння низки аспектів цієї теми, а також її суміжних споріднених проблем.
- Прогалину радянської історичної науки 40 – 80-х років у дослідженнях історії міжвоєнної української політичної еміграції в країнах Європи та Америки заповнюють праці істориків діаспори українського походження Ю.Бачинського⁵³, В.Кубійовича⁵⁴, І.Лисяк-Рудницького⁵⁵, В.Маруняка⁵⁶, М.Марунчака,⁵⁷ Я.Рудницького⁵⁸ та ін.

Суттєвим доповненням до об'ємних діаспорних видань стали біографічні та автобіографічні розвідки та праці, присвячені аналізові супільното-політичних поглядів одного або кількох визначних представників міжвоєнної української еміграції В.Кубайовича⁵⁹, А.Нестеренка⁶⁰, Є.Онацького⁶¹, М.Сосновського⁶² та ін.

Вивченням теми міжвоєнної української еміграції займаються і сучасні, дослідники, зокрема, польські, чеські та словацькі.

Польські наулювці, зокрема Е.Вішка⁶³, З.Карпусь⁶⁴, О.Колянчук⁶⁵, Р.Потоцький⁶⁶, К.Пашкевич⁶⁷ вивчають період інтернування українських і російських військових у таборах Польщі, а також їх культурно-освітню, видавничу працю та діяльністі громадських організацій і товариств в цих таборах. Питання української політичної еміграції у Польщі досліджують М.Папержинська-Турек⁶⁸, Р.Жерелік⁶⁹, Я.Я.Бруський⁷⁰.

Із чеських і словацьких науковців проблематику української еміграції в Чехословацькій Республіці вивчають Й.Вацек⁷¹, Б.Зелінський⁷², А.Моравкова⁷³, А.Мушинка⁷⁴, З.Сладек⁷⁵ та ін., які головну увагу зосередили на функціонування в ЧСР українських освітніх і наулювих закладів та матеріальній підтримці української еміграції в рамках „російської допомогової акції”.

Починаючи з 1993 року в Україні були захищені близько двох десятків кандидатських та декілька докторських дисертацій з історії української військової та політичної еміграції 1920 – 1939 рр. в країнах Європи, її громадсько-політичного, культурного та освітньо-наукового життя. Більшість з цих робіт спрямовувалася на вивчення освітіянського та наукового аспектів культурного процесу в середовищі української еміграції. У переліку сучасних українських наукових рукописів особливу увагу заслуговують дисертації Т.Бублик⁷⁶, Д.Бурім⁷⁷, О.Вагіної⁷⁸, І.Дробота⁷⁹, О.Дудніка⁸⁰, І.Євсесенко⁸¹, О.Заремби⁸², Г.Калінічевої⁸³, Ю.Калічак⁸⁴, З.Кісіль⁸⁵, О.Колянчука⁸⁶, І.Муляра⁸⁷ та Ю.Секунової⁸⁸.

Навіть із цього стислого і далеко не повного переліку праць, які з'явилися в останнє десятиліття на Україні, можна скласти уяву про основні напрямки науково-дослідницької роботи в галузі вивчення історії української міжвоєнної еміграції. Аналіз літератури з цієї теми дозволяє зробити висновок, що в умовах державної незалежності з'явилися реальні можливості для наулювців і дослідників вивчати невідомі і перекрученні сторінки історії української діаспори. Якщо до 90-х рр. ХХ ст. прерогатива з вивчення цієї теми перебувала у руках українських вчених діаспори, то у 90-ті рр. першість пereбирають дослідники наукових та навчальних закладів України.

Більшість проблем і аспектів теми міжвоєнної української еміграції вже достатньо дослідженої. Але, особливу увагу, на наш погляд, українським науковцям необхідно звернути, на детальніше вивчення наукової емі-

грації в країнах Європи та Америки і, зокрема, діяльність українських науково-дослідних установ на еміграції; життя мистецького та музичного середовища еміграції, роль видатних митців та музикантів у розвитку української та світової культури міжвоєнного та повоєнного часу; співпрацю і взаємовідносини між українською та білоруською еміграцією в міжвоєнній Чехословаччині та політика чехословацького уряду по відношенню до емігрантів обох країн в 1920-х – 1930-х рр.

Білоруська історіографія

Аналізуючи комплекс історіографічних праць з історії міжвоєнної білоруської еміграції, відомих нам на сьогоднішній день, слід відзначити, що як і в Україні, міжвоєнна еміграція стала об'єктом вивчення білоруських дослідників і науковців тільки впродовж останнього десятиліття.

Проте, на відміну від української історіографії, де найбільший інтерес дослідники виявили до особливостей культурного, політичного та господарського боків життя українських емігрантів саме у країнах Центрально-Східної Європи, білоруські дослідники розгорнули дослідження національного емігрантського руху у таких країнах як США, Канада, Австралія та в меншій мірі звертаючи увагу на східноєвропейську білоруську діаспору.

З початком 90-х рр. вивчення білоруської еміграції почалося в декількох напрямках: архівні пошуки, вивчення мемуарів, рукописної спадщини емігрантів, а також популяризація і введення еміграції в масову свідомість. Серед перших наукових досліджень останнього десятиліття, в яких автори намагались осмислити білоруську еміграцію як окремий пласт національної культури слід назвати праці Б.Саченко⁸⁹, Т.Єзепової та І.Есмантович⁹⁰. Зокрема, Б.Саченко не у всьому погоджуючись з позицією емігрантів, в той же час відзначає важливе значення емігрантських організацій, товариств та часописів у справі об'єднання білоруської еміграції в країнах перебування.

Одним із перших видань, з якого можна довідатися про міжвоєнну білоруську еміграцію в країнах Європи та Америки, є книга Найдзюка Й. та Косяка І. “Білорусь учора й сьогодні”⁹¹. Це видання складається із книги Й.Найдзюка, вперше виданої у 1943 р. та додаткових розділів, написаних відомим діячем білоруської еміграції І.Касяком. Хоча, як зазначив сам автор Й.Найдзюк, праця “у більшості з’являється компіляційною” та “є популярною, а не науковою...”⁹², але вона знайомить читачів із іншим поглядом на історію Білорусі та є корисною і важливою для вивчення білоруської історії, білоруської справи і для добра білоруського народу.

Важливою часткою історіографічного огляду – є аналіз статей наукових журналів. Саме ці публікації, як правило, стають піонерами у висвіт-

ленні будь-яких проблем, в тому числі і нашої. Особливо, це актуально для білоруської історіографії, тому що стан наукового вивчення теми міжвоєнної еміграції в Білорусі впродовж останніх десяти років визначається публікаціями в періодичній пресі, публіцистичних збірниках тощо.

Особливe місце в дослідженні проблеми білоруської еміграції слід віддати науковому збірнику “Беларусіка-Albaruthenica”, який готує та видає Національний науково-освітній центр ім. Ф.Скарини. Останній є одним із небагатьох в Білорусі, що займається проблемами вивчення білоруської діаспори у світі. Він організовує та проводить міжнародні конгреси білорусистів, наукові конференції, зокрема “Культура білоруського замежжя”, “Білорусько-американські історико-культурні взаємовідносини” та ін., результати та напрацювання яких і поміщені у окремих числах “Беларусіка-Albaruthenica”. Починаючи з 1993 р. на сторінках саме цього збірника найчастіше можна зустріти публікації, присвячені білоруській еміграції, зокрема, міжвоєнній.

Серед статей, поміщених на сторінках “Беларусікі”, привертають увагу публікації Л.Мірачицького⁹³ та Л.Лича⁹⁴. Вони - одні із перших в Білорусії, з яких можна довідатися про життя білоруської громади в міжвоєнній Празі, відомих громадсько-політичних діячів, представників білоруської науки, літератури та мистецтва на еміграції. Досить вдало охарактеризував діяльність міжвоєнної білоруської еміграції в Західній Європі В. Кіпель, представник білоруської діаспори в США⁹⁵. Він виділив 4 фази політичної білоруської еміграції, охарактеризував політичну, науково-журналістську, видавничу діяльність емігрантів, студентські організації в основних центрах білоруського політичного життя Європи, звернувши основну увагу на Прагу, яка була найбільш сприятливим місцем поселення та діяльності емігрантів у різних галузях науки та культури.

Часопис “Спадщина”, який видається під такою назвою з 1989 р., впродовж останніх років став акумулятором дослідницько-інформаційних та аналітичних публікацій, серед яких чільне місце належить статтям, присвяченим темі міжвоєнної еміграції та її окремих аспектів. На його сторінках друкуються білоруські дослідники та науковці: А.Ліс, В.Ляховський та ін., які порушують проблеми даної теми.

З середини 90-х рр. білоруські історики особливо активно починають досліджувати життєвий шлях відомих діячів білоруської міжвоєнної еміграції. Також, окремими публікаціями, але вже із заувагами та коментарями авторів, в яких уточнюються окремі віхи життєвої та творчої біографії, друкується рукописна та епістолярна спадщина. У цьому контексті привертають увагу публікації А.Ліса⁹⁶, В.Ляховського⁹⁷, присвячені Т.Грибу; А.Сідаревича⁹⁸, який опрацював та видрукував комплекс листів

відомого білоруського поета на еміграції В.Жилки; Л.Хмельницької⁹⁹, яка у своїй публікації наводить нові факти з біографії В.Ластовського та ін. Важливий внесок у дослідження життєвого шляху та діяльності відомого білоруського громадсько-політичного діяча, філолога, етнографа та письменника В.Ластовського зробив Я.Янушкевич¹⁰⁰, який підготував та видав книгу, присвячену цій видатній особистості. При нинішньому дефіциті біографічних досліджень, ці поодинокі праці, написані на основі архівних матеріалів, спогадів, епістолярної спадщини, є ґрутовним та вагомим доповненням до загального обсягу літератури з даної теми.

Переломним етапом в дослідженні теми як української, так і білоруської міжвоєнної еміграції став 1995 р. Саме цього року в Празі відбулася Міжнародна конференція “Русская, украинская и белорусская эмиграция между двумя мировыми войнами” за участю українських, білоруських, російських, чеських, словацьких, болгарських та дослідників з інших країн. За результатами цієї конференції було видано двотомний збірник, до якого увійшли доповіді всіх учасників конференції. Головним завданням конференції було з’ясування ролі і місця міжвоєнних емігрантів з території колишньої Російської імперії в історії свого народу, їхвклад у розвиток як національної культури і науки, так і чеської та світової в цілому. На конференції було визначено найближчі перспективи у дослідженні теми міжвоєнної російської, української та білоруської еміграції в Чехословаччині та налагоджено співпрацю у цьому напрямку дослідників з різних країн. Білоруська делегація на конференції була представлена кількома учасниками: Л.Мирочицький¹⁰¹, А.Сурмач¹⁰², І.Шабловська¹⁰³, доповіді яких красномовно свідчили про те, що після проголошення незалежності Білорусі, хоч і повільно, але відношення до емігрантів почало змінюватися на краще, а ця тема на протязі останніх років набуває все більшого зацікавлення серед дослідників Білорусі.

Найбільш повноцінним довідковим виданням на сьогоднішній день, із якого можемо дізнатися про життя та громадсько-культурну діяльність білоруської еміграції в міжвоєнній Чехословаччині – є Каталог виставки, яка проводилася у Національному музеї історії і культури Білорусі з 27 травня по 3 липня 2002 р.¹⁰⁴ Завдяки натхненні та самовідданій праці авторського колективу, який підготував до друку вказаний каталог, дослідники міжвоєнної білоруської еміграції мають зможу ознайомитися з документами із архівів та бібліотек Росії і Білорусі, в яких широко представлена громадсько-культурна і наукова діяльність білоруської громади в Чехословаччині, познайомитися із емігрантськими періодичними виданнями, епістолярною спадщиною та особистими документами відомих білоруських громадських та культурних діячів-емігрантів в ЧСР.

Враховуючи той факт, що в Білорусії на сьогоднішній день відсутні комплексні науково обґрунтовані дослідження, присвячені діяльності білоруської діаспори в країнах Європи, США, Австралії, то найбільш повноцінною і плідною у цьому напрямку виявилася праця науковців при підготовці до друку 6-томної “Енциклопедії історії Білорусі”¹⁰⁵. Саме це видання, завдяки окремим статтям, поміщеним у різних томах, являється справжньою знахідкою для дослідників, які займаються вивченням теми міжвоєнної білоруської еміграції. Саме тут можемо дізнатися про існування та діяльність за кордоном різноманітних білоруських політичних, громадсько-культурних установ (Білоруська Рада у Празі, Білоруський комітет, Кривицьке культурне товариство), наукових організацій (Білоруський науковий кабінет, Білоруський закордонний архів у Празі), студентських гуртків (Білоруські студенти, Товариство студентів малоросів і білорусів, Об’єднання білоруських студентських організацій у Празі (ПАБСА), Білоруські студентські організації у Чехословаччині), а також, що найбільш важливо, віднайти біографічні відомості про відомих політичних лідерів (Ластовський В., Душевський К., Гриб Т. та ін.), визначних науковців, поетів, митців-емігрантів міжвоєнного часу (В.Жилка, В.Вальтер, М.Забейда-Суміцький та ін.).

Серед праць, присвячених міжвоєнній білоруській еміграції в міжвоєнній Чехословаччині варто відзначити роман-спогад білоруського емігранта В. Вальтара “Роджаные пад Сатурнам”, в якому автор дав широку панорamu життя білорусів в Чехії в 1920-х роках¹⁰⁶.

Вивченням та дослідженням історії білоруської міжвоєнної еміграції у світі займаються і сучасні закордонні дослідники білоруського походження. Важливими центрами вивчення білоруської еміграції на сьогоднішній день у світі є Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, Лондон, Білосток, де впродовж 80-х-90-х рр. ХХ ст. активно проводяться дослідження з історії білоруської еміграції в різних країнах Європи та Америки. Найбільшу увагу, як цілісне наукове дослідження, привертає праця В.Кіпеля¹⁰⁷, у якій автор висвітлює діяльність міжвоєнної та повоєнної еміграції у США.

Окремо, потрібно відзначити нещодавно видану книгу О.Пашкевича¹⁰⁸, в якій він докладно розглядає літературну творчість міжвоєнних емігрантів-білорусів, у тому числі В.Ластовського, В.Вальтара та ін.

Докладніше варто зупинитися на окремій, але, на жаль, на сьогоднішній день малочисельній групі публікацій, яка присвячена контактам білоруських і українських емігрантів в різних гілках життя міжвоєнної Чехословаччини.

Саме білоруські і українські емігранти були найбільш солідарними у своїй діяльності та виявили найбільшу підтримку одній одному. Натомість, цього не можна сказати про російсько-українську або російсько-білорусь-

ку взаємопідтримку та співпрацю емігрантів. Росіяни жили на еміграції своїм окремим політичним та культурно-освітнім життям і їх шляхи з представниками інших народів колишньої Російської імперії (зокрема, українців та білорусів) майже не перетиналися. Однією з причин такого ставлення був той факт, що російська еміграція під час перебування за кордоном опинилася у реставраційному таборі, ідеалом якого було відбудування єдиної й неподільної Росії, а також небажання визнати те, що в колишній імперії жили й інші народи, окрім російського. В той же час, українська та вменшій мірі, білоруська еміграція не лише знаходилася в непримиренній опозиції по відношенню до радянської влади, яка на той час вже була встановлена на Україні та Білорусі, а також виступала за незалежність своїх народів і за відновлення української та білоруської державності.

На сьогоднішній день, ні в Україні, ані в Білорусі не написано жодної спеціальної праці, присвяченої контактам та співпраці міжвоєнних емігрантів обох країн. Адже, на нашу думку, безґрунтовного спеціального дослідження цього аспекту не може бути відтворена цілісна історія української та білоруської еміграції в період між двома світовими війнами. У цьому напрямку, поруч із своїми білоруськими колегами, активно працює автор цих рядків. На основі документальних матеріалів, віднайдених в архівах України нами було підготовлено та надруковано кілька публікацій в білоруських часописах, які висвітлюють окремі аспекти українсько-білоруської співпраці в Чехословаччині у період між двома світовими війнами. Також, окремі моменти життя та діяльності білоруської громади та українсько-білоруська співпраця в міжвоєнній Празі будуть відображені у нашій кандидатській дисертації.

Співпраця між українськими та білоруськими емігрантами, зокрема, у міжвоєнній Чехословаччині виявилася у кількох напрямках:

- 1) при активній підтримці уряду ЧСР, Українського Громадського Комітету та Чесько-Українського Комітету допомоги українським та білоруським студентам у Празі, білоруська молодь, яка прибувала в країну для здобуття вищої освіти, мала можливість отримувати стипендії, грошові допомоги на навчання як в державних вищих учбових закладах, так і українських. Останні були утворені в Чехословаччині в ході “російської акції” і дали вищу освіту та диплом спеціаліста не лише українцям, а й білорусам. (Українська господарська академія, Український педагогічний інститут імені М. Драгоманова та ін.)¹⁰⁹.
- 2) утворення українсько-білоруських громадських допоміжних організацій (Чесько-Український комітет), студентських товариств та гуртків (Товариство студентів малоросів і білорусів (Прага), Спілка Українських хутхт Білоруських студентів (Братислава))¹¹⁰, а також активна співпраця

між головними студентськими централями на еміграції – ЦЕСУС та АБСА.¹¹¹ Важливий внесок у дослідження діяльності цих організацій зробили як білоруські, так і українські дослідники: Ю. Василевський¹¹², С. Йорш¹¹³, В. Ляховський¹¹⁴, О. Ямкова¹¹⁵.

- 3) про особисті контакти відомих українських і білоруських політичних лідерів та співпрацю в межах спільніх політичних організацій можемо довідатись із публікацій В. Ляховського та О. Зубко¹¹⁶, О. Ямкової¹¹⁷.
- 4) про існування спільніх культурних проектів (наприклад, білорусько-український хор під керівництвом хормейстера Старовера) та організації українсько-білоруських свят, вечірок, вечорів пам'ятіщо довідуюмося із публікації В. Ляховського¹¹⁸ та ін.

На жаль, на сьогоднішній день майже не досліджена українсько-білоруська співпраця в науковій ділянці. Нам так само не відомо, чи були спільні наукові українсько-білоруські проекти. Залишається поки що виказувати лише припущення, що прояви наукової співпраці все ж таки мали місце. Адже, як відомо, в Празі в 1920-х – 1930-х рр. діяло декілька українських та білоруських науково-дослідних інституцій: Білоруський науковий комітет (БНК), Білоруський закордонний архів, Український національний музей-архів, Український музей визвольної боротьби, Український історичний кабінет. Зазначені українські і білоруські наукові установи мали за мету своєї діяльності збирання, систематизацію та збереженням документальних джерел, періодичних видань, музеїв і экспонатів тощо з історії та культури України і Білорусі.

Білоруський Науковий Комітет було утворено при активній підтримці і допомозі Українського інституту громадознавства в Празі 1927 р., а приміщення для БНК було виділено в Українському національному музеї-архіві. Білоруський науковий кабінет вважався окремим білоруським відділом цієї української установи. У Віснику Українського національного музею-архіву за 1928 р. читаемо наступне: “Тому що Білоруси ще не мають у Празі свого спеціального приміщення, для збирання пам’яток, при Українському Музеї-Архіві утворено окремий білоруський відділ, яким керують самі білоруси”¹¹⁹.

В Бюлетні Музею-Архіву за 1926 р. надруковано список осіб та окремих організацій, які цього року надіслали до нього на зберігання свої матеріали. Okрім українських політичних і громадських діячів, установ та редакцій українських емігрантських періодичних видань, зазначено й ім’я В. Ластовського, який долучився до збирання архівних документів до цієї української науково-дослідної установи¹²⁰.

Отже, проаналізований комплекс історіографічних праць з теми білоруської еміграції у період між Першою та Другою світовими війнами, дозволяє зробити висновок, що стан наукового вивчення цієї теми на даному

етапі визначається публікаціями в періодичній пресі, часописах, публіцистичних та наукових збірниках тощо. Грунтовні наукові дослідження, які б повноцінно відобразили життя та діяльність білоруської діаспори у світі – відсутні.

Однак, на наш погляд, у дослідників цієї теми попереду велика робота, в процесі якої найбільш важливим є з'ясування таких ще недостатньо або ж зовсім невивчених аспектів:

- уточнення чисельних та соціальних характеристик емігрантів;
- витоки, шляхи і особливості міжвоєнної, в першу чергу, політичної білоруської еміграції до основних країн скупчення і перебування, а також політика урядів цих держав по відношенню до емігрантів;
- суспільно-політична, культурно-освітня та наукова діяльність білоруських емігрантів, їх політичні, професійні, мистецькі організації тощо;
- проблеми взаємовідносин, протиріччя між різними політичними течіями та групами білоруської еміграції;
- взаємовідносини та співпраця між білоруською та українською еміграцією, сфери та напрямки такої співпраці;
- національно-культурне життя білоруської еміграції, її організаційні форми та досягнення;
- білоруська міжвоєнна еміграція і її місце в історичному розвитку білоруського народу.

Реалізація цих актуальних завдань подальшого вивчення історії білоруської міжвоєнної еміграції залежить як відтворчої співпраці вчених Білорусі з дослідниками проблематики із білоруської діаспори, так і з дослідниками інших країн (зокрема, України, Росії, Чехословаччини), де зберігається багатий архівний матеріал та відсутні в Білорусі джерела з вивчення цієї теми. І, звичайно ж, вивчення еміграції та прагнення повернути її в контекст національної культури повинно бути справою державною та загальнонаціональною.

¹ Троцінський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище/ НАН України. Інститут соціології. К.: Інтел, 1994. – 260 с.

² Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991. – 200 с.

³ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у тaborах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919–1924 рр.). К., 1999. – 325 с.

⁴ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у тaborах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ–Філадельфія, 1997. – 187 с.

⁵ Биковський Л. Український науковий інститут книгознавства. Подебради, 1925. – 45 с.; Його ж: Бібліотека Української Господарської Академії (1922–1947). На правах рукопису. Женева, 1947. – 9 с.

- ⁶ Галаган М. Десять років української громади в Ч.С.Р. Огляд життя й чинності (1927-1937). Прага, 1938. – 112 с.
- ⁷ Животюк А. Десять років Українського історичного кабінету (1930-1940) / За ред. Я. Прокеша. Прага, 1940. – 70 с.
- ⁸ Мірчук І. Український Науковий Інститут у Берліні. Сьогоднє і минуле. Т. 1-2. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949.
- ⁹ Наріжний С. Матеріали до історії музею визвольної боротьби у Празі. Т. 1-3. Цюрих, Вінніпег, 1957-1959; Його ж: Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. – 366 с.; Ч. 2. К., 1999. – 272 с.; Його ж: 15 літ діяльності українського історично-філологічного товариства в Празі (1922-1938). Прага, 1940. 16 с.; його ж: Матеріали до історії музею визвольної боротьби у Празі. Цюрих, Вінніпег. 1957-1959. Т. 1-3.
- ¹⁰ Обідний М. В обороні могил поляглих лицарів. Тарнів-Львів, 1921. – 8 с.
- ¹¹ Шрамченко Л. Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах в Чехословачькій Республіці. Подебради, 1926. – 33 с.
- ¹² Український Вільний університет в Празі в роках 1921-1922. Прага, 1924; Український Вільний університет в Празі в роках 1921-1926. Прага, 1927. – 236 с.; Український Вільний університет в Празі в роках 1926-1931. Прага, 1931. – 215 с.; Науковий збірник УВУ в Празі. Прага, 1942. – 366 с.; Українська господарська академія в Ч.С.Р. Прага, 1923. – 63 с.; Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подебради, 1926. – 18 с.; Свято Подебрадської Академії 1922-1932. Подебради, 1932. – 32 с.; Другий Український науковий з'їзд у Празі. Прага, 1934. та ін.
- ¹³ Кісіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939) // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 100-112.
- ¹⁴ Литвин М. Ідейно-політична боротьба за вплив на інтерновані частини Української Галицької Армії (1919-1924) // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки. Прага, 1995. С. 572-575.
- ¹⁵ Павленко М. Вказ. праця
- ¹⁶ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: У 3 ч. Ч.2. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Румунія, Польща, Єгипет). К., 2000. – 262 с.
- ¹⁷ Трощинський В. Вказ. праця.
- ¹⁸ Срібняк І., Вішка О., Карпусь З. Останній шлях УГА. Київ-Торунь, 1999. – 46 с.
- ¹⁹ Пришляк В. Історико-просвітницька діяльність інтернованих стрільців УГА в Чехословаччині // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. С. 299-303.
- ²⁰ Срібняк І., Купцов А. Український військовий табір УГА в Йозефові (Чехословаччина) у 1921-1924 рр. // Воля і батьківщина. 1998. № 4. С. 65-79; Їх же: Табір інтернованих військовиків УГА в Ліберцях (Чехословаччина) у 1920-1921 рр. // Вісті комбатанта. 1999. № 1. С. 72-78; Їх же: Інтерновані вояки УГА у тaborах Чехословаччини (1919-1923). К., 2001. – 59 с.
- ²¹ Бессалова Т. Українські освітні центри в еміграції: Український педагогічний інститут ім. М.П. Драгоманова // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. К., 1998. Вип.12. С. 207-210.
- ²² Віднянський С. С. Масарик про Україну і українців // Міжнародні зв”язки України: наукові пошуки та знахідки. К., 1993. Вип. 4. С. 132-146; Його ж: Заснування та діяльність Українського вільного університету – першої української високої школи за кордоном (1921-1945) // Український історичний журнал. 1993. № 11-12. С. 68-80; Його ж: Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині (1921-1945). К., 1995. С. 11-20.

- ваччині: Український вільний університет (1921-1945). К., 1994. – 84 с. та ін.
- ²³ Павленко В. Українсько-болгарські взаємини. 1918-1939 рр. К., 1995; Його ж: Вчені з України в Болгарії. 1917-1940 рр. // Міжнародні зв”язки України. К., 1993. Вип. 4. С. 57-64.
- ²⁴ Саган Г. Українська наука на міжнародній арені: наукова співпраця у міжвоєнний період. К., 2003. – 227с.
- ²⁵ Трошинський В. Український соціологічний інститут в Празі: організація і наукова праця (1924-1932) // Українська діаспора. 1992. Ч.2. С. 138-150; Його ж: Витоки та історична доля міжвоєнної української політичної еміграції в Європі // Українська діаспора. 1994. Ч.5. С. 7-44; Його ж Український вільний університет крізь призму історичного аналізу // Українська діасpora. – 1995. Ч.7. С. 133-136 та ін.
- ²⁶ Ульянівський В., Ульянівська С. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами // Українська культура: лекції за редакцією Д. Антоновича. К., 1993. С. 477-498.
- ²⁷ Череватюк В. Громадська, культурно-освітня та наукова діяльність українських емігрантів у Франції в 20-30-ті рр. ХХ століття. К., 1996.
- ²⁸ Горевалов С. Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях. Львів, 1997. – 317с.; Його ж: Військова журналістика: історія і сучасність. Львів, 1998. С. 114-138.
- ²⁹ Грузов М., Шудря М. Літературний літопис таборового життя (1922-1923 рр.) // Третій Міжнародний конгрес україністів. Історія. Харків, 1996. С. 245-250.
- ³⁰ Кужель Л. Українські таборові видання у Польщі (20-і роки ХХ ст.) (Огляд окремих видань та періодики) // Записки Львів. наук. Бібліотеки ім. В. Стефаника. Львів, 1996. Вип. 5. С. 58-69.
- ³¹ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. Ч.2...; Її ж: “Задротяне життя” українських часописів на чужині (1919-1924). К., 2000. – 88 с.; Її ж: Українська преса на американському континенті // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. Львів, 1995. Вип. 1. С.129-136; Її ж: Українська періодика в Італії (1905-1995 рр.). К., 1997. – 60 с. та ін.
- ³² Шаповал Ю. “Літературно-Науковий Вісник” (1898-1932): Творення державницької ідеології українства. Львів, 2000. – 352с.
- ³³ Шкодна О. Духовна публіцистика Василя Біднова (за матеріалами “Релігійно-наукового вістника”, Александрові Киявській, 1921-1923) // Третій Міжнародний конгрес україністів. Історія. Харків, 1996. С. 241-245.
- ³⁴ Заремба О. Український музей визвольної боротьби у Празі // Київська старовина. 1997. № 1-2. С. 122-137.
- ³⁵ Климова К. “Кожна військова акція фахове зафікована” (До питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918-1923 рр.) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921): 36. наук. праць. К., 1998. С. 48-49.
- ³⁶ Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення // архіви України. 1994. № 1-6. С.18-30; Її ж: До історії Празького українського архіву. 1995. № 1-3. С.141-145.
- ³⁷ Михальчук В. Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926-1998). К., 1999.
- ³⁸ Яковлєва Л. Празькі фонди в Києві // Пам’ятки України. 1994. № 3-6. С. 120-122.
- ³⁹ Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби у Празі (1925-1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. Вип.2; Архівознавчі читання. К., 2000. С.35-47; Палієнко М.Г. Українські архівні центри за кордоном: Історіографічний аспект проблеми //

- Вісник / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Історія. 2001. Вип. 54. С. 42-46; Срібняк І. Табірні архіви українського вояцтва (1914-1924) // Там само. С. 63-72; Див. також: Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву армії УНР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. К., 1996. С. 188-198.
- ⁴⁰ Веретюк О. Літературне життя українців у міжвоєнній Польщі. Тернопіль, 1994. – 57 с.
- ⁴¹ Ільницький М. М. Ю. Дараган – перший поет “Празької школи” // Вісник міжнародної фасоціації україністів. 1993. Ч.1. С. 55-63; Його ж: Від “Молодої Музи” до „Празької школи”. Львів, 1995. – 318 с. та ін.
- ⁴² Куценко Л. “Ні, вже ніколи не покаюся...” (Є. Маланюк: історія ісходу). Кіровоград, 1997. – 111 с.; Його ж: Є. Маланюк: поезія як можливість націотворення // Дивослов'я. 1999. № 5. С. 7-9; Його ж: Dominus Маланюк: тло і постать. 2-ге вид., доп. Кіровоград, 2002. – 365 с.; Див. також: Дараган Юрій Юрійович. Срібні сурми: Поезії / Біограф. нарис, упоряд. та приміт. К., 1999. – 670 с.
- ⁴³ Лисенюк Н. “Лиш слово наше є пам’ять наших вчинків...” // Слово і час. 1992. № 10. С. 46-49; Її ж: Незборимий фактум // Там само. 1994. № 8. С. 22-27; Її ж: “...Так навчилися ми все обертати у вірші...” // Там само. 1994. № 11-12. С. 3-32 та ін.
- ⁴⁴ Миронець Н. „І знову злитись зі своїм народом”. Біограф. нарис // Теліга О. “Окраїна май...” Твори. Документи. Біограф. нарис. / Упоряд., передне слово, приміт., біограф. нарис Миронець Н. К., 1999. С. 323-418 та ін.; Її ж: На тлі трагічної історії. К.: Вид-во ім. О. Теліги. 2003. – 159 с.
- ⁴⁵ Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. К., 2002. – 327 с.
- ⁴⁶ Сварник Г. Чи існувала “празька школа” української літератури // Українські проблеми. 1995. № 2. С. 87-97; Її ж: Наймолодший з “п’ятірного грон” – Освальд Бурггардт (Ю.Клен) // Там само. 1999. № 1-2. С. 177-198 та ін.
- ⁴⁷ Даниленко В., Добржанський С. Академік С. Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. К.-Чернівці, 1996. – 232 с.
- ⁴⁸ Тіменік З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). 1882-1972. Життеписно-бібліографічний нарис. Львів: НТШ, 1997. – 227 с.
- ⁴⁹ Іларіон (Митрополит) (Іван Огієнко). Життя великих українців / Упоряд., автор іст.-біограф. нарису М. Тимошик. К., 1999. – 670 с.
- ⁵⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / Упоряд. Т.Гунчак, Р.Сокальчук. Т. 7: 20-ті – 40-ті рр. ХХ ст. К., 2001. – 440 с. та ін.
- ⁵¹ Пеленська О. Українська Студія пластичного мистецтва // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14-15 августа 1995 г.); В 2 ч. Прага, 1995. Ч. 2. С. 796-800; Мартиненко О. Документи і матеріали про діяльність української музичної еміграції міжвоенного періоду в Чехословаччині у фондах празьких архівів / / Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Матеріали музичної спадщини К., 1999. Вип. 13. С. 95-103.
- ⁵² Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14-15 августа 1995 г.); В 2 ч. Прага, 1995; Третій міжнародний конгрес україністів, 26-29 серп. 1996 р. Історія: Тексти доповідей. Х., 1996. – 302 с.; Т.Г.Масарик і нова Європа: Матеріали Першої укр.-чеськ. наук.-теорит. конференції “Масаріківські читання”, 7-8 квіт. 1998 р., м.Київ. К., 1998. – 80 с. та ін.
- ⁵³ Бачинський Ю. Українська еміграція в Сполучених Штатах Америки. К., 1995. – 342 с.

- ⁵⁴ Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції. Мюнхен, 1949.
- ⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973.
- ⁵⁶ Маруняк В. Олександр Бойків – організатор українського життя у Франції. Париж, 1986;
- ⁵⁷ Марунчак М. Українці у Румунії, Чехословаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969. – 64 с. та ін.
- ⁵⁸ Рудницький Я. В 65-річ. Екзил уряду УНР (1920-1985). Оттава, Онтаріо, 1985. – 24 с.
- ⁵⁹ Кубійович В. Мені 70. Париж, Мюнхен, 1970. – 135 с.; Його ж: Мені 85. Париж-Мюнхен, 1985.
- ⁶⁰ Нестеренко А. Митрополит Іларіон. Служитель богові і народові. Вінніпег, 1958.
- ⁶¹ Онацький С. Портрети в профіль. Чикаго, 1965. – 300 с.
- ⁶² Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. Нью-Йорк-Торонто, 1974. – 419 с.
- ⁶³ Вішка О. Видавнича діяльність вояків армії УНР, інтернованих в Александрові Курському // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. Львів, 1995. Вип. 1. С. 353-364; Його ж: Wiszka E. Prasa wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 309–327; Його ж: Wiszka E. Prasa obozowa żołnierze Armii URL internowanych w Polsce w latach 1920–1922 // Rocznik Przemyski. Przemysł. 1998. T.XXXIV. Historia. Z. 4. S. 57-67; Його ж: Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 pp.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. – 480 с. та ін.
- ⁶⁴ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. Toruń, 1997. – 209 s.; Його ж Żołnierze Ukrainskiej Republiki Ludowej internowani w obozach w Polsce w latach 1920–1924 // Третій міжнародний конгрес україністів. 26-29 серпня 1996 р.: Історія. Харків, 1996. С. 55-64; Його ж: Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Toruń, 1999 та ін.
- ⁶⁵ Колянчук О. Незабутні могили. Львів, 1993. – 48 с.; Його ж: Żołnierze armii Ukrainskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920–1924) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 273–307; Його ж: Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. – 278 с.; Його ж: Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu. 1920-1939. Kalisz; Przemysł; Lwów, 1995. – 96 s. та ін.
- ⁶⁶ Potocki R. Idea restytucji Ukrainskiej Republiki Ludowej (1920–1939). Lublin, 1999 та ін.
- ⁶⁷ Paszkiewicz K. Szkolnictwo i óswiata wojsk Ukrainskiej Republiki Ludowej internowanych w Polsce w latach 1920–1924 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 330–336.
- ⁶⁸ Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków, 1997; її ж: Lekcja przegranej. Ukraińska myśl polityczna w Polsce wobec doświadczenia lat 1917-1920 // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. 3. Warszawa, 1996. S. 175-189.
- ⁶⁹ Źerelik R. Rząd i Rada Ukrainskiej Republiki Ludowej w Tarnowie w okresie 1920-1922 // Warszawskie zeszyty ukraiñoznawcze 3. Warszawa, 1996. S. 207-219. Українська Partia Ludowych Republikanów wobec porozumienia Piłsudski-Petlura // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 350–358.
- ⁷⁰ Bruski J. Rada Republiki-parlament Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (luty-sierpień 1921) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Toruń, 1997. S. 337–347; Його ж: Petlurowski Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (1919–1924). Kraków, 2000. – 600 s.
- ⁷¹ Vácek J. Institucionální základna ukrajinské emigrace v Československu v letech 1919-1945 // Ruska a ukrajinska emigrace v ČSR v letech 1918-1945. Seminář pro dejini

- východní Evropy při ustavu svetových dejini FFUK v Praze 1993. Praha, 1993. S. 42-52 ta iin.
- ⁷² Zilinskyj B. Ukrajinci v Čechach a na Morave. Praha, 1995. – 127 s.
- ⁷³ Morávkova A. Pražská ukrajinská básnická škola // Ruska a ukrajinska emigrace v ČSR v letech 1918-1945... Praha, 1994. S. 65-71
- ⁷⁴ Mušinka A. Pervni kroky ukrajinské emigrace v mezivalečném Československu// Ruska a ukrajinska emigrace v ČSR v letech 1918-1945... Praha, 1993. S. 33-34; Його ж: Музей визвольної боротьби у Празі та його останній директор Симон Наріжний // Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды славянской библиотеки и пражских архивов: Сб. докл. междунар. конф. (Прага, 14-15 августа 1995 г.): В 2 ч. Прага, 1995. Ч. 2. С. 806-815.; Його ж: Музей Визвольної боротьби України та доля його фондів. Мельбурн, 1996. – 113 с.; Його ж: Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917-1945): Сучасний стан і місця зберігання // На службі Кліо: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С. 532-545.
- ⁷⁵ Сладек З. Русская и украинская эмиграция в Чехословакии // Советское славяноведение. 1991. № 6. С. 24-36; Його ж: Русская эмиграция в Чехословакии: развитие „русской акции“ // Славяноведение. 1993. № 4. С. 28-38.
- ⁷⁶ Бублик Т.В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині у 20-30-ті рр. ХХ ст.: Дис...канд. іст. наук: 07.00.03. К., 1997.
- ⁷⁷ Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.І. Дорошенка в еміграції (1919-1951): Дис...канд. іст. наук: 07.00.03. К., 1997.
- ⁷⁸ Вагіна О.М. Освітня діяльність української еміграції країнах Європи (1918-1939): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 1999.
- ⁷⁹ Дробот І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920-30-ті рр.): Дис...д-ра. іст. наук: 07.00.01. К., 2002.
- ⁸⁰ Дудник О. Український студентський рух в еміграції (Центрально-Східна Європа, 20-ті роки ХХ ст): Дис...канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2003.
- ⁸¹ Євсєєнко І. Українсько-чесько-словашкі культурні зв'язки в міжвоєнний період: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. К., 1996.
- ⁸² Заремба О. Видавничо-бібліотечна інфраструктура української еміграції в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами: Дис...канд. іст. наук: 07.00.08. К., 2002.
- ⁸³ Калінічева Г. Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки в 20-ті на поч.. 30-х років: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1996
- ⁸⁴ Каличак Ю. Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність Аркадія Животка: Дис...канд. педагог. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2001.
- ⁸⁵ Кісіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920-1939): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002.
- ⁸⁶ Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939): Дис...канд. іст. наук: 20.02.22. Львів, 2000.
- ⁸⁷ Муляр І. Українсько-польські культурні зв'язки 20-30 pp.: Дис...канд. іст. наук: 07.00.03. К., 1993.
- ⁸⁸ Секунова Ю. Історико-культурологічна спадщина Лева Биковського.: Дис...канд. іст. наук: 17.00.01. К., 2003.
- ⁸⁹ Сачанка Б.І. Сняцца сны аб Беларусі. Мн., 1990; Його ж: “Беларуская эміграцыя”. Мн., 1991. – 110 с.
- ⁹⁰ Езепова Т.И., Эсмантович И.Ф. К вопросу о белорусской эмиграции. Гомель, 1995. – 18 с.

- ⁹¹ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь у чорна і сіня: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. Мн., 1993. – 414 с.
- ⁹² Там само. С. 4.
- ⁹³ Мірачыцкі Л. Беларуская інглігэнцыя на эміграцыі і чэшская нацыянальнае адраджэнне // Беларусіка=Albaruthenika 5. Культура беларускага замежжа; Беларуска – амерыканскія гістарычна-культурныя ўсемадачыненні / Рэд. У.Конан. Мн., 1995. С. 110-117.
- ⁹⁴ Лыч Л. Ажыццяўленне ідзе беларусізацыі па-за межамі БССР у 20-я – пачатку 30-х гадоў // Беларусіка=Albaruthenika 6. Беларусь паміж усходам і заходам. Проблемы міжнацыянальнага взаемадзеяння дыялогу і сінтэзу / Рэд. У.Конан. Кн. 1. Мн., 1997. С. 267-274.
- ⁹⁵ Кіпель В. Дзеяньніцы беларускай палітычнай эміграцыі ў Заходній Эўропе ў пэрыядзе паміж Першай і Другой сусветнымі войнамі // Тамсама. С. 280-286.
- ⁹⁶ Ліс А. Рыцар беларускай свабоды. Да стагоддзя народзіна Т.Грыба // Спадчына. 1995. № 4. С. 80-87.
- ⁹⁷ З рукапіснай спадчыны Тамаша Грыба (Прадмова, падрыхтоўка публікацыі і заўвагі У.Ляхоўскага) // Спадчына. 1996. № 3. С. 88-123; Ліставаныне Янкі Станкевіча да Вацлава Ластоўскага з Прагі-Чэсke (травень – каstryчнік 1924) (Публікацыя, заўвагі і камэнтары, пасыясласло У.Ляхоўскага) // Спадчына. 2001. № 3. С. 115-165.
- ⁹⁸ Лісты У.Жылкі да А.Луцкевіча (Публікацыя, падрыхтоўка публікацыі і камэнтар А. Сідаревіча) // Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік / Уклад. Я.Янушкевіч. Мн., 1994. С. 16-51.
- ⁹⁹ Хмяльніцкая Л. Новыя звесткі да біографіі Вацлава Ластоўскага // Голос Радзімы. 1994. 6 студз.
- ¹⁰⁰ Янушкевіч Я. Неадменны сакратар Адраджэння: Вацлав Ластоўскі. Мн., 1995.
- ¹⁰¹ Мирочицкій Л. Беларуское студенчество в эмиграции в Праге (20-е годы) // Русская, украинская и белорусская эмиграция между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Сб. докладов. Прага, 14-15 августа. С. 826-830
- ¹⁰² Сурмач А. Белорусский заграничный архив // Тамсама. С. 85-90.
- ¹⁰³ Шабловская Белорусская эмиграция в Чехии и проблемы ее изучения // Там само. С. 29-41.
- ¹⁰⁴ Ёсьць на карце месца... Грамадска-культурная чыннасць беларускай і расійскай эміграцыі ў Чэхаславакіі 1921–1938. Каталог. Мн., 2002. – 87 с.
- ¹⁰⁵ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993–2003. Т. 1–6 .
- ¹⁰⁶ Вальтар В. “Роджаные пад Сатурнам” // Голос Радзімы.
- ¹⁰⁷ Кіпель В. Беларусы у ЗША. Нью-Йорк-Менск, 1993. – 350 с.
- ¹⁰⁸ Пашкевіч А. Зваротныя дарогі. Проза беларускай эміграцыі XX стагоддзя. Беласток, 2001.
- ¹⁰⁹ Дыв.: Ямкова В. Беларуская студэнцтва ва ўкраінскіх вышэйшых школах у Чэхаславаччыне ў 1920-1930-я гг. // Спадчына. 2002. № 5-6. С. 109-121.
- ¹¹⁰ Відомостей про цю Спілку на сёгодні дуже мало. Відомо, што ёй было засновано белорускими і украінскими студентамі в Братиславі в 1923-1924 рр. У 1924 р. статут цієї організації затверджений ще не був і існувала вона нелегально. Була малочисельною: до ёй складу входило лише 7 студентоў. Активнаёй дзейнасці не проводзіла з огляду на свою малочисельнасць і нелегальне становішча // Студентскій віснік. 1924. Річин. II. Ч.12. С. 44.
- ¹¹¹ На III-му З’езді белоруского студэнтства, який відбувся в Празі 1927 р. від украінскага студэнтства вітав делегатів президент ЦЕСУСу В.Орлецкій. У свой промові він підкреслив “спільністъ інтересів обоіх студэнтскіх цэнтраў та особливе значэння для Украіны й Беларусі існовання контакту між украінскім та белорускім студэнтствам” // Студентскій віснік. 1927. № 1. С. 10-11.

- кім студэнтством.” На цьому з’езді было обрано новы склад Управы АБСА, до якой увійшли В. Лаускій, Т. Гриб, А. Клімович, В. Русак, Ф. Грышкевіч // Студэнцкій віснік. 1927. Річн. IV. Ч. 10–12. С. 41.
- ¹¹² Васілеўскі Ю. Таварыства студэнтаў маларосаў і беларусаў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 2001. Т. 6. Кн. 1. С. 493.
- ¹¹³ Ёрш С. Аб’яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый ў Празе // Тамсама. Мн., 1999. Т. 5. С. 560.
- ¹¹⁴ Ляхоўскі У. Беларускія студэнцкія арганізацыі ў Чэхіі // Тамсама. Мн., 2003. Т. 6. Кн. 2. С. 340–342.
- ¹¹⁵ Ямкова В. Беларускае студэнцтва ва ўкраінскіх вышэйшых школах у Чэха-Славаччыне...
- ¹¹⁶ Ляхоўскі У., Зубко В.. Праграмныя дакументы Сацыялістычнай Лігі Новага Усходу // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 2002. Т. 6.
- ¹¹⁷ Ямкова В. Ліставанье Кляўдзія Дуж-Душэўскага зь Мікітам Шапавалам за 1923–1924 гг. // Спадчына. 2002. № 5–6. С. 101–103.
- ¹¹⁸ Ляхоўскі У. Грамадска-культурная чыннасць беларускай дыяспары ў Чэхаславакіі ў 1921–1938 гг. // Ёсць на карце месца... С. 21–31.
- ¹¹⁹ Цэнтральний дзяржаўны архіў вышых органіў влады і управління Украіны (м. Кіев). Ф. 4018. Оп. 1. Сп. 7. Арк. 40.
- ¹²⁰ Там само. Арк. 6.

*Эдуард Мазыко (Гародня),
кандыдат қоғытушчалыгі, даңғыл ГРДУ*

САВЕЦКАЯ ГІСТАРЫЯГРАФІЯ БЕЛАРУСКАГА НАЦІЯНАЛЬНАГА РУХУ ЎМІЖВАННАЙ ПОЛЬШЧЫ(20-30-я п. 20 ст.)

Беларускі нацыянальны рух у міжваеннай Польшчы належыць да найбольш складаных тэмаў савецкай гісторыяграфіі. Прычыны такога становішча палягаюць у спецыфіцы самой гісторыяграфіі, у яе тэматычнай зацікаўленасці, метадалагічных і палітычных падвалінах. Падрабязны аналіз айчыннага гісторыяпісання дазваляе вылучыць у ім тры этапы вывучэння гэтай проблематыкі.

Да першага этапу можна аднесці 20-я – першую палову 30-хгг. 20 ст., калі адбывалася станаўленне навуковага даследавання Заходній Беларусі ў савецкай гісторыяграфіі. Арганізацыйным і цэнтрамі доследаў Заходній Беларусі агулам, як і тамтэйшага нацыянальна-вызваленчага руху ў гэты час з'яўляліся Камісія па вывучэнню Заходній Беларусі (1926-1936 гг.), якая была створана і дзеянічала спачатку пры Інстытуце беларускай культуры, а потым пры Акадэміі навук БССР, заходні сектар Інстытута гісторыі партыі пры Цэнтральным Камітэце КП(б)Б, а таксама загранічная рэдакцыя Камуністычнай партыі Заходній Беларусі (КПЗБ).

Кожная з гэтых арганізацый займалася пэўным накірункам працы. Так, навуковая камісія пры АН БССР даследавала эканамічнае, сацыяльнае і палітычнае становішча беларускіх зямляў у Польшчы, дзеянасць беларускіх палітычных партый і арганізацый, публіковала арыгінальныя дакументы¹. Стараннямі камісіі пабачылі свет зборнік дакументаў “Інтэрпэляцыі беларускіх паслоў у польскі сойм”², кнігі Д.Богена, П.Гарбацэвіча, Г.Гарэцкага, А.Кайгарадава, А.Сталевіча, Б.Тарашкевіча³ і іншых. Крыніцазнаў-

¹ Больш падрабязна пра дзеянасць гэтай камісіі гл.: Астрога В.А. “Шпіёнскае гняздо”: Стварэнне і дзеянасць Камісіі па вывучэнні Заходнія Беларусі // Спадчына. 1996. № 6. С. 156-167; Яго ж. Камісія па вывучэнні Заходнія Беларусі // ЭГБ: У 6 т. Т. 4. Мн., 1997. С. 47.

² Інтэрпэляцыі беларускіх паслоў у польскі сойм. 1922-1926 гг. Мн., 1927.

³ Боген Д. Заходнія Беларусь пад крыжавым бізуном польскіх акупантаў. Мн., 1931; Гарбацэвіч П. Палёнізацыя Заходнія Беларусі. Мн., 1931; Гарэцкі Г. Межы Заходнія Беларусі ў Польшчы. Мн., 1928; Кайгарадаў А. Клімат Заходнія Беларусі. Мн., 1932; Сталевіч А. Заходнія Беларусь – калёня Польшчы. Мн., 1930; Тарашкевіч Б. Заходнія Беларусь – пляцдарм імперыялістычнай інтэрвэнцыі. Мн., 1931.

чай базай гэтых даследаванняў з'яўляліся польскі і беларускі друк, статыстычныя матэрыялы, справа здачы функцыянераў КПЗБ, Камуністычнай партыі Заходняй Украіны (КПЗУ), Камуністычнай партыі Польшчы (КПП) пра сітуацыю ў краіне, аб дзеянасці беларускіх, польскіх, украінскіх і жыдоўскіх партый, аб іх уласнай дзеянасці. Такі завужжаны падбор крыніцаў прыводзіў да таго, што гэтыя работы не адпостроўвалі рэальнага становішча. Акрамя таго, для іхбыла ўласціва агітацыйнасць, заідзялагізаванасць, што перашкаджала правядзенню аб'ектыўнага навуковага аналізу. Апрача кніг і брашур, камісія выдавала ў 1931–1936 гг. спецыяльныя “Інфармацыйныя бюлетэні”, дзе друкавала як навукова-папулярныя і пропагандысцкія артыкулы, так і некаторыя крыніцы па гісторыі Заходняй Беларусі. Працы камісіі паклалі пачатак даследаванням заходне-беларускага нацыянальнага руху, азначылі яго падзел на дзве плыні – камуністычную, якая трактавалася як праява сапраўднага змагання народа за сваё вызваленне пад кіраўніцтвам КПЗБ, і нацыяналістычную. Да апошняй адносіліся ўсе некамуністычныя рухі, якіх, зрешты, не класіфікавалі. Дзеянасць гэтых арганізацый трактавалася адмоўна, а іх характар вызначаўся па-рознаму: у 1931 г. як контэррэвалюцыйны⁴, а ў 1935 г. – як фашистыскі⁵.

Заходні сектар Інстытута гісторыі партыі пры Цэнтральным Камітэце КП(б)Б займаўся пераважна даследаваннем беларускай партызанкі, рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху, збіраў і рыхтаваў да друку ўспаміны дзеячаў Кампартыі. Яго стараннямі пабачылі свет успаміны І. Валевіча⁶, шэраг кніг і брашур. Акрамя таго быў падрыхтаваны зборнікі дакументаў, якія меліся ілюстраваць дзеянасць КПП і КПЗБ⁷.

Што датычыцца загранічнай рэдакцыі КПЗБ, дык яна выдавала ў асноўным пропагандысцкія брашуры, якія мелі на мэце падкрэсліць прагрэсіўную ролю Кампартыі ў нацыянальным руху, а таксама асвятлялі рэпрэсіўную палітыку польскіх уладаў, у прыватнасці, некаторыя судовыя працэсы над дзеячамі рэвалюцыйнага руху, страйкавы рух рабочых і сялян⁸.

⁴ Нацыянальны ўціск // Інфармацыйныя бюлетэні № 4 аб новых момантах у сялянскім і нацыянальным пытаньні ў Заходняй Беларусі. Мн., 1931. С. 24-34. С. 32.

⁵ Самах валаў К. У лагеры беларускага нацыянал-фашизма // Заходняя Беларусь: Інфармацыйныя бюлетэні. 1935. № 9. С. 75-82.

⁶ Валевіч І.Р. Першыя гады Кампартыі Заходняй Беларусі. Успаміны падпольшчыка. 1921-1925 гг. Мн., 1935.

⁷ Вахтомаў Г.В., Міхнюк У.М. Станаўленне гістарыяграфіі рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі // Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук. 1988. № 5. С. 118-125, 119-120.

⁸ Спіс Ю. Рухаючыя сілы і характар рэвалюцыі на Заходняй Беларусі. Вільня, 1933; Корчык П. Нацыянал-апартунізм у КПЗБ і ідэалагічная спадчына Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі. Вільня, 1934; Курковіч М. За што судзілі рэвалюцыйных сялян у Кобрыне? Вільня, 1933; Падгайскі М. Вялікая барацьба лесарубаў. Вільня, 1932 і інш.

Першай работай гэтага часу, у якой больш-менш паслядоўна падаваліся падзеі, што адбыліся ў Заходній Беларусі ад часу яе ўваходжання ў склад II Рэчы Паспалітай, была невялікая кніга М.Лучаніна “Заходняя Беларусь пад панаваннем Польшчы”⁹. Яна мела не столькі аналітычны, колькі публіцыстычны характар. Асноўная ўвага надавалася аўтарам палітычнаму інцыянальному бяспраўю працоўных, іхбарацьбе, вызначэнню нібыта зрадніцкай ролі беларускіх нацыяналістаў, якія акрэсліваліся як паслугачы польскай буржуазії¹⁰.

Тэма нацыянальнага пераследу беларусаў і іхвызваленчай барацьбы атрымала далейшую распрацоўку ў выдадзеных наступным годзе на рускай мове брашурах Б.Богена і Ф.Я.Кона, у адмысловым зборніку артыкулаў “Западная Бело руссия”¹¹. Цікава, што, імкнучыся давесці аблуднасць польскай нацыянальнай палітыкі, іх аўтары, прадстаўнікі краіны, дзе вялася актыўная антырэлігійная барацьба, абураліся стаўлењнем польскага ўраду да праваслаўнай царквы¹². Што датычыць нацыянальна-вызваленчага руху, дык для гэтых працаў быў уласцівы яго рэзкі падзел на “сваіх” і “чужых”, які “выяўляўся ў самых безапеляцыйных формах”¹³. Безумоўна, што да сваіх былі аднесены КПЗБ, Камуністычны саюз моладзі Заходній Беларусі (КСМЗБ), Беларуская сялянска-рабочніцкая грамада (БСРГ), Таварыства беларускай школы (ТБШ), а іх праца ацэнівалася станоўча. Так, напрыклад, Кампартыя, чыя дзейнасць знаходзілася пад самай пільнай увагай, адназначна трактавалася як асноўная палітычная сіла, якая ачольвае нацыянальна-вызваленчую і рэвалюцыйную барацьбу працоўных Заходній Беларусі. Што да Грамады, дык падкрэсліваўся яе масавыя характар, выключна моцны ўплыў на насельніцтва краю. Разам з тым у гэтых першых працах сцвярджалася, што яна мела дробнабуржуазныя характар, які вынікаў з яе сялянскай ідэялігіі. Аднак дадавалася, што яна вельмі блізкая да партый праletарскага кірунку іне вядзе да адрыву сялянства ад рабочых. Як слушна адзначыў А.Савіч, усе бяз вынятку працы 20-хг. даказвалі, што БСРГ не была звязана з камуністычным рухам. Адвартныя сцвярджэнні разглядаліся як правакацыі польскай буржуазіі і беларускіх нацыяналістаў¹⁴. Што да характеристу дзейнасці

⁹ Лучанін М. Заходняя Беларусь пад панаваннем Польшчы. Мн., 1926.

¹⁰ Тамсама. С. 35.

¹¹ Боген Б. Преследование нацменшинств в Польше. Москва, 1927; Кон Ф. Я. Национальный вопрос в Польше. Москва, Ленинград, 1927; Западная Белоруссия: Сб. статей. Кн.1. Мн., 1927.

¹² Боген Б. Преследование нацменшинств в Польше. С.15.

¹³ Савіч А.А. Беларускія арганізацыі ў Заходній Беларусі ў 1921-1939 г. у айчыннай гісторыяграфіі 1920-1930-х г. // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здаўгі і супярэчнасці, перспектывы развіція: Матэр. рэсп. наук. канф.: У 4 ч. Ч.4 / Пад рэд. І.П.Крэні, У.І.Навіцкага, І.А.Змітровіча. Гродна, 2003. С. 61-64, 61.

¹⁴ Тамсама. С. 62.

Грамады, дык ён тлумачыўся як найбольш адпаведны памкненням працоўнага беларускага сялянства. Па сутнасці, сцвярджалася міф аб стыхійным харектары нацыянальна-вызваленчага руху.

“Чужымі” ў схемахэтай гісторыяграфіі былі прадстаўнікі беларускіх нацыянальных партый, якія акрэсліваліся як буржуазныя нацыяналісты. Іх харектарызавалі як зраднікаў, што пайшлі на згоду з польскім і акупантамі і праводзілі варожую інтэрэсам беларускага народа палітыку¹⁵.

Сапраўдным прапрывам у тагачасным даследаванні Заходній Беларусі стала першая палова 30-х гг., калі з друку вышла больші за два дзесяткі кніг размаітага кшталту, датычных розных аспектаў заходнебеларускіх рэалій. Пакінуўшы па-за ўвагай тыя з іх, што датычыліся эканамічнай і нацыянальной палітыкі, спынімся на кранаючых непасрэдна праблему вызваленчага руху. Сядріх, у першую чаргу, неабходна вылучыць кнігу Я.Багданскага і А.Бабровіча “Аб клясавай барацьбе ў Заходній Беларусі ў часы Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады”¹⁶. У ёй былі захаваныя ранейшыя трактоўкі як БСРГ, так і беларускіх нацыянальна-дэмакратычных партый. Так, сцвярджалася, што ўрад Пілсудзкага імкненца падкупіць беларускіх кулакоў фальшивымі абязанкамі. І для гэтага ён выкарыстоўвае як “адкіды беларускай інтэлігенцыі, як Паўлюковіч і К°, каб праз іх “Беларускае Слова” агітаваць за ўсе мерапрыемствы польскай буржуазіі пад поўнай абаронай і ў супрацоўніцтве з дэфэнзывай”, так і “прыслужнікаў” буржуазіі, якія “пераадзеўшыся ў авечную скuru, выдаочы сябе за сяброў народу, выступаючы з радыкальнымі лёзунгамі, усё-ж ставяць перад сабою адну мэту, барацьбу супроты рэволюцыйнага руху ў Заходній Беларусі”¹⁷. Шкоднасць гэтых “буржуазна-кулацкіх” партый бачылася настолькі вялікай, што аўтары нават прысыяцілі ім і іх адносінам да БСРГ цэлы раздзел сваёй працы. У ім былі разгледжаны асноўныя моманты гісторыі Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (БХД) і Беларускага сялянскага саюзу (БСС). Цікава, што ў дачыненні да хадэцібыў прыменены метад анаізу па аналогіі – “БХД ксяндза Станкевіча па сутнасці ня розніцца ад хадэцкіх партый іншых нацыянальнасцяў”¹⁸. Наогул, хадэцыя і Саюз харектарызуваліся зыходзячы з тэзы аб канчатковым пераходзе беларускага заможнага сялянства пасля майскага перавароту 1926 г. у “контрэвалюцыйны лягер буржуазіі”¹⁹. Я.Багданскі і А.Бабровіч лічылі іх нацыянал-фашысцкімі,

¹⁵ Западная Белоруссия. С. 206.

¹⁶ Багданскі Я. Бабровіч А. Аб клясавай барацьбе ў Заходній Беларусі ў часы Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. Мн., 1932.

¹⁷ Тамсама. С. 25.

¹⁸ Тамсама. С. 27.

¹⁹ Тамсама. С. 36.

здрадніцкімі партыямі, пропагандуючымі варожасць паміж рабочымі і сялянамі і, больш таго, авангардам ціавання Грамады і заклікання да крыжковага паходу на БССР²⁰. А БХД да таго ж яшчэ абвінавачвалася імі ў “антысэмітызме”²¹.

Найбольш фундаментальнай працай гэтага часу з’яўлялася манаграфія “Політические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине”²², якая выйшла пад рэдакцыяй С.А.Мартэнса (С.Скульская). Падрыхтавана яна была супольнымі сіламі супрацоўнікаў камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі і заходняга сектара Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б. У ёй зроблены даволі грунтоўны агляд праграмных асноваў і дзеянасці ўсіх палітычных партый міжваенны Польшчы. Датычна беларускіх арганізацый асноўныя трактоўкі засталіся збольшага нязменнымі. Новым было толькі адмоўнае трактаванне БРА, дзеячам якой навешваўся цэлік “буржуазных нацыяналістаў”, што падманам праінкліў шэрагі Кампартыі і паспрабавалі авалодаць ёю ў выглядзе “сэцэсіі”. Да таго ж былі яны агентамі дыфензіўы²³. Маём тут выразны прыклад уплыву сталінскіх рэпрэсій супраць дзеячаў КПЗБ, калі ў навуковыя працы пераносіліся ацэнкі з судовых абвінавачванняў, што вяло да своеасаблівай шпёнаманіі²⁴.

У гэтай манаграфіі намецціўся таксама падыход да прызнання ролі КПЗБ у стварэнні і кіраванні БСРГ²⁵. Зрэшты, апошняя таксама не пазбегла выкрыцця ў сваіх шэрагахрэзного кшталту шпёнаў. Толькі ў дадзеным выпадку ў якасці апошніх выступала тая частка беларускай інтэлігенцыі, якая пад уплывам беларусізацыі пайшла на супрацоўніцтва з камуністамі.

Што да асвятлення дзеянасці беларускіх некамуністычных партый, дык разгледзім іх апісанне на прыкладзе БХД, за якой аўтары манаграфіі слушна замацоўвалі вядучую ролю ў некамуністычным лагеры беларускіх нацыянальных сілаў. У книзе была разгледжана гісторыя станаўлення і развіцця БХД, адлюстраваныя асноўныя пераломныя моманты ў дзеянасці партый, акрэслена тэртыярыйная распаўсюджанасць яе нізовых структураў, слушна адзначана, што ў 30-я гг. хадэцыя здолела пашырыць свой уплыў на новыя паветы Заходняй Беларусі²⁶. Разам з тым, у работе былі

²⁰ Тамсама С. 32, 35, 36, 41.

²¹ Тамсама. С. 38.

²² Політические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. Мн., 1935.

²³ Тамсама. С. 266.

²⁴ Найбольш ілюстрацыйным прыкладам гэтага працэсу можа служыць вышэй цытаваная намі праца К.Самахвалава (Самахвалава К. У лагеры беларускага нацыянал-фашизма // Заходняй Беларусь: Інфармацыйны бюлетэн 1935. № 9. С.75-82.), якая па стылі выкладання матэрыялу нагадвае працу рорскае адвінавачваныне з часоў сталінскіх працэсаў над нацдэмамі і буржуазнымі нацыяналістамі.

²⁵ Політические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. С. 25.

²⁶ Тамсама. С. 267-271, 276-278.

дапушчаныя памылкі, якія датычыліся недакладнай статыстыкі росту шэрагаў партыі, дадзеных аб накладзе “Крыніцы”, пра уздел яе сяброў у парламенцкіх выбарах. Сцверджалася, што БХД адкрыта стала “на позицию воспевания фашизма, как политической и хозяйственной системы”, яна абвінавачвалася ў супрацоўніцтве з “кіруючай буржуазій” Польшчы, у атрыманні дзяржаўных датацый ад ураду, у супрацоўніцтве з дыфэнзывай²⁷. Усё гэта дазваляла вызначыць харктар БХД як “буржуазна-нацыяналістычны” і адмоўна яе ацаніць. Многія высновы з гэтай манаграфіі былі запазычаныя іншымі даследчыкамі, асабліва ў другі, паваенны перыяд гістарыяграфіі нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходній Беларусі ў 20 – 30-х гг.

Такім чынам, можна канстатаваць, што ў 20-я – першай палове 30-х гг. адбывалася станаўленне савецкай гістарыяграфіі беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў межах міжваеннай Польшчы. У гэты час з’явіліся працы рознага кшталту, пераважна паліталагічнага прапагандысцкага характару, якія заклалі метадалагічныя і аксіялагічныя крытэрыі далейшага савецкага гісторыяпісання беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы. Яны датычыліся пераважна агульнага становішча беларусаў у II Рэчы Паспалітай. Таксама былі працы, якія закраналіасобныя моманты нацыянальнага руху. Для ўсіх даследаванняў было ўласціва атаясамліванне сацыяльнага і нацыянальнага руху, яго рэзкае размежаванне на два лагеры. Разам з тым, адсутнічала выразная перыядызацыя гісторыі нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Увогуле дамінавала пазіцыя разглядаць нацыянальны рух як стыхійную з’яву, а яе прычынамі бачылі сацыяльны і нацыянальны прыгнёт, ушлы Кастрычніцкага перавароту 1917 г., што ў сукупнасці з класавай свядомасцю, штурхала працоўны народ на барацьбу. Адзначалася, што стварэнне ў 1923 г. КПЗБ было пераломным момантам, які дазволіў гэтаму руху набыць арганізацыйныя харктар і абраць пра вільны шлях. Тэзіс аб стыхійнасці быў неабходны і для таго, каб аргументаваць сцверджанні пра здрадніцкую ролю беларускіх некамуністычных партый, якія трактаваліся як арганізацыі нацыянальнай буржуазіі і кулацкі. Да таго ж гэты тэзіс дазваляў даследчыкам упэўнена заяўляць, што названыя партыі не карыстаюцца папулярнасцю ў працоўным асяроддзі. Увогуле, некамуністычным нацыянальным арганізацыям у гэты час надавалася шмат увагі. Лічылася, што яны з’яўляліся галоўнымі ворагамі працоўных у іх нацыянальна-вызваленчай барацьбе, за што і былі крытыкаваныя ў пазнейшых творах гэтай гістарыяграфіі²⁸. Як нам падаецца, такая ўвага мела пад сабой пропагандысцкія падваліны, і пераследавала мэту

²⁷ Тамсама. С. 273-274.

²⁸ Вахтомаў Г.В., Міхнук У.М. Станаўленне гістарыяграфіі рэвалюцыйнага руху ў Заходній Беларусі. С. 125.

праз կрытыку беларускіх дэмакратычных партый зменшыць іх уплыў на беларусаў міжваенны Польшчы. Дадамо, што կрытыка гэтая была ў большасці выпадкаў несправядлівай, заснаванай на выдуманых альбо перакрученых фактах. Таму, пры ўсёй павазе, мы не можам пагадзіцца з меркаваннем берасцейскага даследчыка А. Савіча, які сцвярджае: “Азнаёміўшыся і прааналізаваўшы працы, у якіх асвягляліся разныя бакі дзейнасці таіх арганізацый, як БХД, БСС і іншых, трэба адзначыць, што разам са шматлікім ідэалагічным іштам памі кшталту “непрымірымыя ворагі рэвалюцыійнай барацьбы”, “платныя арганізацыі”, “беларускія нацыянал-фашисты”, “агенты дыфензіўы” і інш. у гэтых працах змешчана шмат карыснай для даследчыкаў інфармацыі, якая дае магчымасці азнаёміцца з асноўнымі праграмнымі і ўстаноўкамі і палітычнай практикай гэтых арганізацый”²⁹. Нельга пагадзіцца хадзяць з той прычыны, што аўтары тых працаў, як правіла, карысталіся не арыгінальнымі گрыніцамі, а звесткамі з аглядаў і справараздачай сяброў Кампартыі, друку і г.д. Разам з тым, нягледзячы на квазінавуковасць гэтых даследаваній, нельга цалкам іх адкідваць, бо яны – яскравае сведчанне стану тагачаснай гістарыяграфіі.

З сярэдзіны 30-х гг. многія з дзеячаў камуністычнага руху міжваеннай Польшчы, прадстаўнікі прасавецкай беларускай інтэлігенцыі Заходняй Беларусі, якія жылі ў БССР, падпали пад сталінскія рэпрэсіі. Апраўдаючы іх пераслед, органы дзяржаўнай бяспекі СССР пачалі актыўна распрацоўваць версію аб масавым пранікненні ў шэрагі камуністычнага руху ПРЭЧы Паспалітай, у тым ліку і ў кіраўнічыя структуры, штабёнай і агентаў дыфензіўы. Былі ліквідаваныя Камісіі па вывучэнню Заходняй Беларусі, Інстытут гісторыі партый з заходнім сектарам, замежная рэдакцыя КПЗБ. Вынікам гэтай палітыкі сталася раашэнне Камуністычнага Інтэрнацыянала аб забароне дзеянасці КПП і КПЗБ у 1938 г. Гэтыя падзеі аказалі непасрэдны ўплыў і на далейшы лёс гістарыяграфіі беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Было спынена вывучэнне гісторыі КПП і КПЗБ. Больш таго, самі іх упамінанне ў публікацыях стала даволі рэдкай з'явай. Большаясць працаў даваеннага і паваеннага часу мела зусім іншыя характар. У першую чаргу даказвалася справядлівасць акупацыі тэрыторыі Заходняй Беларусі ў вярасні 1939 г. У якасці асновы гэтай акцыі мелася служыць спрадвечная барацьба беларускага народа супраць Польшчы, а таксама яго жаданне ўвайсці ў склад БССР. Па колькі КПЗБ знаходзілася ў апале, дык нацыянальна-вызваленчы рух трактаваўся ў асноўным як стыхійная барацьба працоўнага народа супраць прыгнёту. Што да некамуністычных партый і арганізацый, дых іх ацэнкі не змяніліся. Зрэшты, як дзеянасці камуністычных, так і нека-

²⁹ Савіч А.А. Беларускія арганізацыі ў Заходняй Беларусі ў 1921-1939 г. у айчыннай гістарыяграфіі 1920-1930-х г. С. 63.

муністычных арганізацыяў у гэты час асаблівая ўвага не надавалася. Найважнейшым было абгрунтаванне далучэння Заходній Беларусі да БССР. Гэта быў асноўны лейтматыў кніг Ю.Дашкевіча, Г.Ягорава, В.Мінаева, Г.Мінскага, Ц.Гарбунова, У.Пічэты, І.Лочмеля і іншых³⁰, большасць з якіх была выдадзена ў Маскве.

Асобна сярод кнігаў даваеннага перыяду вылучаецца праца І.Лочмеля “Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов”³¹, якая, зрэшты, даволі станоўча ацэньвалася ў наступнай гісторыяграфіі³². Разам з тым, яе падрабязны аналіз прымушае паставіць пад сумненне гэтыя ацэнкі. Даследаванне І.Лочмеля прадстаўляе сабой рэтраспектыўны агляд і апісанне (больш слушна – стварэнне) шматвекавога змагання беларускага народа супраць польскіх прыгнятальнікаў за далучэнне (уз’яднанне) да “брацкага рускага народа” з часоў Крэўскай уніі да 1939 г. Пакінуўшы па-за межамі нашага аналізу асвятленне падзеяў да міжваенна-дзесяцігоддзя 20 ст., назначым толькі, што навуковец свядома спрабуе экстрапаліяваць падзеі 16 – 18 стст. на сацыяльна-эканамічную і нацыянальна-культурную палітыку ўладаў міжваеннай Польшчы на заходнебеларускіх землях³³. Сама гэтая палітыка акрэсліваеца як бязперапынны ланцуг эканамічнага, сацыяльнага, палітычнага, нацыянальнага і культурнага гвалту і здзекаў над беларусамі, а яе вынікі – як суцэльная бядота і пакуты. Натуральная, што ўсё гэта не малю, згодна логіцы даследчыка, не прывесці да супраціву, да актыўізацыі нацыянальна-вызваленчай і рэвалюцыйнай барацьбы.

Цікавай выглядае аўтарская перыядызацыя гэтих працэсаў. І.Лочмель вылучае два этапы: 1921 – 1929 гг. і 1929 – 1939 гг. Першы перыяд атрымаў назыв “Нацыянальна-вызваленчая барацьба беларускага народу супраць польскіх акупантаў”³⁴, а другі – “Рэвалюцыйная барацьба рабо-

³⁰ Дашкевич Ю. Наші единокровные братя. Москва, 1939; Егоров Г. Западная Белоруссия. Москва, 1939; Яго ж. Західна Білорусія. Кіев, 1940; Мінаев В. Западная Украина и Западная Белоруссия под гнетом панской Польши. Москва, 1939; Минский Г. Под игом польских панов. Москва, 1939; Горбунов Т. Освобожденная Западная Белоруссия. Москва, 1940; Яго ж. Воссоединение белорусского народа в едином советском социалистическом государстве. Москва, 1948; Яго ж. Заходняя Беларусь под панским гнётам і яе вызваленьне. Мн., 1940; Пичета В.И. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1939; Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. Москва, 1940.

³¹ Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов.

³² Гл. напрыклад: Революционный путь Компартии Западной Белоруссии (1921-9139 гг.) / Под ред. канд. ист. наук А.Н.Мацко и В.Е.Самутіна. Мн., 1966. С. 10; Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927-1939 гг.). Мн., 1978. С. 7 і інш.

³³ Лочмель И.Ф. Очерк истории борьбы белорусского народа... С. 124, 126, 128, 153.

³⁴ Тамсама. С.126.

чыхі сялян Заходній Беларусі”³⁵. Відавочна, што крэсам, які падзяліў абодва этапы, стаў сусветны эканамічны крызіс 1929 – 1933 гг. Разам з тым, зусім незразумела, чаму ў адным выпадку ідзе мова пра нацыянальна-вызваленчую барацьбу, а ў іншым – пра рэвалюцыйную. Зрэшты, абедзве гэтых дэфініцыі таксама не акрэсліваюцца. Што да нацыянальна-вызваленчай барацьбы, дык яна паўстае на старонках кнігі як стыхійная, неарганізаваная з’ява. Асноўным іє формамі і этапамі, згодна І.Лочмелю, з’яўляліся партызанская выступленні 1921 – 1925 гг.³⁶ (у кнізе ў якасці іх сіноніма часта ўжываліся тэрміны “восстания, нападения, убийства представителей оккупационной власти”³⁷), дзейнасць БСРГ у 1925 – 1927 гг. Апошняя таксама разглядалася як масавы народны рух, які выйшаў з-пад падпарадкавання сваім арганізатарам, што імкнуліся падвесці Грамаду пад упływy польскай дзяржавы³⁸. Вельмі цікава, у адпаведнасці з духам часу, дадзена тлумачэнне метадаў закрыцця БСРГ: “Правительство Пилсудского, действуя принятым им методом подрыва изнутри, заслало в организацию провокаторов из лагеря своих прислужников – белорусских националистов. Предатели подготовили разгром организации, выдав ее членов и руководителей”³⁹. Паводле аўтара, пасля забароны Грамады беларускі нацыянальны рухразвіваўся ўжо амаль цалкам стыхійна: “В 1927 – 1929 гг. революционная борьба трудящихся Западной Белоруссии выливалась в форму забастовок и демонстраций рабочих в городах, отдельных выступлений крестьян против налогов и комасации в деревне”⁴⁰.

Вельмі цікавым з’яўляецца асвятленне І.Лочмелем дзейнасці КПЗБ. З вядомых прычынаў, аўтар нарысу нідзе не акцэнтаваў на яе дзейнасці сваёй увагі. Аднак нельга сцвярджаць, што даследчык цалкам ігнараваў Кампартыю. Яна зредку з’яўлялася на старонках працы, што ў пэўнай ступені стварае ўражанне недагаворанаасці. Разам з тым, Лочмель даволі смеяла пісаў, што “революционной борьбой трудящихся Западной Белоруссии руководила Коммунистическая партия Западной Белоруссии, работавшая в чрезвычайно тяжелых условиях подполья, окруженнем шпионами и провокаторами, подвергавшаяся жесточайшим репрессиям”⁴¹.

³⁵ Тамсама. С. 132.

³⁶ З прычыны тэзісу аб стыхійнасці беларускай партызанкі, мова менавіта ідзе пра выступленні, а не пра рух. Зрэшты, аўтар працягвае традыцыю ігнаравання палітычнай і ідэалагічнай неаднароднаасці розных беларускіх партызанскіх фармаванняў.

³⁷ Тамсама. С. 127.

³⁸ Тамсама. С. 130.

³⁹ Тамсама. С. 131.

⁴⁰ Тамсама. С. 132. Цікава, што сам гэты рух ацэніваецца ў дадзенай цытаце ўжо як “рэвалюцыйны”.

⁴¹ Тамсама. С. 133.

У кантэксце стыхійнасці характарызаў I.Лочмель і двойнасць ТБШ. Прынамсі, аўтар піша, што гэта арганізацыя была створана народнымі масамі, і гэтыя ж масы не дазволілі ёй пераутварыцца ва ўрадавую крэатуру⁴².

Сярод працаў паваеннага перыяду, асаблівай увагі заслугоўвае твор Ц.Гарбунова “Воссоединение белорусского народа в едином советском социалистическом государстве”⁴³. Як і кніга I.Лочмеля, яна імкнулася паказаць выточы барацьбы беларусаў з “польскімі прыгнітальнікамі”. Для абургунтавання гэтай тэзы, аўтар пачаў разгляд падзеі яшчэ з часоў Кіеўскай Русі. Аднак асноўная ўвага тут, у адрозненне ад “Очерка истории борьбы белорусского народа против польских панов”, прысвячалася найноўшай гісторыі. Акрамя паказу падзеі у Заходній Беларусі (ім ахвяраваны два раздзелы з шасці), Ц.Гарбуноў шмат увагі прысвяціў даваеннай гісторыі БССР, падзеям 1939 г. і мерапрыемствам савецкай улады на далучаных тэрыторыях, падзеям германа-савецкай вайны ў Беларусі аднаўленню гаспадаркі ў першую паваеннную пяцігодку.

Датычна Заходній Беларусі, паказ палітыкі польскіх уладаў заставаўся амаль нязменным. Хіба што, характар яе апісання быў больш утрыраны. Яна ж, як і ў папярэдніх працах, называлася асноўнай крыніцай нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Другой яе прычынай таксама лічыўся ўплыў падзеі у БССР.

Гаворачы пра нацыянальна-вызваленчую барацьбу беларусаў у II Рэчы Паспалітай, Ц.Гарбуноў сцвярджаў, што яна “была неотделима от борьбы всех трудящихся Польши против своих классовых врагов”⁴⁴. Гэта дазваляла яму, як і папярэднікам, змешваць формы сацыяльной і нацыянальнай барацьбы, не праводзіць размежавання паміж рознымі па сваёй сутнасці рухамі. У кнізе не зроблена выразнай перыядызацыі нацыянальна-вызваленчай барацьбы, аднак сцвярджвалася, што найбольш широкі размахія набыла ў 1921–1925 гг. у выглядзе партызанска га руху, характар якога аўтар вызначае як сапраўдную вайну супраць польскіх захопнікаў⁴⁵. Стала яна і адной з прычынай з'яўлення ў 1925 г. БСРГ, з якой звязвалася далейшае развіццё вызваленчага руху. Характар Грамады акрэсліваўся як сялянскі, а праграмныя дакументы – як радыкальныя буржуазна-дэмакратичныя. Менавіта гэта, а таксама падтрымка яе з боку КПЗБ, на думку аўтара, былі асноўнымі прычынамі пашырэння яе ўплыву сярод сялянства. Далей ішоў пераказ схемы адносінаў Грамады і польскага ўраду, па-

⁴² Тамсама. С. 146-147.

⁴³ Горбунов Т. Воссоединение белорусского народа в едином советском социалистическом государстве. Москва, 1948.

⁴⁴ Тамсама. С. 114.

⁴⁵ Тамсама. С. 114-115.

казаны намі на прыкладзе працы І.Лочмеля. Сярод новых момантаў знаходзім тэзіс аб тым, што “руководство Громады было захвачено тайными агентамі дефензывы, которые энергично принялісь за раскол организаціі изнутры, за подрыв ёё авторитета в массах”⁴⁶. Сцвярджалася таксама, што гэтае кіраўніцтва выдавала ўладам актыўных дзеячаў. Цікавым момантам працы ёсьць тэзіс аб супрацьстаянні кіраўніцтва БСРГ і мясцовых арганізаціяў.

Што да КПЗБ, дык, як і ў працы І.Лочмеля, увага на яе дзейнасці не акцэнтавалася, замоўчвалася (пры тэзісу, што “Коммунистическая партия Западной Белоруссии возглавляла народную борьбу”⁴⁷).

У дачыненні дзейнасці беларускіх некамуністычных партый, Ц.Гарбunoў вярнуўся да традыцый гісторыографіі 20-х – першай паловы 30-х гг. і прысвяціў ім асобны параграф. У духу працаў супраць беларускіх буржуазных нацыяналісташ і нацыянальных дэмакраташ, ён разгледзеў іхузнікенне ад 1902 г. да 1939 г. і вярнуўся потым да гэтай праблемы, калі пісаў пра перыяд германа-савецкай вайны. У працы яны харектарызуюцца як здраднікі. Прычым у кагорту беларускіх нацыяналісташ патрапілі і былыя актыўныя дзеячы беларускага камуністычнага руху – С.Рак-Міхайлоўскі, П.Мятла, Б.Тарашкевіч і іншыя. Да таго ж, беларускі нацыяналізм аўтар знайшоў як у Заходній Беларусі, так і ў БССР⁴⁸.

Такім чынам, у 1939–1940-х гг. гісторыографія нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходній Беларусі спізнала істотныя змены. Найперш, па прычыне забароны Камінтэрнам у 1938 г. дзейнасці КПП і КПЗБ, гэтыя партыі зніклі з працаў гісторыкаў. У тых адзінковых выпадках, калі дзейнасць КПЗБ успаміналася (І.Лочмель, Ц.Гарбunoў), яна паказвалася невыразна. Па-другое, працы таго часу былі выключна прапагандысцкія. Гэта прыводзіла да наўмыснага скажэння гістарычнай рэчаіснасці, да неахайнасці падборы фактаў. Па сутнасці, у 1939–1940-я гг. адбыўся перапынак у навуковых доследах. Улічваючы ўсё гэта, лічым апраўданым вылучыць гэты час у асобны перыяд развіцця савецкай гісторыографіі беларускага нацыянальнага руху.

Штуршном да змены падыходаў у вывучэнні беларускага нацыянальнага руху ў міжваенны Польшчы сталася вядомая заява Цэнтральных камітэтаў Кампартыі СССР, Польскай аў'яднанай рабочай партыі, Італьянскай камуністычнай партыі, Балгарскай камуністычнай партыі і Камуністычнай партыі Фінляндыі ў справе забароны Камінтэрнам КПП у 1938 г., апублікаваная 21 лютага 1956 г. у час працы XX з’езда КПСС у газете “Прав-

⁴⁶ Тамсама. С. 120.

⁴⁷ Тамсама. С. 117.

⁴⁸ Тамсама. С. 134-139.

да”. У змесце гэтай заявы насцікаваць у аспекте ўзнятай намі проблемы два тэзісы. Першы – сцверджанне таго, што абвінавачванні супраць КПП былі сфальсіфікаваныя “разоблаченными впоследствии провокаторамі”⁴⁹ і па гэтай прычыне факт яе забароны з’яўляецца незаконным. Другі – “Компартия Польши в тяжелых условиях фашистского террора руководила борьбой польских рабочих и крестьян против гнета капиталистов и помещиков, за социальное и национальное освобождение трудящихся”⁵⁰ – утрымліваў у сабе ацэначны акцэнт і меўся служыць першасным арыенцірам для далейшага аналізу і ацэнкі дзеянасці КППі, адпаведна, яе складовай часткі – КПЗБ.

Такім чынам, быў пакладзены пачатак трэцяга этапу (другая палова 50-х – 80-я гг.) савецкай гісторыяграфіі беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы. У гэты час розныя аспекты гісторыі КПЗБ, КСМЗБ, БСРГ сталіся прадметамі дысертацыйных даследаванняў. Так, згодна падлікам У.М. Міхнюка, за 35 гадоў было абаронена 2 доктарскія⁵¹ і 28 кандыдацкіх дысертацый⁵². Акрэсліваліся таксама цэнтры, дзе праводзіліся навуковыя доследы па азначанай тэматыцы. Гэта, у першую чаргу, інстытуцыі, пры якіх абараняліся дысертацыі – Беларускі дзяржаўны універсітэт, Інстытут гісторыі АН БССР, Інстытут гісторыі партыі пры ЦК КПБ. У пэўным сэнсе, яшчэ адным савецкім цэнтрам правядзення доследаў гісторыі беларускага нацыянальнага руху можа лічыцца і Гарадзенскі дзяржаўны універсітэт, дзе да гэтай тэматыкі звярталіся М.В. Жарскі, Я.Н. Мараш, Б.С. Клейн, М.В. Васілючак і іншыя⁵³. Наогул, згодна падлікам А.А. Савіча, у 50–80-я гг. было выдадзена больш за 20 манографій і брашуру, прыблізна 200 артыкулаў, дзесяць зборнікаў дакументаў і матэрыялаў, 6 кніг успамінаў⁵⁴.

Першай рэальнай рэакцыяй на рэабілітацыю КПЗБ сталася скліканне ў ліпені 1956 г. па ініцыятыве Мікалая Арэхвы – аднаго з сяброў кіруючых

⁴⁹ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Документы и материалы. В 2 т. Т. 2 (1929–1939 гг.). Мин., 1970. С. 468.

⁵⁰ Тамсама.

⁵¹ З улікам доктарскай дысертацыі У.Ф. Ладысева, абароненай у 1989 г. ужо пасля выходу брашуры Міхнюка У.М. і Навіцкай Л.М., – трэй доктарскіх дысертацый.

⁵² Міхнюк В.Н. Основные направления развития исторической науки БССР: обзор тематики диссертаций // Докторские и кандидатские диссертации по историческим наукам БССР. 1944–1987 гг.: Библиографический указатель Мин., 1988. С. 3–30, 19.

⁵³ Мараш Я.Н., Собаль Н.И. Борьба трудящихся Гродненщины за Советскую власть. Гродно, 1958; Наш край: Борьба трудящихся Гродненщины за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР (1921–1939 гг.). Гродно, 1989; Клейн Б.С. За дело правое: Борьба КПЗБ с буржуазным террором (1920–1938). Мин., 1986 і інш.

⁵⁴ Савіч А.А. Вывучэнне гісторыі КПЗБ і КСМЗБ у другой палове 50-х – 1990 гады // Гісторыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспективы развіцця: Матэр. наявк. канф., прысвеч. 70-годдзю Ін-та гісторыі НАН Беларусі, Мінск, 6–7 кастр. 1999 г. / М.П. Касцюк, У.І. Навіцкі, Л.М. Лыч і інш. Мин., 2000. С. 248–250, 249.

органаў Кампартыі Заходній Беларусі і тагачаснага супрацоўніка Інстытуту гісторыі партыі, нарады былога актыву КПЗБ і КСМЗБ, на якім абмяркоўваліся праблемы і накірункі распрацоўкі гісторыі гэтых арганізацый⁵⁵. Падрабязнае апісанне і аналіз праблемаў, якія абмяркоўваліся на нарадзе былі апублікованыя ў верасні таго ж года ў часопісе “Коммунист Белоруссии” ў рэдакцыйным артыкуле “Совещание по вопросам истории Коммунистической партии Западной Белоруссии”.

Наступным момантам сталася публікацыя ў 1957 г. у “Коммунисте Белоруссии” артыкула Мікалая Арэхвы “К вопросу об истории Коммунистической партии Западной Белоруссии”. У 1958 г. у больш дапрацаваным выглядзе і ў перакладзе на беларускую мову гэтая праца з’явілася ў выглядзе асобнай брашуры. Спынімся на яе аналізе. Найперш, абсалютна ў ранейшым духу ўключэнне заходнебеларускіх земляў у склад міжваеннай Польшчы трактавалася як акупация. Адказнасць за гэта ўскладвалася як на ўрад гэтай дзяржавы, так і на міжнародны капітал. Без зменаў трактавалася і палітыка польскіх кіруючых холаў на гэтых землях, якая ілюстравалася прыкладамі нацыянальнага, сацыяльнага, эканамічнага і нацыянальнага прыгнёту, каланіяльнім адносінамі ўраду да прыродных багаццяў kraю.

Як і ў папярэдніх працах, у нарысе М.Арэхвы адсутнічала нават спроба акрэсліць паняцце нацыянальнага і сацыяльнага руху, а, наадварот, адбывалася іхпойная ідэнтыфікацыя. Паводле чорна-белай схемы, увесь палітычны рух падзяляўся на дзве часткі – камуністычную, за якой толькі і прызнавалася права быць выразніцай адвечных памкненняў да вызвалення з-пад польскай акупациі і на рух буржуазна-нацыяналістычны, які разглядаўся як хібны па самой сваёй прыродзе: “Саўдзельнікамі белапольскай акупациі былі таксама беларускія нацыяналісты, якія стварылі рад палітычных, гаспадарчых і культурных арганізацый, атрымайшых агульную назну “Беларуская санацыя”. На чале яе стаялі А.Луцкевіч і Р.Астроўскі. Існавала яшчэ “Беларуская хрысціянская дэмакратыя” на чале з ксяндзом А.Станкевічам. Беларускія нацыяналісты падтрымлівалі ўсе асноўныя мерапрыемствы акупацийных уладаў. Супрацоўнічаючы з акупантамі ў барацьбе супраць КПЗБ і нацыянальна-вызваленчага руху беларускага народа, яны вялі раз’юшаную антысавецкую прапаганду”⁵⁶. Да таго ж, Арэхва для ілюстрацыі антынароднага і здрадніцкага характару беларускіх нацыялістаў, звязаўшася да ўдзелу некаторых з іх у калабарацыі.

Неабходна адзначыць, што аўтар брашуры зрабіў своеасаблівы падзел агульнага працэсу рэвалюцыйнага і нацыянальнага руху на асоб-

⁵⁵ Тамсама.

⁵⁶ Арэхва М.С. Рэвалюцыйны рух у Заходній Беларусі ў гады белапольскай акупациі. Мн., 1958. С. 8.

ныя перыяды: партызанская і падпольная барацьба (1921–1925 гг.), час дзеяніасці масавых арганізацый нацыянальна-вызваленчага руху (1925–1928 гг.), час рэвалюцыйнай барацьбы рабочага класу і сялян пад кіраўніцтвам КПЗБ у гады эканамічнага крызісу (1929–1933 гг.), барацьба КПЗБ за стварэнне адзінага рабочага і антыфашистыскага фронту (1934–1938 гг.), неарганізаваная рэвалюцыйная барацьба былых сяброву КПЗБ (1938–1939 гг.).

Пачатак нацыянальна-вызваленчага руху, згодна М.Арэхвы, насіў стыхійны масавы харктар. Сцвярджалася, што з-за малаоколькаснасці камуністычных арганізацый “у першыя гады акупацыі значная частка працоўных паддалася ўплыву польскіх, беларускіх і жыдоўскіх дробнабуржуазных нацыяналістычных партый”⁵⁷. Пераломным момантам у першы перыяд стала стварэнне КПЗБ у каstryчніку 1923 г., якая пачала змаганне за пашырэнне свайго ўплыву ў рабочым і сялянскім асяроддзі, імкнучыся пранікнуць у прафсаюзы. Акрамя таго, да першага перыяду нацыянальна-вызваленчага руху М.Арэхва аднёс утворэнне КСМЗБ і Міжнароднага таварыства дапамогі рэвалюцыянерам (МОПР). Цікавым з’яўляеца момант асвятлення ўваходжання ў склад КПЗБ Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі, сябры якой, у працягі ранейшай традыцыі, абвінавачваліся ў наяўнасці нацыяналістычныхіх дробнабуржуазных настроў, якія яны і прынеслі ў Кампартыю⁵⁸. Пра існаванне розных шкодных груповак у складзе КПЗБ ішла мова і ў асвятленні пытання аб г.зв. “сацэсіі”. Увогуле ж, сам перыяд акрэслены аўтарам як час станаўлення камуністычнага руху ўвогуле і самой КПЗБ у Захадній Беларусі.

Другі перыяд, час дзеяніасці масавых арганізацый нацыянальна-вызваленчага руху, безумоўна атаясамліваўся з БСРГ. Адзначаўся масавы харктар арганізацыі, аспекты яе праграмы, кіраўніцтва з боку Кампартыі. Увогуле, стварэнне і дзеянісць Грамады акрэслівалася М.Арэхвам як буйнейшы поспех КПЗБ і ўсёй КПП у справе кіраўніцтва беларускім нацыянальна-вызваленчым рухам⁵⁹.

Цікавай у гэтым сэнсе з’яўляеца своеасаблівая трактоўка агульна-дэмакратычнага харктару Грамады, у прыватнасці знаходжанне ў яе шэрагахгруппы некамуністычнай беларускай інтэлігенцыі. У традыцыяхсталінскай гісторыяграфіі разглядалася як свядомая правакацыя і арганізаваная ўрадам акцыя: “Кліка Пілсудскага пры дапамозе беларускіх нацыяналістаў накіравала свае намаганні на авалоданне “Грамадой”. Паколькі ў “Грамаду” ўваходзілі такія беларускія нацыяналісты, як А.Луцкевіч, Р.Аструўскі, М.Акінчыц, М.Бурсевіч і іншыя, пілсудчыкі стараліся захапіць у свае рукі кіраўніцтва ёю, надаць “Грамадзе” нацыяналістычны харктар. У

⁵⁷ Тамсама. С. 8.

⁵⁸ Тамсама. С. 12.

⁵⁹ Арэхва М.С. Рэвалюцыйны рух у Захадній Беларусі... С. 18.

выніку ўнутры “Грамады”, у яе кіраўніцтве пачалася барацьба за ўплыў паміж КПЗБ, якая ажыццяўляла лінію пролетарскага кіраўніцтва ў нацыянальна-вызваленчым руху, і беларускім і нацыяналістамі, якія штурхалі “Грамаду” на супрацоўніцтва з польскім фашизмам”⁶⁰. Што да дзеянасці гэтых час “Змагання” і ТБШ, дык яны ў кнізе толькі ўзгадваюцца.

Падвodзячы выснову пад другім перыядам, аўтар піша: “Такім чынам, у 1925–1928 гадах, ва ўмовах частковай стабілізацыі капіталізма, КПЗБ, правільна спалучаючы легальныя і нелегальныя формы і методы работы, здолела надаць масаваму нацыянальна-вызваленчаму руху арганізаваную форму і ўключыць яго ў агульнае рэчышча барацьбы супраць фашистыкай дыктатуры пад кіраўніцтвам рабочага класа Польшчы і яго авангарда – КПП”⁶¹.

Што датычыцца трэцяга этапу, дык ён трактаваўся выключна як перыяд масавых страйкаў рабочых сялян, пад час якога гартаўвалася іх адзінства.

Вылучэнне чацвёртага перыяду звязана з пастановамі Камінтарну аб арганізацыі ў ўсходніх краінах антыфашистыкіх франтоў. Зыходзячы з гэтага зроблена выснова аб фашизацыі грамадскага жыцця ў міжваеннай Польшчы. Па методу аналогіі гэты працэс пераносіўся і на дэмакратычны беларускі рух – “у якасці гіглерайскіх падгалоскаў усё часцей выступалі і беларускія нацыяналісты”⁶². Уесь жа астатні нацыянальна-вызваленчы беларускі рух ўкладваўся ў схемы барацьбы КПЗБ за арганізацію адзінага антыфашистыкага фронту і ў звыклыя межы страйкавай барацьбы.

Праца Арэхвы паклада пачатак правядзенню новых доследаў. У канцы 50–пачатку 60-х гг. вывучэнне нацыянальнага руху атрымала далейшы працяг у працах Т.Ю.Гліnskай, А.М.Мацю, У.А.Палуяна, І.У.Палуяна⁶³. Агулам для іх было ўласціва імкненне вярнуць у савецкую беларускую гістарычную навуку КПЗБ, КСМЗБ, БСРГ, клуб “Змаганне”. А саблівае месца ў шэрагу “заходнебеларускіх” манографій таго часу належыць калектыву працы “Революцыйны путь Компартиі Западной Белоруссии (1921–1939 гг.)”⁶⁴, выдадзенай сіламі Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ – філіялам Інстытуту марксізма-ленінізма пры ЦК КПСС. Яе аўтарамі з’яўляюцца М.С.Арэхва, А.М.Мацко, Т.І.Прытыцкая, А.В.Царук і І.П.Хаўратовіч.

⁶⁰ Тамсама. С. 16.

⁶¹ Тамсама. С. 21-22.

⁶² Тамсама. С. 28.

⁶³ Гліnskай Т.Ю. КПЗБ в борбe за завоеование трудящихся масс (1924-1928). Мн., 1962; Яе ж. КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся западной Белоруссии, 1924-1928 гг. Мн., 1965; Мацю А.Н. Борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против фашизма. Мн., 1963; Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. Мн., 1962; Полуян У.А. Беларусская сялянска-рабочая грамада. Мн., 1967.

⁶⁴ Революционный путь Компартии Западной Белоруссии / Под ред. канд. ист. наук А.Н.Мацко и В.Е.Самутина. Мн., 1966.

Акрамя таго, у 60-я гг. тэма нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі закраналася таксама ў калектыўнай працы “Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии”⁶⁵, дзе была даволі схематычна паказана дзейнасць КПЗБ, КСМЗБ, БСРГ і клуба “Змаганне”. Аўтарам параграфа, дзе разглядалася гэтая праблематыка, з’яўляўся І.С.Росман.

Значную ролю ў вывучэнні нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі адыграла выданне двухтомнага зборніка дакументаў “Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: документы и материалы”⁶⁶. Нягледзячы на тэндэнцыі падбор дакументаў і адпаведны каментар, іх публікацыя дазволіла шырокім колам гісторыкаў і зацікаўленых асобаў скласі большменш цэласную карціну беларускага нацыянальна-вызваленчага руху, прынамсі яго пракамуністычнай часткі, у міжваеннай Польшчы.

Галоўнай тэзай, якая ўслед за М.Арэхвам, паўтаралася ўсімі тагачаснымі даследчыкамі, было сцвярджэнне кіруючай ролі Кампартыі ў нацыянальна-вызваленчай барацьбе. Як і ў папярэдняй гісторыяграфії, гісторыкі 60-х гг. не рабілі размежавання паміж сацыяльным (рэвалюцыйным) і нацыянальна-вызваленчым рухам. Так, Т.Глінская была схільная ўесьць пратэстны рух у Заходній Беларусі лічыць рэвалюцыйным па форме і сацыялістычным па зместу: “Революционная борьба трудящихся Западной Белоруссии за свое национальное и социальное освобождение началась с первых дней белопольской оккупации. Она принимала различные формы: партизанская война сменялась стачками и забастовками рабочих, бурными выступлениями крестьянства против налогового гнета и помещичьей кабалы. Эта борьба носила острый характер и по своему содержанию была борьбой социалистической”⁶⁷. Падобны падыход, але без акцэнтациі ўвагі на сацыялістычным змесце, бачым і ў кнізе У.А.Палуяна і І.У.Палуяна, і ў калектыўнай манаграфіі Інстытута гісторыі партыі⁶⁸.

Аднадушныя аўтары даследаванняў 60-х гг. і ў вызначэнні ролі КПЗБ у гэтым руху. Яна вызначалася як авангард рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху, яго ідэйны натхняльнік і кіраўнік.

У гэтых працах больш увагі прысвячалася падзелу гэтага руху на асobныя перыяды. За яго аснову была ўзята істотна перапрацаваная перы-

⁶⁵ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. В 2 ч. Ч.2. Мин., 1967.

⁶⁶ Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: документы и материалы: В 2 т. / Под ред. А.Н.Мацко, В.Н.Жигалова и Н.С.Орехво. Мин., 1962-1972.

⁶⁷ Глинская Т.Ю. КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся западной Белоруссии. С. 191.

⁶⁸ Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 219-220; Революционный путь Компартии Западной Белоруссии. С. 33-34.

ядызацыя М.Арэхвы. У якасці падставовага элемента ўзяты працэс уздыму і ўпадку рэвалюцыйнай сітуацыі ў краі. У выніку былі вылуччаныя наступныя перыяды: перыяд утварэння КПЗБ і яе дзейнасці ва ўмовах паваленага рэвалюцыйнага ўздыму (1921–1924 гг.); перыяд барацьбы КПЗБ за аб'яднаннерабочага, сялянскага і нацыянальна-вызваленчага руху, супраць панавання буржуазіі і памешчыкаў (1925–1929 гг.); перыяд дзейнасці КПЗБ у гады сусветнага эканамічнага крызісу капіталізму (1929–1933 гг.); перыяд барацьбы КПЗБ за адзіны фронт пралетарыяту і антыфашистыкі народны фронт (1934–1938 гг.). Згодна логіцы ўздыму і ўпадку рэвалюцыйнай сітуацыі ў краі, у першы перыяд яна перажывала ўздым, у другі – упадак, які быў абумоўлены “часовай стабілізацыяй капіталізму”, у трэці – чарговы, наймацнейшы ўздым, выкліканы сусветным крызісам, а ў чацвёрты – кароткатэрміновы спад, выкліканы паслякрызіснай стабілізацыяй эканомікі, і разам з тым у гэты самы час ствараецца “почва для нового революціоннага подъема, развития антифашистского движения в стране”⁶⁹, што было выкліканы фашызацыяй тагачаснага грамадскага жыцця міжваеннай Польшчы. Безумоўна, такая перыядызацыя, нягледзячы на пэўны схематызм, шмат у чым была слушнай для разгляду дзейнасці КПЗБ. Але што да ўсяго нацыянальна-вызваленчага руху, дык яе адпаведнасць з’яўляецца спрэчнай.

Традыцыйна тлумачыўся і характар рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху ў акрэсленыя перыяды. Так, як і ў папярэдній гістарыяграфіі, вызначаўся стыхійны характар партызанскага руху пачатку 20-хг., яго палітычная стракатасць. Разам з тым падкрэслівалася, што там, дзе на чале партызанскія стаялі камуністы (Палессе, Наваградчына і Віленшчына), яна мела больш арганізаваны і выразны класавы характар. Там жа, дзе яе ачольвалі беларускія “нацыяналісты” (Гарадзенскі, Ваўкавыскі, Сакольскі, Бельскі і Беластоцкі паветы), рух гэты меў “буржуазна-нацыяналістычны характар”⁷⁰. Больш таго, беспадстаўна адзначалася, што: “Белорусские буржуазные националисты, боясь роста национально-освободительного движения народных масс, сдерживали развитие партизанской борьбы и стремились

⁶⁹ Революционный путь Компартии Западной Белоруссии. С. 296-297.

⁷⁰ Тамсама. С. 62-62. Цікава тут заўважыць, што акрэслены аўтаграмі манаграфіі тэрытарыяльны падзел беларускай партызанкі паводле палітычных перакананняў яе кіраўнікоў яўна тэндэнцыйны і не адпавядае рэчаіснасці. Яго тэндэнцыінасць прайяўляецца ў стварэнні пэўнага ўражання, што амаль уся партызанка на большай тэрыторыі Заходній Беларусь – Палессе, Наваградчына, Віленшчына – кіравалася камуністамі, і, толькі на тэрыторыі Беластоцкага ваяводства яна знаходзілася пад упльывам беларускіх нацыянальных партый. Насамрэч, партызанская атрады, якія дзейнічалі на Палессе, Наваградчыне і Віленшчыне захоўвалі свою ідзалагічную і палітычную стракатасць і ўплыў камуністам на іх не быў дамінуючым.

направить ее в угодное им русло. Однако, будучи не в силах удержать под своим влиянием партизан, в массе своей – крестьян, белорусские националисты прекратили борьбу и эмигрировали в Литву. Оставшиеся после них в западных поветах местные партизанские группы не сложили оружия. Действуя разрозненно, они продолжали бороться против своих угнетателей⁷¹. Канстытутацый такіх бяздоказных фактаў павінна была падкрэсліць, што дзейнасць беларусаў-незалежнікаў не мела падтрымкі з боку шырокіх колаў сялянства: “Но попытка отравить нарастающее народное движение националистическим угаром, проповедью создания буржуазной Белорусской Республики провалилась”⁷². Зрэшты, часам усё-такі прызнавалася, што беларускія партыі мелі пэўны ўплыў на насельніцтва ў 1921–1922 гг. Праўда, пры гэтым яны называліся ўжо не “нацыяналістычнымі”, але фігуравалі як “белорусские мелкобуржуазные партии и национальные общественные организации”⁷³.

Аднак сітуацыя кардынальна змянілася ў 1923 г., калі была створана КПЗБ. З гэтага моманту “революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии вступило в новую полосу своего развития. КПЗБ стала единственным и признанным его организатором и руководителем”⁷⁴. З’яўленне ж Кампартыі было падрыхтавана самой логікай развіцця гэтага ж рэвалюцыйнага і нацыянальна-вызваленчага руху. Дзейнасць КПЗБ была таксама тым каталізаторам, які даволі выразна прыспеў падзел беларускага руху на два варагуючыя лагеры.

Якбачым, тагачасная гісторыяграфія нязменна следавала закладзенай у 30-я гг. традыцыі рэзкай палярызацыі нацыянальнага руху. Таяго частка, якая актыўна супрацоўнічала з камуністамі, адзначана трактавалася як сапраўдны нацыянальна-вызваленчы рух. Што да некамуністычных/антыкамуністычных беларускіх палітычных партый і арганізацый, дык яны катэгарычна абвяшчаліся нацыяналістычнымі, здрадніцкімі, антынароднымі.

Прайлюструем гэта шэрагам цытатаў. “Белорусские буржуазные националисты и клерикалы, входившие в состав Белорусского клуба, наоборот, выступали против классовой борьбы и союза белорусских и польских трудящихся. Они проповедовали идею создания “единого” национального белорусского фронта, поддерживали антинародные законопроекты буржуазно-помещичьего правительства Польши. Националисты понимали, что союз с правящими кругами страны является для них единственной

⁷¹ Тамсама. С. 63.

⁷² Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 64.

⁷³ Революционный путь Компартии Западной Белоруссии. С. 54.

⁷⁴ Полуян В.А., Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 96.

возможностью сохранить капиталистические порядки в Западной Белоруссии”⁷⁵; “В ходе классовой борьбы в Западной Белоруссии определялись два основных социальных лагеря, две классово-противоположные силы: лагерь реакции и лагерь революции. Лагерь реакции составляли помещики и буржуазия, кулаки и осадники, буржуазная интеллигенция и духовенство, буржуазный государственный аппарат и армия, польские и белорусские буржуазно-националистические партии и организации. В революционном лагере объединялись рабочие, бедняцко-середняцкие массы крестьян, городская беднота и лучшие представители прогрессивной части интеллигенции Западной Белоруссии в союзе с польским рабочим классом и трудящимся крестьянством под руководством Коммунистической партии Польши (КПП), а с конца 1923 года и Коммунистической партии Западной Белоруссии”⁷⁶; “Национально-освободительное движение в Западной Белоруссии развивалось в борьбе с белорусскими буржуазными националистами, защищавшими власть помещиков и капиталистов”⁷⁷; “В своей антинародной деятельности националистические партии опирались на белорусскую буржуазию, кулачество, духовенство и националистические элементы буржуазной интеллигенции. Белорусские буржуазные националисты опирались также на поддержку империалистических государств”⁷⁸.

Як бачым, аўтарамі гэтых даследаваній стваралася пэўная лагчная схема, паводле якой разглядалася і ацэнівалася дзеянасць некамуністычнага крыла беларускага нацыянальнага руху. Сутнасць яе палягала ў наступным: паколькі гэтыя арганізацыі не падтрымлівалі камуністычны рух і БССР, то яны не з'яўляліся выразнікам і інтарэсаў працоўнага насельніцтва і толькі адцягвалі яго ад сапраўднага змагання, да таго ж, у іх склад уваходзілі класава варожыя элементы (ксянды, кулакі і г.д.), якія ўжо па сваёй сутнасці не маглі быць на баку працоўных масаў. Адпаведна, гэтыя арганізацыі маглі адностроўваць толькі інтарэсы супрацьлеглага лагеру – эксплуататораў, буржуазіі і памешчыкаў, якія былі зацікаўлены ў захаванні ў Заходняй Беларусі капіталістычных парадкаў; у сваю чаргу, гэтыя мэты прымушалі і партыі, і саму беларускую буржуазію шукаць сабе саюзікаў у таяк жа польскай і замежнай буржуазіі, ісці на згодніцтва з імі шляхам здрады сваіх нацыянальных інтарэсаў для задавальнення інтарэсаў класавых.

Улічваючы ўсё сказаное, беларускія дэмакратычныя партыі абавязчаліся савецкім і даследчыкамі арганізацыямі і нацыяналістычнымі,

⁷⁵ Глинская Т. Ю. КПЗБ – руководитель освободительной борьбы трудящихся западной Белоруссии. С. 81.

⁷⁶ Полуян В. А., Полуян И. В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920-1939 гг. С. 6.

⁷⁷ Тамсама. С. 56.

⁷⁸ Тамсама. С. 58.

здрадніцкімі, антынароднымі, якіх нельга залічваць да нацыянальна-вызваленчага руху, а толькі да нацыяналістычнага. Па сутнасці, гэтая схема, запачаткованая ў даволі невыразнай форме яшчэ ў папярэдня перыяды, у 60-я гг. набыла канчатковую завершанасць із неістотнымі зменамі вандравала з аднаго даследавання ў другое. Такі схематызм не патрабаваў ад даследчыкаў звароту да першакрыніцаў дзеянасці беларускага нацыянальнага некамуністычнага руху, да іх глыбокага аналізу нават з пазіцый дэклараціі марксісцка-лёнінскай метадалогіі. Да статтюва было проста ўзяць вырваныя з кантэксту цытаты з іх друку, з матэрыялаў польскай адміністрацыі ці са справа здачаў функцыянераў КПЗБ, якія маглі б праілюстраваць неабходныя элементы створанага стэрэатыпу.

Другім момантам такой стэрэатыпізацыі савецкай гісторыяграфіі беларускага нацыянальнага руху было даволі павярхойнае ў яўленне пра некаторыя рэчы. Да прыкладу, для навешвання дзеянасці БХД цэліку “клерыкальнай” арганізацыі было дастаткова прысунуць ў яе шэрагах беларускіх ксяндзоў. Аднак вядома, што клерыкалізм – гэта палітычная плынь, якая заснавана на прадастаўленні святарам і царкве асаблівой ролі ў палітычным, эканамічным і культурным жыцці дзяржавы, кантроль гэтых структурой над грамадствам. Нават павярхойны аналіз ідэалогіі БХД, яе праграмных дакументаў мог бы пераканаць у адсутнасці сярод яе сяброў такіх памкненняў.

Падобны схематызм стаўся прычынай таго, што ў 60-я гг. у савецкай гісторыяграфіі не з'явілася аніводнай працы цалкам прысвячанай беларускаму нацыянальні-вызваленчаму руху ў міжваеннай Польшчы. Паўплывала на гэта і яго амаль поўнае атаясамліванне з сацыяльным рухам.

Сярод вышэй пералічаных працаў крыху больш увагі яму прысвяціў У.А.Палуян у манаграфіі “Беларуская сялянска-рабочая грамада”⁷⁹. На наш погляд, выкліканы гэта тым, што, па сутнасці, дадзеная праца была адзіным тагачасным даследаваннем, цалкам прысвячаным менавіта нацыянальному руху. Зрэшты, і сама Грамада, у адрозненне ад КПЗБ, выйшла з гушчы нацыянальнага асяроддзя, злучыўшы ў сваіх шэрагах найбольш леварадыкальную яго частку. Дадатным бокам гэтай працы У.А.Палуяна з'яўлялася тое, што ён выводзіў беларускі нацыянальны рухм іжвайеннай Польшчы з беларускага нацыянальнага руху пачатку 20 ст.⁸⁰. Па-чайышы адзараджэння руху, а ўтар прасачыў яго развіццё. У выніку была

⁷⁹ Звернем увагу на карэктроўку назвы БСРГ як у работе У.А.Палуяна, так і ў працах іншых даследчыкаў. Насамрэч, партыя гэтая называлася *Беларуская сялянска-рабочніцкая грамада*. Такое абыходжанне з арыгінальным назовам – яшчэ адно сведчанне своеасаблівасці метадалогіі савецкіх даследчыкаў.

⁸⁰ Палуян У. А. Беларуская сялянска-рабочая грамада. С. 21-28.

дадзеная больш-менш змястоўная характеристыстика Беларускай сацыялістычнай грамады, БРА, БХД, Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі, беларускіх эсэраў, Беларускай партыі незалежных сацыялістаў, ТБШ. Да-волі грунтоўна праследжана эвалюцыя ў поглядах Браніслава Тарашкевіча, Сымона Рак-Міхайлоўскага, Паўла Валошына і Пятра Мятлы, якая прывяла іхда збліжэння з камуністамі. Асабліва поўна і падрабязна былі прааналізаваныя погляды Браніслава Тарашкевіча, якога У.А.Палуян акрэсліў як “камуніста і прафесійнага рэвалюцыянера, які не толькі авалодаў марксіцка-ленінскай тэорыяй, але і творча ўжываў яе на практицы, узімуючыся да ўзору выдачнага палітычнага дзеяча, кіраўніка масавага рэвалюцыйнага вызваленчага руху. [...] Вялікая палітычная работа па кіраўніцтву Грамадой і арганізацыі масавага нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходніяй Беларусі, па абароне інтэрэсаў працоўных здабылі яму ўдзячнасць і глыбокую павагу беларускага народа”⁸¹. Па сутнасці, гэта была сапраўдная рэабілітацыя Б.Тарашкевіча, першая значная навуковая ацэнка яго поглядаў і дзеянасці.

Тое ж самае было зроблена У.А.Палуянам і ў дачыненні да БСРГ. Аўтар упершыню падрабязна і грунтоўна прааналізаваў прычыны яе ўзнікнення, характеристар інакіраванасць дзеянасці. Ім была паднятая і ўведзеная ў навуковы зварот большасць архіўных матэрыялаў, звязаных з дзеянасцю Грамады, з яе друкам. У выніку была грунтоўна раскрыта і прааналізаваная палітычная, культурна-асветніцкая дзеянасць БСРГ.

У.А.Палуян адным з першых сярод савецкіх гісторыкаў паспрабаваў аб'ектыўна разабрацца з проблемай далучэння да БСРГ той часткі беларускай інтэлігенцыі, якая не была пракамуністычнай. Высновы, зробленыя ём, выразна адрозніваліся ад папярэдніх трактовак гэтай проблемы: “Далучэнне іх да Грамады тлумачыцца шэрагам прычын. З аднаго боку, у абстаноўцы ажыўлення масавага рэвалюцыйнага руху, калі існууючыя дробнабуржуазныя партыі гублялі ўплыў у масах, некаторыя з нацыяналістатаў завагаліся і пачалі пераходзіць у іншыя арганізацыі. З другога, змагаючыся за аб'яднанне ўсіх дэмакратычных сілаў і стварэнне радыкальнай вызваленчай арганізацыі, кіраўнікі Грамады імкнуліся прыцягнуць у арганізацыю ўсіх, хто мог бы выступіць су праць нацыянальнага і палітычнага прыгнёту. У сувязі з гэтым, яны гатовыя былі прыняць і некаторых дзеячоў з нацыяналістычных згодніцкіх арганізацый, якія знаходзіліся ў апазіцыі да ўрада. Так адбылося пашырэнне ўплыву Грамады на Віленскі беларускі нацыянальны камітэт”⁸². Зазначаючы гэта, У.А.Палуян піша і пра тое, што прыняцце ў арганізацыю Антона Луцкевіча і Ра-

⁸¹ Тамсама. С. 68.

⁸² Тамсама. С. 136-137.

даслава Астроўскага, якія на той час ужо сябе зарэкамендавалі як “нацыяналісты”, з’яўляліся памылкай кіраўніцтва БСРГ. Крыху інакш, на яго думку, выглядала справа з Фабіянам Акінчышам і іншымі “нацыяналістамі”, погляды якіх не былі да канца вядомымі. Зрэшты, як падкрэслівае аўтар манографіі, іх колькасць у арганізацыі была невялікай і істотнага ўплыву на яе дзейнасць яны не мелі.

У.А.Палуян аддаў таксама даніну і ўжо сфармаванаму ў папярэдній гісторыяграфіі стэрэатыпу аб tym, што беларускія “нацыяналісты” мелі планы ў будучым раскалоць Грамаду. Зрэшты, тут аўтар крыху сам сабе пярэчыў, бо перадгэтым сцвярджаў, што многія з прадстаўнікоў некамуністычнай інтэлігенцыі, патрапілі ў шэрагі БСРГ пад упłyvам уздыму нацыянальна-вызваленчага руху, не маючы выразнага ўяўлення пра сапраўдныя характеристары⁸³. Зазначым, што, на наш погляд, якраз гэтая выснова больш адпавядзе рэчаіснасці.

Разам з tym, У.А.Палуян, адзначаючы неаднароднасць БСРГ, унутраныя супярэчнасці ў поглядах яе сяброў на прызначэнне арганізацыі, не надаваў ім выключнай ролі: “Аднак было б няправільным перабольшваць, як гэта было раней у савецкай гісторычнай літаратуры, унутраную барацьбу ў Грамадзе і ўводзіць яе ледзь не ў ранг галоўнага зместу класавай барацьбы ў Заходній Беларусі ў гэты перыяд і галоўнай прычыны паражэння самай арганізацыі. Цэнтр барацьбы Грамады праходзіў не ўнутры, а па-за ёй і накіраваны быў перш за ўсё супраць буржуазна-памешчыцкай улады, сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту беларускага народа, польскіх і беларускіх буржуазна-нацыяналістичных арганізацый”⁸⁴.

Безумоўна, манографія У.А.Палуяна не пазбегла ўплываў пануючых у тагачаснай савецкай гісторыяграфіі схемаў і стэрэатыпаў. Асабліва адчувальна гэта на прыкладзе ацэнкі аўтарам дзейнасці БХД і БСС, іхузаемастасункаў з БСРГ, у акцэнтацыі ўвагі на згодніцкім характеристары іншых беларускіх арганізацый, у перабольшванні рэвалюцыйнага характеристару самай Грамады. Разам з tym, манографія вылучаеца сярод іншых працаў сваёй грунтоўнасцю, удумлівасцю і акадэмічнасцю. Усё гэта дазваляе вылучыць У.А.Палуяна з шэрагу іншых даследчыкаў Заходній Беларусі 60 – 80-х гг., як найбольш сур’ёнага спецыяліста, найменш заангажаванага ў пануючыя ідэалагемы, зрабіўшага сапраўдныя навуковыя прарывы ў вывучэнні беларускага нацыянальнага руху міжваеннай Польшчы.

Даследаванне разглядаемай намі праблемы далейшы працяг атрымала ў 70-я гг. У гэты час з’явіліся працы А.А.Сарокіна, П.І.Зялінскага і М.А.Ракевіча, С.В.Говіна, Г.Б.Ватковіч, А.А.Віхрава, У.Ф.Ладысева,

⁸³ Тамсама. С. 139.

⁸⁴ Тамсама. С. 139-140.

М.А.Бабера⁸⁵, якія закраналі асобныя пытannі нацыянальна-вызваленчага руху – сялянскі рух, заходнебеларускі друк агулам і друк КПЗБ, у прыватнасці, дзейнасць КСМЗБ, асобныя аспекты дзейнасці КПЗБ. Як правіла, гэтыя манаграфіі былі напісаныя на аснове дысертацыйных даследаванняў.

Сярод гэтых манаграфій, асаблівай увагі заслугоўвае праца У.Ф.Ладысева “Насуперак волі народа”. Гэта першае даследаванне, у якім рабілася спроба прааналізуваць некамуністычную плынь беларускага нацыянальнага руху. У ім былі выкарыстаныя шматлікія матэрыялы друку, некаторыя архіўныя крыніцы. Разам з тым, у кнізе выразна прайвілася наследаванне У.Ф.Ладысевым вышэй акрэсленай схемы разгляду некамуністычнага руху.

Асабліва гэта відаць на прыкладзе аналізу дзейнасці БХД (БНА). Так, даследчык упершыню агучыў многія факты з гісторыі хадэцыі, прааналізуваў яе праграмныя дакументы. Аднак, іх інтарпрэтацыя і ацэнка дадзеная згодна існуючым на той час ацэначнымі стэрэатыпам. Бяздоказна сцвярджалася, што “хрысціянская дэмакратыя на практицы супрацоўнічала з уладамі, неаднаразова атрымлівала ад іх грашовыя субсіды. Многія з кіраўніцтва БХД, як В.Гадлеўскі, Ярэміч іншыя, з’яўляліся агентамі інфарматарамі дыфензіў”⁸⁶. Тутаітар дапусціў даволі грубую памылку. Фабіян Ярэміч ніколі не з’яўляўся сябрам хадэцыі. Ён быў адным з заснавальнікаў і кіраўнікоў БСС. Зрэшты, гэта не апошняя памылка У.Ф.Ладысева. Так ён даволі свабодна абышоўся з другой назівай партыі, якую яна прыняла пасля яе апошняга абанаўлення. У выніку ўласны назоў “Беларускае народнае аб’яднанне” заменены ім на “Беларускае нацыянальнае аб’яднанне”⁸⁷. Многія факты, праграмныя палажэнні пераکручваліся, памылкова датаваліся. На прыклад, У.Ф.Ладысёў сцвярджаў, што патрабаванне падзелу замлі паміж безземельнымі сялянамі бяз выкупу і ажыццяўленне ўсіх аграрных рэформаў у вёсцы за кошт дзяржавы, было ўнесена ў праграму БХД (БНА) у 1935 г. пад уплывам радыкалізацыі нізоў партыі і слушнай крытыкі папярэдніх праграмаў з боку КПЗБ⁸⁸. Насамрэч, гэтае патрабаванне з’явілася яшчэ ў праграме хадэцыі за 1926 г.

⁸⁵ Сорокин А.А. Освободительное и революционное крестьянское движение в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.). Мин., 1970; Зелинский П.И., Ракевич Н.А. Печать КПЗБ в борьбе за свободу. Мин., 1977; Говін С.В. Друк Заходняй Беларусі (1921-1939 гг.). Мин., 1974; Воткович Г.Б. КПЗБ в борьбе за интернациональное единство трудящихся. Мин., 1975; Віхраў А.А. Баявы памочнік КПЗБ (1921-1928 гг.). Мин., 1975; Ладысёў У.Ф. КПЗБ – арганізатор барацьбы працоўных за дэмакратычныя права і свабоды (1934-1938 гг.). Мин., 1976; Яго ж. Насуперак волі народа. Мин., 1976; Бабер М.А. Комсомол Западной Белоруссии – помощник КПЗБ в борьбе за социальное и национальное освобождение трудящихся (1934-1938 гг.). Мин., 1976.

⁸⁶ Ладысёў У.Ф. Насуперак волі народа. С. 30.

⁸⁷ Тамсама. С. 26.

⁸⁸ Тамсама. С. 28.

Зрэшты, дадзеная кніга У.Ф.Ладысева не можа разглядацца як выключна навуковае выданне. Хучэй за ўсё, гэта прапагандысцка-папулярны твор, пра што ўскосна сведчыць той факт, што яна была выдадзена ў серыі “Бібліятэка газеты “Голас Радзімы”. Як ведаём, выданні гэтай серыі з’яўляліся прапагандысцкімі былі разлічаныя ў першую чаргу на беларусаў-эмігрантаў.

У 70-я гг. выйшлі з друку таксама і новыя манаграфіі А.М.Мацко, У.А.Палуяна⁸⁹. Праца апошняга з’яўлялася доктарскай дысертацыяй і была цалкам прысвечана беларускаму нацыянальнаму руху ў пасляграмадоўскі перыяд – 1927–1939 гг. Для гэтай манаграфіі ўласцівы цэлы шэраг новых, як на той час рэвалюцыйных палажэнняў.

Так, У.А.Палуян упершыню прызнаў асноўнай сілай рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху ў Заходній Беларусі бяднейшае і сярэдняе сялянства. Гарадская ж беднатахарактэрнавалася як неактыўная і разрозненая. Разам з тым, даследчык прызнаў і тое, што ўплыў на гэты рух аказалі рэвалюцыйны рабочы рух, навуковы сацыялізм і дзейнасць КПЗБ⁹⁰. Відавочна, што самі гэтыя фактары ўплыву выводзіліся за межы нацыянальна-дэмакратычнай плыні. Па сутнасці, такое раздзяленне рэвалюцыйнага і рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху можна інтэрпрэтаваць як першую, пакуль яшчэ не зусім выразную спробу правесці размежаванне паміж сацыяльнымі і нацыянальна-вызваленчымі рухамі, які, бяспрэчна, меў і сацыяльныя матывы.

Па-другое, абсолютна новай была характеристыка майскага перавароту 1926 г. Калі папярэдняя і сучасная У.А.Палуяну гісторыяграфія адназначна звязвала прыход да ўлады Юзафа Пілсудскага і палітыку санацыі як ўстанаўленне фашыстыкага рэжыму ў яго польскім варыянце, дык гэты аўтар ці не першым заследчыкаў адмовіў слушнасць такога сцвярджэння. На яго думку, гэта быў рэакцыйны рэжым, для яуга ў пэўнай ступені ўласцівая фашыстыкі рысы, але яны не адыхрываюць якой-кольвець значнай ролі да 1933 года. І толькі ў 1933–1935 гг. і ў 1937–1939 гг. яны дамінуюць⁹¹.

Датычна нацыянальнага руху, У.А.Палуян прытрымліваўся традыцыйнага яго падзелу на дзве часткі – рэвалюцыйна-дэмакратычную і нацыянальна/нацыяналістычную-буржуазную. Да першай часткі, паводле меркавання ў даследчыка, адносіліся БСРГ, Рабоча-сялянскі пасольскі клуб “Змаганне”, ТБШ⁹². Яны прадстаўлялі беларускае незаможнае і сярэднє-

⁸⁹ Мацко А.Н. Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков (1918–1939 гг.); Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939 гг.). Мин., 1978.

⁹⁰ Полуян В.А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939 гг.). С. 38–39.

⁹¹ Тамсама. С. 52.

⁹² Тамсама. С. 53, 86–87, 133.

заможнае сялянства, якое з'яўлялася іхасноўнай сацыяльнай базай, а таксама перадавую інтэлігенцыю, невялікую частку гарадской бедната. Па прычыне такой шырокай сацыяльнай падтрымкі, рух гэты быў масавы і добра арганізаваны. Апошняя ўласцівасць вынікала з таго, што гэтыя арганізацыі знаходзіліся пад непасрэдным ўплывам КПЗБ.

Да супрацьлеглай часткі адносіліся розныя партыі і арганізацыі, якія адлюстроўвалі інтарэсы беларускай нацыянальнай буржуазіі (дробнай гарадской і кулацтва). Сюды адносіліся БХД, БСС, Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры (БГіК), розныя дробныя групоўкі “беларускай санацыі”, нацыяналістычныя партыі сярэдзіны 30-х гг.

Як і ў сваёй папярэдняй манаграфіі, У.А.Палуян, аддаючы перавагу прасавецкай плыні, разглядзеў беларускі рух даволі цэласна. Так, раскрыццё і аналіз дзеянасці Грамады, “Змагання”, ТБШ адбывалася паралельна са зваротам аўтара да дзеянасці БХД, БСС, БГіК, “Белсанациі”, “Цэнтрасаюзу”, Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі (БНСП), Беларускага нацыянальнага фронту (БНФ) іншых партый і арганізацый. Багаты крыніцазнаўчы матэрыял даў магчымасць аўтару манаграфіі раскрыць асноўныя моманты гісторыі ўсіх партый і арганізацый, якія сталі аб'ектам яго вывучэння, прасачыць дынаміку іх развіцця. Гэта дазволіла даследчыку пазбегнуць хібаў ранейшай гістарыяграфіі, калі нацыянальны некамуністычны рух разглядаўся статычна. Безумоўна, ацэнкі і сама метадалогія даследавання заставаліся ранейшымі.

Наступнае дзесяцігодзіе стала пераломнім момантам у функцыянаванні савецкай гістарыяграфіі. З сярэдзіны 80-х гг. адбываўся працэс яе разлажэння як пэўнай метадалагічнай і ідэалагічнай сістэмы. У гэты час з'явіліся новыя працы, аўтары якіх па-іншаму глядзелі на праблемы беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы, выкарыстоўвалі іншыя метадалагічныя падыходы. У выніку гістарыяграфія перастала быць аднабаковай і паступова набывала ту ю метадалагічную і аксеалагічную стракатасць, якая ўласціва для сучаснай беларускай гістарычнай науکі.

Але пры канцы савецкай эпохі ў гістарычнай науцы з'явіліся дзве працы, якія з поўным правам могуць быць аднесеныя да савецкай гістарыяграфіі нацыянальнага руху. Гэта манаграфія У.Ф.Ладысева і І.В.Палуяна⁹³. Яны нічым не розніліся ад большасці папярэдніх працаў. Больш таго, у параўнанні з манаграфіяй У.А.Палуяна “Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939 гг.)” гэта быў крок назад. Такабодва аўтары зноў лічылі майскі пераварот 1926 г. фашыстцкім. У.Ф.Ла-

⁹³ Ладысев В.Ф. В борьбе за демократические права и свободы: (Из исторического опыта КПЗБ, 1926–1938 гг.). Мн., 1988; Полуян И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса, 1929–1933 гг. Мн., 1991.

дысеў нават выказаў нязгоду з трактоўкай У.А.Палуяна, абвінаваціўшы яго ў спробах рэабілітаваць санацыйны рэжым⁹⁴. Што датычыцца нацыянальнага руху, дык разглядаўся ён па ранейшых крытэрыях, з ранейшым узроўнем ведання крыніцай.

Такім чынам, савецкая гісторыяграфія беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Польшчы прайшла даволі складаны шлях у сваім развіцці. Як было паказана вышэй, у яе дынаміцы выразна прасочваюцца трох этапы, якія мелі свае ўласцівасці. Аднак увесь час свайго існавання савецкая беларуская гісторыяграфія ўяўляла сабой пэўную метадалагічна-ідэалагічную цэласнасць. Агулам ёй было ўласціва імкненне да стэрэатыпізацыі гісторычнага працэсу, да яго ідэалагізацыі. Вынікала гэта, як са спецыфікі марксісцка-ленінскай метадалогіі, так і з ідэалагічнага ціску на яе ўладных структураў. Немалаважным момантам з'яўляўся і суб'ектыўны фактар самога даследчыка.

Пытанні да Эдуарда Мазько

Андрэй Кіштымаў (Менск): Мы ўжо адзначалі, што савецкая гісторыяграфія – гэта дырэктыўная гісторыяграфія. Але, каліяна зімалаася праблемай беларускага нацыянальнага руху ў Польшчы, то, значыць, існавала адпаведная дырэктыва. З якой мэтай аддавалася падобная дырэктыва? Здаецца, было прасцей праігнараваць гэту праблему, зрабіць выгляд, што яе няма.

Леанід Гарызонтаў (Масква): Как в современном историческом сознании жителей Западной Беларуси представлен межвоенный период, когда данная территория входила в состав II Речи Посполитой? Какой стереотип победил?

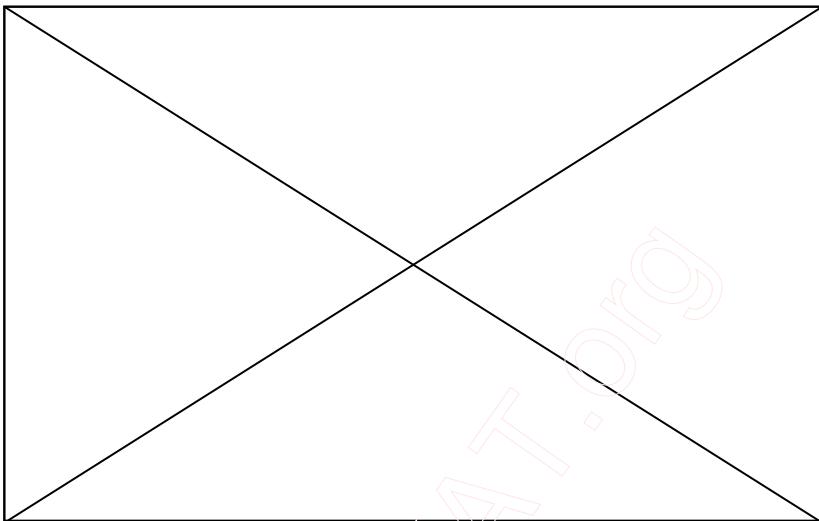
Алесь Смалянчук Гародня: Вы вылучалі этапы развіцця савецкай гісторыяграфіі заходнебеларускай праблематыкі. А як змянялася на гэтых этапах крыніцазнаўчая база?

Іна Соркіна (Гародня): Ці можаце Вы зрабіць кароткую даведку на тэму “Страты і здабыткі савецкай гісторыяграфіі па праблемах вывучэння культуры Заходній Беларусі”?

Адказы Эдуарда Мазько

Адказ Андрэю Кіштымаву: Галоўная прычына таго, што савецкая гісторыяграфія прайвіла цікавасць да беларускага нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі, на мой погляд, звязаная з ягонай актыўнасцю, з дзеянісцю беларускіх нацыянальных партый і арганізацый. Потым трэба памятаць, што напачатку 20-х гг. 20 ст. беларускія палітыкі яшчэ мелі пэўныя

⁹⁴ Ладысев В.Ф. В борьбе за демократические права и свободы. С.13.

31 траўня 2004 г. Пад час выступу Захара Шыбекі. Злева ад яго А.Кіштымаў, І.Соркіна, справа – А.Краўцэвіч.

шансы збудаваць сваю дзяржаву або ў саюзе з Літвой, або ў саюзе з Польшчай (згадаем дзейнасць П.Алексюка). Апроч таго “беларуская карта” разыгрывалася таксама дзеля водгуку сярод суседзяў.

Рэпліка Андрэя Кіштымава: Беларуская савецкая гістарыографія развівалася выключна дзеля ўнутранага спажывання. Дык навошта разыгрываць нейкую “беларускую карту”?

Эдуард Мазько: Не магу згадзіцца, што “беларуская карта” была прадметам выключна ўнутранага спажывання. “Гульцы” разлічвалі на замежныя рынак, у т.л. у Заходній Беларусі, у Латвіі, у Чэхаславаччыне, дзе вучылася шмат беларускіх студэнтаў. Спецыфіка гэтага першага этапу вывучэння гісторыі нацыянальнага руху ў Заходній Беларусі ў тым, што дасягненні КПЗБ прапагандаваліся якраз для замежных чытачоў. Апроч таго, у 20-я гг. 20 ст. савецкая ўлада ў заходнебеларускіх арганізаціях бачыла сваіх канкурэнтаў.

Рэпліка Андрэя Кіштымава: Навошта у 30-я гг. было згадваць пра беларускі нацыянальны рух на тэрыторыі Заходній Беларусі, калі на Усходзе, у БССР адбывалася татальнае вынішчэнне ўсяго беларускага?

Эдуард Мазько: А як безгэтага можна было аргументаваць гэзв. “вызваленчы” паход Чырвонай арміі ў верасні 1939 г.? Тэзіс пра “вызваленне” павінен быў трывамца на нейкім падмурку. Напрыклад, савецкая гістарыографія ніколі не акцэнтавала ўвагі на вядучай ролі КПЗБ у стварэнні Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады. Яна імкнулася паказаць, што гэта была ініцыятыва самога насельніцтва, самога “пакрыў джанага” беларускага народу.

Зварот пасляваенай савецкай гісторыяграфіі да праблемы руху ў Заходній Беларусі быў абумоўлены таксама актыўным узделам некаторых беларускіх палітыкаў у грамадска-палітычным жыцці ва ўмовах нямецкай акупацыі. Магчыма, гэты зварот таксама быў звязаны з цікавасцю да гэтай праблемы польскіх даследчыкаў. Нагадаю, што аўтарам аднаго з першых даследаванняў была Аляксандра Бергман.

Адказ Леаніду Гарызонту: Палявыя даследы паказалі, што ў свядомасці вясковага насельніцтва няма “змагарнай” рыторыкі. Ёсьць пэўная ідэалізацыя. Гэта час маладосці тыхлюдей. Часта, каб падкрэсліць добры або высокі ўзровень нечага зробленага гавораць “як за польскім часам”. У маіх родных мясцінах на Кобрыншчыне, дзе беларускі рух быў вельмі актыўным, сёння засталіся пару школьніх музеяў, прысвячаных тым падзеям. Людзі, калі і згадваюць беларускіх дзеячоў, не могу расказаць, якую дзеянасць яны вялі.

Адказ Алесю Смаленчуку: У 20-х – першай палове 30-х гг. аснову крываіцца базы складалі справаздачы арганізацый КПЗБ і матэрыялы перыядычнага друку. У 40-е – першай палове 50-х гг. з’явіліся спасылкі на архіў пры Інстытуце гісторыі, але іх не больш дзесятка. Выкарыстоўваліся працы 20-х гг. Пазней пачалі выкарыстоўваць архіўныя матэрыялы польскіх органаў кіравання, успаміны непасрэдных худзельнікаў, эпістолярную спадчыну, больш перыядычных выданняў, у т.л. матэрыялы некамуністычнага друку. Характэрная рыса – некрытычнае выкарыстанне дакументаў. У крываіцца базе цалкам адсутнічалі архіўныя матэрыялы, звязаныя з дзеянасцю некамуністычных беларускіх партый. Архіў БХД, напрыклад, быў забраны ў 1947 г. са сховішчаў у Вільні і знік без следу. Нейкія рэшткі можна знайсці ў Цэнтральным архіве-музее літаратуры і мастацтва, у аддзеле рэдкай кнігі і старадрукаў Гарадзенскага абласнога гісторыка-археалагічнага музея.

Адказ Іне Соркінай: Даследаванне культуры Заходній Беларусі, фактычна, не праводзілася. Асобныя моманты гэтай культуры асвятлялі такія даследчыкі як Арсень Ліс і Уладзімір Калеснік. Трэба аддаць ім належнае! Сёння ўжо ёсьць апублікованыя працы як польскіх, так і беларускіх даследчыкаў, але ў цэлым праблема не раскрытая.

Рэштка Андрэя Кіштымава: А што можна казаць пра польскую культуру Заходній Беларусі?

Эдуард Мазько: Культурная сітуацыя Заходній Беларусі была шматскладовая – польская, беларуская, літоўская, жыдоўская і нават украінская. Трэба вывучаць усе гэтыя складовыя, іхузаемаўпльывы і ўзаемасувязі. Гэта дазволіць зусім па-іншаму паглядзець на гісторыю Заходній Беларусі. Пакуль што наш погляд абмежаваны палітычнай гісторыяй.

Дыскусія пасля II паседжання

Ігар Кузняцоў (Менск): З першага верасня ў навучальных установах уводзіцца курс “Вялікая Айчынная вайна савецкага народу”. Падручніка пакуль няма. Як звычайна, мы яго ўбачым, калі з'явіцца ў кнігарнях. Хутчэй за ўсё будзе створаны яшчэ адзін савецкі варыянт трактоўкі падзеяў пярэдадня і пачатку вайны. Чаму я так мяркую? Адам Залескі зусім нядаўна сцвердзіў існаванне двух накірункаў у гісторыяграфіі – “сацыялістычнай арыентацыі” (паводле яго вызначэння), да якой належала усе “прагрэсіўныя гісторыкі”, і “рэакцыйна-нацыяналістычнай”. Да апошняй, я думаю, належала удзельнікі нашай канферэнцыі.

Некалі мы праводзілі канферэнцыю на тэму “Гісторыя, якой няма ў падручніках”. З таго часу шмат што змянілася, і зараз прыйшоў час праводзіць канферэнцыю на тэму “Падручнікі, у якіх няма гісторыі”.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Часцей за ўсё, калі мы гаворым пра абшчыну, то размова ідзе пра сярэднявецча. Але вось 19 ст., і асабліва яго другая палова... Існуюць “сельские общества”, як юрыдычна аформленыя і замацаваныя. Яны дзейнічалі да 1917 г. і нават пасля 1917 г. можна даследаваць іх сляды. Часцей гавораць пра зямельныя адносіны і т.п., па-за ўвагай застаецца элемент свайго роду вясковай дэмакратыі.

Валянцін Голубеў (Менск): Не могу пагадзіцца з Андрэем Кіштымавым, які рэгулярна пераносіць расейскія прыклады на нашу глебу. Абшчыну звычайна разглядаюць як ініцыятыву самаарганізацыі сялянства дзеля дасягнення сваіх эканамічных і сацыяльных мэт. “Сельские общества”, пра якія казаў А.Кіштымаў, ствараліся з мэтай больш эфектуўна абіраць сялянства. Яны ствараліся па загаду чыноўнікаў. Калі лічыць гэту форму абшчынай, то ў савецкі час таксама “абшчынай” з'яўляўся калгас разам з сельсаветам. Я згаджаюся, што абшчына існавала таксама пасля далучэння беларускіх земляў да РССР, але гэта быў ініцыятыву дзяржавы, арыентаваны на сапраўдную эксплуатацыю сялянства.

Святлана Марозава (Гародня): Вельмі слушна заўважыла спадарыны Вольга Ямкова, што спадчына беларускай міжваеннай эміграцыі вельмі слаба даследаваная ў беларускай гісторыяграфіі. Але што казаць пра гэта, калі мы нядаўна даведаліся пра тое, што не зацверджана ВАКам абарона доктарскай дысертациі А.Пашкевіча, прысвечанай беларускай пасляваеннай эміграцкай літаратуры.

Як пазітыўны момант трэба адзначыць, што Згуртаванне беларусаў свету “Бацькаўшчына” рыхтуе энцыклапедычны даведнік, прысвечаны трэцій хвале беларускай эміграцыі. Як відаць, справа вывучэння беларус-

кай эміграцыі скранаецца таксама і ў нас. Хоць дзяржаўныя структуры хады гэтаму вывучэнню не даюць.

Што датычыць рэплікі Ігара Кузняцова, то хачу паведаміць, што выкладчык Гарадзенскага ўніверсітэту Іван Басюк, аўтар манаграфіі *Наваградскі калёл*, падрыхтаваў доктарскую дысертацыю па праблеме пачатковага перыяду савецка-німецкай вайны на тэрыторыі Беларусі. Але ў Інстытуце гісторыі НАН Яму заявілі, што да святкавання 60-годдзя Перамогі, каб ён і не думаў абараняцца, бо паставіць пад удар сам Інстытут.

Адноса М. Доўнар-Запольскага, хачу адзначыць, што існуе версія ягонага ад'езду з Менску ў сувязі з крытыкай рукапісу *Гісторыі Беларусі* партыйнымі цэнзарамі.

Эдуард Мазько (Гародня): Хачу адказаць на заўвагу Васіля Вароніна наўконт “сціпласці” заходнебеларускай гісторыяграфіі па праблемах ВКЛ. Гэту ацэнку можна прыняць, але трэба звярнуць увагу на працы ксяндзя Адама Станкевіча. Яны заслугоўваюць згадкі, хоць бы таму, што тут відавочныя пачаткі таго, што можна назваць “нацыянальнымі міфам” ВКЛ. Гэта, у першую чаргу, *Родная мова ў святынях*. Таксама трэба згадаць пра працу Ігната Дварчаніна, прысвечаную Францішку Скарыне.

Згодны, што многія сучасныя падыходы да падзеяў савецка-німецкай вайны моцна нагадваюць падыходы савецкага часу. Аднак я не згаджуся, што савецкая гісторыяграфія жыве і сёння. Хутчэй жывуць некаторыя схемы. Пасля 1991 г. лепш казаць пра постсавецкую гісторыяграфію.

Васіль Варонін (Менск): Што датычыць заходнебеларускай гісторыяграфіі міжваеннага перыяду, то настойваю, што яна была больш сціплай за ўсходнебеларускую. Праца А. Станкевіча больш датычыць мовы, і яе ўпłyў на фарміраванне нацыянальнага міфа ВКЛ невідавочны.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Хачу вярнуцца да абшчыны. Мне здаецца, што калі Валянцін Голубеў у сваіх працах пералічваў тыя “нібыта абшчынныя формы” (“сельскія ашчыны”, калгасы, сельсаветы ды інш.), то ён, здаецца, сам здзяўляўся, наколькі яны адпавядаюць абшчыннай сялянскай традыцыі. Проста адбылася пэўная трансфармацыя, і гэтага ніхто не будзе адмаўляць. Але што датычыць “сельских обществоў” і праўленняў, сельскіх судоў ды інш., то трэба канстатаваць, што нашыя навукоўцы-аграпарнікі пакінулі гэта па-за дужкамі, хоць у архівах захаваўся цудоўны матэрыял. Гэта шматгадовыя дакументы валасных праўленняў, якія з'яўляюцца цудоўнай крыніцай па мікрагісторыі. Хачу звярнуцца да Сяргея Токця, які, безумоўна, плядзеў гэтыя матэрыялы: Ці шматтам інфармацыі пра г.зв. “эксплуатацыю царызмам сялянства”, ці там іншыя матэрыялы? На мой погляд, калі кажуць, што “сельские общества” былі інструментам эксплуата-

цы і нашага “няшчаснага” сялянства, то ў гэтай сітуацыі царызм абвіавачаў аюць не па адрасу. Гэта была вельмі добрая форма арганізацыі жыцця сялянства.

Валянцін Голубеў (Менск): Мы з А.Кіштымавым гаворым пра цалкам розныя рэчы. Канешне, калгас – гэта таксама пэўная праява калектывізму. У Беларусі наогул слова “абшчына” да далучэння да Расейскай імперыі не існавала. У нас гэтая арганізацыя называлася “грамада”. У гэтай грамадзе здаўна існаваў свой суд – “копны суд”. Гэта выключна сялянская форма самарганізацыі. Сяляне ўсё робяць самі і для сябе. У часы Расейскай імперыі абшчына існавала, але гэта ўжо быў адзіны агульнарасейскі стандарт. Была поўная ўніфікацыя. Падобна на калгасы савецкага часу.

Андрэй Кіштымаў (Менск): Беларускі калгас і прыбалтыйскі былі рознымі з'явамі!

Аляксандар Краўцэвіч (Гародня): Наўолькі я зразумеў дыскусію паміж В.Голубевым і А.Кіштымавым, то гаворка ідзе пра сістэму арганізацыі жыцця сялянства. Паводле В.Голубева, абшчына – гэта, у першую чаргу, элемент самакіравання, а паводле А.Кіштымава, абшчына – гэта форма арганізацыі, навязаная зверху дзяржавай, свайго роду адміністратyальная сістэма.

Не згодны са скепсісам Ігара Кузняцова наконт “пісання тэкстаў у шуфляду”. Я, наадварот, заклікаю калегаў пісаць як мага больш тэкстаў у шуфляду. Мы маем пэўныя шансы апублікаваць гэтыя тэксты. Апроч таго, трэба быць аптымістам. Шуфляда, пра якую я кажу, не такая глыбокая, як было ў савецкія часы.

Алесь Смалянчук (Гародня): У дыскусіі прагучала імя Івана Басюка. Хачу паведаміць, што нядайна ў выдавецтве Гарадзенскага ўніверсітэту выйшла ягоная кніга, прысвечаная пачатковаму перыяду савецка-немецкай вайны на тэрыторыі Беларусі. Гэта абсолютна несавецкая гісторыяграфія. Нельга лічыць, што ўсё, што пішацца па гісторыі апошніх вайны з'яўляецца вяртаннем да савецкай гісторыяграфіі.

Валянцін Голубеў (Менск): Хачу падтрымаць Ігара Кузняцова. Я таксама лічу, што савецкая гісторыяграфія апошніх вайны працягвае жыць. Гэта відаць у новых падручніках, якія сёння афіцыйна распаўсюджваюцца. Там не дапускаецца нічога новага ў паралельні з савецкай гісторыяграфіяй. На жаль, новыя працы не з'яўляюцца падмуркам стварэння новых падручнікаў.

Леанід Гарызонтаў (Масква): Хочу внести “оптимистическую” ноту: поверьте, во всем мире наши коллеги-историки жалуются на тяжелую жизнь. Американцы в последние годы сетуют на то, что условия работы в США стали хуже. В Японии, где я побывал полгода назад, грядет серьезная реформа высшего образования, что создало в профессиональном сообществе обстановку нестабильности. Что уж говорить о России? Российское государство вполне безучастно к судьбе гуманитарной науки, вспоминая о ней лишь тогда, когда чиновникам надо рапортовать об экономии средств. Сегодня труд сотрудников Российской Академии наук оплачивается хуже, чем в академиях Беларуси и Украины.

Ставился вопрос о том, насколько российским историкам интересны работы их белорусских коллег. Надо иметь в виду, что белорусские работы читаются даже не всеми, кто в силу своих профессиональных занятий должен их читать. Существует языковой барьер. В лучшем положении оказались специалисты, которые имеют базовую полонистическую подготовку. Знание польского языка позволяет достаточно свободно читать и по-белорусски, и по-украински. Отчасти благодаря наличию этой предпосылки в Институте славяноведения сформировано единственное в системе Российской Академии наук крупное профильное подразделение, изучающее Беларусь и Украину – Отдел восточного славянства, которым руководила я. Украине, по понятным причинам, уделяется большее внимание. По Белоруссии специалистов мало, и очень трудно в московских условиях их готовить. Я рассматриваю белорусскую проблематику как один из наших приоритетов, вовсе не уступающий по важности украинистике.

Что мы сделали? В 2001–2003 гг. был проведен цикл “круглых столов”, материалы которых в ближайшее время будут изданы отдельной книгой под названием “На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотнесения”. Форма “круглых столов” позволила объединить значительные научные силы. В трех дискуссиях, посвященных огромному периоду от 17 столетия до Второй мировой войны, приняло участие тридцатка российских специалистов. Были представлены разные точки зрения, в том числе по проблемам белорусской истории. Обсуждение темы “Этнокультурное взаимодействие восточных славян в 17–18 веках” было включено в программу последнего международного съезда славистов. Оно состоялось, но официально приглашенный на него белорусский участник в словенскую Любляну в августе 2003 г., к сожалению, не добрался.

Составившейся в сентябре 2003 г. конференцией “Этногеографическая терминология истории восточного славянства” начата работа над долгосрочным проектом, который мы собираемся сделать в 2005 г. междуна-

родным. В названной конференции уже принимал участие представитель белорусской науки.

С прошлого года началось издание большого по объему и достаточно многосторожного ежегодника “Белоруссия и Украина: История и культура”, в котором мы стараемся откликаться и на белорусскую научную продукцию. Пользуясь случаем, хочу передать Белорусскому историческому обществу первый том ежегодника и пригласить белорусских коллег к участию в издании. Также передаю вам новый справочник Института славяноведения РАН, в котором подробно отражена деятельность Отдела восточного славянства, в том числе работа по подготовке индивидуальных монографий. Информацию об отделе можно получить теперь и на его веб-сайте: www.vostslavia.narod.ru

В сентябре этого года отделом проводится крупная международная научная конференция на тему “Государственная самостоятельность Украины и Белоруссии и основные тенденции в освещении прошлого восточного славянства мировой наукой”. В ней обязательно будут участвовать белорусские историки.

Идет также разработка совместного российско-белорусского исследовательского проекта “Белорусистика в российском и белорусском академическом славяноведении конца 19–середины 20 века: традиции и современность”, в рамках которого предполагается на серьезной документальной основе обратиться к истории науки советского периода, чему посвящена и сегодняшняя конференция. Таким образом, точек взаимодействия более чем достаточно. Мы не только открыты для контактов с белорусскими коллегами – мы в таких контактах крайне заинтересованы. Мой приезд в Минск сегодня является лишним тому подтверждением.

Аляксандар Краўцёвіч: На заканчэнне нашай канферэнцыі, хачу сказаць, што, нягледзячы на аптымізм нашага расейскага калегі, усё ж такі мы перажывам даволі цяжкі час. І гэта адбілася на нашай канферэнцыі. У параўнанні з ранейшымі канферэнцыямі Беларускага гістарычнага таварыства сённяшня сабрала меншае кола ўдзельнікаў. Але будзем спадзявацца, што ў наступныя гады сітуацыя зменіцца да лепшага.

Нягледзячы на пэўную камернасць нашай канферэнцыі, сваю задачу (акцэнтация ўвагі на проблеме беларускай савецкай гісторыографіі) яна выканала. Мы будзем імкнунца і надалей штогод праводзіць нашыя канферэнцыі. На жаль, Асацыяцыя беларускіх гісторыкаў, якая налічвае некалькі соцен сяброў, фактычна, не працуе.

Хачу падзякаўаць нашым гасцям і ўдзельнікам канферэнцыі з Украіны, Рәсей і Польшчы. Спадзяюся, што на наступнай канферэнцыі ўдзел замежных калегаў будзе яшчэ больш значным.

Даклады, неагучанья на канферэнцыі

*Ірына Кітурка (Гарадня)
кандидат гісторычных
наук,
старшы вівкладчык кафедры эканомікі і менеджменту
Інстытута пасындоўшчыны і адукацыі ГрДУ*

АГРАРНА Я ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ 17 – 18 ст. У БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ: ЗДАБЫТКІ І СТЭРЭАТЫПЫ

У апошняе дзесяцігодзе цікаласць да эканамічнай праблематыкі гісторыі Беларусі ў айчыннай гістарыяграфіі заўважна знізілася. Прычынаў гэтаму можна вылучыць некалькі.

Па-першае, атрыманне Беларуссю незалежнасці на початку 90-хадоў 20 ст. і станаўленне нацыянальнай гістарычнай канцепцыі запатрабавала адайчынных даследчыкаў навуковых працаў, прысвячаных хаб'ектыўнаму асвябленню такіх аспектаў беларускай гісторыі, якія, фактычна, былі закрытыя для вывучэння ў папярэдні перыяд панавання марксісцка-ленінскай ідэалогіі. Да іх адносяцца галоўным чынам праблемы стварэння беларускай дзяржаўнасці, ваяннай і этнаконфесійнай гісторыі, вяртання з нябыту імёнаў грамадска-палітычных, дзяржаўных і культурных дзеячоў.

Па-другое, пачыненне ў 90-я гады магчымасцяў замежных навуковых кантактаў, атрымання грантаў на навуковыя даследаванні і знаёмаства з агульнымі тэндэнцыямі развицця сучаснай сусветнай гістарычнай навукі спрыялі з'яўленню ў айчыннай гістарыяграфіі зусім новых накірункаў даследавання – мікрагісторыі, гістарычнай антрапалогіі, дэмографіі і ментальнасці, паўсядзённага жыцця, гендэрных праблемаў і інш.

Але самай галоўнай прычынай застаецца перакананне ў адносна дастатковай вывучанасці эканамічных пытанняў у савецкай гістарыяграфіі, паколькі гэтыя праблемы былі адным з прыярытэтных на кірунку навуковых даследаванняў у той час.

Сапраўды, распрацоўка эканамічнай (ці сацыяльна-еканамічнай) праблематыкі эпохі феадалізму была, па сутнасці, класічнай для савецкай

гісторыяграфіі, у тым ліку і беларускай. Пры гэтым, як сцвярджалі гістарыёграфы, галоўнай задачай гісторыкаў з'яўлялася “барацьба з буржуазнацыйналістычным і шавіністычным і скажэннямі (“извращениями”) гістарычнай навукі і прапаганда марксісцка-ленінскай тэорыі і метадалогіі”¹. Лічылася, што толькі пераадоленне буржуазных традыцый і паглыблены марксісцкі аналіз маглі стварыць “сапраўды аб’ектыўны падмурак гісторыі беларускага народа”².

Гэты “падмурак” грунтаваўся на сцвярджэнні, што галоўным фактам эканамічнага развіцця з'яўляўся спосаб вытворчасці, а ўсё астатніе – сацыяльная структура, характар дзяржаўнай улады, дамінуючая ідэалогія і г.д. – не больш чым надбудова. Рухаючай сілай гісторыі марксісцкая тэорыя прызнавала класавую барацьбу за кантроль над сродкамі вытворчасці і магчымасць пераразмеркавання рэурсаў у грамадстве³. Адпаведна такому падыходу пры даследаванні проблемаў аграрнай гісторыі Беларусі феадальны эпохі асноўным аб’ектам вывучэння быў прадстаўнікі двух супрацьлеглых бакоў – землеўласнікі-феадалы і феадальная залежныя сяляне. Пры гэтым, звычайна, вынік быў вядомы адразу – землеўласнік выступаў у ролі прыгнятальніка і дзеянічаў толькі на шкоду селяніну. У гістарычных працах, як правіла, апрыёры сцвярджалася пастаяннае пагаршэнне становішча селянства і як вынік – рост класавай барацьбы.

Адсутнасць магчымасці прынцыпавай навуковай дыскусіі, першапачатковая зададзенасць рамак даследавання прывялі да таго, што савецкая гістарычная навука была пераўненая стэрэатыпамі, у якія трэбабыло “үціскаць” гістарычныя факты, альбо, калі зрабіць гэта было немагчыма, напротест адмаўляцца ад непажаданых фактав.

У адпаведнасці з такой “метадалогіяй” стварылася аднабаковая карціна гаспадарчага жыцця. Свядома ігнараваліся сацыяльныя аспекты эканомікі, напрыклад, што ўзаемадзеянне насельніцтва, рэурсаў і тэхналогіі ў эканоміцы вызначаеца сацыяльным інстытутамі, якія ўключаюць у сябе таксама каштоўнасці і погляды людзей. Гэты комплекс пераменных называюць “соцыякультурным кантэкстам” або “інстытуцыйнальной матрыцай” эканамічнай дзеяніасці. Адна з асноўных функцый гэтых сацыяльных і дзяржаўных інстытутаў заключаеца ў тым, каб забяспечыць элементы пераемнасці і стабільнасці, без якіх грамадству пагражае дэзінтэграцыя⁴.

¹ Копысский З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР (эпоха феодализма). Мн., 1986. С. 63.

² Михнук В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919–1941 гг.). Мн., 1985. С. 202.

³ Камерон Р. Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. Москва, 2001. С. 23.

⁴ Тамсама. С. 22.

У выніку, нягледзячы на з'яўленне новых прагрэсійных тэндэнций у сучаснай айчыннай гісторыяграфіі, пры вывучэнні і выкладанні эканамічнай гісторыі ўсё яшчэ захоўваюцца стэрэатыпы і ацэнкі савецкага перыяду. Гэта тычыцца і самага цяжкага перыяду ў гаспадарчым становішчы на землях Беларусі – другой паловы 17 – 18 ст. Для насельніцтва гэты перыяд стаў часам цяжкіх выпрабаванняў, звязаных са шматлікімі войнамі і іх наступствамі – людскімі стратамі і прымусовым выгнаннем за межы Радзімы, эпідэміямі, рабаўніцтвам і гаспадарчым разбурэннем. Разам з тым, гэта быў час барацьбы за сваю краіну, у якім народ выстаяў, адрадзіў і ўмацаваў эканоміку.

Доўгі час у савецкай гісторычнай навуцы не было грунтоўных навуковых працаў, прысвечаных сацыяльна-эканамічнаму развіццю Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст. Асноўная ўвага даследчыкаў канцэнтравалася пераважна на вывучэнні аграрнай рэформы сярэдзіны 16 ст. (“валочнай памеры”)⁵ і яе наступствах⁶. У артыкулах і абагульняючых гісторычных працах другая палова 17 – 18 ст. харектарыздаваліся толькі як час агульнага эканамічнага занядзя: аўтары імкнуліся знайсці розныя “доказы”, у тым ліку і эканамічныя, непазбежнасці падзення Рэчы Паспалітай і прагрэсійныя ўключэнні беларускіх земляў у склад Расейскай імперыі⁶.

У сярэдзіне 20 ст. сітуацыя ў айчыннай гісторыяграфіі пачала крыху змяняцца ў сувязі з тым, што ў навукуючай з'явіліся магчымасці значна пашырыць кропкініцаўскую базу сваіх даследаванняў, у першую чаргу, за кошт архіваў Літвы і Польшчы. Вялікі ўплыў на даследаванні беларускіх савецкіх гісторыкаў аказалі працы ўкраінскага медыяўіста-аграніка Д.Л.Пахілевіча⁷. Грунтуючыся на даследаваннях польскага гісторыка Ст.Кас-

⁵ Гл. напр.: Пичета В.И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии. Ч. 1 (до конца XVI в.). Мн., 1927; Ён жа: Белоруссия и Литва в XV-XVI вв. Москва, 1961 і інш.

⁶ Кернажыцкі К. Гаспадарка старостваў на Беларусі і экономічны стан іх насельніцтва ў другой палове XVIII стагоддзя // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Працы клясы гісторыі. Кн. 3. Т. 2. Менск, 1928; Ён жа: Аграрная реформа ў Бабруйскім старостве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVII да пал. XIX ст. Менск, 1931; Шчарбаў В.К. Нарыс гісторыі Беларусі. Ч. 1. Мн., 1934; П’янкоў А.П. Асноўныя рысы гаспадарчага развіцця Беларусі ў XVII-XVIII стагоддзях // Весці Акад. нав. БССР. Сер. грамадскіх навук. 1956. № 3. С. 29-38; История БССР. В 2 т. Т.1. Мн., 1961. С. 200-205.

⁷ Похілевіч Д.Л. Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в. // Исторические записки. 1951. Т. 37. С. 144-168; Ён жа: Перевод государственных крестьян Белоруссии и Литвы в середине XVIII века с денежной ренты на отработочную // Исторические записки. 1952. Т. 39. С. 121-158; Ён жа: Экономический и политический упадок Речи Посполитой во второй половине XVII - первой половине XVIII в. // История Польши: В трёх томах / Подред. В.Д. Королюка, И.С.Миллера, П.Н.Третьякова. 2-е изд., доп. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. Т. 1. С. 300-314 і інш.

цялкоўскага⁸, ён звярнуў увагу на некаторыя аграрныя мерапрыемствы, праведзеныя дзяржаўнай уладай у другой палове 17 – 18 ст. і паставіў пад сумненне агульную негатыўную ацэнку гаспадарчага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст., адзначыўшы рост сельскай гаспадаркі і ажыўленне гандлю ў другой палове 18 ст.

Далейшае вывучэнне гэтага складанага перыяду было працягнута айчыннымі даследчыкамі В.І.Мялешкам⁹ і П.Г.Казлоўскім¹⁰. На прыкладзе дзяржаўных і прыватнаўласніцкіх уладанняў яны прааналізавалі гаспадарчыя змены, якія адбываліся ў аграрным развіцці Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст. Гісторыкі былі згодныя: у другой палове 18 ст. на землях Беларусі не было эканамічнага заняпаду, а, наадварот, назіраўся гаспадарчы ўздым. Даказаваючы гэта, В.І.Мялешка выкарыстаў дадзеныя выяўленай ім і раней невядомай мытнай табліцы экспарту імпарту ВКЛ за 1786 – 1791 гг. Аналіз яе лічбаў і разнастайнага асартыменту экспартных тавараў дазволіў зрабіць высьнову, што галоўнай рысай эканомікі Беларусі ў той час было развіццё сельскагаспадарчай вытворчасці, рост яе таварнасці. В.Мялешка заявіў, што гісторычныя факты паказваюць “няслушнасць тэорыі ўпадку эканомікі Беларусі і ўсяго Вялікага княства Літоўскага ў канцы 18 ст.”¹¹

Такім чынам, нягледзячы на тое, што ідэалагічныя рамкі марксісцка-ленінскай метадалогіі абмяжоўвалі магчымасці даследчыкаў у вызначэнні аб'ектыўнай ацэнкі гаспадарчага развіцця Беларусі ў другой палове 17 – 18 ст., працы беларускіх савецкіх гісторыкаў утрымліваюць багаты факталагічны матэрыял, які застаецца актуальным і для сучасных навукоўцаў. Пры гэтым заўважальна тое, што прыведзеныя факты часта супярэчаць

⁸ Kościałkowski St. Ze studjów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wilno, 1914. T. V. S. 85-168; Ён жа: Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. Londyn, 1970-1971. T. 1-2.

⁹ Мелешко В.И. О феодальной ренте и развитии товарно-денежных отношений в королевских экономиях Восточной Белоруссии в конце XVI-XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. Мин., 1964. С. 42-57; Ён жа: К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. // Советское славяноведение. 1969. № 2. С. 69-78; Ён жа: Социально-экономическое положение крестьян в Кричевском старостве в конце XVII - первой половине XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1968. Ленинград, 1972. С. 94-102; Ён жа: Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVI-XVIII в.). Мин., 1975; Ён жа: Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII-XVIII в. Мин., 1982 і інш.

¹⁰ Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII-XVIII в. Мин., 1969; Ён жа: Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. Мин., 1974; Ён жа: Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII-первой половине XIX в. Мин., 1982.

¹¹ Мелешко В.И. Квопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в. // Советское славяноведение. 1969. № 2. С. 69-78.

прапанаваным аўтарам і высновам. Так, напрыклад, В.І.Мялешка і П.Г.Казлоўскі ў сваіх даследаваннях адзначалі, што за сто гадоў (сярэдзіна 17 – сярэдзіна 18 ст.) гаспадарка Беларусі двойчы зведала разбурэнні і двойчы з іх выходзіла. Аднак у цэлым гісторыкі трактавалі гэты перыяд, як час агульнага эканамічнага занядобу, не звяртаючы ўвагу, што сутнасць той эпохі заключалася не столькі ў крызісе, колькі ўмагчымасцях і здольнасцях знайсці шляхі выхаду з яго. А В.І.Мялешка, разам са сцвярджэннем пра аднаўленне і развіццё эканомікі, аддаваў даніну асноўнаму марксісцкаму палажэнню пра “рост класавай барацьбы ў антаганістычных грамадствах” і даказваў, што становішча сельскага насельніцтва пастаянна пагаршалася і, адпаведна, павялічваўся супраціў наўроца. Менавіта класавая барацьба ў беларускай вёсцы ў другой палове 17–18 ст. стала прадметам спецыяльнага вывучэння ў яго аднайменнай манаграфіі¹². Сёння гэтыя высновы не вытрымліваюць ніякай крытыкі¹³.

У якасці яшчэ аднаго прыкладу можна прывесці змест VII главы першага тома двухтомнай “Істории БССР” (1961), у якой аўтары адзначылі, што пасля войнаў другой паловы 17 ст. феадалы не маглі аднавіць сваю гаспадарку без першаснай адбудовы разбураныхвойнамі сялянскіх гаспадараў, а праз некалькі радкоў сцвяржалі, што “ў другой палове 17 ст. яшчэ больш узмацнілася прыгонніцкая эксплуатацыя сялянства”¹⁴. Зыходзячы з гэтага, зусім не зразумела пры дапамозе якой “чаро ўнай палачкі” ў сярэдзіне 18 ст. (як пішуць тыя ж аўтары), адбылася нармалізацыя эканамічнага жыцця ў Беларусі, аднаўлілася сельская гаспадарка, павялічваўся ўнутраны і зневншні гандаль.

Падводзячы вынік, неабходна адзначыць асноўныя дасягненні беларускай савецкай гісторыяграфіі ў вывучэнні гаспадарчага становішча на беларускіх землях у другой палове 17 – 18 ст.:

- 1) увядзенне ў науку вае абарачэнне вялікага масіву разнастайных архіўных крыніцаў;
- 2) характарыстыка асаблівасцяў феадальнай рэнты ў розных рэгіёнах Беларусі;
- 3) вызначэнне памераў сярэдняга сялянскага надзелу для некоторых дзяржаўных і магнацкіх уладанняў і долі ў ім цяглай і прынятай зямлі;
- 4) аналіз эканамічнага становішча розных відаў уладанняў у другой палове 17 – першай палове 18 ст. і характарыстыка некоторых мерапрыемстваў па адбудове гаспадаркі;

¹² Мелешко В.И. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII-XVIII в. Мин., 1982.

¹³ Гістарычны альманах. 2003. Т. 9. С. 70-71.

¹⁴ История БССР. В 2 т. Т.1. Мин., 1961. С. 200-201.

5) выдзяленне другой паловы 18 ст. у асобны перыяд і харктарыстыка яго як часу эканамічнага ўздыму на землях Беларусі.

Гэтыя палажэнні знайшлі сваё адлюстраванне ў пяцітомнай “Гісторыі Беларускай ССР”¹⁵ (першая палова 70-х гг.). Аднак праз дзесяць гадоў іх праігнаравалі аўтары падручніка “Істория БССР”¹⁶ (1981), які быў дапушчаны Міністэрствам вышэйшай ісярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР у якасці вучэбнага дапаможніка для студэнтаў гістарычных факультэтаваў вышэйшых навучальных установаў рэспублікі. У гэтым падручніку другая палова 17 ст. харктарызуецца выключна, як час “сохранения и упрочения фольварочно-барщинной системы хозяйства, консервации наиболее устарелых форм крепостнического способа производства”. Становішча сельскай гаспадаркі ў першай палове 18 ст. нібыта вызначалася тым, што феадалы скарачалі сялянскія надзелы, павялічвалі паншчыну, а таксама натуральныя і грашовыя паборы¹⁷. Эканамічныя мерапрыемствы другой паловы 18 ст. таксама не мелі, на думку аўтараў, істотнага значэння, і “сапраўданае” эканамічнае развіццё Беларусі пачалося толькі ў складзе Расейскай імперыі¹⁸. Відавочна, што галоўная ідэя працы заключалася ў паставяннай акцэнтациі ўвагі на “усилении тяготения белорусского народа к воссоединению с Россией” на ўсім працягу гісторыі. Увогуле складваецца ўражанне, што падручнік уяўляў хутчэй ідэалагічны маніфест, які быў прызначаны для падрыхтоўкі не гісторыкаў, а прафесійных партыйных храбонікаў. Аналагічная сітуацыя склалася і са школьнімі падручнікамі¹⁹.

Можна канстатаваць, што пры стварэнні вучэбна-дапаможнай літаратуры не заўсёды выкарыстоўваліся дасягненні акадэмічнай навукі. Паказальна, што такая сітуацыя пры вывучэнні эканамічнай гісторыі Беларусі працягвае заставацца і на сённяшні дзень. З падручніка ў падручнік вандруюць выказванні аб паставяным пагаршэнні становішча насељніцтва, няўхільным павышэнні павіннасцяў і падаткаў у другой палове 17 – 18 ст., і амаль не звяртаецца ўвага на якасныя змены ў гаспадарчым жыцці, якія адбываліся ў азначаны перыяд. Між тым трэба адзначыць наступнае:

1. Неабходна ўдакладніць традыцыйны падзел другой паловы 17 – 18 ст. на два асобныя этапы (другая палова 17 – першая палова 18 ст. і другая палова 18 ст.) і вылучыць тры храналагічныя перыяды дзеля больш дакладнай харктарыстыкі асаблівасцяў гаспадарчага развіцця:

¹⁵ Гісторыя Беларускай ССР. У пяці тамах. Т. 1. Мн., 1972.

¹⁶ История БССР / Под ред. В.В.Чепко, А.П.Игнатенко. Ч. 1. Мн., 1981.

¹⁷ Тамсама. С. 133.

¹⁸ Тамсама. С. 165.

¹⁹ Абецедарский Л.С., Баранова М.П., Павлова Н.Г. История БССР. Учебное пособие для учащихся средней школы / Под ред. Л.С.Абецедерского. Мн., 1960. Гэты падручнік фактычна без зменаў перавыдаваўся і ў наступныя гады: 1967, 1970 і г.д.

- a) 1648 – 1699 гг. – характеристызуеца пошукам механізмаў па ліквідацыі наступстваў пыбокага эканамічнага крэзісу, выкліканага войнамі сярэдзіны – другой паловы 17 ст., і паступовым аднаўленнем гаспадаркі да пачатку 18 ст. у асноўным праз перавод сталовых эканомій і некаторых прыватных уладанняў на грошовую рэнту;
- б) 1700 – 1763 гг. – абумоўлены новым разбурэннем эканомікі Беларусі пад час Паўночнай вайны, а таксама палітыкай дзяржаўной улады і прыватных уласнікаў, накіраванай на стымуляванне і стабілізацыю эканамічнага развіцця праз ужыванне як ужо вядомых гаспадарчых мерапрыемстваў, так і новых шляхоў аднаўлення;
- в) 1764 – 1795 гг. – перыяд мадэрнізацыі эканомікі, стварэння мануфактурнай вытворчасці, увядзення г.зв. “новага гаспадарства”²⁰.

2. Патрабуе перагляду роля дзяржаўных інстытутаў у эканамічным развіцці (“інстытуцыянальная матрыца” эканомікі). Не адмаялючы сутнасці феадальнай дзяржавы, неабходна падкрэсліць, што пасля войнаў другой паловы 17 і пачатку 18 ст. яна з’яўлялася не столькі “інструментам” эксплуатацыі, колькі сілай, якая імкнулася забяспечыць (заканадаўча, матэрыяльна, тэхнічна і інш.) стабільнае развіццё гаспадаркі і дацьмагчы- масць аднавіць сялянскую гаспадарку, як асноўную вытворчую адзінку феадальнай эпохі.

3. Даследаванне эканамічнага становішча на землях Вялікага Княства паказвае, што да сярэдзіны 18 ст. не проста завяршылася аднаўленне гаспадаркі пасля Паўночнай вайны і адбылося ажыўленне ва ўсіх сферах эканомікі (як тое падаецца ў гісторычнай літаратуры), а адбыліся значныя змены ў самой арганізацыі эканамічнага жыцця і нават у яго разуменні. Для земляў ВКЛ эканамічныя пераутварэнні, якія адбываліся ў той час, наслілі інавацыйныя характеристики для развіцця прамысловасці, так і сельскай гаспадаркі, і грунтаваліся на гаспадарчым досведзе еўрапейскіх краін. Па сутнасці, гэта быў першы этап якаснай трансфармацыі (мадэрнізацыі) аграрнага грамадства, які садзейнічаў развіццю рынковых адносін у сельскай гаспадарцы і зараджэнню прамысловасці²¹.

Сацыяльна-еканамічная праблематыка гісторыяграфічнай спадчыны савецкай Беларусі,магчыма, як ніякая іншая, патрабуе перагляду. Многія стэрэатыпы і фальсіфікацыі савецкага перыяду і сёння прысутнічаюць у разуменні сацыяльна-еканамічных працэсаў на землях Беларусі.

²⁰ Гл. падрабязней: Кітурка І.Ф. Да пытання пра перыядызацыю эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы 17-18 ст. // Гістарычны альманах. 2002. № 7. С. 180-187.

²¹ Кітурка І.Ф. Да пытання пра ўжыванне тэрміну “мадэрнізацыя” адносна эканамічнага развіцця на землях Беларусі ў другой палове 18 ст. // Гістарычны альманах. 2003. № 9. С. 47-56.

Іна Соржана (Гародны)
канцыдат гісторычных наукаў, дафніт,
ГрДУ імя Янкі Купалы

ПРАБЛЕМЫ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСІ НА СТАРОНКАХ ЧАСОПІСА “НАШ КРАЙ” (другая палова 1920-х гадоў)*

Нямецкі гісторык Райнэр Лінднер у кнізе, прысвежанай даследаванню ўзаемадачынення гісторычнай навукі і палітыкі ў Беларусі, адзначыў, што рэпрэзэнтаваны “Нашым краем” культурніцкі, гісторычна-культурны, этнаграфічны і рэгіянальна-вызначаны профіль беларускага краязнаўства ў 1920-х г. прынёс вялікую карысць беларускай гісторычнай навуцы¹. Гэтую высьнову пацвярдждае аналіз адпостравання на старонках часопіса “Наш край” праблемаў развіцця мястэчак Беларусі.

“Наш край” – орган створанага ў 1923 г. Цэнтральнага бюро краязнаўства (ЦБК) пры Інстытуце беларускай культуры, выдаваўся штогод на беларускай мове з кастрыйчніка 1925 г. па кастрыйчнік 1930 г. Рэдактарам з’яўляўся Мікалай Азбукін, пазней Змірок Бядуля (Самуіл Плаўнік). Часопіс меў непасрэднае дачыненне да становлення і развіцця краязнаўчага руху ў БССР, які дасягнуў значнага ўздыму ў другой палове 1920-х гадоў. Выдаўцы “Нашага краю” ставілі за мэтu вывучэнне прыродных і прадукцыйных сілаў Беларусі, духоўных традыцый народаў, папулярызацыю краязнаўчых даследаванняў і тэорый сярод шырокіх колаў працоўных масаў. Матэрыялы часопіса адлюстроўваюць даследаванні, што вяліся па трох асноўных напрамках: прыродна-геаграфічнаму, грамадска-еканамічнаму, культурна-гісторычнаму. Шмат увагі ўдзялялася формам і метадам арганізацыі краязнаўчай работы. “Наш край” апублікаваў больш за 100 праграмаў, анкетаў, інструкцый па розных галінах краязнаўчай дзейнасці. Часопіс інфармаваў пра дзейнасць ЦБК, працу краязнаўчых з’ездаў і канферэнцій.

* Ідэя звароту да публікацый у часопісе “Наш край” з’явілася пасля знаёмства з артыкулам Ірыны Раманавай, прысвяченым аналізу трансфармацыі зневажнага аблічча мястэчак Беларусі на матэрыялах “Нашага краю”: Романова И. Местечко Советской Беларуси во второй половине 1920-х г.: по материалам журнала “Наш край” // Sztetl – wspólne dziedzictwo: szkice z dziejów ludności żydowskiej Europy Środkowo-Wschodniej. / Red. Artur Markowski i Wojciech Śleszyński. Białystok, 2003. S. 152–162.

¹ Лінднер Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гісторычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. Санкт-Пецярбург, 2003. С. 195.

цый, акруговых і раённых таварыстваў краязнаўства, музеяў, пастванна змяшчаў бібліографію па краязнаўстве.

Апубліканыя ў “Нашым краі” матэрыялы не страцілі свайго навуковага і метадычнага значэння і сёння. Нават з пазіцыі сучаснай навукі многія з іх можна лічыць выдатнымі. Інфармацыя, якая ўтрымліваецца ў шэрагу публікаций “Нашага краю”, сёння набывае характар унікальных дакументаў. Так, Эдуарду Загарульскаму з групай студэнтаў гістарычнага факультэта БДУ ў 1962 г. давялося паўтарыць маршрут па Свіслачы ад Менску да р.Бярэзіны, якім у канцы 1920-х гадоў прайшоў са сваімі сябрамі Мікола Улашчык. Многіх помнікаў, якія ён тады даследаваў і апісаў у спецыяльнім артыкуле, экспедыцыя пад кіраўніцтвам Э.Загарульскага ўжо не далічылася. Праца краязнаўцаў, такім чынам, сталася амаль адзінай крыніцай па помніках, якіх ужо няма.

Значнае месца на старонках “Нашага краю” занялі матэрыялы па вывуčенню геаграфічных, гістарычных і эканамічных аспектаў развіцця гарадоў, мястэчак, раёнаў, сёлаў і вёсак. Шмат цікавых публікаций прысвечана мястэчкам Беларусі. Гэтыя ўнікальныя паселішчы беларускага краю вывучаліся плацамерна і комплексна. Аб гэтым сведчаць не толькі самі артыкулы пра мястэчкі, але і матэрыялы рубрыкі “Праграмы, анкеты, інструкцыі”. Тут была надрукаваная дэталльная “Праграма вывуচэння мястэчка”, складзеная Г.Аляксандравым², які выступіў з такім дакладам на II Усебеларускім краязнаўчым з’ездзе (праходзіў 10 – 13 лютага 1927 г.), і на Пленуме ЦБК ад 23 – 25 кастрычніка 1927 г. Аляксандраў абгрунтаваў неабходнасць усебаковага вывучэння мястэчкаў. Ён звярнуў увагу на тое, што мястэчка цікавае для нас з трох бакоў: 1) разнастайнасцю заняткаў насељніцтва; 2) павольным тэмпам свайго развіцця; 3) сваім нацыянальным складам. “У мястэчках перакрыжоўваюцца самыя разнастайныя эканамічныя і нацыянальныя інтарэсы, а ў нас зусім няма матэрыялаў, якія харектарызувалі б гэта скрыжаванне горада і вёскі, яўрэйскай і беларускай культуры”, – заключаў Аляксандраў. Праграма вывуচэння мястэчка складалася з 10 разделаў: 1) Агульнае палажэнне і выгляд мястэчка; 2) Гісторыя мястэчка; 3) Насельніцтва мястэчка; 4) Эканоміка мястэчка; 5) Мястэчка, як адміністрацыйны цэнтр; 6) Асвета ў мястэчку; 7) Дабрабыт і санітарнае становішча мястэчка; 8) Палітычныя і грамадскія арганізацыі ў мястэчку; 9) Быт і культура; 10) Біяграфіі мястэчковых дзеячоў і ўраджэнцаў. У тлумачэнні да гэтай праграмы рабіўся кароткі агляд краініцай, даваліся метадагічныя і метадычныя парады. У прыватнасці, звярталася ўвага, што “пры вывуচэнні мястэчка і яго асадлівасцей патрэбны дынамічны падыход; немагчыма абмежавацца адным

² Аляксандраў Г. Праграма вывуচэння мястэчка // Наш край. 1928. № 2 (29). С. 45-53.

апісаннем – неабходна знайсці гістарычныя карані характэрных мов мантаў эканомікі і культуры мястэчка; нельга абмежавацца адным мінульым – патрэбна дэталёвае вывучэнне сучаснага стану і перспектываў будучага развіцця кожнага паасобнага мястэчка”³. У канцы дадзенага нумару “Нашага краю” змяшчалася бібліографія па праблеме яўрэйскага насельніцтва мястэчак (77 назваў)⁴. Яўрэйская секцыя Інбелкульту выдала праграму Аляксандрава на ідыш асобнай брашурай пад назвай “Выучай сваё мястэчка”, і кніжка гэтая была разасланая краязнаўчым арганізацыям на месцах.

Сярод крэтынішаў па гісторыі мястэчак асаблівую ўвагу Г.Аляксандраў звяртаў на мясцовыя яўрэйскія хронікі – пінкасы. Пазней, у 1929 г. у разделе “Хроніка” паведамлялася, што гістарычная камісія БАН распрацавала анкету аб пінкасах, і што яна разасланая па месцах разам са зваротам аб неабходнасці актыўнага зборання матэрыялаў па гісторыі, эканомікі і культуры яўрэяў БССР. Змяшчаліся таксама звесткі аб тым, што Аляксандраў распрацоўвае матэрыял пінкаса м.Горкі, аднаго з самых цікавых помнікаў 17 – 18 ст.⁵

На неабходнасць грунтоўнага вывучэння беларускіх мястэчак указваў таксама Васіль Дружыць у артыкуле “Краязнаўства ў гістарычнай галіне”. Ён пісаў: “Асаблівай увагі патрабуюць местаў і мястэчкі. Усебаковае іх вывучэнне з’яўляецца чарговым пытаннем беларускіх даследчыкаў, і адносна іх павінна быць паставлена краязнаўцамі і краязнаўчымі арганізацыямі спецыяльнае заданне дlia іх даследавання”. Дружыць заклікаў пры вывучэнні мястэчак ісці ад сучаснасці да больш старажытных часоў: пачаць з другой паловы 19 – пачатку 20 ст., на другім этапе звярнуцца да перыяду канца 18 – першай паловы 19 ст., і ўрэшце да болей ранняга часу. Прапаноўвалася зрабіць размеркаванне паміж даследчыкамі асобных пытанняў: 1) насельніцтва і яго паступальны рух у класавых, сацыяльных і нацыянальных адносінах; 2) прымысловасць; 3) гандаль; 4) упраўленне; 5) культурныя ўстановы і г.д. Далей Дружыць заключаў: “Толькі пасля падобнай працоўкі мы можам спадзівацца на тое, што ў нас з’явіцца сапраўдная гісторыя нашых мест і мястэчкаў. Падобнае даследаванне з’яўляецца галоўным абязвязкам гістарычных секцый краязнаўчых таварыстваў, яно дае магчымасць выявіць іх творчыя і даследчыя сілы”⁶.

Значны ўкладу вывучэнне мястэчак унесла геаграфічная падсекцыя прыродазнаўчай секцыі Інбелкульту. Яна арганізавала працу па збору матэ-

³ Аляксандраў Г. Праграма вывучэння мястэчка. С. 46

⁴ Палеес А. Матэрыялы да бібліографіі па вывучэнню яўрэйскага насельніцтва мястэчак Беларусі // Наш край. 1928. № 2 (29). С. 61-68.

⁵ Хроніка // Наш край. 1929. № 5 (43). С. 64-65.

⁶ Дружыць В. Краязнаўства ў гістарычнай галіне // Наш край. 1927. № 12 (27). С. 9-10.

рыялаў да беларускага геаграфічнага слоўніка. Для гэтага была распрацавана іапубліканія ў “Нашым краі” праграма апісання паселішчаў гарадскога тыпу (гарадоў, мястэчак, пасадаў, гандлёвых сёлаў ды інш.).⁷ Яна ўтрымлівала наступныя раздзэлы: 1) Палажэнне; 2) Знадворны выгляд мястэчка; 3) Будынкі; 4) Гісторыя; 5) Агульныя даныя аб насельніках; 6) Роля сельскай гаспадаркі; 7) Нясельскія заняткі; 8) Гандаль і кааперацыя; 9) Пошта, тэлеграф, тэлефон, радыё; 10) Культурна-асветная справа; 11) Санітарны стан і медыцынская дапамога; 12) Адміністратыўнае значэнне; 13) Бібліографія. Геаграфічная падсекцыя звязталася да мясцовых краязнаўчыхарганізацый з заклікам збіраць матэрыялы, трymаючыся такога плану.

На старонках часопіса “Наш край” (з канца 1930 па 1933 г. “Савецкая краіна”) былі апубліканыя матэрыялы па гісторыі, эканоміцы і культуры шэрагу мястэчак тагачаснай БССР: Пагост, Княжычы, Берэзынь, Бабінавічы, Новы Быхаў, Глуск, Багушэвічы, Ішацк, Лагойск, Клічаў, Азарычы, Койданава, Ішчадрын, Старыя Дарогі, Чашнікі, Чачэрск, Тураў, Падабранка, Чэрняўка, Валынцы, Грэск, Свіслач, Смаляны і інш. Усе публікацыі пра мястэчкі можна падзяліць на некалькі групau:

1. Найбольш дэталінныя і поўныя апісанні мястэчак паводле праграмы Г.Аляксандрава (Азарычы, Койданава, Багушэвічы, Лагойск⁸);

2. Матэрыялы да геаграфічнага слоўніка Беларусі (Пагост, Княжычы, Берэзынь, Бабінавічы, Новы Быхаў, Чачэрск⁹ і інш.);

3. Апісанні мястэчак, якія сталі вынікам розных экспедыцый і экскурсійных паездак (публікацыі пра Чашнікі, Дуброўну з’явіліся ў выніку праграмы “17 дзён па БССР”, арганізаванай краязнаўчым гуртком 20-й Менскай фабрычна-завадской сямігодкі; падобнага паходжання матэрыялы пра Старыя Дарогі, Грэск (“12 дзён краязнаўчых вандраванняў”), Шклоў, Копысь, Дуброўну (краязнаўчая экспурсія 8-й Нова-Барысаўскай школы), Свіслач (экспурсія краязнаўчага гуртка 4-й Менскай сямігодкі)¹⁰ і г. д.);

⁷ Праграма апісання паселішчаў гарадскога тыпу (гарадоў, мястэчак, пасадаў, гандлёвых сёлаў і інш.) // Наш край. 1925. № 1. С. 56-58.

⁸ Кулакоў Т. Мястэчка Азарычы Мазырскай акругі // Наш край. 1928. № 8-9 (35-36). С. 83-89; Шпілеўскі І., Бабровіч Л. Сучасны стан м. Койданава і раёну // Наш край. 1929. № 4 (43). С. 32-45; Самцэвіч В. Эканамічна-культурнае становішча мястэчка Багушэвічы Барысаўскай акругі // Наш край. 1927. № 3 (18). С. 29-34; Самцэвіч В. М. Лагойск Менскай акругі // Наш край. 1928. № 4 (31). С. 25-32.

⁹ Азбуکін М. Наши мястэчкі: Пагост, Княжычы, Бярэзынь // Наш край. 1925. № 2. С. 15-20; Сяргеенка Я. Бабынавічы Віцебскай акругі // Наш край. 1926. № 2-3 (5-6). С. 56-58; Ганжын А. Мястэчка Новабыхаў Магілёўскай акругі // Наш край. 1926. № 2-3 (5-6). С. 59-61, 51-52; Азбуکін М. Мястэчка Ішацак Менскай акругі // Наш край. 1927. № 1 (16). С. 44-50; Ганжын А. Мястэчка Чачэрск Гомельскай акругі // Наш край. 1927. № 1 (16). С. 59-61; і інш.

¹⁰ Валасэвіч М. Семнаццаць дзён па БССР: м.Чашнікі Віцебскай акругі // Наш край. 1930. № 2 (53). С. 29-31; Самцэвіч В. Па Барысаўшчыне: м. Чэрняўка // Наш край. 1929. № 12 (51). С. 38-40; Мікіцінскі У. Дванаццаць дзён краязнаўчага вандравання:

4. Публікацыі, прысвеченая асобным бакам развіцця мястэчак (апісанні местачковых кірмашоў: гісторыя і сучаснасць (Валынцы, Клічаў і інш.); апісанні промыслau (стружачная вытворчасць Глуска); апісанні помнікаў старасвetchыны мястэчак¹¹ і інш.);

5. Матэрыйялы з серыі “Мястэчкі ў рэканструкцыйным перыядзе” (Шчадрын, Падабранка¹²).

Публікацыі апошняй 5-й групы з’явіліся ў выніку абследавання ў 1931 – 1932 гг. сацыяльна-еканамічнай камісіі Яўрэйскага сектара БАН сумесна з нацкамісіяй ЦВК БССР 13 мястэчак з сумнавядомай мэтай “высвяліць тыядасягненні, якія маюцца ў галіне гаспадарчага ўпарадкавання мястэчак, і атрымаць малюнак аб наўных кантынгентах для перасялення ў Біра-Біджан і Крым”. Перад яўрэйскімі навуковымі ўстановамі ставіліся задачы “цалкам вырашыць местачковую праблему ў свяtle ліквідацыі супрацылегласці паміж горадам і вёскай”, а таксама “вырашыць праблему засялення працоўнымі яўрэямі Біра-Біджана згодна з дырэктывамі партыі”¹³.

Некаторыя матэрыйялы не ўпісваюцца ў гэту ўмоўную класіфікацыю. Так, у некалькіх нумарах “Нашага краю” друкаваўся аб’ёмны гістарычны нарыс мястэчка Койданава І.Шпілеўскага і Л.Бабровіч¹⁴. Койданаву прысвяціў сваю элегію і Змітрок Бядуля¹⁵. Два артыкулы Дзмітрыя Даўгялы прысвячаны Свіслачы і Свіслацкаму замку, даследаванні зробленыя на падставе “Рэвізіі Свіслацкага староства 1560 г.”¹⁶

¹¹ м. Грэск // Наш край. 1929. № 1 (40). С. 38-42; Мікіцінскі У. Дванаццаць дзён краязнаўчага вандравання: м. Старыя Дарогі // Наш край. 1929. № 3 (42). С. 32-34; Уладзіміраў У. Школьная краязнаўчая экспурсія 8-й Нова-Барысаўскай школы па БССР // Наш край. 1930. № 9-10. С. 59-70; Шашалевіч А. Па гомельскай акрузе: краязнаўчая нататкі // Наш край. 1928. № 11 (38). С. 43-50; і інш.

¹² Буланчыкаў В. Апісанне Валынецкага кірмашу // Наш край. 1929. № 2 (41). С. 50-52; Мікіцін М. Кірмаш у м. Клічаве Бабруйскай акругі // Наш край. 1928. № 4 (31). С. 33-35; Каракін Стружачная вытворчасць у мястэчку Глуску Бабруйскай акругі // Наш край. 1926. № 2-3 (5-6). С. 51-52; Васілеўскі Д. Помнікі старасвetchыны на Аршаншчыне // Наш край. 1927. № 2 (17). С. 40-43; Васілеўскі Д. Экскурсійная аб’екты на акрузе (Аршаншчына) // Наш край. 1929. № 4 (43). С. 16-21; і інш.

¹³ Гершнібаўм І. Мястэчка Шчадрын у рэканструкцыйным перыядзе // Савецкая краіна. 1931. № 4. С. 31-36; Гершнібаўм І. Саматужніцкае мястэчка Падабранка // Савецкая краіна. 1931. № 8. С. 34-40.

¹⁴ Гершнібаўм І. Яўрэйскую навуковую работу на вышэйшую ступень // Савецкая краіна. 1932. № 5. С. 38.

¹⁵ Шпілеўскі І., Бабровіч Л. Мястэчка Койданава (гістарычныя весткі) // Наш край. 1929. № 2 (41). С. 24-35; Шпілеўскі І., Бабровіч Л. Мястэчка Койданава (гістарычныя весткі з 1917 г.) // Наш край. 1929. № 3 (42). С. 36-46;

¹⁶ Бядуля З. з краязнаўчага блакноту пісьменніка: Лірыка мястэчка Койданава // Наш край. 1930. № 1 (52). С. 36-49.

¹⁷ Даўгяла Зм. Свіслацкі замак у 1560 г. // Наш край. 1927. № 6-7 (21-22). С. 60-64; Даўгяла Зм. Места Свіслацкае ў 1560 г. // Наш край. 1928. № 6-7 (33-34). С. 33-37.

Пералічаныя публікацыі, прысвечаныя мястэчкам, утрымліваюць самую разнастайную інфармацыю, з большай ці меншай паўнатай асвятляюць увесь спектр праблемаў, акрэсленых у вышэй згаданых праграмах вывучэння мястэчка і паселішча гарадскага тыпу. Пераважаюць матэрыялы, якія раскрываюць працэс трансфармацыі сацыяльна-еканамічнага, культурнага і побытавага ўкладу мястэчка у 1920-я – пачатку 1930-х гадоў. У прыватнасці, тыповымі з'яўляюцца звесткі наступнага характару:

“Койданава ў сучасным падобна да ўсіх сучасных мястэчак: крывыя лініі розных акупацый, пры якіх шалі жыццёвага дабрабыту вагаліся то ў адзін бок, то ў другі – то святковалі перамогу крамнікі і гандляры, а то радаваліся краўцы, шаўцы, кавалі і іншы местачковы дэмас. Гэта ярка адчувалася пры кожнай новай акупацыі, якую заўсёды суправаджалі гэтыя два пачуцці багатых і бедных местачкоўцаў. Пачынаючы з 1920 г. Койданава зноў-жа перажыло некалькі стадый эканамічнай і бытавой ломкі: 1) кантрабанда; 2) высылка кантрабандысту за межы Беларусі; 3) НЭП; 4) знішчэнне НЭПу праз кааперацыю; 5) развіццё школ і ліквідацыя яўрэйскага “хэдэру”; 6) росквіт рамесніцкіхарцеляў, пераход многіх быльх крамнікаў і гандляроў на апрацоўку зямлі (Біра-Біджан, Крым, сельска-гаспадарчыя арцелі ў ваколіцы Койданава і іншых месцах)”¹⁷.

“Моладзь Турава адыхаў ад старых укладаў жыцця. На сходахся-лянства і саматужнікаў уносяцца прапановы аб аддачы цэрквой і сінагог пад дамы культуры; адна сінагога па пастанове працоўных яўрэяў ужо забрана для кульптэрэб, у недалёкім часе канчаткова вырашыцца справа і аб апошніх дамах дурману”¹⁸.

“Старыя Дарогі досьціць багаты культавымі будовамі: тут знаходзяцца праваслаўная царква, касцёл, сінагога і некалькі малітвенных дамоў. З прадстаўнікі ю культуры асабліваі папулярнасцю карыстаецца яўрэйскі рабін, але толькі не ў сваім мястэчку, а па-за межамі яго. Апошні часта выязджает на гастролі ў Маскву, Харкаў, Адэсу, а таксама выступае ў спрэчках на рэлігійныя тэмы з рэдактарам Бабруйскай газеты “Камуніст”¹⁹.

“Новы быт у мястэчку Азарычы відавочна расце. Моладзь ад сінагог адхілілася. З 9-ці шлюбаў, якія адбыліся ў 1927 г., было без удзелу рэлігійных царамоній”²⁰.

“Калгас “Акцябр” лічыцца адным з лепшых яўрэйскіх калгасаў у Койданаўшчыне. Зацікавіў мяне, як тып, былы койданаўскі “мэламэд”, які два

¹⁷ Бядуля З. З краязнаўчага блакноту пісьменніка: Лірыка мястэчка Койданава // Наш край. 1930. № 1 (52). С. 37.

¹⁸ Брудз М.Е. Сучасны Тураў // Наш край. 1930. № 5-6 (56-57). С. 62.

¹⁹ Мікіцінскі У. Дванаццаць дзеяній краязнаўчага вандравання: м. Старыя Дарогі // Наш край. 1929. №3 (42). С. 33.

²⁰ Кулаю́ Т. Мястэчка Азарычы Мазырскай акругі // Наш край. 1928. №8-9 (35-36). С. 89.

гадытаму назад у “судны дзень” (“ём-кіпур”) выйшаў на амбон з прамоваю аб тым, што яўрэі перасталі быць рэлігійнымі. Ён тады аб гэтым вельмішка-даваў і кікаў зноў да бога. Цяпер ён дэмантраваў перада мною конную язду (у суботні дзень, калі паводле яўрэйскай рэлігіі гэта забаронена). І ў той жа суботні дзень, калі яго набожная жонка адмовілася дайць кароў, сам дай. Ён зусім перамяніўся за кароткі час. Тут я наглядаў відавочна як быццё вызначае свядомасць. Былы “мэламэд” навучыўся працаўца на зямлі горш за іншых. У пароўненні з іншымі “акцыбрыстамі” ён усё-ж такі інтэлігент. Часта пускаеца ў высокія матэрый – успамінае Боруха Сінозу, Майманіда, Маркса, калі-ні-калі чытае яўрэйскую літаратуру. За гэта яго таварышы дабрадушна з яго кіяць, называюць “нашым філёзофам”²¹.

“Прыкмячаеца ў Лагойску значнае пашырэнне элементаў новага быту, асабліва сярод маладзі, якая ўжо мала звязана з царквой ці сінагогай, пазбаўлена рэлігійных забабонаў. Яшчэ 8 – 9 год таму назад у вышэйшай пачатковай школе і потым у школе Пст. прыходзілася весці барацьбу з т.зв. “суботнікамі” – вучнямі, якія не хацелі пісаць у суботу ў школе па рэлігійных матывах. Цяпер ужо гэтага няма. Адчуваеца вялікая цяга дзяцей у піянеры і маладзі ў ЛКСМ. Змяняюцца патрыярхальныя сямейныя ўзаємадносіны, якія былі ў Лагойску досыць моцныя да часоў рэвалюцыі”²².

Гэтыя і падобныя ім матэрыйялы, хоць і ўтрымліваюць элементы піяра, але відавочна сведчаць пра паступовую саветызацыю мястэчак і іх насельніцтва. Многія, асабліва маладое пакаленне, прынялі новую савецкую культуру і лад жыцця. Аднак новая свядомасць, атаясамленне з агульнай савецкай культурай пераважалі ў калектывным жыцці мястэчка. У сям’і і побыце да канца 1930-х гг. сярод mestачковых жыхароў захоўваліся традыцыйныя асновы і сістэма каштоўнасцей.

Вышэй адзначалася, што інфармацыя, якая ўтрымліваеца ў шэрагу публікаций “Нашага краю”, сёння набывае характар унікальных дакументаў, з’яўляеца ледзь не адзінай крыніцай па помніках, якіх ужо няма. Гэта датычыцца матэрыйялаў, прысвячаных мястэчкам Беларусі. Так, М.Азбукін пакінуў апісанне выдатнейшага помніка мінушчыны м.Пагост – старой сінагогі (у мястэчку было 3 сінагогі, найстарэйшую з іх называлі “старой”).

“У гэтай сінагозе – надзвычайна прыгожыя, рэзаныя нажом з дрэва “омэд” (месца, дзе стаіць кантар у час набажэнства) і “оран-кайдэш” (“святая скрыня”, дзе стаяць скруткі торы). Рэзба старая, вельмі прыгожая і арыгінальная. Арнамент багаты і разнастайны. Наверсе – дзвухгаловы арол і два буслы; з цэльнага кавалку дрэва зроблены доўгія ланцуругі. Кажуць,

²¹ Бядуля З. З краязнаўчага блакноту пісьменніка: Лірыка мястэчка Койданава // Наш край. 1930. № 1 (52). С. 47.

²² Самцэвіч В. М.Лагойск Менскай акругі // Наш край. 1928. № 4 (31). С. 32.

што сінагога мае 190 год, але старыя дакументы, у якіх была зазначана ўся гісторыя сінагогі і Пагосту, у 1915 г. былі вывезены ў Ленінград. Раней каля сінагогі ляжаў камень з незразумельным надпісам, нібы то магічным ста-раславянскім пісьмом. У 1924 г. гэты камень вывезлі ў Менск, у Беларускі Дзяржаўны Музей”²³.

Многія публікацыі ілюстраваныя: утрымліваюць малюнкі ці фотадымкі помнікаў гісторыі і архітэктуры, планы мястэчак. Напрыклад, артыкул М.Азбукіна пра Шацк утрымлівае фрагмент карты, дзе паказана размяшчэнне мястэчка і яго наваколля, фатаздымкі ракі Шачы, былога палацу Гамаліцкага, будынкаў царквы, бровара і земскай школы²⁴. У артыкуле, прысвяченым Багушэвічам, змешчаны план мястэчка 1927 г.²⁵ А публікацыя пра м.Лагойск утрымлівае план мястэчка 1865 г.²⁶

Аўтарскі актыў быў вельмі разнастайны: ад прафесіяналу да аматараў, ад вядомых навукоўцаў (Д.Даўгяла, М.Азбукін), пісьменнікаў (З.Бядуля) да звычайных школьнікаў, студэнтаў. Часта артыкулы пісаліся прафесіяналамі са спасылкай на дасланыя матэрыялы мясцовых краязнаўцаў. Напрыклад, М.Азбукін апісаў мястэчка Шацк, выкарыстаўшы пры гэтым матэрыялы, прысланыя настаўніцай В.Сялівончык. Артыкул Я.Сяргеенкі, прысвячаны Бабінавічам, з’явіўся дзякуючы матэрыялам, прысланным гуртком краязнаўства пры Вышэйшых курсах беларусазнаўства. Публікацыя В.Самцэвіча пра Багушэвічы заснаваная на матэрыялах краязнаўчага гуртка пры Багушэвіцкай сямігодцы.

Актыўнасць мясцовых краязнаўцаў была настолькі вялікай, што далёка не ўсе дасылаемыя ў рэдакцыю матэрыялы паспявалі апрацоўваць і друкаваць. Пра гэта сведчаць звесткі з часопіснага раздзела, “Хроніка”, дзе часта змяшчалі пералік атрыманых матэрыялаў. Разнастайнасць і багацце іх уражвае. Тут і фальклорныя матэрыялы (для прыкладу – “ад тав. Фрыдмана (Менск) – анекдоты: зладзейскія, цыганскія, хасыдзкія і інш., усяго 128 нумароў”; “ад тав. Чахоцкага (Рагачоў) – пагаворкі і прымайкі, 230 нумароў”, і г.д.), і этнаграфічныя (“ад студэнта Віцебскага мастацкага тэхнікума Стальмашэўскага – апісанне вяселля”), і розныя дакументы (“ад тав. Чарнага (Бабруйск) – гістарычныя дакументы перыяду польскай акупацыі ў г.Чэрвені”) і інш. Сустракаюцца паведамленні і пра местачковыя матэрыялы: у лютым – траўні 1928 г. атрыманыя “ад тав. Іткінай (Прапойск) – анкетнае абследаванне м.Прапойск; ад тав. Рутшрэйна (Касцюковічы) –

²³ Азбукін М. Нашы мястэчкі: Пагост, Княжыцы, Бярэзынь // Нашкрай. 1925. № 2. С. 16.

²⁴ Азбукін М. Мястэчка Шацак Менскай акругі // Наш край. 1927. № 1 (16). С. 44-50.

²⁵ Самцэвіч В. Эканамічна-культурнае становішча мястэчка Багушэвічы Барысаўскай акругі // Наш край. 1927. № 3 (18). С. 31.

²⁶ Самцэвіч В. М.Лагойск Менскай акругі // Наш край. 1928. № 4 (31). С. 27

анкетнае абследаванне м.Касцюковічы; ад тав. Галамштока (Менск) – народна-рэлігійная драма “Продаж Ёсіфа”, запісаная ў м.Нароўлі; ад тав. Валабрынскага (Менск) – кніга па народнай медыцыне, зложаная ў м.Койданаве ў 1811 г.”²⁷ ды інш.

Увогуле, раздзел “Хроніка” дазваляе ўяўіць усю “кухню” даследчай краязнаўчай дзеянасці. Тут змяшчаліся планы і спрабаздачы. Паведамлялася пра разнастайныя экспедыцыі, якія ладзіліся самымі рознымі сіламі. Так, Яўрэйскай секцыяй Інбелкульту сумесна з мастацкімі сіламі БССР у 1927 г. былі арганізаваныя экспедыцыі ў м.Нароўло і м.Лапіны з мэтай збору матэрыялаў для манаграфічнага апісання гэтых мястэчак. Экспедыцыі ладзіліся таксама навучальнымі ўстановамі: у 1927 г. Яўрэйская секцыя краязнаўчага таварыства БДУ арганізавала экспедыцыю па Тураўшчыне, а краязнаўчы гурток пры Менскім педагогічным тэхнікуме – па мястэчках Меншчыны²⁸. “Хроніка” інфармавала аб арганізацыйнай структуры краязнаўчага руху. Так, паведамлялася, што да пачатку 1929 г. у рэспубліцы дзеянічала каля 300 краязнаўчыхарганізацый з агульнай колькасцю 10510 чалавек. Краязнаўчыя даследчыцкія асяродкі існавалі амаль ва ўсіх мястэчках. У пераліку ўсіх навукова-краязнаўчых арганізацый і ўстаноў БССР – 303 установы (разам з Інбелкультам), з іхкаля 100 знаходзілася ў мястэчках²⁹.

На вялікі жаль, у пачатку 1930-х гг. краязнаўства ў БССР фактычна было разгромлена і вынішчана, а многія вядомыя вучоныя і мясцовыя краязнаўцы – рэпрэсаваныя. “Выкрыццё нацдэмаў” у краязнаўстве пачалося ў кастрычніку 1930 г. Быў зменены склад ЦБК і рэдакцыі “Нашага краю”, а з лістапада 1930 г. часопіс быў рэарганізаваны ў новы орган пад назвай “Савецкая краіна” і пад кіраўніцтвам новай рэдакцыйнай калегії. Новому складу ЦБК была паставлена задача “изучить состав участников в работе по краеведению БССР и освободиться от всех вражеских элементов, пересмотреть всю краеведческую литературу с целью критики нацдемовских идей”³⁰. Адначасова разгарнулася кампанія за новы этап у развіцці краязнаўства з тым, каб цесна звязаць яго з задачамі сацыялістычнага будаўніцтва. Перад краязнаўчымі арганізацыямі ствалася задача вывучэння пяцігадовага плана і практичнай дапамогі падыходу ў выкананні. У 1932 г. была прынята пастанова СНК БССР “Аб мерапрыемствах па разгортанню краязнаўчага руху”, якая прадлісвала краязнаўцам даследаваць і паказваць выключна поспехі сацыялістычнага будаўніцтва.

²⁷ Хроніка // Наш край. 1928. № 5 (32). С. 61.

²⁸ Хроніка // Наш край. 1927. № 5 (20). С. 65.

²⁹ Навукова-краязнаўчыя арганізацыі і ўстановы БССР (паводле звестак на 1 снежня 1926 г.) // Наш край. 1927. № 1 (16).

³⁰ Амелькович Л.Г. Деятельность ЦБК Белоруссии (1923 – 1933) // Вопросы библиотековедения и библиографоведения. Сборник научных трудов. Мин., 1975. С. 71.

Усе гэтыя працэсы істотна змянілі харктар публікацыі на старонках “Савецкай краіны”. Часопіс перапоўнены “разоблачительными” артыкуламі. Вось назвы некаторых з іх: “Узмацніць барацьбу з варожымі вылазкамі ў краязнаўстве”, “За бальшавіцкую партыйнасць у краязнаўстве”, “Апалітычнае вывучэнне роднага краю нам не патрэбна”, “Па-баявому перабудаваць краязнаўчую працу” і г.д. У гэтых і падобных артыкулах сцвярджалася, што “краязнаўства знаходзіцца на службе юніт-рэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму”; пісалася аб неабходнасці “узмацнення класавай пільнасці на краязнаўчым фронце”, “узмацнення барацьбы з малейшымі вылазкамі супроць дырэктыў партыі” і г.д. Замест праграмаў вывучэння мястэчак з’явіліся праграмы вывучэння калгасаў і саўгасаў, фабрык і заводаў, сацспаборніцтва і ўдарніцтва… Змяніўся іаўтарскі калектыв. Хоць часам сярод новых прозвішчаў сустракаюцца і прозвішчы аўтараў артыкулаў “Нашага краю” другой паловы 1920-х. Так, па-ранейшаму друкуеца В. Самцэвіч, але замест мястэчак апісвае “задачы краязнаўчых ячэек у вясновай пасеўнай кампаніі 1933 г. і барацьбе за ўраджай”³¹. Шпілэўскі і Л. Бабровіч, згаданыя вышэй як аўтары гістарычнага нарыса Койданава, цяпер выступаюць у ролі выкryвацеляў “контр-рэвалюцыйных нацдэмажскіх тэорый у этнографіі”³².

Матэрыялы часопісаў “Наш край” (1925 – 1930) і “Савецкая краіна” (1930 – 1933) адлюстравалі, такім чынам, змену эпохай у развіцці гістарычнай навукі і гістарычнага краязнаўства ў БССР.

Аналіз публікаций “Нашага краю”, прысвечаных мястэчкам Беларусі, дазваляе зрабіць высьнову, што ў другой палове 1920-х гадоў пачалося ўсебаковае вывучэнне мястэчак самымі разнастайнымі сіламі. Часопіс – каштоўная крыніца па гісторыі гэтых унікальных паселішчаў. Надзвычай цікавым і карысным уяўляеца таксама вопыт арганізацыі і развіцця краязнаўчага руху ў 20-я гады 20 ст. Гэты вопыт неабходна вывучаць і шырока выкарыстоўваць. Постпеху разгортванні краязнаўчага руху ў тыя часы шмат у чым тлумачыцца высокім статусам краязнаўства. Кло паты пра яго развіццё былі ўскладзены на самую аўтарытэтную ўстанову – Інстытут беларускай культуры, што сабраў пад сваім дахам “усе беларускія сілы”. Зразумела, што ні Інбелкульт, ні ЦБК пры ім, ні рэдкалегія “Нашага краю” не маглі выйсці з-пад вока партыйнага контролю. Таму ўражвае, як многа ўдалося зрабіць за такі кароткі час, які па праву называюць часам усеагульнага ўздыму беларускага жыцця. На жаль, разгром беларускай нацыянальнай гістарычнай навукі і гістарычнага краязнаўства ў 1930-я гады перапалніў таксама даследаванні мястэчак Беларусі.

³¹ Самцэвіч В. Задачы краязнаўчых ячэек у вясновай пасеўнай кампаніі 1933 г. і барацьба за ўраджай // Савецкая краіна. 1933. № 1. С. 10-18.

³² Бабровіч Л., Шпілэўскі І. Супроць контр-рэвалюцыйных нацдэмажскіх тэорый у этнографіі // Савецкая краіна. 1931. № 2. С. 46-53.

*Віктар Белазаровіч (Гародня),
канадскіят гісторыкі, дацент ГрДУ імя Янкі Купалы*

ВЫВУЧЭННЕ АГРАРНАЙ ГІСТОРЫИ БЕЛАРУСІ НА ВЕЙШАГА ЧАСУ Ў БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Цэнтральнай тэмай аграрнай гісторыі навейшага часу з'яўлялася аграрная палітыка кіруючай партыі на розных этапах развіцця савецкага грамадства.

Першыя публікацыі па дадзенай тэмэ, якія выйшли ў 20-я гг. 20 ст., насілі палітычаваныя характар і былі не столькі навуковымі, сколькі пропагандысцкімі. За гэтае дзесяцігоддзе ўбачыла свет вялікая колькасць брашур і 495 артыкулаў, прысвечаных зямельнай палітыцы савецкай улады. Як правіла, іх аўтарамі з'яўляліся партыйна-савецкія дзеячы, спецыялісты-практыкі. Таму гэтыя працы мелі слабую крынічную базу і, адпаведна, у іх адсутнічала глубокая навуковая вынікі і абагульненні. Сярод тагачасных аўтараў хацелася б называць І.Адамайціса, А.Алуфа, А.Адамовіча, А.Чарвякова, А.Паўлава і інш.¹

Ва ўмовах новай эканамічнай палітыкі, якая праводзілася ў БССР у 1921 – 1928 гг., А.В.Бонч-Асмалоўскі актыўна пропагандаваў ідэю сялянскай кааперацыі. Актыўны ўдзельнік народніцкага руху, а затым сябра партыі Эсэраў, ён у артыкуле “Эвалюцыя сельскай гаспадаркі БССР” выступаў за пашырэнне сеткі нізавой кааперацыі ў беларускай вёсцы².

Таксама пропагандавалася ідэя хутарскага землекарыстання, якое па Перспектыву на плану развіцця сельскай гаспадаркі на 1925/26 – 1929/30 гг. лічылася найбольш эфектыўным шляхам развіцця сельскай гаспадаркі рэспублікі. І.А.Кісялюкоў даказваў, што стварэнне хутароў абудзілена экана-

¹ Адамайтис И. Сельское хозяйство Белоруссии // Народное хозяйство Белоруссии. 1924. № 1; Алуф А. Белорусская деревня // На аграрном фронте. 1925. № 5-6; Адамович И. Хозяйственное строительство БССР и наши задачи // На аграрном фронте. 1925. № 5-6; Павлов А. Сельское хозяйство // На аграрном фронте. 1927. № 3.

² Бонч-Осмоловский А.О. Эволюция сельского хозяйства БССР // Савецкае будаўніцтва. 1926. № 1.

³ Кісялюков И.А. Характеристика типов сельского хозяйства БССР и их эволюция // Перспективный план развития сельского и лесного хозяйства БССР на 1925/26 – 1929/30 г. Мн., 1927; Пасёлкі. Оптымум тэрыторыі і эфект землеўпарадкавання. Мн., 1928.

мічным і глебава-кліматычным і ўмовамі Беларусі, што прагрэс эканомікі цесна звязаны з развіццём сельскай гаспадаркі³.

Неабходна адзначыць, што погляды вучоных-агранікаў сфермаваліся пад уплывам народніцкай ідэалогіі. Гэта знайшло адлюстраванне ў канцепцыі “адзінства беларускага сялянства”, пазбаўленага класавых супяречнасцей, і працоўна-спажывецкай тэорыі развіцця сялянскай гаспадаркі.

Але спыненне НЭПа і змена грамадска-палітычнай сітуацыі на мяжы 20–30-х гг. прывялі да ліквідацыі адноснага плюралізму ў гістарычнай навукы і зацвярджэння марксісцка-ленінска-сталинскай метадалогіі. З 1938 г. адзінай метадалагічнай асновай савецкай, у т.л. і беларускай гістарыяграфіі становіща кніга І.В.Сталіна “Гісторыя ВКП(б). Кароткі курс”.

Уплыў палітычнай сітуацыі на аграрную праблематыку ўжо можна прасачыць у даследаваннях А.І.Андрэева⁴ і М.А.Карнатоўскага⁵, прысвяченых стварэнню беларускай савецкай дзяржаўнасці. На падставе афіцыйнай ацэнкі ЦК КП(б)ЛіБ, якая была дадзена гэтаму працэсу з боку ЦК ВКП(б) (“меншавізм”, “левы радыкалізм”), аўтары сцвярджалі, што на тэрыторыі Беларусі не адбылося “рэвалюцыйнага” пераразмеркавання зямлі згодна з Дэкрэтам аб зямлі, што тут не дзейнічаў Закон аб сацыялізацыі зямлі. Аграрную палітыку ЛітБела яны лічылі антыленінскай і антыбальшавіцкай.

У 30-я гг. падуپлыў праводзімай масавай калектывізацыі сельскай гаспадаркі актуальнай праблемай гістарычнай навукі становіща пытанне вывучэння “вопыту” калектывізія землекарыстання з мэтай яго прапаганды. У 1930 г. выйшла сумесная работа Р.Каршакевіча і Т.А.Ўчыннікава “Савецкая гаспадаркі і хролья ў справе сацыялістычнай рэканструкцыі сельскай гаспадаркі БССР”. Таксама неабходнасць калектывізацыі выводзілася з прац такіх даследчыкаў як М.Домніч, Г.Бондар, П.Паніматка⁶. Агульная адметнасць гэтых работ – слабая крыніца науčная база. А ўтары грунтаваліся ў асноўным на матэрыялах першыядычнага друку. Вельмі адчувальна ў іх апалаgetыка аграрнай палітыкі правячай партыі, лакроўка рэчаіснасці. Дарэчы, у даваенны перыяд гісторыкі не здолелі стварыць якой-небудзь значнай працы аб калектывізацыі сельскай гаспадаркі.

⁴ Андреев А.И. Борьба литовского народа за Советскую власть. 1918-1919. Москва, 1954.

⁵ Корнатовский Н.А. Литовско-Белорусская ССР (1919 г.) // Учёные записки Ленинградского госуниверситета. Серия исторических наук. 1941. № 67. Вып. 7.

⁶ Домніч М. Калгасы і класавая барацьба. Мн., 1930; Бондар Г., Паніматко П. Сельское хозяйство Белоруссии на путях социалистической реконструкции. Москва-Ленинград, 1931.

⁷ История народного хозяйства БССР. Мн., 1949; Саункевіч С.І. Камуністычная партыя (бальшавікоў) Беларусі ў перыяд барацьбы за калектывізацыю сельскай гаспадаркі рэспублікі (1930-1934 гг.). Мн., 1952.

Даследаванні, якія выйшлі ў першыя пасляваенныя гады, адзначаюцца недастатковая глубокім вывучэннем паставленых пытанняў і слабай факталаагічнай базай⁷.

З другога боку, А.І.Сідарэнка, І.М.Ігнаценка, Д.А.Мусліца, Г.А.Грэчкін, В.А.Мілаванаў падрыхтавалі і абаранілі кандыдацкія дысертаты, прысвячаныя НЭПу ў беларускай вёсцы, аднаўленчым працэсам першай паловы 20-хг., пытанням класавай барацьбы, першым калектыўным гаспадаркам⁸. Даследчыкі імкнуліся даказаць правільнасць аграрнай стратэгіі партыі, падкрэслівалі менавіта сацыялістычны харктар праводзімай палітыкі.

Ужо ў другой палове 50-х–60-я гг. з'яўляючыца працы манаграфічнага харктару, у якіх навуковаму аналізу былі падвергнутыя пытанні класавай барацьбы і аграрных пераўтварэнняў у вёсцы ў перыяд грамадзянскай вайны. Сярод іх працы Н.В.Каменскай, І.Я.Марчанкі, І.М.Ігнаценкі, Б.М.Фіха і інш.⁹

Зноў увага даследчыкаў была прыцягнутая да пытання масавай калектывізацыі сельскай гаспадаркі ў БССР. Розныя аспекты гэтай гістарычнай з'явы распрацоўвалі М.Я.Шкляр, К.К.Герман, А.А.Філімонаў, С.Р.Лагун, М.В.Уласенка, І.А.Кавалёў і інш.¹⁰ Але аўтары некрытычна ўспрымалі партыйныя дакументы, зыходзілі з той проблематыкі калектывізацыі, якая была вызначана маскоўскімі гісторыкамі. У асноўных выніках даследаванняў адчуваецца пэўная ідэалагічная запраграмаванасць.

⁸ Сидоренко А.И. Классовая борьба в белорусской деревне в первый год восстановительного периода: Автореф. дис. кан. ист. наук. Мин., 1950; Игнатенко И.М. Борьба за восстановление сельского хозяйства Гомельской губернии (1921-1925): Автореф. дис. кан. ист. наук. Мин., 1953; Мулица Д.А. КП(б)Б в борьбе за восстановление сельского хозяйства: Автореф. дис. кан. ист. наук. Мин., 1953; Гречкин Г.А. Год великого перелома в колхозном строительстве Белорусской ССР: Автореф. дис. кан. ист. наук. Москва, 1953; Милованов В.А. Коллективное земледелие в Белоруссии в первые годы Советской власти: Автореф. дис. кан. ист. наук. Мин., 1959.

⁹ Каменская Н.В. Первые социалистические преобразования в Белоруссии (25 октября 1917-июль 1919 г.). Мин., 1957; Марченко И.Е. Аграрные преобразования в Белоруссии в 1917-1918 гг. Мин., 1959; Игнатенко И.М. Беднейшее крестьянство – союзник пролетариата в борьбе за победу Октябрьской революции в Белоруссии (1917-1918 гг.). Мин., 1962; Фих Б.М. Аграрная революция в Белоруссии (1917-1920 гг.). Мин., 1966.

¹⁰ Шкляр М.Е. Борьба Компартии Белоруссии за укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства в восстановительный период (1921-1925 гг.). Мин., 1960; Герман К.К. Ведущая роль рабочего класса в победе колхозного строя в Белоруссии (1926-1935 гг.). Мин., 1968; Филимонов А.А. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства в период развернутого строительства социализма, 1929-1936 гг. На материалах Белоруссии. Мин., 1968; Лагун С.Р. Укрепление Советов Белоруссии и повышение их роли в строительстве социализма. Мин., 1970; Власенюк Н.В. Борьба Компартии Белоруссии за построение экономического фундамента социализма, 1926-1932 гг. Мин., 1970.

Пасляваенна аграрная гісторыя Беларусі вывучалася ў адпаведнасці з партыйным курсам пабудовы камуністычнага грамадства, а з 70-х гг. “развітага сацыялізму”. У гэты перыяд захоўваўся ідэалагічны кантроль загістарычнай навукай, таму аналіз аграрнай палітыкі ў айчыннай гісторыяграфіі засноўваўся на пэўных пастулатах:

- калектывізацыя сельскай гаспадаркі – частка ленінскага плану пабудовы сацыялізму ў СССР;
- аграрная палітыка ажыццяўлялася пад пільным партыйным кантролем і праводзілася ў інтэрэсах батрацкіх і бядняцкіх колаў вёскі;
- ліквідацыя кулацтва – гэта знішчэнне сельскай буржуазіі як крыніцы эксплуатацыі сялянства;
- калгасы як вышэйшая форма кааперацыі поўнасцю адпавядаюць сацыялізму.

Пытанні развіцця беларускай вёскі былі пастаўлены ў даследаваннях Г.П.Купрэвай, А.П.Белязо, І.В.Палуяна, М.В.Кузняцова, А.М.Сарокіна, М.П.Касцюка і інш.¹¹

Гісторыяграфічны агляд даследаванняў прадставіў У.М.Міхнюк у кнізе “Крестьянство Белоруссии на путях к социализму: Историографический очерк”. Аўтар зрабіў крытычныя заўвагі па пытаннях аграрнай палітыкі, адзначыў недастатковую вывучанасць праблемы дыферэнцыяцыі сялянства, станаўлення і ліквідацыі хутарской сістэмы¹². Паколькі ў гэты час, ва ўмовах надумства, вельмі важнай лічылася барацьба з так званай “буржуазнай фальсіфікацыяй” гісторыі, з’явілася праца М.Л.Іванова “Критика фальсификации истории социалистического строительства в БССР (1921 – 1937 гг.)”¹³

Дасягненнем беларускай савецкай гісторыяграфіі можна лічыць вялікую колькасць абагульняючай літаратуры. Сярод такіх выданняў можна

¹¹ Купрееў А.П. Возраждение народного хозяйства Белоруссии. Мн., 1976; Белязо А.П. Беларуская вёска ў пасляваенныя гады (1945-1950). Мн., 1974; Белязо Е.П. Крестьянство Белоруссии на путях к развитию социализма (1951-1960 гг.). Мн., 1982; Полуян И.В. Технические кадры белорусской деревни и развитие сельского хозяйства республики. Мн., 1978; Кузнецов Н.В. Курсом специализации и концентрации сельского хозяйства: На материалах Компартии Белоруссии (1965-1983 гг.). Мн., 1984; Сорокин А.Н. Совхозы БССР в период построения фундамента социализма (1926-1932 гг.). Мн., 1971; Сорокин А.Н. Совхозы Белорусской ССР (1917-1941 гг.). Мн., 1979; Костюк М.П. Трудовой вклад крестьянства в победу и упрочение социализма: На материалах БССР. Мн., 1986; Костюк М.П. Социалистические ценности тружеников села: история, современность, перспективы. Мн., 1989.

¹² Міхнюк В.Н. Крестьянство Белоруссии на путях к социализму: Историографический очерк. Мн., 1979.

¹³ Іванов Н.Л. Критика фальсификации истории социалистического строительства в БССР (1921-1937 гг.). Мн., 1980.

адзначыць: “Экономика Советской Белоруссии. 1917 – 1967 гг.”, “Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии”, “Социально-экономические преобразования в Белорусской ССР за годы Советской власти”, “Гісторыя Беларускай ССР” у пяці татах, “Развитие экономики Белоруссии в 1928 – 1941 гг.”, “Победа колхозного строя в Белорусской ССР”¹⁴. Пры ўсёй сваёй аднабаковасці ідэалагічнай накіраванасці абагульняючыя працы не мелі адзначана апалаґетычнага характару. Несумненна, партыйныя ўстаноўкі перашкаджалі аб’ектыўнаму аналізу гісторыі вёскі, але каштоўнасць уяўляе назапашаны ў іх фактаграфічныя матэрыялы.

Новы перыяду асвятленні аграрнай гісторыі навейшага часу пачаўся з другой паловы 80-х гг. пад уплывам працэсу перабудовы савецкага грамадства, у прыватнасці, палітыкі галоснасці. З’явілася масычныя змены ў сельскай гаспадарке, якія праводзіліся пад кіраўніцтвам А.М. Сарокіна, М.П. Касцюка і інш. была ўзнятая праблема спалучэння аграрнай палітыкі, якая праводзілася партыяй, з ідэяй сацыялізму¹⁵.

У гэты час назіраўся ўсплеск гістарычнай публіцыстыкі. У артыкулах А.М. Сарокіна, М.П. Касцюка і інш. была ўзнятая праблема спалучэння аграрнай палітыкі, якая праводзілася партыяй, з ідэяй сацыялізму¹⁶.

Грунтоўным эканамічным аналізам вызначаецца калектывізацыйная праца “Экономика Белоруссии в период послевоенного возрождения”, падрыхтаваная калектывам супрацоўнікаў Інстытута эканомікі АН БССР¹⁷.

Але неабходна адзначыць, што ў цэлым аграрная гісторыя навейшага часу атрымала аднабаковае асвятленне ў беларускай савецкай гістарыграфіі і недастатковае на этапе перабудовы. Падобная сітуацыя захоўваецца па сённяшні дзень.

¹⁴ Экономика Советской Белоруссии. 1917-1967 гг. Мн., 1967; Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии: В 2 ч. Мн., 1961-1967; Социально-экономические преобразования Белорусской ССР за годы Советской власти. Мн., 1970; Гісторыя Беларускай ССР: У 5 т. Мн., 1972-1975; Развитие экономики Белоруссии в 1928-1941 гг. Мн., 1975; Победа колхозного строя в Белорусской ССР. Мн., 1981.

¹⁵ Данилов В.П. Коллективизация: как это было... // Страницы истории советского общества: факты, проблемы, люди. Москва, 1989. С. 228-253; Ивицкий Н.А. Ленинский кооперативный план и коллективизация сельского хозяйства СССР // Преподавание истории в школе. 1988. № 5. С. 22-30.

¹⁶ Сарокін А.М. Эксперимент: Чалавек і зямля // Маладосць. 1991. № 7. С. 134-138; Костюк М.П. Коллективизация: как это было // Политический собеседник. 1989. № 4. С. 40-42.

¹⁷ Экономика Белоруссии в период послевоенного возрождения. Мн., 1988.

АРТЫКУЛЫ

*Макараў Максім (Горуна),
доктарант (асцірант) Універсітetu
імя Мікалая Канеўскага ў Торуне*

МЕЙСКІЯ ЎЛАДЫ ВІЦЕБСКА ДА ЎВЯДЗЕННЯ МАГДЭБУРГСКАГА ПРАВА (канец 15 ст. – 1597 г.)

У 16ст. Віцебск у сваім сацыяльна-палітычным развіцці значна адрозніваўся ад іншых буйных мейскіх паселішчаў Вялікага Княства Літоўскага, большасць якіх атрымала мадэбурскае права ў канцы 14 – першай палове 16 ст Па-першае, у Віцебску на аснове мясцовага земскага права склалася і функцыянувала арыгінальная мадэль мейскага права, альтэрнатыўная магдэбурскай¹. Па-другое, задоўга да ўвядзення нямецкага мейскага права тут існавала ўласная сістэма органаў асобных мейскіх уладаў, аб чым пісалі ў сваіх працах Іван Лаппо, Васіль Дружчыц, Зінові Капыскі². Найбольш удалая спроба вывучэння мейскіх уладаў “дамагдэбурскага” Віцебска была зроблена ў 20-я гг. 20ст. Васілем Дружчыцам, які, аднак, праводзіў даследванні ў маштабах усёй Беларусі і не мог сканцэнтрацца сваю ўвагу выключна на мінулым гэтага места. Паспрабуем разгледзець гісторыю мейскіх уладаў Віцебска ў перыяд да ўвядзення мадэбурскае права больш падрабязна.

Мейскі войт і яго функцыі

Калі ў Полацку – самым значным эканамічным цэнтрам Беларускага Падзвіння – урад войта ўпершыню з'явіўся толькі пасля надання месту мадэбурскае права (1498 г.), у размешчаным каля 100 км далей на ўсход

¹ Макараў М. Віцебскія мейскія права // Гістарычны альманах. Т. 8. 2003. С. 56-64; Makarau M. Witebskie prawo miejskie w XVI wieku // Zapiski historyczne. T. LXVIII. 2003. Z. 1. S. 7-17.

² Лаппо И. К истории сословного строя Великого княжества Литовского. Конные меншины Витебские в XVI ст. // Сборник статей посвященных В.О. Ключевскому. Москва, 1909. С. 272-274; Дружчыц В. Магістрат у беларускіх местах з майдэбorskім правам у XV-XVII стагоддзях. // Запіскі Аддзелу Гуманітарных Навук. Кн. 8. 1929. С. 408-412; Копысский З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI-первой половине XVII в. Мин., 1975. С. 91.

Віцебску ён існаваў ужо больш за стагоддзе перад утварэннем тут магдэбургії (1597 г.) і нават храналагічна значна раней чым у Полацку.

Звесткі пра войтаў Віцебска канца 15 – першай паловы 16 ст. вельмі фрагментарныя. Першым, вядомым з гістарычных крыніцаў, віцебскім войтам быў Івашка. Ён узгадваецца ў дакуменце ад 31 сакавіка 1495 г. у сувязі з разглядам Аляксандрам Ягайлівічам судовай справы паміж віцебскімі кожамякамі і мяшчанамі. Справа гэта распачалася яшчэ пры Казіміры Ягайлівічу, калі кожамякі Іван Забейчын, Сямён Цімошкавіч і некаторыя іншыя паскардзіліся гаспадару на мяшчан, якія прымушалі іх удзельнічаць у выкананні камунікацыйных павіннасцяў места (“приискивали къ себе въ подводу”). Вялікі князь даручыў віцебскаму намесніку князю Івану Юр’евічу Заслаўскому на месцы разгледзеца справу і высветліць у войта і старых мяшчан ці выконвалі кожамякі гэтыя павіннасці раней. Войт Івашка і мяшчане паведамілі намесніку і баярам, што раней яны не мелі такіх авбавязкаў. Кожамякі выигралі працэс і атрымалі ад Івана Юр’евіча Заслаўскага “лістъ судовыі”.

Праз некаторы час мяшчане ізноў спрабавалі прымусіць іх удзельнічаць у выкананні падводнай павіннасці і паскардзіліся на кожамякі Аляксандру Ягайлівічу. Вялікі князь запытаў войта Івашка, які на той момант знаходзіўся пры ім, пра іхавязкі. Але войт раптуючы адмовіўся ад таго, што ўдзельнічаў у tym працэсе (“при томъ суду не быль, а ни того светчиль”). Аляксандар ануляваў рагшэнне былога віцебскага наместніка і загадаў кожамякам выконваць падводную павіннасць разам з мяшчанамі. Тады Іван Юр’евіч Заслаўскі напісаў гаспадару, што разглядаў туго справу не адзін, але ў прысутнасці масы сведкаў, і што войт Івашка, без сумнення, удзельнічаў у працэсе. Віцебскія баяры і мяшчане, якія прысутнічалі на tym паседжанні суда, таксама падцвердзілі слова былога намесніка. Пад цяжарам доказаў войт Івашка вымушаны быў прызнаць, што сказаў гаспадару няпраўду. 31 сакавіка 1495 г. вялікі князь канчаткова прызнаў кожамякам праўду і загадаў пакараць войта за “кривое сведецтво”³. Магчыма, Івашка быў назбаўлены пасады віцебскага войта.

Узгаданы дакумент нічога не гаворыць аб пачатках ураду войта ў Віцебску, але дае мажлівасць вызначыць час, у якім ён ужо дакладна існаваў. Іван Юр’евіч Заслаўскі быў прызначаны віцебскім наместнікам прыблізна ў 1484 г. і заставаўся на гэтай пасадзе не пазней 1486 г.⁴ Такім чынам, першыя звесткі пра віцебскае войтаўства датуюцца сярэдзінай 80-х гг. 15 ст.

³ Русская историческая библиотека. Т. 27. Петербург, 1910 (далей – РИБ). Стлб. 589-591.

⁴ Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 587-588.

Івашка з'яўляўся віцебскім войтам з 80-х гг. 15 ст. (магчыма, быў ім раней) да 1495 г. (не выключана, што заставаўся на гэтай пасадзе пазней). Спрабуючы аблегчыць павіннасці мяшчанскай абшчыны, Івашка сказаў няпраўду самому гаспадару. Гэта схіле да думкі, што ён мог паходзіць з віцебскіх мяшчан.

Наступная ўзгадка пра віцебскага войта адносіцца да другога дзесяцігоддзя 16 ст. 24 красавіка 1511 г. “воит места Вітебського Федко Крупич з братомъ своимъ Ивашкомъ” атрымалі ад Жыгімонта Старога пацвярджальны прывілей на некаторыя землі ў Віцебскім павеце. Частка гэтых земляў была нададзена братам яшчэ Аляксандрам Ягелончыкам, а частка – куплена імі ў віцебскіх баяраў⁵. Цяжка сказаць, кім быў Федка Крупіч па сацыяльным паходжанні (з баяр ці мяшчан), няма таксама інфармацыі пра тое, з якога часу і як доўга ён знаходзіўся на пасадзе войта.

21 жніўня 1525 г. Жыгімонт Стары надаў “дажывотны” прывілей на віцебскае войтаўства гаспадарскаму двараніну Яну Міхайлавічу Сяліцкаму, які ўжо раней ад яго ж атрымаў гэты ўрад на ўмовах: “не до жыцця”. Аб яго прызначэнні віцебскім войтам прасілі вялікага князя самі віцебскія мяшчане ў сваім лісце “под многими печатыми”⁶. У перапісе войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 г. ён узгадваецца наступным чынам: “Ивашко, воить, 3 кони”⁷. Верагодна размова тут ідзе толькі аб службе з замлі, прыналежнай да войтаўства. Ян Міхайлавіч Сяліцкі паходзіў з баяр Віцебскай зямлі, у 1528 г. Сяліцкія са сваіх маёнткаў выстаўлялі ў войска Вялікага Княства Літоўскага 7 вершнікаў⁸.

У 1530 г. Ян Сяліцкі ўсе яшчэ знаходзіўся на пасадзе віцебскага войта. 26 жніўня 1530 г. ён скардзіўся віцебскаму ваяводу Яну Юр’евічу Глябовічу на віцебскіх мяшчан “Федора Кострыцу а на Сен’ка Конькова, Матьфея Мошеня а Сен’ка Толоч’ку, Мікіту Колошу а на Гридка Скоробу, Пашку Боборыку а на Васка Дондю”, зякім і ён разам ездзіў да гаспадара “отвсего места в делехъ местъскіхъ”. Калі яны прыбылі ў Вільню, войт не жадаў ісці да вялікага князя, бо не меў грошаў “на сіраву”. Прыйшы ў стаўшы з ім у стаўшы мяшчане, у якіх таксама не было грошаў, паразілі яму пазычышь патрэбную суму і паабязкалі вярнуць гроши ў Віцебску. Менавіта з гэтым апошнім пазней узніклі праблемы. Ян Глябовіч прызнаў рацыю войта і загадаў мяшчанам аддаць Яну Сяліцкаму “осмъдзесять каменей воску”⁹.

⁵ Lietuvos Metrika Knyga 8 (1499-1514). Vilnius, 1995. S. 443-444.

⁶ Lietuvos Metrika Knyga 12. Vilnius, 2001. S. 406-407.

⁷ Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага, кніга 523, кніга публічных справаў 1. Мн., 2003 (далей – Перапіс войска ВКЛ 1528 г.). С. 156.

⁸ Перапіс войска ВКЛ 1528 г. С. 156.

⁹ Беларускі архіў. Т. 2. Менск, 1928 (далей – БА). С. 29-31.

У дакументах кнігі 228 Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, якія адносяцца да 1538-1540 г., часта ўзгадваецца віцебскі войт Іван (Івашак) Грыгор'евіч Крупеніч (самая ранняя ўгадка – 23 жніўня 1538 г., самая позняя – 24 жніўня 1540 г.)¹⁰. Не выключана, што ён мог з'яўляцца братам былога віцебскага войта Федка Крупіча ішчэ 24 красавіка 1511 г. разам з ім атрымаў ад Аляксандра Ягайлівіча прывілей на некаторыя землі ў Віцебскім павеце¹¹. Вядомы даследчык гісторыі мест Беларусі 16-17 ст. З.Ю.Капыскі лічыў што Івашак Крупеніч быў мяшчанінам¹². 228 кніга Метрыкі не дае падставаў для такога сцвярджэння. У перапісе войска ВКЛ 1528 г. Івашак Крупеніч узгадваецца сярод баляр Віцебскай зямлі (выстаўляў 2 вершнікі)¹³.

У Віцебску быў і мяшчанскі род Крупенічаў, прадстаўнікі якога ў канцы 16 ст. ужо лічыліся шляхтой. У 1596 г. Фёдар Грышыніч, Пётр Тара-савіч і Арцём Барысавіч Крупенічы (дзядзька і два пляменнікі) мелі судовую справу з Канстанцінам Веліжскім, пад час якой апошні абвінаваціў Арцёма Барысавіча ў tym, што ён не з'яўляецца шляхціцам: “одно то о нем ведаю ижъ он есть мещанъский сын небожъчыка Борыса Крупенича”. Арцём Крупеніч памінуў працэдуру “вывода шляхетства за примовою” і не вельмі пераканаўча абараняў сваю шляхетскую годнасць пры дапамозе артыкула 25 раздзела 3 Статута ВКЛ 1588 г. “О шляхте, которая бы у месте оселость принела”¹⁴. Як вынікае з тэксту судовай справы, агульным продкам Фёдара, Пятра і Арцёма быў Грышка Ленкавіч Крупеніч¹⁵, які ў перапісе войска ВКЛ 1528 г. узгадваецца сярод віцебскіх мяшчан:

¹⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Менску (далей – НГАБ у Менску). Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 228, арк. 35, 36, 85, 92, 123 адв., 169.

¹¹ Lietuvos Metrika Knygą 8. S. 443-444.

¹² Даследчык са спасылкай на 228 кнігу Метрыкі ВКЛ пісаў: “В 1539 и 1540 гг. эту должность занимал мещанин Ивашко Крупенич. Записи книг витебского гродского суда за эти годы сообщают, например, о разборе им 14 октября 1539 г. дела о краже мещанином двух лошадей у боярина и 5 сентября 1540 г. дела о фальшивом долговом обязательстве. Судебное разбирательство войт ведет в первом случае с участием четырех мещан, во втором – восьми, причем из восьми мещан трое участвовали в разборе дела 14 октября 1539 г., что позволяет видеть в них постоянных членов войтовского суда т.е. лавников” (Копысский З.Ю. Социально-политическое... С. 91). Пагадзіцца з высновамі З.Ю.Капыскага немажліва: 1) кніга 228 Метрыкі ВКЛ – запис справаў, якія разглядаюцца віцебскім ваяводам Мацеем Войцехавічам Яновічам і яго намеснікам (як адзначыў сам З.Ю.Капыскі – гродзкага суда), 2) Івашак Крупеніч не разглядаў судовыя справы, а толькі прысутнічаў на асобных з іх, 3) пры разглядзе першай з узгаданых З.Ю.Капыскім справаў ён адсутнічаў, 4) на падставе матэрыялаў кнігі 228 Метрыкі ВКЛ немагчыма нічога сказаць аб існаванні ў Віцебску ў 30-40-я гг. 16 ст. асобнага войтаўскага суда.

¹³ Перапіс войска ВКЛ 1528 г. С. 156.

¹⁴ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментары. Мн., 1989. С. 121, 123.

¹⁵ НГАБ у Менску. Ф. 1751, воп. 1, ад. з. 2, арк. 247-248 адв.

“Гришко Ленковъ кон”¹⁶. Івашка Крупеніч мог быць нейкім чынам звязаны з гэтым родам, але пад час свайго войтаўства ён несумненна з’яўляўся баярынам.

У 1543 г. на пасадзе віцебскага войта знаходзіўся Івашка Аляхновіч¹⁷, які паходзіў з мяшчан. У 1530 г. ён узгадваўся сярод мяшчан, двары якіх знаходзіліся на тэрыторыі віцебскіх замкаў¹⁸, дакумент 1540 г. таксама называў яго мяшчанінам¹⁹.

Прыблізна да 1553 г. (але невядома з якога часу) віцебскім войтам з’яўляўся мясцо вы мяшчанін Грыша Гутар. Ён атрымаў войтаўства “за ласкою и датою” Жыгімонт Аўгуста, але па нейкіх невядомых прычынах адмовіўся ад пасады і дабраахвотна “здалъ толькі врадъ до рукъ” вялікага князя²⁰.

Пасля таго, як Грыша Гутар адмовіўся ад войтаўства, Жыгімонт Аўгуст загадаў віцебскаму ваяводзе Станіславу Пяtronoviу Кішцы абраць “тамъ же в месте Вітебськомъ которого человека доброго з мещанъ” і перадаць яму вакантную пасаду. Па распараджэнню вялікага князя Станіслава Кішка прызначыў войтам віцебскага мяшчаніна Іова Харковіча ці Харкова (сына мяшчаніна Харка Кажамякі²¹). Амаль праз два гады пасля гэтага пры падтрымцы новага віцебскага ваяводы Рыгора Аляксандравіча Хадкевіча 10 студзеня 1555 г. Іоў Харковіч атрымаў ад Жыгімента Аўгуста прывілей на віцебскае войтаўства “до воли и ласки господарское”²². У гэтым дакумэнце асобна адзначалася, што “воеводы вітебськіе николи передъ тымъ сами от себе воитовъства там в томъ месте нашомъ вітебськомъ не давали”, а права прызначаць мясцовых войтаў знаходзілася выключна ў кампетэнцыі вялікага князя. У 1557 г. Іоў Харковіч памёр²³.

Пасля смерці Іова Харковіча віцебскі ваявода Стэфан Андрэевіч Збяражскі “за обраныем и просьбою всіхмешкан вітебских [...] злецил и подал” войтаўства віцебскаму мяшчаніну Сцяпану Цімафеевічу Лускіне. Неўзабаве Сцяпан Лускін звярнуўся да Жыгімента Аўгуста з просьбай зацвердзіць яго на гэтай пасадзе. Лускіну падтрымалі віцебскія мяшчане, прадстаўнікі якіх прывезлі да гаспадара ліст “подъ печатью мястецтвю и подъ ихъ [мяшчан – М.М.] печатьми”. 8 снежня 1557 г. ён атрымаў ад Жы-

¹⁶ Перапіс войска ВКЛ 1528 г. С. 156.

¹⁷ НГАБ у Менску. Ф. 1751, вол. 1, ад. з. 2, арк. 145 адв.

¹⁸ БА. Т. 2. С. 31.

¹⁹ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 228, арк. 161.

²⁰ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 38, арк. 3 адв., 4.

²¹ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 228, арк. 41, 52.

²² НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 38, арк. 3 адв.-4 адв.; Прывілей упершыню ўведзены ў навуковы абарот Васілём Дружчыцам (Дружчыц В. Магістрат у беларускіх местах... С. 409-410).

²³ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 38, арк. 86 адв.

гімонта Аўгуста прывілей на віцебскае войтаўства²⁴. У 1564 г. Сцяпан Лускіна вызначыўся ў бітве пад Езярышчам, удзельнічаў у іншых сутыкненнях з войскамі Маскоўскай дзяржавы²⁵. За свае заслугі ў сярэдзіне 60-х гг. 16 ст. ён атрымаў шэраг вялікакняскіх пацвяржальных прывілеяў на выслужаныя і набытыя ім землі ў Віцебскім павеце²⁶ і, верагодна, шляхетства (ужо служыў як баярын). 20 чэрвеня 1580 г. Сцяпан Лускіна афіцыйна страціў віцебскае войтаўства. Аб прызначэнні новага войта гаспадара прасілі самі мяшчане, якія ад Сцяпана Лускіны “вельміе укрывъженье мели”²⁷. Але ён не быў забыты ўладамі. Ужо 25 чэрвеня 1580 г. зямянін Сцяпан Лускіна атрымаў прывілей на віцебскае “ловчее”²⁸. У 17 ст. род Лускінаў лічыўся шляхетскім, яны карысталіся гербам “Касцеша”²⁹. Неабходна таксама нападаць, што прывойтаўстве Сцяпана Лускіны 6 чэрвеня 1561 г. Віцебск атрымаў свой першы выключна мейскі прывілей.

У 1580 г. віцебскія мяшчане абрали новым войтам мясцовага мяшчаніна Сямёна Сямёнавіча Саўлuka. Маючы пры сабе ліст, у якім усе віцебскія мяшчане прасілі гаспадара зацвердзіць яго на гэтай пасадзе, Сямён Саўлuk разам з віцебскім ваяводам Станіславам Мікалаевічам Пацам прыехаў да Стэфана Баторыя ў Вільню. 20 чэрвеня 1580 г. пры падтрымцы ваяводы ён атрымаў ад вялікага князя прывілей на віцебскае войтаўства³⁰. 20 лістапада 1582 г. Сямён Саўлuk яшчэ раз знаходзіўся ў Вільні, дзе прыняў з рук Стэфана Баторыя пацверджанне віцебскага мейскага прывілея 1561 г.³¹

Сямён Саўluk к з’яўляўся працтваўніком і выразнікам інтарэсаў віцебскіх конных мяшчан³², якія 20 красавіка 1589 г. атрымалі ад Жыгімонта Вазы асобыны прывілей. Гэты дакумент надаў конным некаторыя выключна шляхетскія права і выклікаў абурэнне ўсёй масы паспалітых мяшчан Віцебска. У 1592 г. паспалітыя адхілілі конных разам з Сямёном Саўlukом ад кіравання местам і без іхудзелу самавольна абрали віцебскім войтам Багдана Якаўлевіча Грому³³. 27 лютага 1592 г. Багдан Грому атрымаў ад

²⁴ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 38, арк. 86-87; Прывілей упершыню ўведзены ў навуковы абарот Васілём Дружчыщам (Дружчыц В. Магістрат у беларускіх местах... С. 410).

²⁵ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 58, арк. 178.

²⁶ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 58, арк. 176 адв.-178, 184-185, 196 адв.-197.

²⁷ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 66, арк. 103.

²⁸ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 66, арк. 104-104 адв.

²⁹ Herbarz szlachty witebskiej // Herold polski. Kraków, 1898. S. 71-72.

³⁰ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 66, арк. 103-103 адв. Аўтар выказвае ўзяўчынасць за інфармацыю аб гэтым прывілеі А. Радаману.

³¹ Вітебская старина. Составіл і издал А.П. Сапунов. Т. 1. Вітебск, 1883. С. 66.

³² Историко-юридические материалы извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Т. 1-32. Витебск, 1871-1906 (далей – ИЮМ). Т. 1. С. 350.

³³ ИЮМ. Т. 1. С. 328.

Жыгімonta Вазы пажыццёвы прывілей на віцебскае войтаўства³⁴. У тэксце гэтага дакумента асобна гаварылася аб “долегостях и кривдах немалых [...] мещан вітеп'скихъ, которые они над права, привилія и волности свои од продков наших [...] всему посполству места вітеп'скаго наданых, от воита тамошнага бывшаго Семёна Савлука мели”. 13 каstryчніка 1592 г. Жыгімонт Ваза перадаў Багдану Грому пацверджанне віцебскіх мейскіх прывілеяў 1561 г. (Жыгімonta Аўгуста) і 1582 г. (Стэфана Баторыя)³⁵.

Віцебскі ваявода Мікалай Сапега спачатку прызнаў Багдана Грому законным войтам³⁶, але пазней, пад упрыг惆 конных мяшчан, нягледзечы на распараджэнне гаспадара “во все то [размова ідзе ў тым ліку і аб віцебскім войтаўстве – М.М.] абы [...] черезъ себе и наместниковъ своихъ не въступовал”³⁷, запатрабаваў яго перавыбрання. Пры гэтым ваявода спасылаўся на парадак супольнага абрannя войта коннымі і паспалітымі мяшчанамі, які існаваў у Віцебску пасля заключэння адпаведнай умовы паміж гэтымі групамі насельніцтва “отъ колько десять летъ”³⁸ (не пазней 70-х гг. 16 ст.). Конныя як асобная катэгорыя выдзяліліся з масы віцебскага мяшчанства не раней канца 60-х гг. 16 ст. Такім чынам, узгаданыя ўмова і парадак абрannя войта маглі на самой справе датычыць толькі выбараў Сямёна Саўлuka ў 1580 г. У перыяд з 9 мая па 1 ліпеня 1593 г., калі Багдан Грому ездзіў на сейм у Варшаву, яго намеснікам у Віцебску з’яўляўся мяшчанін Іван Ярмолавіч Белы³⁹, а ў 1594 г. ён ужо не быў войтам. Пасля надання Віцебску магдэбурскага права (17 сакавіка 1597 г.) Багдан Грому увайшоў у склад магістрата і займаў пасаду райцы⁴⁰.

Верагодна, утым жа 1593 г. на пасадзе віцебскага войта інноў апынуўся стаўленнік конных мяшчан Сямён Саўлук. У кнігах віцебскага земскага суда ён узгадваецца ў якасці войта пад датай 11 чэрвеня 1594 г.⁴¹ Цяжка сказать ці быў ён інноў абранны згодна са звычаем коннымі і паспалітымі мяшчанамі. Канфліктнасць сітуацыі і акалічнасці страты ўлады Багданам Грому дазваляюць меркаваць, што пры падрымцы ваяводы Мікалая Сапегі Сямён Саўлук вярнуў сабе войтаўства без выбараў. У 1596 г. ён ужо не быў войтам, але з’яўляўся службнікам канцлерападстолія ВКЛ Льва Іванавіча Сапегі⁴². У 17 ст. Саўлуковічы лічыліся шляхтай і карысталіся гербам “Ліс”⁴³.

³⁴ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 78, арк. 112 адв.-113. Аўтар выказвае ўдзячнасць за інфармацыю аб гэтым прывілеі А. Радаману.

³⁵ Вітебская старина. Т. 1. С. 67.

³⁶ ИЮМ. Т. 1. С. 339.

³⁷ ИЮМ. Т. 1. С. 350.

³⁸ ИЮМ. Т. 1. С. 328.

³⁹ ИЮМ. Т. 1. С. 340, 348.

⁴⁰ НГАБ у Менску. Ф. 1751, вол. 1, ад. з. 3, арк. 10, 59 адв.

⁴¹ НГАБ у Менску. Ф. 1751, вол. 1, ад. з. 1, арк. 19 адв.

⁴² НГАБ у Менску. Ф. 1751, вол. 1, ад. з. 2, арк. 305 адв.

⁴³ Herbarz szlachty witebskiej... S. 118-119.

У 1595 г. на пасадзе войта места Віцебска заходзіўся зямянін Віцебскага ваяводства Ян Бальцэравіч Гарадзенскі⁴⁴. Верагодна, ён быў апошнім войтам “магдэбурскага” перыяду. Пры наданні Віцебску магдэбурскага права 17 сакавіка 1597 г. войтам быў прызначаны зямянін Юрый Ляцецкі⁴⁵.

Крыніцы канца 15 – першай паловы 16 ст. нічога не гавораць аб выбары войтаў самімі віцебскімі мяшчанамі. Пра іх упłyў на рашэнне вялікага князя ўзгадвае толькі прывілей Жыгімonta Старога на віцебскае войтаўства Яну Сяліцкаму (1525 г.)⁴⁶. У прывілеі Іову Харковічу (1555 г.) было спецыяльна адзначана, што мясцовыя войты заўсёды перад гэтым прызначаліся вялікім князем. Самога Іова Харковіча яшчэ ў 1553 г. прызначыў на пасаду войта віцебскі ваявода Станіславу Кішка, які, аднак, зрабіў гэта згодна з пісьмовым распараджэннем Жыгімonta Аўгуста⁴⁷.

У другой палове 16 ст. віцебскія мяшчане самі абіралі войтаў, а вялікі князь толькі зацвярджаў на гэтай пасадзе абраңую імі асобу. Менавіта так атрымалі віцебскае войтаўства мяшчане Сцяпан Лускіна (1557 г.), Сямён Саўлук (1580 г.) і Багдан Гром (1592 г.)⁴⁸. Пры гэтым Сямён Саўлук быў абраны супольна коннымі і паспалітымі мяшчанамі згодна з парадкам, які ўсталяваўся ў Віцебску не пазней 70-х гг. 16 ст., а Багдан Гром – толькі паспалітымі без удзелу конных. Дарэчы, у другой палове 16 ст. мяшчане суседній Оршы таксама карысталіся правам выбіраць войтаў са свайго асяроддзя⁴⁹.

⁴⁴ НГАБ у Менску. Ф. 1751, вол. 1, ад. з. 2, арк. 246 адв., 296.

⁴⁵ Вызначэнне асобы першага войта “магдэбурскага” Віцебска выклікае пэўную складанасці. Прывілей 17 сакавіка 1597 г. паведамляе аб прызначэнні войтам зямяніна Юрый Ляцецкага (Актъ относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. Т. 4. Петербург, 1851 (далей – АЗР). С. 166). Гэтому супяречыць інфармацыя складзенай у 18 ст. “Хронікі Панцырнага і Аверкі” аб tym, што першым віцебскім войтам пасля ўтварэння магдэбургскіх земель “Alexander Korwin Suhosow, starosta wieliski, sekretarz i. k. m.” (Полное собрание русских летописей. Т. 32. Москва, 1975. С. 203). Пытанне можа быць выяснетлена пры дапаможе актаў віцебскага земскага суда. Віцебскія “панове ратушныя” адмовіліся прызначаць Юрый Ляцецкага войтам 15 траўня 1598 г. (НГАБ у Менску. Ф. 1751, вол. 1, ад. з 3, арк. 200-200 адв.). 18 траўня 1598 г. Юрый Багданавіч Ляцецкі перадаў ім ліст “ПАНА АЛЕКСАНДРА КОРВІНА ГОСЕВЪСКОГО секретара его королевской милости ИВОЙТА у привилеваного места витебского [так выдзелена ў тэксле – М.М.]”, у якім новы войт загадаў бурмістрам, райцам і лаўнікам слухнца Юрый Ляцецкага як яго самога “у враде его ему пану Юро злецаного арендою”. 20 мая 1598 г. Занка Воўк перадаў “врад лентъвоитовъскій” былому войту Юрию Ляцеткаму (НГАБ у Менску. Ф. 1751, вол. 1, ад. з. 3, арк. 156-157). Такім чынам, першым войтам “магдэбурскага” Віцебска быў Юрый Ляцецкі, а “Suhosow” позней мясцовай хронікі – гэта Аляксандар Красеўскі, якому ў траўні 1598 г. улады ВКЛ перадалі “пажышчёвае” войтаўства папярэдніка.

⁴⁶ Lietuvos Metrika Knyga 12... S. 406-407.

⁴⁷ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 38, арк. 4.

⁴⁸ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 38, арк. 86-87; ад. з. 66, арк. 103-103 адв.; ад. з. 78, арк. 112 адв.-113.

⁴⁹ АЗР. Т. 4. С. 59; Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 44. Мн., 2001. С. 60.

У 1593 – 1596 гг. віцебскіх войтаў, па ўсёй верагоднасці, прызначаў ваявода: цяжка ўявіць, што паспалітыя пасля падзей 1592 – 1593 гг. ізноў пагадзіліся з кандыдатурай Сямёна Саўлука, а шляхціц Ян Гарадзенскі мог быць абраны мяшчанамі. Верагодна, канфлікт 1592 – 1593 г. зрабіў немагчымым супольнае абранне войта коннымі і паспалітымі мяшчанамі. 21 верасня 1596 г. віцебскі ваявода Мікалай Сапега пісаў Жыгімонту III і “вяд-никам” ВКЛ пра тое, што дазволіў мяшчанам выбіраць войта: “и то зъ владзы моее воеводское имъ пустиль есми, ижъвольно имъ будеть войта обирати кого похочутъ”⁵⁰. Але ўжо 17 сакавіка 1597 г. прывілей Віцебску на магдэбурскія права замяніў войта-мяшчаніна, абіраемага мяшчанамі, на войта шляхецкага паходжання, якога прызначаў на гэтую пасаду вялікі князь літоўскі⁵¹.

Улада віцебскіх войтаў “дамагдэбурскага” перыяду была значна меньшай ў параўнанні з паўнамоцтвамі войтаў мест, якія мелі магдэбурскія права (напрыклад Палацца з 1498 г., Віцебска з 1597 г.). Да 1597 г. віцебскія мяшчане знаходзіліся пад юрысдыкцыяй не войта, а ваяводы. Войт меў права ўдзельнічаць у паседжанні суда ваяводы ці яго намесніка і атрымліваў частку судовых аплатаў. Пры гэтым яго прысутнасць не зводзілася толькі да ролі сведкі (“тотъ войть съ ними [намеснікам і баражамі – М.М.] то судиль”⁵²). Войт могвыступаць на паседжанні суда і сваёй прамовай упłyваць на рашэнне ваяводы ці яго намесніка⁵³. Толькі некаторыя справы ніжэйшага ўзроўня знаходзіліся непасрэдна ў судовай кампетэнцыі войта. Так, у 1528 г. Жыгімонт Стары пісаў да віцебскага ваяводы Івана Багданавіча Сапегі: “передъ тымъ тамъ у Вітебску ябедниковъ войть з мещаны карывалъ, а тыми дей разы ябедниковъ зъ ихъ моцы отнимаешъ и за ними стоишъ”⁵⁴. Да такой высновы схіляе і сінаванне ў “дамагдэбурскім” Віцебску асобнай мейскай турмы.

Войтрэпрэзэнтаваў мяшчанскую абшчыну Віцебска перад уладамі (у 1530 г. Ян Селіцкі “поехалъ до г(оспо)д(а)ра короля его милости и до пановъ рад(ы) ихъ милости отъ) всего mestав в делехъ mestъskikhъ”⁵⁵), бараніў правы мяшчан перад лакальнymi ўраднікамі вялікага князя, кіраваў раскладкай сярод мяшчан і выкананнем імі розных дзяржаўных павіннасцяў, у тым ліку вайсковых. Тоэ, што Іашка ў 1495 г. спрабаваў прыцягнуць замковых слуг кожамяк “въ подводу” цалкам натуральна – хацеў зменьшыць удзел у гэтым

⁵⁰ Вітебская старина. Т. 1. С. 72.

⁵¹ АЗР. Т. 4. С. 166.

⁵² РИБ. Т. 27. Стлб. 590.

⁵³ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 228, арк. 123 адв.

⁵⁴ Акты Литовско-Русскага государства. Т. 1 (изд. М.Ф. Довнар-Запольский). Москва, 1899. С. 210; Lietuvos Metrika Knyga 224. Vilnius, 1997. S. 260.

⁵⁵ БА. Т. 2. С. 29.

мяшчан. У другой палове 16 ст. забеспячэннем віцебскага войтаўскага ўрада з'яўляліся землі ў весцы Каравайна (у 1555 г. “четыры служъбы а пят дымовъ людеи прыхожыхъ, а не отъчычовъ”), азёры Заронавіца і Каравайна (раён возера Заронава) і грашовы збор пад назвай “драгольное”⁵⁶.

Прадстаўніцтва мяшчан і яго паўнамоцтвы пры войце

Органы мейскіх уладаў, якія складаліся з прадстаўнікоў мяшчан, таксама існавалі ў Віцебску задоўга да надання месту магдэбурскага права. Самая раннія дакладныя звесткі пра іх, наогул вельмі няпойўныя і фрагментарныя, датуюцца 30-мігг. 16 ст.

26 жніўня 1530 г. мейскі пісар (“дъяк”) Багдан Аляшковіч засведчыў перад судом віцебскага ваяводы Яна Юр’евіча Глябовіча, што дакумент, у якім места абавязалася аддаць войту Яну Сяліцкаму “осмъдесяять каменей воску чистого, топленого, доброго”, яму загадалі напісаць “мешкане со всіх посадовъ старшии: зъ Завітебья – Радко Щуровъ, Тишко Селезенев, Отрошко, Осей Старый, Пашко Гарасимович, Грышка Гутор, Тишко Ершъ; а зъ Задвінья – Ивашко Войтовъ, Алексе́й з братьею Куревичы, Иаковъ Вользинъ; а зъ Заручевъя – Иванъ Городецъкий, Ивашень Романовичъ, Иванъ Воробей, Иванъ Митяевъ; а зъ Задунайя – Федор Кострыца, Сенько Толочьковъ, а Сенько Конъковъ, а з города – Мікита Колоса, Пашко Баборыка, Кузма Селезеневъ, Ивашко Олехновичъ”⁵⁷. У пераліку старэйшых мяшчан (усяго 21 асоба) прысутнічаюць прадстаўнікі ўсіх частак Віцебска: ад Завітебнага (Узгорскага) пасада – 7, ад Задзвінскага – 3, ад Заручэўскага – 4, ад Задунайскага – 3, ад мяшчан, якія жылі на тэрыторыі Верхняга і Ніжняга замкаў – 4. Лічба прадстаўнікоў, па ўсёй верагоднасці, была прапарцыйная колькасці мяшчан (на пасадах і ў замках жылі таксама баяры, духавенства і г.д.) у асобных частках Віцебска ў першай палове 16 ст.

У тым жа 1530 г. 5 з узгаданых вышэй старэйшых віцебскіх мяшчан – Федар Каstryца, Сенька Каню́, Сенька Талочка́, Мікіта Калоша, Пашка Бабарыка (чамусці ўсе 3 прадстаўнікі Задунайскага пасаду) – ездвілі да вялікага князя ў Вільню. Усяго ў склад дэлегацыі разам з войтам Янам Сяліцкім уваходзіла 8 мяшчан і верагодна мейскі пісар⁵⁸. У “старых” было дастаткова паўнамоцтваў, каб разам з войтам прадстаўляць Віцебск перад гаспадаром і падпісваць фінансавыя абавязацельствы ад імя ўсяго места. У той жа час ужо пасля вяртання дэлегацыі з Вільні “всі мешкане ипоспольство места

⁵⁶ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, вол. 1, ад. з. 38, арк. 3 адв., 86 адв; ад. з. 78, арк. 112 адв.

⁵⁷ БА. Т. 2. С. 30-31.

⁵⁸ БА. Т. 2. С. 29, 31.

⁵⁹ БА. Т. 2. С. 30.

Вітебьскаго збиралися тры кротъ на въсопъ” каб вырашыць пытанне як аддаць пазыку войту⁵⁹. Пад такой жа назвай (“на въспе”) агульная сходка віцебскіх мяшчан функцыянуала і ў 1593 г⁶⁰. Тэрытарыяльнае прадстаўніцтва „старыхъ” нагадвае канчанскую сістэму Вялікага Ноўгарада і, магчыма, выводзіць свае пачаткі яшчэ з далітойской эпохі. У агульных сходах мяшчан і ўсяго насельніцтва места можна бачыць перажыткі вечавога ладу.

Істотныя ўзгадкі аб “старыхъ” знаходзім таксама ў прывілеях Суражу 1570 г. і Улы 1577 г., нададзеных па прыкладу Віцебска. Гаспадарскія намеснікі маглі судзіць суражскіх (ульскіх) мяшчан толькі ў прысутнасці суражскага (ульскага) войта і “старыхъ мешчанъ”, якія разам з войтам атрымлівалі частку судовых аплатаў⁶¹. Прыйсунтнасць іх у поўным складзе не была аваязковай, але без удзелу некалькіх “старыхъ” паседжанне суда вялікакняскага намесніка ў справе суражскага (ульскага) мяшчаніна тэарэтычна не павінна было адбывацца. Як вынікае з тэксту “Дэкрэта” Жыгімонта Аўгуста ў справе віцебскіх мяшчан з ваяводам Станіславам Пацам ад 30 мая 1571 г., дакладна так было і ў Віцебску⁶².

Ужо ў першай палове 16 ст. у Віцебску існаваў урад дьяка мейскага (выконваў аваязкі пісара, сакратара). Праўда, у 1530 г. “дыакъ местьскій” быў адначасова і земскім. Калі віцебскія мяшчане спрабавалі адмовіцца аддаваць пазыку войту, яны заяўілі, што Багдан Аляшковіч, які пісаў адпаведны дакумент – “диакъ не местьскій”. Тады ваявода Ян Юр’евіч Глябовіч запытаў пра гэта віцебскіх баяраў, войта і некаторых мяшчан. У адказ баяры ахарактарызavalі становішча Багдана Аляшковіча наступным чынам: “тотъ дыакъ справу местьскую и нашу справовалъ”, авойт і частка мяшчан дадалі да гэтага: “того есмо всемъ местомъ облюбили и встановили дыакомъ местьскимъ”⁶³. У 1540 г. на судзе намесніка ваяводы войт Іван Крупеніч засведчыў што, сярод віцебскіх мяшчан існаваў звычай пры пазыцыі значных сумай грошоў афармляць адпаведныя дакументы толькі ў мейскага “дыака”⁶⁴. У чэрвені 1543 г. Багдан Аляшковіч усё яшчэ знаходзіўся на гэтай пасадзе⁶⁵.

У апошніяй чвэрці 16 ст. прадстаўніцтва віцебскіх мяшчан пры войце істотна адрознівалася ад “старыхъ” першай паловы стагоддзя. Яно складалася з 12 асобаў: 6 прадстаўнікоў ад конных і 6 – ад паспалітых. У 1593 г., пасля таго якза год да гэтага паспалітые адхілілі конных адудзелу ў кіраванні местам,

⁵⁹ ИЮМ. Т. 1. С. 337.

⁶⁰ ИЮМ. Т. 2. С. 244; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 1. Петербург, 1865. Т. 1. С. 208.

⁶¹ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 54, арк. 10.

⁶³ БА. Т. 2. С. 31.

⁶⁴ НГАБ у Менску. Ф. КМФ-18, воп. 1, ад. з. 228, арк. 124.

⁶⁵ НГАБ у Менску. Ф. 1751, воп. 1, ад. з. 2, арк. 145 адв.

віцебскі ваявода Мікалай Сапега пісаў да паспалітых мяшчан Віцебска ў справе пакрыўджаныхімі конных: “Мають же они [конныя – М.М.] сполне зъ вами оть того часу вси справы местские спроводати и вси пожытъки местские отъбирати, выбравши до тое справы съ посродку себе чоловекъ дванаццаць, а мещан конных чоловекъ шесть, а посполитыхъ так же чоловекъ шесть, которые тые дванаццаць чоловек мають заведати справы мескіе водлугъ постановенія стародавняго”⁶⁶. Як вынікае з гэтага дакумента, віцебскія конныя мяшчане баранілі сваё права карыстацца мейскімі пячаткамі, прывілеямі і архівам, узельнічаць у кіраванні мейскім скарбам, вагай і гасцінным двором. Усе гэтыя справы знаходзіліся ў кампетэнцыі органа з 12 прадстаўнікоў конных і паспалітых мяшчан. Такая сістэма кіравання ўзнікла ў Віцебску не раней 70-х гг. 16 ст. Віцебскі ваявода Мікалай Сапега ў 1593 г. ацэніваў яе даўнасьць у “кольку десять леть”⁶⁷. Яе адрозненне ад “старых” першай паловы 16 ст. (пры гэтым сама назва малга і не змяніцца) заключалася ў тым, што 6 конных і 6 паспалітых мяшчан з’яўляліся прадстаўнікамі не асобных тэртыярыйальных адзінак складзе Віцебска, як гэта было раней, але розных сацыяльных групай насељніцтва места.

Дадатковага тлумачэння патрабуюць два наступныя моманты: 1) У сваім прывілеі віцебскаму касцёлу 1 жніўня 1503 г. вялікі князь літоўскі Аляксандр Ягайлавіч вызваліў усіх яго падданых “от права и моцы виистихих особливыхъ воевод, кашталяновъ, старость, маршальковъ, державецъ и наместниковъ, их судеи, подсудьковъ, бурмистровъ, радецъ, воитовъ, тивуновъ и инъшыхъ честниковъ и урадниковъ нашыхъ и децкихъ”⁶⁸. 2) У лісце да віцебскага і полацкага мытніка Фелікса ад 20 верасня 1559 г. Жыгімонт Аўгуст пісаў: “Приездили до нас войт, бурмистры, радцы и вси [...] мещане места Вітебскаго”⁶⁹. Гэтыя дакументы ўзгадваюць бурмістраў і райцаў, але, на наш погляд, ні ў 1503 г., ні ў 1559 г. такіх ураднікаў у Віцебску не было. У пачатку 16 ст. маёнткі віцебскага касцёла знаходзіліся не толькі ў самім Віцебску, але і далёка па-за местам, у тым ліку ў Лукомльскай воласці Полацкай зямлі⁷⁰. Аляксандр Ягайлавіч вызваліў падданых касцёла з-пад улады не толькі віцебскіх, але і ўсіх ураднікаў на тэрыторыі ВКЛ увогуле, акрамя таго, гаспадар моглічыцца з мажлівасцю ўядзення магдэбурскага права ў Віцебску ў будучым. У лісце да мытніка Фелікса ад 20 верасня 1559 г. Жыгімонт Аўгуст пацвердзіў права віцебскіх мяшчан не плаціць некаторыя мытныя зборы. Яшчэ ў 1558 г. перад тым жа гаспада-

⁶⁶ ИЮМ. Т. 1. С. 329.

⁶⁷ ИЮМ. Т. 1. С. 328-329.

⁶⁸ Lietuvos Metrika Knyga 5 (1427-1506). Vilnius, 1993. S. 260.

⁶⁹ Беларуссия в эпоху феодализма. Т. 1. Mn., 1959. С. 270.

⁷⁰ Насевіч В.Л. Лукомль і Лукомльская воласць // Гістарычна-археалагічны зборнік. №4. 1994. С.169; Lietuvos Metrika Knyga 5. S. 260.

ром у падобнай справе адстойвалі свае правы мяшчане Полацка⁷¹. Магчыма, пры падрыхтоўцы віцебскага дакументу быў выкарыстаны фармуляр пацверджання, якое атрымалі ў 1558 г. полацкія мяшчане (у Полацку на той час былі бурмістры і райцы). Не выключана таксама, што прадстаўніцтва віцебскіх мяшчан пры войце з пункту гледжання вялікакняскай адміністрацыі нагадвала ўлады мейскіх паселішчаў, якія карысталіся магдэбурскім правам і таму было ахарактэрывана гэтымі словамі.

Такім чынам, задоўга да ўядзення магдэбурскага права (1597 г.) у Віцебску функцыянувалі ўрад войта (з канца 15 ст.) і дапаможны орган мейскіх уладаў, які складаўся з прадстаўнікоў мяшчан (першыя звесткі датуюцца 1530 г.). Віцебскіявойты “дамагдэбурскага” перыяду ў парашунні з войтамі магдэбургій мелі вельмі абмежаваныя паўнамоцтвы. Але ў другой палове 16 ст. яны абіраліся самімі мяшчанамі і таму з’яўляліся прадстаўнікамі мяшчанская абшчыны Віцебска, а не вярхоўных уладаў. Органам самакіравання было таксама прадстаўніцтва мяшчан пры войце. У першай палове 16 ст. яно фармавалася па тэртыяльным прынцыпе – адасобных пасадаў, а ў другой палове 16 ст. (але не раней 70-х гг.) было заменена сацыяльным – ад розных групай мяшчанства (конных і паспалітых).

⁷¹ Полоцкія грамоты. Т. 2. Москва, 1978. С. 183.

Дзмітры Зайцаў (Менск)
малоды наукоўскі спраўднік
Інстытута філософіі НАН Беларусі

ПОГЛЯДЫ СТАРЦА АРЦЕМІЯ НА ПРАБЛЕМУ ВЕРЫ І ВЕДАЎ У КАНТЭКСЦЕ БЕЛАРУСКА- РАСЕЙСКА-УКРАІНСКІХ УЗАЕМААДНОСІНАЎ

Праблема веры і ведаў даволі шырока абмяркуўвалася ў грамадской, рэлігійна-філософской думцы Беларусі, Расеі, Украіны 16 – 17 ст. Яна займа-ла значае месца ў поглядах наўгародскіх і маскоўскіх ератыкоў 15 – 16 ст., многія з якіх беглі ў “Літву”, г.зн. у Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае, а дакладней, на беларуска-украінскія землі; у светаполядзе рускіх ератыкоў-рацыяналістай 16 ст., якія ўратаваліся ў Беларусі і Украіне адганен-ня ў афіцынай царквы і ўладаў (Арцемій, Феадосій Касой і інш.); у творах украінскага праваслаўнага дзеяча і мысляра Івана Вішэнскага; беларуска-украінскага багаслова Лаўрэнція Зізанія; рускага рэлігійнага вальнадумца 17 ст. і вялікапакутніка пратапопа Авакума Пяतрова і інш. Гэтая праблема з’яўлялася дамінуючай у рэлігійна-філософскіх поглядах Сымона Буднага.

Значэнне старца Арцемія, як грамадскага і рэлігійнага дзеяча, мыс-ліцеля, у гісторыі культуры ўсходнеславянскіх народаў надзвычай істотнае. Ён з’яўляўся яркім прадстаўніком арыгінальнай і спецыфічнай рэлігійна-філософской плыні, якая прадстаўлена ва ўкраінскай думцы 16 ст. Іванам Вішэнскім, у расейскай 17 ст. – Авакумам Пяतровым і інш. Аднак у гісторыяграфіі ацэнкі яго поглядаў супяречлівія. Частка даследчыкаў безага-ворачна адносіць яго да згуравання ератыкоў. Такой жа была пазіцыя афі-цынай царквы ажно да канца 19 ст., пакуль П.А.Гільдэбрант¹ не апубліка-ваў па сланні Арцемія, якія захаваліся. Пасля дэталёвага аналізу па сланні ў дамінуючай стала думка пра тое, што светапогляд Арцемія ў агульным і

¹ Занков П.М. Старец Артемий, писатель XVI в. // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1887. №11. С. 48.

² Зимин А.А. И.С.Пересветов и его современники: Очерки по истории русской обще-ственочно-политической мысли середины XVI века. Москва, 1958. С. 157; Словарь книжников и книжности древней Руси. Вып. 2 (вт. половина XIV-XVI вв.). Ч. 1. А-К. Ленинград, 1988. С. 71.

цэлым не выходзіў за рамкі праваслаўя. Па дагматычных пытаннях Арцемій прытырмліваўся поглядаў, якія цалкам адпавядалі артадаксальнай царкве, хоць яго погляды на практычную дзеянасць рускай царквы рэзка супярэчылі асіфлянскай дактрине². Па словах Макарыя, Арцемій хоць і не быў ератыком, але “любіў наогул павальнадумнічаць аб свяшчэнных прадметах веры”³. С.Г. Вілінскі, які напісаў кнігу пра старца Арцемія, меркаваў, што першапачатковая Арцемій падпаў пад уплыву рацыяналістычных вучэнняў (у тым ліку “жыдоўскіх”) і толькі затым — “ліберальны” школы Ніла Сорскага. Потым ён знаходзіўся пад уплывам заходнерэцыяналістычнага руху⁴. П.М. Мілюкоў сцвярджаў, што вучэнне Арцемія складвалася пад уздзеяннем заходняга лютэранства⁵.

Даволі важным аспектам светапогляду Арцемія з’яўляецца праблема веры і ведаў. Вядома, што з літаратурнай спадчыны старца захавалася 14 пасланняў у зборніку апошняй чвэрці 16 ст.⁶ Мінімум пяць пасланняў можна аднесці да маскоўскага перыяду (два пасланні адрасаваны Івану Грозному і трэх — невядомым адзінадумцам), і, прынамсі, дзеяць пасланняў напісаны ў Беларусі⁷. Магчыма, не ўсе творы старца захаваліся ці ідэнтыфікаваныя. У 1878 г. ужо П.А. Гільдэбранту IV томе “Рускай гістарычнай бібліятэкі” апублікаваў пасланні, якія прылісваюцца старцу Арцемію:

1. Пасланне да “Лютэрскіх настаўнікаў”
2. Да князя Чартарыйскага
3. Да Івана Зарэцкага
4. Да Сымона Буднага
5. Да невядомага князя
6. Того же христолюбива старца послание утешительно в скорби сущим слова ради Божия
7. Да невядомай асобы
8. Да цара Івана Грознага
9. Да невядомай асобы
10. Посланне вопросившему слова Божия
11. К брату отступившему и жену понявшую
12. Да Сымона Буднага
13. Да цара Івана Грознага
14. Да Яўстафія Валовіча

³ Макарий. История русской церкви. Санкт-Петербург, 1870. Т. VI. С. 247, 248, 261.

⁴ Вилинский С.Г. Послания старца Артемия. Одесса, 1906. С. 82-83.

⁵ Мілюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. Санкт-Петербург, 1897. Ч. 2. С. 95.

⁶ НИОР РГБ. Собр. В.М.Ундольского. Ф.310. № 494.

⁷ Словарь книжников и книжности древней Руси. Вып. 2 (вт. половина XIV-XVI вв.). Ч. 1. А-К. Ленинград, 1988. С. 71.

Пра погляды Арцемія можна таксама меркаваць на аснове некаторых пасланняў і твораў князя Андрэя Курбскага, Сымона Буднага, аднадумцаў Арцемія, а таксама яго ганіцеляў і крытыкаў. Шэраг даследчыкаў, напрыклад Д.Сцефановіч, мяркуюць, што асобныя тэксты Стоглава былі падрыхтаваны непасрэдна Арцеміем, што пацвярджаецца і словамі самога старца цару: “…аз тебе писал на собор, извещая разум свой”⁸. Важным документам, які харектарызуе светапогляд Арцемія, з’яўляецца пасляслоўе да перапісаных ім у 1542 г. “Посніцкіх славесах” ці “Кнізе аб посніцтве” Васілія Вялікага⁹. У яго мове моцныя графіка-арфаграфічныя прыкметы другога паўднёваславянскага ўздзейння (канец 14 – пачатак 15 ст.), што указвае на высокую адукаванасць старца і на яго веданне літаратурных крыніцаў суседніхнарадаў, у тым ліку ўкраінскага і беларускага. Невыпадкова сучаснікі (князь А.М.Курбскі і іншыя) лічылі Арцемія глыбокім знаўцам царкоўнаславянскай мовы і кніжнасці. Рэлігійна-філасофская спадчына Арцемія належыць усходнеславянскай культуры, у цэлым яго ўклад вельмі значны як у рускае, так і беларускае і ўкраінскае духоўнае жыццё.

У канцы 40-х гадоў 16 ст. Арцемія падтрымліваў Іван IV, захоплены ідэяй дзяржавных пераўтварэнняў. Па словах Курбскага, “его царь зело любяше и многажды беседовало, поучаясь от него”. Абодва пасланні цару напісаныя ў гуманістичным духу, іх асноўная ідэя – абарона “кніжнага вучэння” ад нападак абскурантаў. Старацім кнуўся “подвигнути царскую душу на испытаніе разума божественныхых писаний”, г.зн. наўчыць адрозніваць “пісанні” сапраўдныя ад ілжывых. “Суть бо писания многа, но не вся божественна суть”. Каб спасцігнуць ісціну і наўчыцца адрозніваць сапраўдныя “пісанні”, рускаму самадзержжу неабходна па прыкладу цара Давіда ўзмоцнена займацца чытаннем і вывучэннем “боскіх спісанняў”. “Преже бо подобает разумети и потом действовать”¹⁰. На пытанні Івана Грознага: “Хотель бых уведати, како божественная писания прочитающе, прелщают мнози, ови житие растленно проходяще, неции же в различные ереси уклонишася?”¹¹ Арцемій адказвае: “Не от книжного читания прелщают себе, не будите! Но от своего неразумия и зломуудрия”.

Арцемій меркаваў, што не ўсякая памылка ёсць ерасъ: “Несть бо уже се еретичество, аще кто от невидения о чем усомнится, или слово просто речет, хотя истину навыкнут, пачеже о догматех обычаях неких”.

⁸ Посланія старца Артемія, XVI в. // Русская Историческая Библиотека (далей РИБ). Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1440.

⁹ ГІМ. Собр. А.С.Уварова. № 255-10. Л. 450 об. – 451.

¹⁰ Неміровскій Е.Л. Возникненіе книгопечатанія в Москве: Иван Федоров. Москва, 1964. С. 46.

¹¹ Посланія старца Артемія, XVI в. // РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1432.

Ератычнасць трэба пераадольваць вучэннем: “Никтоже бо с разумом родися когда, но учитися всякому словеси надлежит нужа. Любовь в божественных – любовь человеческих, от учения бо разум прилагается, якоже в святых людех глаголется, еже и до смерти учитися подобает”.

Перъяд поспеху быў нядоўгачасовым. У хуткім часе з’явіліся абвінавачанні ў ератычнасці ў адрас самога Арцемія, якія зыходзілі з боку іасіфлянай. Іасіфлянскія вярхі (“мнящихся быти учителей”) адмоўна ставіліся да кнігадрукавання і ў далейшым прымусілі нават Івана Фёдарава пакінуць Масюю¹². Арцемій прыводзіць выказанне іерархаў-іасіфлян, пачутыя ім самім. “Не съидется дей ныне по евангелию жити: род ныне слаб!” “Трех простым чесли апостол и евангелие!” “И аще къму прилучится недуг, от него же человек естественного смысла испадет, тоже прелщающе глаголют: “зашелся есть в книгах!”¹³. “Не чти много книг, да не во ересь впадеш!”¹⁴. Арцемій адмаўляў сувязь ерасей з друкаванай кнігай. Наадварот, мяркаваў ён, ератыкамі становіцца тыя, хто не знаёмы з кніжнай мудрасцю: “Ведомо же буди всем благочестивым, яко всяка ересь и прелесть бесовская и житие распленно привнийде от еже не ведати известно разум божественных писаний. От сего ложна списания приемлются, и старческия басни, и уставы распленных человеков умом и лишенных истины...”¹⁵.

Пасля асуджэння Максіма Грэка і Васіяна Патрыкеева суд над Арцеміем стаў трэцім гучным працэсам. Абвінавачанні датычыліся, галоўным чынам, карэнных рознагалоссяў паміж іасіфлянамі і несцяжалальнікамі, у прыватнасці, пытання аб пакаранні ератыкоў. Ніл Сорскі і яго паслядоўнікі выступалі супраць закліку Іосіфа Валоцкага і архіепіскапа Генадзя Наўгародскага пакараць смерцю ератыкоў. Несцяжалальнікі меркавалі, што вальнадумцам, якія пакаяліся, належыць дараваць, а тых, хто не раскаяўся, – адпраўляць у зняволенне, але не караць смерцю. “Учити бо достоит, а не мучити...” – пісаў Арцемій IV у другім пасланні да яго, спасылаючыся на Іаана Златавуста. На судзе ён заявіў мітрапаліту Макарыю: “...по меня посыпали еретиков судити и мне так еретиков не судити, что казни предати, да ныне еретиков нети в спор никто не говорит”.

Арцемій быў верацярпімы, талерантны да рэлігійных пошукаў інават памылак іншых. “Нест бо уже се еретичество, – пераюнваў ён цара ў першым пасланні, – аще кто от невидения о чем усомнится или слово просто речет, хотя истину навыкнути, пачеже о догматех обычаяхнеких. Никтоже

¹² Немировский Е.Л. Возникновение книгопечатания в Москве: Иван Федоров. Москва, 1964. С. 47.

¹³ Тамсама.

¹⁴ Тамсама. С. 48.

¹⁵ Тамсама.

¹⁶ Послания старца Артемия, XVI в.// РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1437.

бо с разумом радися когда, но учитися всяому словеси надлежит нужа”¹⁶. Ён не лічыў ератыком наватагаварыўшага яго Матфея Башкіна, назваўшы яго погляды дзяцінствам: “..Матфей робячье чинил и не ведает того, что чинил своим самосмышлением, а в Писаныи того не обретается и в ересех тогоне писано”. Шмат зтаго, што саборныя суды называлі ерассю, Арцемій харектарызаў як памылкі па прычыне недасведчанасці. Нават да свядомых ератыкоў Арцемій заклікаў прайяўляць міласэрнасць. “Ератыкоў” нельга забіваць, ставіцца да іх належыць з пакорлівасцю¹⁷. “Неподобно есть христианом убивати еретичествующих, яюже творят ненаучении, но паче кротостию наказывать противящаяся и молитися о них, да дастим Бог покаяние в разум истинны възникнути от диаволския сеть”¹⁸. Гуманныя адносіны да “пераступіўших”, “аблудных”, ератыкоў – гэта не толькі евангельскі прынцып, але і народная славянская традыцыя, жаласлівия адносіны да “злачынцаў”. Разам з тым, гэта і ёўрапейская ідэя, складальнікамі якой з’яўляюцца верацярпімасць, права на інтэлектуальную свабоду.

Шэраг абвінавачанняў у адрас Арцемія датычыўся яго адмовы асудзіць наўгародскіх ератыкоў, адмаўляць віну “жыдоўскіх” Івана Волка Курющына і Някраса Рукавога. Сур’ёзнымібылі таксама абвінавачанні старца ў лацінафільстве і схільнасці да пратэстанства – у незахаванні пастоў і асуджэнні знешний абраднасці; у “хуле о крестном знамении”; у адмаўленні дзеяснасці паніхід і абедняў па памерлых закаранелых грэшніках: “...отсекает у грешных надежду спасения, яко же и древле Арий еретик”. У выніку Арцемій быў пазбаўлены свяшчэнства і адлучаны ад царквы “по священным правилом”.

Безумоўна, Арцемій не прызнаў сябе вінаватым, заявіўшы ў адказ на прапанову мітрапаліта Макарыя пакаяцца ў грахах: “...яз... так не мудрствую, как на меня сказывали, то на меня все лгали...” У цэнтры поглядаў старца, па яго словаҳ, любоў да Бога і блізкіх. Без выканання гэтых запаведзяў не могуць дапамагчы “ни вера правая, ни пост, ни молитва, ни телесное злострадание, ниже церковное видимое многоценное украшение, ниже пение великолепное, ниже ино видимое мнимое благочиние юе”¹⁹. “Вера бо истинная от святаго писание, а не от чудес познавается”²⁰. Абрадавы бок рэлігіі не настолькі важны. Аднакёсць падставы меркаваць, што Арцемій не заўсёды дакладна размяжкоўваў вучэнне заволжскіх старцаў ад рацыйнай-

¹⁷ Клибанов А.И. Реформационные движения в России в XIV-1-й пол. XVI в. Москва, 1960. С. 166.

¹⁸ Послания старца Артемия, XVI в. // РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1213.

¹⁹ Тамсама. Стб. 1399.

²⁰ Тамсама. Стб. 1407.

²¹ Садко вский С. Артемий, игумен Троицкий // Чтения ОИДР, 1891, кн. IV, отд. III. С. 85.

стычных поглядаў сучаснага яму пратэстантызму. Іна думку С. Садкоўскага, на саборы 1554 г. Арцемій быў асуджаны “не без віны”, таму што “да крайнасці развіў вучэнне заволжскіх старцаў”, за што і паплашаўся²¹. “Почто ученици твои не ходят по преданию старческому”, – яшчэ да суда дакаралі яго праціўнікі. Згодна “Паслання шматлouнаму”, у Белазер’і вучнямі Арцемія былі ератыкі Ігнацій, Васіян і Феадосій Касой, самы радыкальны валь-надумец, стваральнік “рабскага вучэння” – ерасі народных нізоў.

Сасланы на Салаўкі, Арцемій праз пэўны час са сваімі таварышамі адважыўся на пабег у “Літву”, гзн. у Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае (ён пасяліўся ў Слуцку), дзе спадзяваўся схавацца ад ганення ў маскоўскага духавенства і цара. Ацаніўшы рэлігійную сітуацыю на беларускіх і ўкраінскіх землях, бачачы шырокое распаўсюджванне радыкальна-рэфармацийных ідэй, старац становіща тут адным з галоўных ідэолагаў артадаксальнай рэлігійнасці. Супастаўленне беларускіх пасланніёў з матэрыяламі маскоўскага сабору сведчыць, што рэлігійна-філасофскія і грамадска-палітычныя погляды Арцемія зазналі ў Беларусі значную эвалюцыю. У беларускай эміграцыі Арцемій часткова прызнаў “ератычнасць” некаторых сваіх былых поглядаў у пасланні “К брату, отступившому и жену понявшу”. Хутчэй за ўсё гэтым “братам” быў Феадосій Касой ці Ігнацій. Арцемій, у адрозненне ад маскоўскага перыяду, дакараў “брата” за тое, што ён “к неправедным наукам приложился… ихже иногда и мы сами, не ощущивше сущая в них прелести антихристова духа, не дръзнухом хулити, но в неких речах не разнствовахом. Для того по[пустил нам Бог] страдати таковая к обращению лучшему и своему познанию…”

У часы эміграцыі Арцемія праваслаўная Беларусь і Украіна пакутавалі, па словах Курбскага, “гладом духовным”: перажывалі крызіс царкоўнага жыцця і культуры, адчувалі моцныя націск з боку пратэстантства і каталіцызму. Арцемій актыўна ўключыўся ў грамадска-палітычнае і рэлігійнае жыццё сваёй новай айчыны, звяртаўся пропаведзь да адзінаверцаў, умацоўваючы іху прававер’і. З гэтай мэтай ён накіроўваў пасланні шэрагу уплыўовых асобаў: скарбніку Вялікага Княства Літоўскага Івану Сямёновічу Зарэцкаму, князю Чартарыйскаму і “Пасланне да князя” – Андрэю Міхайлавічу Курбскаму²². Арцемій заклікаў іх садзейнічаць арганізацыі на сваіх землях праваслаўных школ “для духоўнай асветы”.

Аўтарытэт Арцемія як духоўнага пастара і багаслова з часам узраслаў. Да яго звярталіся за парадай па розных рэлігійных пытаннях. Ён перапісваўся з вядомым беларускім саноўнікам Яўстафіем Валовічам, які перайшоў з праваслаўя ў кальвінізм і, тым не менш, працягваў звяртацца

²² Мальшевский И.И. Подложное письмо половца Ивана Смеры Великому князю Владимиру Святому // Труды Киевской духовной академии. 1876. № 6. С. 542.

да вучонага старца з багаслоўскімі пытаннямі. Арцемій уступаў у адкрытыя дыспуты і эпістолярную палеміку з прадстаўнікамі іншых канфесій. Надзвычай прыкметнымі з'яўляюцца два пасланні (1563 і 1564 г.) вядомаму беларускаму рэфаматару Сымону Буднаму, які на той час быў яшчэ кальвіністам, але ўжо схіляўся на бок антытрынітатаў. Арцемій крытыкаваў кальвініцкі “Катэхізіс” і “Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам”, выдадзенія Сымонам Будным у Нясвіжы з мэтай прыцягнуць праваслаўнае насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага да Рэфармацыі. Старац засцерагаў праваслаўных: “Тако убо в предних, перины мякги велми постлали есте; мусит же поламати кости възлегшій на них, рекши – мужество душевное погубити и, вместо ревнителя добрым делом, безделна и нетверда и раслаблена некако устроити. А яже, по сих, под тою мягкостию и ножа остры уготовасте, не телесе заколающа (мнее бы было злое), но душа злым учением вечной смерти предающе”²³. У пасланні “К брату, отступившому и жену понявшу” Арцемій дакараў свайго былога паплечніка, з якім ён прайшоў праз шматлікія выпрабаванні, за парушэнне манаскага зароку і адступніцтва ад праваслаўя. Яскравым помнікам рэлігійнай філасофскай палемікі ў межах Беларусі з'яўляецца вялікае пасланне “На люторы”.

Трэба адзначыць, што у беларускі перыяд палемічную манеру Арцемія таксама адразнівае духцярпімасці і евангельскай пакорлівасці. У яго ніяма рэзкасці Васіяна Патрыкеева, злслівасці і катэгарычнасці Курбскага. Агульны настрой мяккасці і хрысціянскай любові збліжаў Арцемія са сваім духўным настаўнікам Нілам Сорскім. У спрэчцы зідзійнымі праціўнікамі старац імкнецца “выратаваць” аблюдных. Ён называе Сымона Буднага “милый брате”, “възлюбленный брате”, лютэран – “друзі”, “братия моя”, “братие възлюбленная”. Аднак усё гэта ня сведчыць пра няўпэўненасць, беспрынцыповасць Арцемія. Ён непахісны ў веры, праваслаўі. Щыра паважаючы Сымона Буднага за вучонасць і звяртаючыся да яго са словамі “възлюбленный брате”, ён адзначае: “Брата же нарицаем для общаго человеком прирождения. Зловерия же ради лжеименитага разума, егоже приемлете на отвръжение благочестивых доктарат святыя съборныя апостолския церкви, не лестеть тако именовати”. У сваіх развагах па пытаннях веры Арцемій, як было і раней у Маскве, далёкі ад абрадавага фармалізму. Для яго хрысціянства ёсьць, перш за ўсё, унутраная дзеянасць, “дзяянне Хрыста”, — аскетычны подзвіг, шлях маўклівасці і збірання духу. Ён часта спасылаецца на Ісаака Сірына, на Васіяна Вялікага, на Арэапагіткі і на Дамаскіна.

У Беларусі Арцемій паслядоўна і рагушча выступіў з крытыкай рацыяналізацыі веры. Але, змагаючыся з рэфармацыйнымі ідэямі, старац,

²³ Послания старца Артемия, XVI в.// РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стл. 1289-1290.

так ці інакш, адчуваў іх уздзейнне на сабе. Настойваочы на прыярытэце “запаведзяў Гасподніх”, старац заклікаў звяртацца перш за ўсё да Святога Пісання, што з’яўлялася адной з ідэй Рэфармацыі. У пасланнях Арцемія змяшчаюцца думкі, характэрныя для візантыйскіх містыкаў. Для яго важнае значэнне мела індывідуальнае богапазнанне. Ні пасты, ні малітвы не могуць замяніць “слова Божае”. З усіх запаведзяў Арцемій, як і Францыск Скарына, на першае месца ставіў евангельскую запаведь любові: любоў да Бога і любоў да блізкага²⁴. “Кроме бо заповедей господних, – сцвярджаў ён, – исцеліти души невъзможно”²⁵, “кто в сердце имеет в себе любовь, тот Бога в себе имеет”²⁶. Перавага зместу, сутнасці веры над яе абрарадавым бокам таксама можа кваліфікаўца ў якасці рэфармацыйнай тэндэнцыі.

Евангеллі старац ставіў вышэй за ўсе іншыя біблейскія кнігі і меркаваў, што яны павіны быць даступныя простаму народу. Ён дакараў святароў, якія забаранялі недухоўным чытаць Святое Пісанне²⁷. Ерась узікае тады, калі не разумеюць розуму “боскіх пасланняў”²⁸ (“ежебо неведати нам божественная писания, впадаем в сети диавола”)²⁹. У той жа час Арцемій меркаваў, што розум можа лічыцца сапраўдным у тым выпадку, калі ён, перш за ўсё, грунтуецца на Святым Пісанні: “Разум же истинный, иже свидетельство имеет от божественных писаний, аще ли разум обрящется съпротивен божественному писанию? Таковым разум лжеименист есть”³⁰.

Адносіны Арцемія да ведаў змяняліся. Знаходзячыся ў Рasei, старац адзначаў: “Подобает убо учися без стыдения, якоже учили без зависти. Никто же бо научився может что разумети”³¹. У пасланнях Арцемія змяшчаюцца абвінавачанні тых святароў, якія рапаць не чытаць шмат кніг, каб не ўпасці ў ерась, называюць вар’ятамі тых, хто захапляеца чытаннем. Гэтыя духоўныя асобы, адзначае Арцемій, самі не адукаваныя, нічога не ведаюць і хочуць, каб іншыя былі недасведчаны³². У Беларусі Арцемій большжорстка выявіў сваю пазіцыю ў рашэнні пытання аб суадносінах веры і ведаў, рэлігіі і філософіі. У “Пасланні да Сымона ератыка Буднага” (1564) ён рэзка выступаў супраць спробы Буднага і яго аднадумцаў узнесці індывідуальны,

²⁴ Словарь книжников и книжности древней Руси. Вып. 2 (вт. половина XIV-XVI вв.). Ч. 1. А-К. Ленинград, 1988. С. 71-72.

²⁵ Послания старца Артемия, XVI в.// РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1382.

²⁶ Занков П.М. Старец Артемий, писатель XVI в. // ЖМНП. 1887. № 11. С. 55.

²⁷ Зимин А.А. И.С.Пересветов и его современники: Очерки по истории русской общественно-политической мысли середины XVI века. Москва, 1958. С. 165.

²⁸ Послания старца Артемия, XVI в. // РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1384.

²⁹ Тамсама. Стлб. 1407.

³⁰ Тамсама. Стлб. 1382

³¹ Тамсама. Стлб. 1388.

³² Тамсама. Стлб. 1386

³³ Тамсама. Стлб. 1324.

чалавечы разум вышэй за разум боскі, заключаны ў Святым Пісанні. Будны, на думку Арцемія, дарма імкненца спасцігнуць сваім разумам біблейскую мудрасць, “не выкладают бо ся отнюдь человеческим разумом божественная писание”³³. На думку Арцемія, толькі найвышэйшы, боскі разум з’яўляеца сапраўдным, чалавечы ж разум “ілжэіміны”, грахоўны, схільны да памылак. Сваё вучэнне аб сапраўдым боскім разуме і схільным да памылак разуме чалавечым Арцемій выказаваў у “Паслannі да князя”. Чалавечы разум ён падраздзяляў на тры ступені: ніжэйшую (відаць, разум), сярэднюю (хутчэй за ўсё, рацыональнае мысленне) і вышэйшую, ці духоўны разум, г.зн. чалавечы разум, спалучаны з верай. Толькі вернік здольны спасцігнуць ісціну³⁴. Сапраўдны, духоўны разум прадугледжвае пакорлівасць перад Богам, ён накіраваны на спасціжэнне сутнасці рэчаў. С.Г. Вілінскі меркаваў, што вучэнне Арцемія аб разуме засноўвалася на тэорыі пазнання хрысціянска-філосафа 7 ст. Ісаака Сірына³⁵. Знаходзячыся ў Беларусі, Арцемій прыходзіў да высновы аб недасканаласці ніжэйшага і сярэдняга разуму, свецкіх ведаў, навукі, якія да таго ж садзейнічаюць адлучэнню людзей ад разуму вышэйшага, духоўнага, сапраўднай веры. “Се бо, – пісаў Арцемій Буднаму, – обретаем многи научены во всехъзыщехъ напротивъ стоящихъ правыя веры и въ нечестия и хулы и въ различныя ереси уклонишихся. И ничтоже ползова ихъ многое учение”³⁶. Свецкім ведам, філософіі Арцемій супрацьпастаўляў вялікую тайну боскай мудрасці: “По чистоте бо ума когождо разумеваетъ божественная тайна учения, а не человеческими науками. Очищает же ся умъ сохраненномъ Христовыхъ заповедей и елико въ нихъ... толико просвещается... Можетъ бо истинное слово просветитъ и умудритъ въ благое правымъ сердцемъ безъ граматики и риторики...”³⁷. “Мудрость мирская, – прыходзіць да высновы Арцемій, – вражда на Бога”³⁸.

Арцемій меркаваў, што вынікам укаранення разумнага пачатку ў справы веры будзе нявер’е: “Не выкладают бо ся отнюдь человеческим разумом божественная писание”³⁹. Ерась, ці нявер’е, узікае ў выніку скажэння памылковай трактоўкі Святога Пісання, калі чалавек кіруеца сваім разумам, а не разумам сапраўдным, боскім: “Человеческим заповедям последоваша, а не божиим”⁴⁰. Толькі вернік здольны спасцігнуць Боскую

³⁴ Тамсама. Стлб. 1342-1343.

³⁵ Вілінскій С.Г. Послания старца Артемія. Одесса, 1906. С. 190-191

³⁶ Послания старца Артемія, XVI в. // РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1325.

³⁷ Тамсама. Стлб. 1325-1326.

³⁸ Тамсама. Стлб. 1325-1297.

³⁹ Очерк истории философской и социологической мысли Белоруссии. Мн., 1973. С. 55.

⁴⁰ Тамсама.

⁴¹ Послания старца Артемія, XVI в. // РИБ. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. Стлб. 1216-1217.

ісціну. “И всяка душа властем приимущимъ да повинуется. И противияся власти Божию учению противится; не высокая мудрствующе, но смиренными ведущеся. Не бывайте мудри о себе. Аще кто мнится мудр быти в вас в веце сем, буй да будет, яко да упремудрится от Бога”⁴¹. “Аще бо и вся богодухновенная писания полезна суть, и никтоже спротив рещи, аще ли убо чин их сметен, – не точию не можем ползоватися, но и зла много устроем себе. Не от писаний же се, но отъ своего злоумиина и гордости, не хотяще о добре ведущих научитися. Книги убо велику силу в себе имут и преподают съкровенага в них духа онем, точию иже праве и неразвращенными мыслыми въскорьмляющимся в них. Ибо и еретици прочитают писания и научаются в них, обаче разврашают себе множицею”⁴². Супяречлівыя адносіны Арцемія да ведаў тлумачаща тым, што ён, напэўна, баяўся паглынання веры “вольнымі навукамі”, баяўся, што будзе парушаны баланс паміж верай і ведамі. Менавіта гэтая тэндэнцыя ў рэлігійна-філасофскай культуры Беларусі палохала Арцемія.

Такім чынам, светапогляд Арцемія змяніўся у сувязі з рэлігійнай і палітычнай сітуацыяй, у якой ён апынуўся ў ВКЛ. Тым не менш, яго погляды на веды, адносіны да разуму, веры з’яўляюцца вынікам духоўнага пошуку, так характэрнага для эпохі, у якую ён жыў. Арцемій меў высокі маральны аўтарытэт, а яго пасланні-пропаведзі шмат у чым садзейнічалі пераадольванню крызісу праваслаўнай царквы, духоўнаму абнаўленню беларускага і ўкраінскага праваслаўя. Пасланні Арцемія сведчаць аб глыбокім разуменні ім хрысціянства. Украінскі багаслоў іераманах Захарыя Капысценскі пісаў у “Паліноды” 1621 – 1622 г.: “Было теж и в России нашей дидаскалов много...” – і першы сярод царкоўных настаўнікаў назваў “преподобного Артемия инока, который, споспешествующу ему Господу, в Литве от ереси арианской и лютеранской многих отвернул, и через него Бог спрavил, же ся весь народ русский в Литве в ереси тыи не перевернул”.

Тыпалагічна светапогляд Арцемія падобны да светапогляду Івана Вішэнскага. У прыватнасці, даволі блізкія іх погляды на праблему веры і ведаў. Як паказаў украінскі гісторык філасофіі А.І.Пашук, Вішэнскі адрозніваў “розум боскі”, “розум евангельскі”, ці розум духоўны, вынікам якога з’яўляюцца вечныя, непарушныя, боскія ісціны, ад “розуму людскога”, свецкага, знешнягага. Спасцігнуць боскую ісціну, згодна Вішэнскага, – значыць спасцігнуць тайну, якая недасягальная для чалавечага разуму. Філософія і навукі – атрыбыту чалавечага разуму – не здольны выразіць усю паўната боскай тайны, цімудрасці Боскай ісціны, паводле Вішэнскага, спас-

⁴² Тамсама. Стлб. 1231.

⁴³ Пашук А.І. Іван Вішэнскій // Історія філасофіі на Україні. Київ, 1987. Т. 1. С. 224.

цігаецца шляхам містычнага асвятлення чалавечай душы, свядомасці, боскай па сваёй прыродзе⁴³. Даная трактоўка знаходзіцца ў прамой сувязі з апафатычным багаслоўем, у прыватнасці, з вучэннем Дыянісія Арэапагіта аб містычным пазнанні Бога, у супрацьлегласць заходняму, катафатычнаму багаслоўю, якое дапускае рацыянальнае богапазнанне, спасціжэнне боскай прамудрасці сродкамі логікі філософіі. Вішэнскі, якадзіначаў А.І.Пашук, не адділяе абсалютна ролю чалавечага разуму ў пазнанні, аднак лічыць яго бесперспектыўным па-за кантэкстам разуму боскага. Чалавечы разум, рацыянальнае пазнанне і разум боскі, ці містычнае асвятленне, суадносяцца, на думку Вішэнскага, як ніжэйшая і вышэйшая ступені. “Ныне же, — пісаў Вішэнскі пра ніжэйшыя, рацыянальныя веды, — в латинском роде сопротивно творят: изучивши граматичку и празнословицу велеречную е же естрыторычку, тогда уже ся дмут, даскаламі и мудрыми ся зовут, проповедуют, учат, а сами в безумии и буйстве премудрости мира сего седят”⁴⁴. Платон і Арыстоцель, меркаваў Вішэнскі, у сваёй філософіі абапіраліся на дадзенныя зневяднага свету, таму іх філософія не адлюстроўвае сутнасці боскай мудрасці (як вядома, гуманісты эпохі Адраджэння лічылі, што нягледзячы на тое, што Платон з'яўляўся паганцам, яму ўдалося спасцігнуць боскую прамудрасць).

У пэўнай ступені можна пагадзіцца з харктыстыкай Арцемія як выразніка ідэй єўрапейскага гуманізму. Гуманістычны светапогляд Арцемія сфармаваўся на рускай глебе, у прыватнасці, рэлігійны рацыяналізм, гуманістычная інтэрпрэтацыя хрысціянскай этикі, інтэлектуалізм харктырны для Ноўгарада Вялікага і Пскова. Творы Арцемія, безумоўна, ведалі і чыталі як у Беларусі, так і ў Рәсеi. Стараверцы Выгоўскага агульнажыхарства, начытаныя ў заходній праваслаўнай рэлігійна-палемічнай літаратуры, выкарыстоўвалі другое пасланне Арцемія да Сымона Буднага ў “Паморскіхадказах” 1723 года⁴⁵. Арцемій быў той асобай, дзякуючы якой ідэйная ўзаемасувязь Маскоўскай Русі і Вялікага Княства Літоўскага знаходзяць несумненннае пацвярджэнне.

Трэба адзінчыць, што праблема веры і ведаў, закранутая ў расейскім, беларускім і ўкраінскім праваслаўі 16-17 ст. (Вішэнскі, Арцемій, Авакум і інш.), засабліва вастрынёй успыла ў філософіі новай расейскай рэлігійнай свядомасці пачатку 20 ст. Рашэнню гэтай праблемы прысвежана значная частка твора М.А.Бярдзяева “Філософія свабоды” (1911). Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу сугучча, падобнасць шэрагу ідэй і падыходаў Бярдзяева з пазіцыяй Арцемія і Вішэнскага. “Ні прырода рэальнасці, ні прырода свабоды, ні прырода асобы, — сцвярджаў Бярдзяеў, — не могуць быць

⁴⁴ Вішэнскій І. Творы. Київ, 1959, С. 154.

⁴⁵ Денисов А.Д., Денисов С.Д. Поморские ответы. Москва, 1911. С. 325, 327.

спасцігнуты рацыяналістычна, ідэі гэтыя і предметы гэтыя цалкам транс-цэндэнтныя... Толькі ў містычным гноzісе хрысціянства ўсё гэта даадзена і нідзе больш... У хрысціянстве ісціна адкрываецца немаўлятам, а не мудрым, і гноzіс ёсьць плод рэлігійнага жыцця... Само пазнанне ёсьць толькі функцыя рэлігійнага жыцця... Для мудрага, для пасвечанага ісціны рэлігійнага жыцця, ісціны веры аказваюцца ведамі... Філасофія не патрэбная для дагмату рэлігіі, але дагматы рэлігіі патрэбныя для філасофіі, жывяць яе, пасвячаюць яе ў апошня тайны... Філасофія не можа і не павінна быць багаслоўскай апалагетыкай, яна адкрывае ісціну, але адкрыць яе ў сілах толькі тады, калі пасвечана ў тайны рэлігійнага жыцця... Толькі сусветнай царкоўнай свядомасці раскрываюцца тайны жыцця і быцця... Філасофія царкоўная ёсьць філасофія далучэння да жыцця сусветнай душы, якая валодае сусветным сэнсам – Логасам, так як Царква і ёсьць душа свету, якая яднае з Логасам... Філасофія, адцягненая, рацыяналістычна, “гнасеалагічна”, парывае з сусветнай душой і губляе шляхі да яе. Толькі царкоўная філасофія ўзнаўляе гэтыя шляхі. Толькі царкоўная філасофія ў сілах вырашыць праклятня пытанні, толькі ёй даступныя праблемы свабоды і зла, асобы і сусветнага сэнсу...” Дазволена будзе сумнівацца ў тым адвольным меркаванні, што “крытэрый ісціны абавязкова інтэлектуальны і рацыяналістычны...” Філасофія, навука, паводле Бердзяева, “малы розум”, хрысціянская вера – “вялікі розум”. Адрачэнне адрозуму свету гэтага – безразважнасць у Богу – ёсьць найвышэйшы поздзвіг свабоды, а не рабства і цемрашальства: праз адрачэнне адмалога розуму, пераадольванне абмежаванасці логікі здабываюцца розум вялікі, уваходзіць у свае правы Логас... Малы розум...рацыяналістычны, вялікі розум ёсьць Логас, ён містычны... Толькі рэлігійна ... дае ісціна і быццё. “Для мяне, – сцвярджва Бердзяеў, – вера ёсьць веды, і дзіўна было б патрабаваць, каб я дыскурсіўна і пераканальна аргументаваў і апраўдаў сваю веру, г.зн. падпарадкаваў яе ніжэйшым і менш дакладным ведам...” Дыскурсіўнае, рацыяналістычнае пазнанне, на думку Бердзяева, не ўзыходзіць да вытокаў быцця. “...Даказальнасць дыскурсіўнага мыслення ёсьць нешта другаснае... уся цвёрдасць ведаў караніща ў веры... І таму няма падставы сцвярджваць, што веды маюць перавагу перад верай... Веды жывяцца тым, што дае вера... Рацыяналізм трymае ісціна толькі тым, што не паглыбляе ісціну да першаасноваў, не ўзыходзіць да вытокаў. У вытоках жа заўсёды знаходзім веру... У веры індывідуальны малы розум адракае ісціну ад сябе ў імя розуму боскага...”⁴⁶ Такім чынам, традыцыя, закладзеная прадстаўнікамі беларускай, украінскай і расейскай філасофска-рэлігійнай думкі 16 – 17 ст. была ўспрынята філософамі новай рускай свядомасці канца 19 – пачатку 20 ст.

⁴⁶ Бердзяев Н.А. Філософія свободы. Смысл творчества. Москва, 1989. С. 22-55.

Андрэй Лукашоўч (Менск)
канцыдат гістарычных науک,
дачнік кафедры гісторыі Беларускі
новага і наўежайшага часу БДУ

ВАЕННАЕ СТАНОВІШЧА Ў БЕЛАРУСІ Ў 1812 Г.¹

Прычыны ўвядзення ваеннага становішча. Напярэдадні вайны 1812 г. перад расейскім урадам паўсталі дзве складаныя задачы – правесці нарыхтоўку правіянту і фуражу для арміі і забяспечыць фінансаванне надзвычайных ваенных выдаткаў. Але незадавальняючы стан фінансаў ускладняў вырашэнне гэтых пытанняў.

Да пачатку красавіка 1812 г. праблема нарыхтоўкі правіянту і фуражу ў заходніх губернях стала першачарговая сярод клопатаў расейскага ўрада. Як адзначаў у гэты час упраўляючы Ваенным міністэрствам генерал-лейтэнант князь Аляксей Гарчакоў, “никогда продовольствие войск не было столь затруднительно и не требовало такой попечительности, как теперь”. Па яго словаҳ, з-за росту кошту правіянту і фуражу толькі на забеспячэнне арміі харчаваннем неабходна да 12 млн. руб., і яшчэ 13 млн. руб. — на “экстраардынарныя выдаткі” па дзвюх Заходніх арміях да 1 траўня. Усяго ваеннае ведамства неадкладна патрабавала 25 млн. руб., што па словаҳ міністра фінансаў Дэмітрыя Гур’ева, пераўзыходзіла ўсе магчымасці Казначэйства². У выніку, войскі не атрымлівалі неабходных сродкаў.

У пачатку красавіка 1812 г. гарадзенскі грамадзянскі губернатар Васіль Ланскі прадставіў у Камітэт міністраў запіску *О безнадежности продовольствия войск в Гродненской губернии обывательским провиантом и фуражом и о самовольном заборе оных*. У ёй паведамлялася, што ў суязі з няўродам 1811 г. маршалкі многіх паветаў з вялікай цяжкасцю могуць задаволіць патрэбы войскаў у правіянце і фуражы. Не малі сувалодаць з гэтай праблемай і ваенныя камісіянеры, таму палкі рабілі нарыхтоўку фу-

¹ У беларускай гістарыяграфіі праблема ваеннага становішча раней не ўзьдымалася. Асобныя аспекты ўрадавай палітыкі вясной – летам 1812 г. паспрабавала адлюстраваць ў сваім артыкуле Ю.Літвіноўская (*Унутраная палітыка ўрада Аляксандра I у Беларусі напярэдадні і ў час вайны 1812 года* // Беларускі гістарычны часопіс. 2003. № 5. С. 18–23). Але гэтая спроба аказалася не вельмі ўдалай. У артыкуле шмат памылак і скажэнняў.

² Журналы Комітета міністров. Царствование императора Александра I. 1802–1826 гг. (Далей – ЖКМ). Т. II. 1810–1812 гг. Санкт-Петербург, 1891. С. 378.

ражу ўласным і сіламі. Найчасцей мнялі месца дыслакацыі кавалерыйскія палкі, якія не паведамлялі пра гэта земскім судам. Уступіўшы ў паветы, яны гвалтоўна адбіралі ў жыхароў правіянт і фураж “без меры и весу” і замест грошаў выдавалі квітанцы, “какие им заблагорассудится”. У выніку, мясцовыя жыхары прыгніталіся і гублялі магчымасць выконваць свае павіннасці³. Як сведчыў губернатар, у многіх паветах Гарадзеншчыны не засталося аўса для сяўбы 1812 г. і сена для кармлення ўласнай жывёлы. Такім чынам, бескантрольнае самазабеспячэнне палкоў у месцах дыслакацыі абарочвалася голадам насельніцтва.

Крытычны стан з нарыхтоўкай правіянту і фуражу для арміі, выкліканы недахопам наяўных сродкаў, абмяркоўваўся на пасяджэнні Камітэта міністраў 10 красавіка 1812 г. У сваім дакладзе па гэтаму пытанню міністр фінансаў Дз.Гур’еў адзначыў, што на 1812 г. ваенному ведамству, разам з надзвычайнімі выдаткамі па Малдаўскай і Грузінскай арміях, выдзелена 153 млн руб.⁴ Да 6 красавіка ў распрараджэнне Ваеннага дэпартаменту адпусцілі 48 млн. 300 тыс. руб. асігнацыямі і 361 тыс. руб. срэбрам. Але ваеннае ведамства па-ранейшаму мела цяжкасці ў забеспячэнні арміі харчаваннем і штодзень патрабавала новых паступленняў грошовых сродкаў. Між тым Міністэрства фінансаў не ведала патрэбай арміі. Камітэт міністраў па прапанове Дз.Гур’ева даручыў князю А.Гарчакову зрабіць разлікі надзвычайніх ваенных выдаткаў⁵.

Акрамя таго, міністр фінансаў паведаміў пра істотны рост кошту срэбрных грошаў у Віленскай і сумежных з ёй губернях. За 100-рублёвую паперку давалі толькі 19 – 20 руб. срэбрам, а ў Рызе і таго менш. Прычыну непамернага павелічэння курса срэбрнага рубля міністр бачыў у асобных “злоумышленных намерениях”. У якасці доказу Дз.Гур’еў спасылаўся на то е, што кошт золата і срэбра, якія ўрад скупляў у Рызе для іх адпраўкі ў заходнія губерні, не змяншаўся, а ўзрастаў. Больш таго, звонкая манета нават не з’яўлялася ў звароце. На думку міністра, гэта даказвала “неблагонамеренные усилия к накоплению в пограничных местах золота и серебра, вероятно, потаенным образом”. Дз.Гур’еў прагназаваў змяншэнне запасаў золата і срэбра ў краіне, і далейша падзенне курса асігнацый. Таму ён прыпыніў адпраўку звонкай манеты на патрэбы арміі, каб захаваць яе на будучыні⁶. Каб зняць вастрынню проблемы з нарыхтоўкай правіянту і фуражу для Захадніх армій, міністр фінансаў пропанаваў перакласці забеспячэнне войскаў харчаваннем “на зямлю”.

³ ЖКМ. Т. II. С. 383–384, 441.

⁴ Без уліку надзвычайніх паступленняў для Захадніх армій.

⁵ ЖКМ. Т. II. С. 378.

⁶ ЖКМ. Т. II. С. 378–379.

Такім чынам, ён с падзяваўся зберагчы наяду ныя сродкі. Замест іх прапанавалася ўвесці аблігацыі, выпуск якіх Аляксандр I дазволіў 9 красавіка 1812 г.⁷ На думку Дз.Гур'ева, аблігацыі заменяюць вялікую масу асігнаций, якіх па прычыне вайсковых выдаткаў зашмат накапілася ў памежных губернях, і што вяло да іх абяцэнняўнання⁸.

Камітэт міністраў пагадзіўся з прапановай Дз.Гур'ева адносна пепракладкі харчовага і фуражнага забеспечэння арміі на памежныя губерні. Але Камітэт палічыў за лепшшае выкананне гэтага рашэння ў скласці на галоўнакамандуючыхарміямі⁹.

Свае разважанні адносна рашэння Камітета міністраў у асобнай запісцы на імя Аляксандра I выказаў ваенны міністр¹⁰. Але Міхail Барклай дэ Толіне стаў чакаць адказу і прыступіў да абмеркавання пытання аб сродках забеспечэння арміі ўсім неабходным з губернскімі маршалкамі Віленскай, Гарадзенскай, Менскай губ. і Беластоцкай вобл. У выніку перагавору 12 красавіка 1812 г. бакі прыйшлі да пагаднення аб пастаўцы харчавання і фуражу (пл. ніжэй).

Заключэнне пагаднення з прадстаўнікамі мясцовай шляхты дало падставу расейскім уладам увесці 16 красавіка 1812 г. ваеннае становішча ў памежных губернях. З гэтага часу пастаўкі харчавання і фуражу ажыццяўляліся шляхам рэквізіцый, а насељніцтву замест грошаў выдаваліся квітанцы. І толькі 24 красавіка Аляксандр I дазволіў разлічвацца за фураж і харчаванне ў заходніх губернях аблігацыямі памерам ад 200 да 500 руб. Праз год яны павінны былі пагашацца асігнацыямі з выплатай 6% за кожныя 100 руб.¹¹ Такім чынам, прапановы міністра фінансаў уводзіліся ў дзеянне¹², але гэтыя мерапрыемствы спазніліся.

Механізм ваеннага становішча. Калі ўлады выявілі няздольнасць вырашыць праблему забеспечэння арміі харчаваннем і фуражам на дагаворна-падраднай аснове, расейскі ўрад звярнуўся да прымусовых мераў – рэквізіцій. І хоць рэквізіцыі былі санкцыяраваны губернскімі маршалкамі, дзе-

⁷ Гл.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание I (Далей – ПСЗРИ – I.). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXXII. № 25083.

⁸ ЖКМ. Т. II. С. 379.

⁹ Тамсама. Т. II. С. 379-380.

¹⁰ Тамсама. Т. II. С. 380, 407-408.

¹¹ Сборник Русского исторического общества (Далей – Сборник РИО). Санкт-Петербург, 1909. Т. 128. С. 399; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ у Менску). Ф. 1537. Вол. 1. Адз. 1. Арк. 3-3 зв.

¹² У красавіку – траўні 1812 г. гэта рашэнне было даведзена да ўсіх губернскіх і павятовых установаў. – Гл.: НГАБ у Менску. Ф. 1537. Вол. 1. Адз. 1. Арк. 2 зв., 6.

¹³ У сучаснай літаратуры існуе шэраг трактоўкі гэтага паняцця. Гл. напр., Уніфікованный словарь термінов, применемых в пограничных войсках / Авт.-сост. А.Р. Залесский, В.Г. Соболевский. Мн., 2003. С. 22; Советский энциклопедический словарь. Москва, 1985. С. 235.

ля “ваенных патрабаванняў” неабходна было ўвесці ў памежных губернях ваеннае (надзвычайнае) становішча¹³.

Паняцце ваеннаага становішча ўпершыню было сфармульявана ва Учреждении для управления Большой действующей армии, якое Аляксандр I зацвердзіў 27 студзеня 1812 г. У выпадку ўвядзення ваеннаага становішча ўладныя паўнамоцтвы ў месцах дыслакацыі арміі пераходзілі да галоўнакамандуючага (“главнокомандующий представляет лицо императора и обличается его властью”), а г.зн., што ён адказваў за забеспячэнне арміі ўсім неабходным. З гэтага часу загады галоўнакамандуючага выконваліся як у арміі, так і ўсімі чыноўнікамі памежных губерняў і абласцей, “яко высочайшие именные повеления”¹⁴. Такім чынам, Учреждение вызначала ўзаемаадносіны вышэйшага армейскага кіраўніцтва з памежнымі губернямі і агульныя функцыі ўладных асобаў ва ўмовах ваеннаага становішча.

Канкрэтныя зместу Учреждения адбылася 13 сакавіка 1812 г. у імянным указе Сенату *О правилах для управления Главнокомандующему действующей армии губерниями, в военном положении объявленными*¹⁵. Разам з указам было разасланы таксама Учреждение для управления Большой действующей армии. Ва ўказе адзначалася, што памежныя губерні і вобласці па найвышэйшаму загаду могуць быць абвешчаны на ваенным становішчы. У гэтым выпадку тэрыторыі пераходзілі пад кіраванне галоўнакамандуючага дзеючай арміі ў пытанняхунутранай бяспекі і выканання “войсковых патрабаванняў”. Начальнікі губерняў, абвешчаных на ваенным становішчы, абавязваліся выконваць яго загады “беспрекословно”. Пры гэтым галоўнакамандуючы не павінен быў умешвацца ў кіраванне губернямі па судовай і гаспадарчай частцы.

У выпадку атрымання “ваенных патрабаванняў” грамадзянскія губернатары дзейнічалі ў адпаведнасці з Учреждением¹⁶, г.зн. сумесна з маршалкамі, гарадскімі думамі і магістратамі і яны складалі “раскладки и уравнения”. Пры гэтым начальнікі губерняў неслі асабістую адказнасць за дакладнае і хуткае выкананне пра адпісання галоўнакамандуючага па справах паліцыі і дастаўлення “войсковых патрабаванняў”. Акрамя таго, галоўнакамандуючы атрымліваў права сваёй уладай адхіляць чыноўнікаў гарадскіх і земскай паліцыі, а вінаватых аддаваць ваенному суду, які ствараўся і дзейнічалі паводле Учреждzenia. Пад юрысдыкцыю ваеннаага

¹⁴ ПСЗРИ – I. Т. XXXII. № 24975. С. 44-45.

¹⁵ Таксама. Т. XXXII. № 25035. С. 228-229.

¹⁶ Таксама. Т. XXXII. № 24975. Учреждение для управления Большой действующей армии. Ч. 3. Интенданцкое управление. Гл. 1. Отд. 6. Пар. 51. Ст. 2, 3, 4, 5; Гл. 2. Отд. 1. Пар. 59, 78, 89; Отд. 2. Пар. 106; Отд. 3. Пар. 112, 113, 114; Отд. 4. Пар. 124, 125, 129, 130.

суда, прыгаворы якога зацвярджаліся галоўнакамандуючым, падподаля ўсе жыхары, у т.л. ваенныя чыноўнікі, а таксама чыноўнікі гарадской і земскай паліцы¹⁷. Указ ад 13 сакавіка юрыдычна замацаваў паняцце ваеннага становішча.

Яго далейшае развіццё адбылося ў імянным указе ваеннаму міністру ад 16 сакавіка 1812 г. *О предоставлении власти, изображенной в Учреждении для управления Большой действующей армии тем только Главнокомандующим, кои будут в сем звании утверждены или вновь назначены*¹⁸. Паводле ўказу, усе асобы, якія не былі зацверджаны галоўнакамандуючымі, павінны былі скласці з сябе гэта званне. Мера іх улады надалей вызначалася асобнымі ўказамі. У гэтых дзень Аляксандр I прызначыў ваеннага міністра М. Барклая дэ Толі галоўнакамандуючым 1-й Заходняй арміі зацвердзіў князя Пятра Баграціёна і графа Міхаіла Кутузава галоўнакамандуючымі 2-й Заходняй і Дунайскай арміямі¹⁹. 31 сакавіка Сенат разаслаў грамадзянскім губернатарам указы аб ваенным становішчы, і аб прызначэнні галоўнакамандуючых²⁰. Такім чынам, у сакавіку 1812 г. былі выдацены ўсе неабходныя юрыдычныя акты, якія сталі падмуркам ваеннага становішча.

Урэшце, 16 красавіка 1812 г. паводле Учреждения для управления Большой действующей армии і ўказу ад 13 сакавіка 1812 г. у памежных губернях уводзілася ваеннае становішча. З гэтага часу Курляндская, Віленская, Менская, Гарадзенская, Кіеўская, Валынская і Падольская губ., а таксама Беластоцкая і Цярнопальская вобл. пераходзілі пад кірауніцтва галоўнакамандуючых арміямі. Яны былі падзелены на дзве ваенныя акругі. Курляндская, Віленская²¹, Менская²², Гарадзенская губ. і Беластоцкая вобл. належалі да 1-й акругі 1-й Заходняй арміі, а астатнія – да 2-й акругі 2-й Заходняй армії²³. Адначасова ўводзіліся абмежаванні на ўезд і выезд з Рәсейскай імперыі²⁴.

¹⁷ ПСЗРИ – І. Т. XXXII. № 25035. С. 229.

¹⁸ Тамсама. Т. XXXII. № 25041. С. 234.

¹⁹ НГАБ у Менску. Ф. 2001. Воп. 1. Адз. 21. Арк. 253. Па іншых дадзеных, 19 сакавіка. Гл.: Залесский К. Наполеоновские войны. 1799-1815: Биографический энциклопедический словарь. Москва., 2003. С. 225.

²⁰ НГАБ у Менску. Ф. 2001. Воп. 1. Адз. 21. Арк. 251-251 зв. Верагодна, што менавіта тады была ўведзена пасада часовага Менскага ваеннага губернатора.

²¹ Віленская губ. з 16 красавіка пераходзіла пад непасрэднае кіраванне галоўнакамандуючага. Гл.: Сборник РІО. Т. 128. С. 398–399; ЖКМ. II. С. 406.

²² Сборник РІО. Т. 128. С. 473.

²³ Віленский временник. Кн. V. Акты и документы архива виленского, ковенского и гродненского генерал-губернатского управления, относящиеся к истории 1812-1813 гг. Ч. 1. Переписка по военной части. Вильна, 1912. С. 47.

²⁴ ЖКМ. Т. II. С. 406.

“Беларускія” губерні (Віцебская і Магілёўская) у красавіку 1812 г. на ваеннае становішча не пераводзіліся, і іх кіраванне засталося на ранейшых умовах. І толькі з пачаткам вайны (12 чэрвеня) яны былі пераведзены на надзвычайнае становішча²⁵. З гэтага часу Віцебская губ. належала да 1-й акургі 1-й Заходняй арміі, а Магілёўская – да 2-й акургі 2-й Заходняй арміі²⁶.

Стварэнне Галоўнага камітэту ваенных павіннасцей і яго мясцовых установаў. 12 красавіка 1812 г. у Вільні паміж М.Барклаем дэ Толі і губернскімі маршалкамі Віленскай, Гарадзенскай, Менскай губ. і Беластоцкай вобл. было заключана пагадненне адносна забеспечэння войскаў харчаваннем і фуражом і выпрацаваны адпаведныя правілы. Правілы распаўсюджваліся на трох заходніх губерні і вобласць. На гэтых тэрыторыях ствараліся губернскія і павятовыя ўстановы для ваенных павіннасцяў.

Выпрацоўка ўмоваў раскладкі па губернях была даручана генерал-інтэнданту 1-й Заходняй арміі генерал-маёру Ягору Канкрану і грамадзянскім губернатарам. Агульнае кірауніцтва ўскладалася на літоўскага ваеннага губернатора генерала ад інфантэрыі Аляксандра Рымскага-Корсакава, якога прызначылі на гэту пасаду 17 красавіка²⁷. Менавіта на яго былі ўскладзены ўсе клопаты па забеспечэнню войскаў харчаваннем і фуражом.

Але наладзіць працу на пустым месцы было складана. Па-першае, у губернатараў часта з'яўляліся пытанні, за глумачэннем якіх яны звярталіся да генерал-інтэнданта арміі²⁸. 26 красавіка 1812 г. Я.Канкран разаслаў ім спецыяльную запіску²⁹. Па-другое, цяжкасці ўзнікалі пры стварэнні губернскіх і павятовых установаў і падборы кадраў. Кожны сябра такой установы прыносіў прысягу³⁰, таму многія памешчыкі адмаўляліся ад выканання “ганаровых” авабязкоз, спасылаючыся “на хваробу”³¹. Меў месца фактычны сабатаж дзеянасці новых структураў з боку мясцовых памешчыкаў.

Механізм забеспечэння расейскіх войскаў харчаваннем і фуражом быў наступны. Генерал-інтэндант 1-й Заходняй арміі прадстаўляў “ваеннае патрабаванне”, якое раскладвалася губернскімі ўстановамі паміж паветамі. Паветы былі распісаны за карпусамі. Ураўняльная раскладка праводзілася па колькасці душ кожнага павету “па апошній 6-й рэвізіі”³². За

²⁵ Тамсама. Т. II. С. 508-509.

²⁶ Польшча-Віцебская старина. Вітебск, 1916. Вып. 3. С. 244.

²⁷ Да 17 красавіка 1812 г. літоўскім ваенным губернатарам лічыўся галоўнакамандуючы Дунайскай арміі генерал М.Кутузав.

²⁸ НГАБ у Менску. Ф. 1537. Вол. 1. Ад.з. 1. Арк. 255-255 адв.

²⁹ Тамсама. Ад.з. 1. Арк. 254-254 адв., 256-256 адв.

³⁰ Гл.: НГАБ у Менску. Ф. 1537. Вол. 1. Ад.з. 1. Арк. 25.

³¹ Гл.: Тамсама. Ад.з. 1. Арк. 25, 29, 37, 53.

³² Наколькі цяжкім было выкананне рэвізіі па 6-й рэвізіі сведчаць шматлікія просьбы памешчыкаў аб выключэнні “мёртвых” душ. – Гл.: НГАБ у Менску. Ф. 1537. Вол. 1.

рэквізіванне і фураж насељніцтву выдаваліся квітанцыі. Калі на жыхарах не было нядоіма, квітанцыі абменьваліся на аблігациі Дзяржайна казначэйства (2/3 сумы) і асігнацыі (1/3 сумы). У іншым выпадку запазычанасці ўраду памяншаліся на адпаведную суму. Усе сабраныя запасы перадаваліся ў правіянцкае ведамства³³.

22 красавіка 1812 г. ваенны міністр загадаў, каб з кожнага павету, як мага хутчэй, была сабрана і перададзена ў правіянцкае ведамства пэўная колькасць “муки, круп и других предметов продовольствия”³⁴. Хутчэй за ўсіх раскладку зрабілі ў Менскай губ. і Беластоцкай вобл. Горшай справа была ў Віленскай і Гарадзенскай губ. 27 красавіка ваенны міністр пісаў А.М.Рымскому-Корсакаву: “К великому однаку ж сожалению я не вижу по Віленскай и Гродненскай губерниям даже приступу к делу. О сю пору идет одна бесплодная переписка, между тем как в других губерниях раскладка военных требований уже кончена”³⁵. Барклай дэ Толі заяўіў, што ён не прымае ніякіх разважанняў губернскіх маршалкаў і чакае толькі аднаго – дакладнага выканання загадаў. Ваенны міністр прасіў А.Рымскага-Корсакава “о побуждении” губернатараў і маршалкаў да хутчэйшай раскладкі “ваенних патрабаванняў” і актыўнай здачы ў правіянцкае ведамства харчавання “на правилах предписанных”. У адваротным выпадку ўсе разлікі па харчаванні арміі будуть парушаныя. Але віленскі грамадзянскі губернатар Аляксандар Лавінскі толькі 19 траўня паведаміў аб раскладцы ваенна-патрабавання на 8 паветаў сваёй губерні³⁶.

27 красавіка у мэтах часовага забеспечэння войскаў харчаваннем у распараджэнне генерал-інтэнданта 1-й Заходніяй арміі быў перададзены ўесь хлеб, назапашаны для продажу за мяжу. Для інвентарызацыі былі камандзіраваны земскія чыноўнікі ад губернскіх установаў, а таксама афіцэры ад 2-га, 3-га і 4-га карпусоў. Уладальнікам хлеба выдаваліся квітанцыі³⁷.

13 траўня Аляксандар І зацвердзіў распрацаваныя ваеннымі міністрами *Дополнительные распоряжения к правилам о военных требованиях, определенные взаимными соглашениями между главнокомандующим 1-ю Западною армией и губернскими маршалами дворянства*³⁸. Паводле іх у

³³ Гл.: НГАБ у Менску. Ф. 1537. Воп. 1. Адз. 1. Арк. 78. Больш падрабязна механізм рэквізіцый гл.: Віленскі временнік. Кн. В.Ч. 1. С. 88–94. Літвиноўская Ю. памылкова сцвярджае, што “казённыя палаты плацілі за правіант і фураж” (Літвиноўская Ю. Згад. тв. С. 20). На самой справе, квітанцыі нават не абменьваліся на аблігациі і асігнацыі, паколькі гэта працэдура займала доўгі час, і большасць з іх была прад’яўлена да аплаты пасля вайны. Гл.: НГАБ у Менску. Ф. 320. Воп. 1. Адз. 45.

³⁴ Віленскі временнік. Кн. В.Ч. 1. С. 47.

³⁵ Тамсама. Кн. В.Ч. 1. С. 48.

³⁶ Тамсама. Кн. В.Ч. 1. С. 50–51.

³⁷ Тамсама. Кн. В.Ч. 1. С. 48–49.

³⁸ Тамсама. Кн. В.Ч. 1. С. 88–94.

Вільні ствараўся Галоўны камітэт ваенных павіннасцяў (далей – ГКВП) як орган каардынацыі збору харчавання ў губернях, прыпісаных да 1-й Задній арміі. Камітэт складаўся з чатырох дэпутатаў ад дваранства, а яго старшынёй быў прызначаны А.Рымскі-Корсакаў. Для забеспячэння бесперайной працы стваралася канцылярыя Камітэту³⁹.

На ГКВП ускладаліся вялікія спадзянні, таму М.Б.Барклай дэ Толі⁴⁰ і Я.Ф.Канкрын⁴¹ неаднаразова звярталіся да А.М.Рымскага-Корсакава спачатку з просьбамі паскорыць яго адкрыццё, а потым актывізаваць дзейнасць. Але ГКВП пачаў працу толькі 1 чэрвеня 1812 г. Падрыхтоўчыя мерапрыемствы да яго адкрыцця занялі два тыдні⁴².

Асноўнымі пытаннямі ў дзейнасці ГКВП, акрамя забеспячэння збору правіянту і фуражу для войск, сталі паставкі віна і валоў, а таксама стварэнне рухомага армейскага магазіну. Аднак узімкі цяжкасці. Так, першую партію (“аддзяленне”) правіянту ў рамках “ваенных патрабаванняў” плавала выкананецца да 20 траўня. Запасы гэтай паставкі павінны былі заабезпечыць армію да 10 чэрвеня – часу выканання другога “аддзялення”. Але тэрміны паставак зрываліся. “Доныне успехи чрезвычайно малы, – вyzkazvaў 27 траўня М.Б.Барклай дэ Толі нездадавальненне літоўскому ваенному губернатару, – и я опасаюсь, что при дальнейшей медленности никакое благоразумие не вольно будет предупредить того недостатка, которым угрожается армия”. Ваенны міністр прымушаў А.Рымскага-Корсакава актывізаваць сваю дзейнасць, і здзеля гэтага дазваляў, калі патрэбна, ужываць “строжайшую военную экзекуцию”⁴³.

Але не паспелі памежныя губерні і вобласці выкананецца першую паставку правіянту і фуражу, як на іх былі ўскладзены новыя павіннасці. 21 траўня 1812 г. па загаду ваеннага міністра А.Рымскому-Корсакаву даручалася арганізаваць дадатковую паставку віна, буйной рагатай жывёлы і валоў “для салдацкіх вінных і мясных порцый”. Збор планавалася правесці па “ваенных патрабаваннях”, паколькі “приобретение покупкою… сопряжено со многими неудобствами”⁴⁴. Адначасова імператар загадаў сфармаваць рухомы армейскі правіянцкі магазін.

³⁹ Яна фармавалася шляхам адкамандзіроўкі служачых з губернскіх дваранскіх канцылярый.

⁴⁰ Віленскій временнік. Кн. V. Ч. 1. С. 49.

⁴¹ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 54.

⁴² Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 50.

⁴³ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 54.

⁴⁴ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 98.

⁴⁵ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 99–100.

⁴⁶ Курляндская губ. не падпрадкоўвалася ГКВП. Аб паставкы правіянту, коней і паганіх з яе ваенны міністр аддаў уласныя загады курляндскому грамадзянскому губернатару. Гл., тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 98, 95.

У адпаведнасці з *Расписанием военного требования волов и вина по губерниям, армиию занимаемых*⁴⁵, з Гарадзенскай, Віленскай, Менскай і Курляндской⁴⁶ губ. і Беластоцкай вобл. патрабавалася сабраць 5200 валоў⁴⁷ і 64 000 вёдраў віна. Пастаўка ажыццяўлялася ў межах “ваенных патрабаванняў” (Беластоцкая вобл., Менская і Курляндская губ.⁴⁸) ці звыш яго (са свабодных паветаў Гарадзенскай і Віленской губ.). Усе пастаўкі павінны былі рабіцца ў армію (3 850 валоў і 46 825 вёдраў) ці непасрэдна ў 6-ы (750 і 9 175) і 1-ы (600 і 7 500) карпусы.

Для выканання паставак Я.Канкыры 21 траўня выдаў *Правила, на основании коих взимаются вино и волы, для армии из пяти губерний, оной занимаемых*⁴⁹. Тады жбылі зацверджаные *Правила о учреждении подвижного магазейна чрез усиление положенного при армии парка обывательских подвод*⁵⁰, а 31 траўня – даклад *О травяном продовольствии*⁵¹.

Улічваючы, што ГКВП мог пачаць сваю дзеянасць не раней 1 чэрвеня 1812 г. (як паведамляў А.Рымскі-Корсакаў), ваенны міністр загадаў сабраць ў Вільнігубернскіхмаршалкаў і скласці з іх “экстренное присутствие” камітэту пад старшынствам літоўскага ваеннага губернатара. Яно павінна было зрабіць ураўняльную раскладку (па кожнай губерні асобна, і па ўсіх разам), і неадкладна распараадзіцца пра збор павозак, коней і паганятых⁵².

Але аператыўна выкананца гэты загад ваенны губернатар не мог. У Вільні не аказалася дадзеных пра колькасць душ у трох губерняхі вобласці па 6-й рэвізіі. А без іх немагчыма было зрабіць ураўняльную раскладку. Таму А.Рымскі-Корсакаў загадаў грамадзянскім губернатарам неадкладна накіраваць у Вільню губернскіх маршалкаў з падрабязнымі звесткамі пра колькасць душ⁵³. Але М. Барклай дэ Толі не стаў чакаць прыбыцця маршалкаў, і 25 мая загадаў А.Рымскаму-Корсакаву скласці раскладку самастойна⁵⁴. На працягу двухдзён літоўскіх губернатараў выканану раскладку (адпаведна колькасці душ у кожным павеце, але не падрабязную і не ўраўняльную) і разаслаў яе начальнікам трох губерняў і вобласці⁵⁵. Ён патрабаваў, каб павозкі і людзі былі сабраныя не пазней двух-трох дзён, а віно і валы – не пазней 10 чэрвеня 1812 г.

⁴⁷ 5 чэрвеня М.Барклай дэ Толі дазволіў ГКВП збіраць замест валоў кароў, “в назначеннем для быков весе и доброте”. Гл., тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 61-62.

⁴⁸ Акрамя Зельбургскага пав.

⁴⁹ Віленскій временнік. Кн. V. Ч. 1. С. 100–101.

⁵⁰ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 97-98; Гл.: “Исчисление вещей, нужных при каждой парковой повозке”, якое склаў Я.Канкыры. Гл., тамсама. С. 51-52.

⁵¹ Віленскій временнік. Кн. V. Ч. 1. С. 55-56.

⁵² Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 95.

⁵³ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 58-59.

⁵⁴ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 52.

⁵⁵ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 52-53.

Але больш за ўсё клопатаў А.Рымскому-Корсакаву прынёс рухомы армейскі магазін. Да пачатку вайны 1812 г. расейская армія акрамя штатных вайсковых абозаў не мела перавозачных сродкаў. Гэта быў буйны пралік у падрыхтоўцы да вайны. Тоэ, што расейцы не да глядзелі за два гады, паспрабавалі нагнаць за тры тыдні.

Фарміраванне рухомага магазіна пры 1-й Заходняй арміі ажыццяўлялася на тых жа прынцыпах, што і пастаўка харчавання. “Я обдумывал разные способы к устройству оного, – пісаў ваенны міністр А.Рымскому-Корсакаву. – Желание мое было обойтиться без пособия земли, войсками занимаемой. Но все бывшие в виду при соображениях по сему предмету меры оказались или недостаточны или неудовлетворительны настоящим надобностям. Единственным средством признано, наконец, поставку недостающего количества повозок, лошадей и погонщиков вложить на обязанность губерний, к первому военному округу приписанных”⁵⁶. Верагодна, на рашэнне М.Барклая дэ Толі паўплывала меркаванне галоўнакамандуючага 2-й Заходняй арміі. Князь П.Баграціён яшчэ 26 сакавіка 1812 г. інфармаваў міністра, што рухомыя армейскія магазіны можна сфармаваць “без больших расходов с поспешностью”. Ён паведамляў, што памешчыкі Падольскай і Валынскай губ., а таксама шляхта, што састаяла ў “посессорах, экономиях тому подобных хвзаниях”, утрымліваюць на сваіх стаянках значна больш коней, чым раней. З гэтага князь рабіў высьнову, што коні рыхтуюцца для перапраўкі ў Княства Варшаўскае, а таму іх неабходна канфіскаваць і выкарыстаць дзеля фармавання рухомых правіянцкіх магазінаў⁵⁷.

Згодна *Расписанию непременных парковых фур*⁵⁸ (плану па збору ўсяго неабходнага для магазіну) пастаўкі павінны былі рабіцца ў армію, і асона ў 1-ы і 6-ы карпусы. Усяго належала сабраць 3 800 парных калёсаў (руск. – телег) з конямі і людзьмі, і запасных – 950 чалавек, 447 коней і 237 калёсаў. З іх па 500 павозак прызначалася для 1-га і 6-га карпусоў і 2 800 – для арміі. Збор для арміі прызначаўся ў Свянцянцах, для 1-га і 6-га карпусоў – у месцах, якія назавуць камандзіры. На кожную павозку планавалася нагрузкіца па 3 чвэрціаўса (ці ячменя, ці 1/3 жытам – у лік “ваеных патрабаваній”)⁵⁹.

Нягледзячы на своечасовасць мераў, якія прымаў А.Рымскі-Корсакаў, ваенны міністр быў нездаволены працай ГКВП і яго старшыні. З чэрвеня М.Барклай дэ Толі абвінаваціў А.Рымскага-Корсакава ў бяздзейнасці. Стварэнне рухомага магазіну і пастаўка віна і валоў для расейскай арміі

⁵⁶ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 94-95.

⁵⁷ Отечественная война 1812 года. Материалы Военно-ученого архива Главного штаба (ВУА). Отд. I. Переписка русских правительственныех лиц и учреждений. Т. X. Подготовка к войне в 1812 г. (Март месяц). Санкт-Петербург, 1908. С. 219.

⁵⁸ Виленский временник. Кн. V. Ч. 1. С. 96.

⁵⁹ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 96.

зываліся. А сабліва незадавальняла галоўнакамандуючага невыкананне паставак харчавання і фуражу ў Віленскай губ. “Хотя к 20 мая надлежало поставить и отдать в провиантское ведомство или в полки столько предметов продовольствия, — пісаў міністр, — чтобы оними надежно войска обеспечены были с того времени до поступления остальных количеств, но все донесения показывают совсем тому противное, особенно по Виленской губернии”⁶⁰. Таму міністр не хаваў свайго гневу, калі пісаў: “Я наконец не потерплю далее бездействия комитета и самою необходимостью приведен буду на меры, сильнее заставить его исполнить долг свой”⁶¹. Барклай дэ Толі загадаў літоўскаму ваеннаму губернатару сабраць 4 чэрвеня 1812 г. сяброву камітэта, каб выказаць ім сваё незадавальненне.

Літоўскія ваенны губернатар быў пакрыўджаны абвінавачваннем. У рапарце міністру А.Рымскі-Корсакаў тлумачыў, што камітэт працуе толькі чацвёрты дзень, і большасць мераў па арганізацыі рухомага магазіну і паставак харчавання і фуражу прынята менавіта ім, ваенным губернатарам. Тым больш, што пры выкананні загаду сустрэліся вялікія перашкоды⁶².

4 чэрвеня Барклай дэ Толі сустрэўся з членамі ГКВП, якія ўручылі яму запіску пра армейскі рухомы магазін. У ёй адзначаліся нязручнасці пры стварэнні магазіну з сялянскіх калёсаў, і перавагі пры фармаванні яго з вольнанаёмных павозак і коней. Такім чынам, шляхта спрабавала перакласіці страты на казн�у. Ваенны міністр адзначыў, што для яго няма розніцы, сялянскія ці вольнанаёмныя павозкі. Барклай дэ Толі нават пагаджайся замяніць сялянскія калёсы наёмнымі павозкамі па меры ўчаступлення. Але пры гэтым ён падкрэсліў, што “крестьянские ли или вольнонаёмные повозки и лошади войдут в состав армейского подвижного магазейна, казна не более заплатит за нихи не обязывает давать другого содержания, кроме того, что в предварительных правилах определено. Все прочие издержки остаются на обязанности дворянства”⁶³. Спадзяванні шляхты паменшыць свае выдаткі аказаліся дарэмнымі.

Але і пасля нарады ў ваеннага міністра засталося шмат невырашаных пытанняў. Між тым 12 чэрвеня 1812 г. началіся ваенныя дзеянні. Проблема паставак ускладнялася тым, што Заходняя арміі павінны былі адъехаць на ўсход, дзе запасы харчавання яшчэ не былі сабраныя. Таму перед ваеннымі ўладамі паўсталі дзве супрацьлеглыя задачы: з аднаго боку, трэба было хутчэй фармаваць новыя правіянцкія базы па Заходняй Дзвіне,

⁶⁰ Тамсама. Кн. В. Ч. 1. С. 57.

⁶¹ Тамсама. Кн. В. Ч. 1. С. 57-58.

⁶² Гл.: Тамсама. Кн. В. Ч. 1. С. 58-60.

⁶³ Віленский временник. Кн. В. Ч. 1. С. 60-61.

а з другога, знішчаць не вывезеныя запасы ў Гарадзенскай, Віленскай, Менскай губ. і Беластоцкай вобл.

Прапастаўленую войскам задачу сведчаць радкіз сакрэтнай перапісі П.Баграціёна з атаманам войска Данскага Мацвеем Платавым. “Я не щитаю нужным извиняться с вами нащот истребления запасов продовольствия, – гаварылася ў лісце ад 16 чэрвеня 1812 г., – ибо Ваше высокопревосходительство, как о сем, так и о уничтожении способов к транспортированию запасов, имеете, конечно повеление, и без сумнения, по тракту отступления вашего и вправо и влево, по возможности, воспользуетесь угнать и увезти с собою, а другое истребить”⁶⁴. Платаў так і рабіў. Напрыклад, у с. Чырвёнім былі пакінуты баркі з казённым харчаваннем. Атаман загадаў іх частковая разгрузіць: рачныя судны ён адправіў назад да Беліцы, а тое, што было выгружана на бераг, спаліў⁶⁵. Такім жа чынам дзеянічала і іншыя ар’егардныя часткі. Але з кожным днём гэтую задачу выконваць становілася ўсё цяжэй і цяжэй. З аднако боку, сваім і хуткім дзеяннямі перашкаджаў праціўнік, з другога, – беларускае насельніцтва⁶⁶.

А вось нарыхтоўка харчовых і фуражных запасаў у Віцебскай губ. у час вайны ператварылася ў сапраўднае рабаванне. Канцэнтрацыя ўсёй 1-й Заходніяй арміі ў Дрысенскім лагеры, а затым рух яе да Віцебска суправаджалася такімі рэквізіцыямі, якіх не ведала ні адна губерня Беларусі. Напрыклад, толькі Люцынскі пав. выставіў па “ваеннаму патрабаванню” 20 тыс. коней⁶⁷! У Дрысенскім пав. амаль усё насельніцтва было занята на перавозках і розных працах. Падводы з хлебнымі запасамі, якія накіроўваліся да арміі, перахопліваліся асобнымі вайсковымі часткамі на падыходах да яе. Часта падводы разам з конямі забіраліся ў насельніцтва. Так, напрыклад было ў Орши. “Дошло до моего сведения – гаварылася ў прадпісанні А.Рымскага-Корсакава маёру Падушкіну ад 2 ліпеня, – что некоторые нижние чины продают крестьянских и других лошадей, взятых войсками из Литвы”. Літоўскі ваенны губернатар загадваў, калі “таковое столь большое злоупотребление в Орше от кого делается, то брать такового подстражу, а лошадей отбирать”⁶⁸.

⁶⁴ 1812-1814: Секретная переписка генерала П.И.Багратиона. Личные письма генерала Н.Н.Раевского. Записки генерала М.С.Воронцова. Дневники офицеров Русской армии: Из собрания Государственного Исторического музея / Сост.: Ф.А.Петров и др. Москва, 1992. С. 33. Арфаграфія дакумента захаваная.

⁶⁵ 1812-1814: Секретная переписка генерала П.И.Багратиона. С. 34.

⁶⁶ Гл.: Сборник РІО. Т. 128. С. 284; Краснянский В.Г. Минский департамент Великого княжества Литовского. Санкт-Петербург, 1902. С. 6.

⁶⁷ Віленскій временнік. Кн. V. Ч. 1. С. 83.

⁶⁸ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 106.

У выніку такога гаспадарання расейскіх войскаў у канцы чэрвеня – пачатку ліпеня 1812 г. беларускае насельніцтва было ўжо на мяжы жыцця і смерці. Не дзіўна, што беларусы аказалі супраціў. Аб гэтым сведчыць, напр., кароткі загад А.Рымскага-Корсакава дрысенскаму павятоваму маршалку Рэдзіну ад 5 ліпеня аб арышце двух сляянаў памешчыка Храпавіцкага, якія забілі двух расейскіх салдат. “Заклепав в кандалы, – гаварылася ў ім, – отправить [их] при корпусе г. генерал-лейтенанта графа Вітгенштейна к главной армии”⁶⁹. Некаторыя расейскія салдаты ўласным жыццём заплацілі за рабаўніцтва.

Такім чынам, увядзенне ў красавіку 1812 г. ваеннага становішча на большай частцы тэрыторыі Беларусі было выкліканы разладам фінансавай сістэмы Расейскай імперыі, жаданнем урада перакласці харчаванне арміі на насельніцтва памежных губерняў. Пры гэтым урад імкнуўся часткova стабілізаваць курс асігнацый за кошт захавання звонкай манеты ўнутры дзяржавы, выемкі абесцэненых асігнацый і абмену іхна 6% аблігацыі з гадавым тэрмінам пагашэння.

Стварэнне Галоўнага камітэта ваенных павіннасцей з’явілася кампрамісным рашэннем: з аднаго боку, яно дазволіла арганізацію планамерную паставку харчавання, фуражу і падводаў для патрэбай арміі, а з другога боку, абмежавала свавольства, рабаванне і гвалт, якія чынілі вайсковыя часткі ў губернях Беларусі ў часе самастойных фуражыровак. Тым не менш, стварэнне ГКВП, губернскіх і павятовых установаў не вырашала праблемаў у справе забеспячэння арміі ўсім неабходным, паколькі новыя структуры не спраўляліся з паставленымі задачамі. Тому ваеннае кіраўніцтва перайшло ад палітыкі “перніка” (заклікі да выканання абавязкаў, звароты да пачуцця патрыятызму), да палітыкі “бізуна” (пагрозы “употребіть военную силу”). Але адміністрацыйныя меры вялі толькі да росту незадавальнення сярод жыхароў памежных губерняў. Сваім дзеяннямі расейскія ўлады ўзмацнялі прафранцузскія настроі сярод беларускага насельніцтва.

Да пачатку ваенных дзеянняў расейскім уладам коштам жорсткай эксплуатацыі памежных губерняў удалося вырашыць праблему з запасамі харчавання і фуражу ў месцах дыслакацыі Заходніх армій. Але ні паставука павозак у рухомы магазін, ні валоў і віна ў поўнай ступені выкананыя не былі. Маруднасць у зборы рэквізіцый тлумачыцца, з аднаго боку, вялікай адлегласцю асобных паветаў ад месцаў збору, а з другога, – сабатажам з боку мясцовых памешчыкаў. У выніку, расейскія ўлады былі няздольныя эвакуіраваць усе харчовыя і фуражныя запасы. Паспешнасць адступлення, а таксама супрацьдзеянне з боку беларускага насельніцтва, не дазволілі расейскім уладам поўнасцю знішчыць гэтыя запасы, якія дасталіся праціўніку.

⁶⁹ Тамсама. Кн. V. Ч. 1. С. 106-107.

**Янка Траянк (Гародня),
кандидат культурологии,
дачант кафедры белорусской
культуры ГрДУ імя Янкі Купалы**

УЛАДЗІСЛАЎ ТАЛОЧКА: ШТРЫХІ ДА ПАРТРЭТУ БЕЛАРУСКАГА РЭЛІГІЙНАГА І КУЛЬТУРНАГА ДЗЕЯЧА

Над Беларуссю здаўна вітае пагроза знікнення з гісторычнай памяці шматлікіх імёнаў беларускіх дзеячоў, лёс якіх непарыўна звязаны з лёсам народу. Атрымліваецца нейкі “беларускі” парадокс: людзі, якія самаахвярна служылі абуджэнню гісторычнай памяці і нацыянальнай свядомасці, паступова адыходзяць у гісторычнае небыццё. Прычыну трэба шукаць у той незразумелай палітыцы ў адносінах як да самога народа, так і да лепшых яго абаронцаў, дзеячоў і носьбітаў беларускай нацыянальнай ідэі. Хоць, што тут незразумелага?! Той жа Уладзіслаў Талочка быў рымска-каталіцкім святаром, перакананым вернікам-католікам, шчырым прыхільнікам, абаронцам і ідэёлагам адраджэння царкоўнай уніі ў Беларусі. Гэтага было дастаткова, каб імя яго было выкраслене з гісторычнай памяці. Нядзўна, што, апрача энцыклапедычных артыкулаў, прачытаць што-коль вечы пра У.Талочку ў беларускім друку амаль немагчыма¹.

Нагадаем, што нарадзіўся Уладзіслаў 6 студзеня 1887 г. у сям’і службоўца Гарадзенскай губернскай управы Аляксандра і Марыі (з дому Астроўскіх). У Гародні на вуліцы Гараднічанская Талочкам належала ўласны дом. Бацька быў сынам Адама Талочкі і Паўліны (у дзявоцтве Саладух*). Уладзіслаў быў старэйшым сынам. Апрача яго былі яшчэ Браніслаў (нарадзіўся 4 кастрычніка 1888 г.) і Язэп (19 красавіка 1892 г.). Тэалагічную адукцыю атрымаў у Віленскай рымска-каталіцкай духоўнай семінарыі і каталіцкім універсітэце ў Інсбруку. Добра валодаў класічнымі і славянскімі

¹ Пра У.Талочку можна прачыгтаць: Ponarski Z. Władysław Tołoczko – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 1997. № 8. S. 81-89; Беларускія рэлігійныя дзеячы XX стагоддзя: Жыццяпісы. Мартыралогія, Успаміны / Аўтар-укладальнік Ю.Гарбінскі. Менск-Мюнхен, 1999; Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 2002.

* Адсюль адзін з псеўданімаў унука – Адам Саладух.

мовамі, таксама літоўскай і нямецкай. Але сканцэнтруем увагу на ідэйных момантах жыцця і дзеяніасці У.Талочкі.

Для першага знаёмаства варта даць слова тым, хто яго добра ведаў.

Кс. Адам Станкевіч: “У 1916 г. наступіла абвешчаныне фельдмаршалка Гінденбурга, што беларуская мова павінна мець роўныя права з усімі іншымі ў краі мовамі. У tym-жа 1916 г. у лютым месяцы паўсталая беларуская газета “Гоман”<...> Супрацоўнічаў у ёй кс. Ул. Талочка, пішучы пераважна пад мянушкай Ад.С. (Адам Саладух) розныя артыкулы на тэмы беларускай культуры, гісторыі, рэлігіі. Агулам трэба тут сказаць, што ў гэтым часе, аб якім гутарка, кс. Ул. Талочка быў кірауніком і галавой і будзіцелем беларускага каталіцкага руху, як такога. Усё, што тады рабілася беларуское каталіцкае – гэта была яго справа. У Вільні беларусы-каталікі ў 1916 г. зрабілі першыя крокі, каб завесыць беларускую мову ў касыцеце і пры навуцы рэлігіі ў школе. Адміністратару Віленскай Дыяцэзіі была пададзена просьба з чысьленымі просьбамі, каб хоць у адным з віленскіх касыцёлаў дадатковыя модлы, казаньні, катэхізацыя і споведзі адбываліся пабеларуску, ды каб быў назначаны ксёндз-беларус, каторы-б вучыў беларускіх дзяцей рэлігіі ў школах пабеларуску <...> Вось жа стараныні і пачынаныні ў гэтай справе – мусім дадаць – належылі да кс. Ул. Талочки”².

Уладзіслаў Талочка пра сябе: “Дастойныя Панове! Няма нікай споркі, што ад пачатку съвету ў людзей заўсёды ў вялікай пашане былі: маці, вучыцель, апякун, гэта значыць людзі, каторыя спагадаюць малому і слабому дзіцяці, пасабляюць яму вырасыці, здабыць сабе навукі і стацца праўдзівым чалавекам і добрым сынам свайго народу. З другога боку ўсе ведаем, што можа няма вялікай крыўуды, грэху, як забойства, душагубства, пакрыўданье малых. З гэтых ужо некалькіх слову ясна, где мой ідэал, як каталіцкага ксяндза, звязанага паходжаньнем з беларускім народам. Вось мой ідэал – быць з гэтым народам. Для мяне гэта логічны абавязак, а не якась реч густу, сымпатыі. Я зусім не хачу пытаяць сябе, ці мне гэта падабаецца, ці карысна, ці цяжкая работа, ці лёгкія варункі, ці вочы мае тут бачаць якую карысць. Тут маё месца, тут павінен сваю руку прылажыць я да работы. З матарыяльнага пункту беларуская справа мала карысны інтэрэс. Тым болей яна дараагая для мяне. Беларускаму народу за яго вернасць Касыцёлу, запячатаную крывёю яго сыноў, народу, жыцьцё каторага дагэтуль было такое сумнае, сапраўды належыцца з боку каталіцкіх ксяндзоў вялікшая апека, як тая, якую мы бачым да апошніх дзён...”³

Гэта было сказана падчас прамовы на беларускай канферэнцыі 25–27 студзеня 1918 г. Зразумела, што на працягу ўсяго перыяду 1918–1921 гг. беларускі святар здзяйсняў вельмі актыўную пазіцыю культурнага і грамадс-

² Stankiewicz Ad. Biełaruski chryścijanski ruch: histaryčny narys. Vilnia. 1939, S. 88-89.

³ Тамсама. S. 91-92.

кага дзеяча ў адпаведных афіцыйных структурах: адзін з арганізатораў і сяброў Камітэту дапамогі ахвярам вайны, сябра арганізацыі Камітэту склікання Беларускай канферэнцыі ў Вільні, сябра Цэнтральнай Беларускай Рады Віленшчыны і Гарадзеншчыны, сябра Беларускай Вярхоўнай нацыянальнай Рады ў Вільні, сябра Летувіскай Дзяржаўнай Тарыбы. Акты ўна дзеянічай У.Талочки і ў іншых сферах культурна-грамадскага жыцця.

Кс. Адам Станкевіч: “Увосені ўрэшце таго-ж 1917 г. у Вільні паўстала новае беларускае таварыства, паставіўшае сабе за мэту помоч прадусім дзесяцям. Т-ва гэтае звалася “Золак” <...> Ідэёвым кіраўніком быў кс. Ул. Талочка, які пры адкрыцці “Золаку” свяціў памяшканыне і пабеларуску прамаўляў <...> На інтэнцыі канферэнцыі 26.1. (1918) адбылася імша ў катэдральнай капліцы сьв. Казіміра, якую адправіў кс. Ул. Талочка і на якой пяяў беларускія рэлігійныя песні дзіцячы хор з прытулку “Золак” <...> У часе, калі пачыналася канферэнцыя, 25.01. таго-ж 1918 г., заславалася ў Вільні Бел. Навуковае Т-ва, у склад якога ўваішлі пераважна тыя-ж каталікі, што і ў іншых былі бел. арганізацыях, а сярод іх неадлучны кс. Талочка <...> 2.05.18 першы раз бачым Беларусаў каталікоў афіцыйна бяручых удзел у працэсі на Божае Цела ў Вільні. Беларусы каталікі на гэтай працэсі несылі свой сцяг з беларускім надпісамі з абодвух бакоў, а хор “Золак” пяяў беларускія рэлігійныя песні. І ў гэтым рука кс. Талочкі <...> У tym-же 1918 г. 24.08. паўстает так-же яшчэ адна бел. арганізацыя “Сувязь Культурна-нацыянальнага Адраджэння Беларускага Народу”, у якім галоўную іграючу роль Беларусы каталікі, а прадусім той-же кс. Талочка”⁴.

Уладзіслаў Талочка: “<...> Усе народы перажываюць цяпер цяжкую хвіліну, аднак самая страшэнная хвіліна для народа Беларускага: яму глядзіць у очы съмерць пэўная, калі ён ня ўстане да жыцця, калі не абудзіцца. Вось чаму съведамыя Беларусы і ксяндзы Беларусы ў Віленскай дыяцэзіі, як сыны народу, звязраюць свой голас сыноўскі да Вашай Пастарскай Міласыці, просічы апекі і помачы для ўсіх рэлігійных, культурных і нацыянальных патрэб Беларусаў <...>”⁵.

Іншыя пра У.Талочку: “Найвыдатнейшымі беларускімі дзеячамі ў гэту пару ў Вільні былі браты Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі, др. інж. Вацлаў Іваноўскі, кс. Ул. Талочка і Янка Станкевіч”⁶.

Уладзіслаў Талочка пра сябе: “У наступныя гады стаяў на абочыне, чыннага ўдзелу ў беларускім руху ня браў. Ня будучы ў цэлым палітыкам,

⁴ Тамсама. С. 91-94 (Гэтыя думкі выказаныя У.Талочкам у прывітальнym слове з нагоды ўрачыстасці ў гонар новага Віленскага біскупа а. Юры Матулевіча (1918)).

⁵ Тамсама. С. 96.

⁶ Найдзюк Я. Касяк І. Беларусь учора і сёньня. Менск, 1993. С. 150.

зайсёды цікавіўся дзеямі палітычных ідэяў, а ў большасці лёсам беларускай ідэі ў нас. Дзеля гэтага часам хапаўся за пяро, каб абараніць беларускі люд перад прагавітасцю ворагаў, якія хацелі пазбавіць яго месца пад сонцем. Ба! Нават самога імя (Белапольска!)”⁷.

Такія ноткі самаабароны з'явіліся з нагоды абвінавачвання У.Талочкі “радыкальнымі беларусамі” (святары Язэп Рэшаць, Віктар Шутовіч, Адам Станкевіч, Вінцэнт Гадлеўскі) у “лібералізме”, нібыта пасіённасці ў барацьбе за беларусізацыю каталіцкага касцёла ў Беларусі ў міжваенны час, а таксама ў “не зусім правільным” разуменні беларускага шляху як шляху між Усходам і Захадам. У.Талочка быў перакананым “заходнікам”. Заходнюю культуру ён атаясамліваў з культурай каталіцкай, у чым бачыў не толькі перспектывы паглыблення веры і засцярогі перад матэрыялізмам, але і магчымасць дэмакратызацыі грамадства.

У 1920 г. У.Талочка звярнуўся да прадстаўніка Літвы пры Апостальскай стаўліцы Юры Нар’яўскага з просьбай улічваць у касцельным жыцці патрэбы беларусаў. У 1921 г. ад імя беларусаў ён даслаў ліст арцыбіскупу Пражскаму і сенатару А.Стояну з адпаведнай просьбай перад папам рымскім. У 1923 – 1924 г. ён вёў актыўную карэспандэнцыю з Інстытутам Усходняй Еўропы з мэтаю папулярызацыі і пропаганды беларускі ў свеце. Варта прывесці зайўлагу а. Аляксандра Надсана (з прыватнай гутаркі): “Ай-цец Уладзіслаў Талочка перапісваўся з усім светам”.

Іншыя пра У.Талочку: “Кс. Ул. Талочка быў чалавекам глыбокай эўрапейскай культуры і, працуючы амаль цэлае жыццё пяром, пакінуў па сабе духовую спадчыну пранікнутую наскрэз дзіўным павевам гуманнасці і маральнае чысьціні<...>Энцыклапедычная веда давала нябожчыку магчымасць выкарыстаць для сваёй працы эўрапейскія навукова-даследныя часопісы, у якіхага працам заісёды знаходзілася гас্তыннае прыймо”⁸.

Сёння застаецца не даследаванай не толькі эпістолярная, але і навуковая спадчына У.Талочки. Між тым цяжка знайсці ту юную проблему, якую не закранаў гэты святар. Яго публіцыстычныя і навуковыя артыкулы можна было сустрэць амаль што ва ўсіх віленскіх выданнях да 1921 г., а пасля – у тых, што выходзілі ў II Рэчы Паспалітай. Гэта – “Biełarus”, “Homan”, “Krynicा”, “Беларускае жыццё”, “Наша Думка”, “Гадавік Беларускага навуковага таварыства”, “Калосы”, “Dwutygodnik Diecezji Wileńskiej”, “Przegląd Wileński”, “Przegląd Powiatowy”, “Słowo”, “Kurjer Wileński”, “Przegląd Katolicki”, “Orient” (Кракаў), “Draugija” (Коўна), “Vadovas” (Сейны), “Богословіе” (Львів), “Душпастырь” (Ужгород), “Запискі чина с. в. Васілія Великага (ЧСВВ)” (Жовква), “Нова зоря” (Львів),

⁷ Sołodych A. Pro doma sua // Przegląd Wileński. 1923, 11 каstryчніка.

⁸ Дубовіч А. Ул. Талочка (1887-1942) // Беларускі голас. 1942. № 39.

”Католический Вестник” (Харбін) і іншыя. Толькі ў “Analecta OSBM” (Ordinis S. Basilii Magni, Рым) было змешчана на 20 артыкулаў і рэцэнзія ў У.Талочкі⁹. У газеце ”Przegląd Wilieński” (за 1920-30 г.) амаль што ў кожным нумары было некалькі яго публікацый (артыкулы, рэцэнзіі, паведамленні). Пісаў пад сваім прозвішчам і падрознымі псеўданімамі і крыптонімамі, сярод іх: Adam Saładuch (Адам Саладух, Ad.S.), Dryhwicz, P.Kantryba (Пётр Канtryба), Archiwista, Aktivus, Observator (O.), Erka, as, Gardiner, Spektator, Drygwicz (Дрыгвіч), Gvarneri, Wat і іншыя.

Ён яскрава праявіў сябе ён як таленавіты публіцыст. У Талочку хвалявала сучаснае становішча беларускага народу, яго культурныя і палітычныя патрабаванні, пра што сведчаць артыкулы: ”Katolicki Kaścol u żyćci i adradzeńi narodau” (“Bielarskaja Krynica”. 1919. 24 жніўня), ”Bielaruskija biskupy” (“Bielarskaja Krynica”. 1919. 25 снежня; 1920. 1 студзеня), ”W imie realizmu politycznego” (“Przegląd Wilieński. 1923.28 каstryчніка), ”Problema Białorusi Zachodniej”, ”Ws chód czy Zachód”, ”Na rubieży Wschodu i Zachodu” на старонках ”Przegląda Wileńskiego” (1923. № 6,7,21) і іншыя публікацыі.

Вартая ўвагі палеміка між Obserwatorom (У.Талочкам) і Operariusam на старонках ”Przegląda Wilenskiego” вакол ідэалогіі, дзейнасці і перспектываў беларускага каталіцкага клеру. Так Obserwator завастрыў праблему аб патрэбе распрацоўкі беларускай каталіцкай ідэалогіі і яе праграмы, без чаго немагчыма стварыць тып католіка-беларуса і беларускага каталіцкага каплана¹⁰. На што Operarius адказаў, што беларуская каталіцкая ідэалогія выцякае з ідэалогіі агульнахрысціянской, каталіцкай, якая не можа быць апрацавана пад ідэалогію пэўнага народу <...>, а беларуская ідэалогія, сфармаваная паводле прынцыпаў палітычнай і культурнай незалежнасці Беларусі і з'яўляецца агульной для тых, хто імкненца да гэтай незалежнасці¹¹. Абодвамеркаванні маюць рацыю, як у тэарэтычным (Operarius), так іпрактычным (Obserwator) плане. У.Талочка, прытрымліваўся больш памяркоўнага, кансерватыўнага погляду, лічыў, што дзейнасць А.Станкевіча, В.Гадлеўскага, Я.Рэшца і па беларусізацыі рэлігійнага жыцця з'яўляецца паспешлівай, заўшне нацыянальнай і можа нават прывесці да адваротных вынікаў: народ, які не сфармаваны ў нацыю, не зразумеет такой дзейнасці. Большувагі, згодна Талочку, павінна надавацца (праз шырокую культурна-асветніцкую працу) хрысціянска-каталіцкаму падмурку, а не нацыянальнаму. Шмат надзеяў ён ускладаў на аб'яднанне Беларусі і Літвы ў 1919 – 1920 г. Крайне

⁹ Гарошка Л. Айцец Уладзыслаў Талочко // Божым шляхам. 1955. № 66-67.

¹⁰ Obserwator. Zadani ideologii kleru bieloruskiego // Przegląd Wileński. 1924. № 21; 1925. № 1.

¹¹ Operarius. O zadańi Katolickiego Kleru bieloruskiego // Przegląd Wileński. 1925. 7 студз.; Przegląd Wileński. 1925. 14 студз.

непрыхильна адносіцца да паланізацыйнай палітыкі праз касцёл, вёў бескам-прамісную барацьбу супраць асіміляцыі беларускага народу.

Калібліжэй знаёмішся з карэспандэнцыяй У.Талочкі, бачыш чалавека, які ведаў месца кожнай з'явы, рэчы і прадмету. Такія людзі рэдка памыляюцца. Ён быў не толькі абаронцам прауды, але і эталонам сумленнасці. Ягоныя крытычныя рацыяналізм і прыродны інгелект насцярожваў касцельныя ўлады і палохаў свецкія. У адным з лістоў беларускі каталіцкі святар Язэп Германовіч (літаратурны псеўданім “Вінцук Адважны”) назваў святароў А.Станкевіча і У.Талочку “нашымі дужоўнымі лідэрамі” і меў рацыю.

Няздарма віленскі ваявода выдаў загад ад 15 снежня 1938 г. аб высяленні аднаго і другога з Вільні без ніякай матываціі. Па-рознаму адгукнуўся на гэтую падзею віленскі друк, асабліва, у дачыненні да У.Талочкі. Вядомы беларускі дзеяч і святар Вінцэнт Гадлеўскі ў сваёй газете даў кароткую анататыю: “У прэсавым паведамленні кс. Ул.Талочка быў зацічаны да беларускіх дзеячоў. Аднак ужо на другі дзень польская віленская прэса (“Kurjer Wileński”) адзначыла, што зацічанне кс. У.Талочкі да беларускіх дзеячоў беспадстаўна, бо кс. У.Талочка не прымаяў нікага ўдзелу ў палітычным жыцці наагул і ў беларускім у асобнасці, дык паводле “Kurjera Wileńskiego” прычыны высялення кс. У.Талочкі няясныя. Другая польская газета “Słowa” зъмісьціла салідную абарону кс. У.Талочку, аднак без рэзультату. Кс. У.Талочка выехаў у Беласток”¹².

З прамовы кс. А.Станкевіча над магілай кс. У.Талочкі: “<...> Але ж народ у нашым краі трох моваў, дык куды ж заклікаў сябе кс. Уладзіслаў? Даўжэйшы час да усіх трох – да мовы польскай, літоўскай і беларускай, хоць увесь час працаваў найбольш на ніве беларускай і для беларускага народу. Напаследак прыйшоў час, калі кс. Уладзіслаў выразна самаазнаўся, як беларус. Булычы крайнім індывідуалістым з натуры кс. Уладзіслаў ня мог актыўна працаваць без індывідуальнасці нацыянальнай. Разуменне гэтай жа нацыянальнасці было ў яго не зусім сучаснае. Тут ён быў падобным да Тад.Урублеўскага і да Людвіка Абрамовіча. Ён апошні з эпігонаў прадстаўнікоў іхняй думкі. Прадсамым скананьнем нейкім таемным рэфлексам бліснула ў яго душы ідэя краёвага нацыянальнага трывадзінства: трацячы прытомнасць, яшчэ нешта талкаваў сабе пабеларуску, папольску, палітоўску. Съмерцяй сваёй кс. Уладзіслаў закончыў старую эпоху зямель былога Вялікага Княства Літоўскага і яго народаў”¹³.

Памёр 13 лістапада 1942 г. Пахаваны на могілках Роса ў Вільні.

У.Талочка пакінуў багатую навуковую спадчыну як тэолаг, як даследчык гісторыі, у першую чаргу, як гісторык Каталіцкай Царквы абодвух

¹² Высяленне з Вільні // Беларускі Фронт. 1939, 1 студз.

¹³ Цэнтральная бібліятэка АН РБ. Ф.4, воп. 1, ад.з. 129.

абрадаў у Беларусі, Літве, Украіне і Польшчы. Не менш хвалявала яго гісторыя і культура Беларусі. Згадаем толькі некаторыя публікацыі:

- у часопісе “Dwutygodnik Diecezji Wileńskiej”: “Krótki zarys dziejów Towarzystwa Jezusowego na Litwie w w. XVI” (1912, R.3), “Brzostowica Wielka” (1912, R. 3.), “Beneficium wołkowskie a rok 1812. Studium kulturalno-historyczne” (1912, R. 3; 1913, R. 4), “Wiadomość historyczna o Kościele Zelwiańskim” (1913, R.4), “Wiadomość historyczna o Kościele Kuznickim” (1914, R.5), “Wiadomość historyczna o Farze wołkowskiej” (1914, R.5), “Brygidki grodzieńskie. Studium historyczno-kulturalne” (1914. R.5); гістарычна-краязнаўчыя артыкулы: “Grodn” (1913. R.4, 1914. R.5), “Wołkowski”, “Repla, Roś, Krzemienica”, “Nowy Dwór” (1913. R.4), “Zabłudau” (1914. R.5);
- у часопісе “Богословія” (Львів-Leopolis): “Лист св. свіщмч. Йосафата”, ”Участь князів Радивілів в Берестейській Унії” (1924, Т. II, Кн. 1-4), “Що сталося з еписк. хрестом митрополита Булгака” (1925, Т. III, Кн. 1-4), “Митрополіт Шептицький і уніоністичні змагання на Білій Русі” (1926, Т. IV).
- у часопісі “Запискі Чина святога Васілія Великого (ЧСВВ, Жовква): “Причинки до історії СС Василіянок на Літві й Білорусі” (1925. Т. 1, Вып. 2-3), “Уніацкі могілы на віленскіх кладбіщах” (1926. Т. 2), “Пра юбілей у греко-католіцкай Церкви на Літві і Білій Русі” (1926. Т. 2), “Остатні василіянін із Літві” (1933-1935, Т. 6), Рэц.: A.Boudodu. Stolica Święta a Rosja. Kraków, 1928-1930. (1928-1930. Т. 3), Рэц.: J.Tuszowski: O. Marian Morawski T. J. (18-15-1901). Kraków, 1932. (1933. Т. 6), Рэц.: K.Kantak. Bernardyni polscy. Т. 1-2. Lwów, 1933. (1933-1935. Т. 6), Рэц.: C.Bogdalski. Bernardyni w Polsce. Т. 1-3. Kraków, 1933. (1933-1935. Т. 6), Рэц.: M.Sopocko. Mikołaj Łęczycki o wychowaniu duchownym. Wilno, 1935. (1933-1935. Т. 6), Рэц.: W.Meyszowicz. Dobra kościenne jako przedmiot uprawnień.Wilno, 1935.(1933-1935, Т.6), Рэц.: Lietuviškoji Enciklopedija. Т. 1-4. Kaunas, 1933-1935. (1933-1935, Т. 6).
- у часопісе “Калосье” (Вільня): “Да справы веравызнаныя Францыска Скарыны (з нагоды працы кс. Др.К.Кантака ”Biernardy ni Polscy”.Lwów, 1933)” (1935. Кн. 3), “Да справы нацыянальнасці прафесара М.Баброўскага” (1935. Кн. 4), “Новае з беларускай мовы ў XIX стаг. у Каталіцкім Касцёле” (1936. Кн. 3), “Зацемкі аб повесьці Вінцку Адважнага” (1936. Кн. 2), “З досьледаў аб паходжанні і аб гэрбе Скарынаў” (1936. Кн. 4);
- у газэце ”Biełarus kaje žyćio”: ”Z minułych polsko-białoruskich adnossin” (1919. 28 žniunia), ”Chto byu Konstant Kalinouski (Pawodle J.Gejsztara)” (1919. 4 weraśnia).

АРХЕАЛОГІЯ

*Мікалаі Плавінскі (Менск),
науковы супрацоўнік Нацыянальнага музея
гісторыі і культуры Беларусі*

АДЗІН З ТЫПАЎ СЯРЭДНЯВЕЧНЫХ МЕЧАЎ З ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Меч быў самай прэстыжнай зброяй эпохі сярэднявечча. Знаходка кожнага меча, ці нават яго фрагментаў, з'яўляецца падзеяй у археалогіі. На сённяшні дзень мы маем надзейныя звесткі прыблізна пра 35 мечau і іх фрагментаў канца 11 – 13 ст. з тэрыторыі сучаснай Беларусі. З іх 8 можна аднесці да канца 9 – першай паловы 11 ст., астатнія належаць да другой паловы 11 – 13 ст. Пры гэтым варта мець на ўвазе, што некаторыя мечы з-за недастатковай інфармацыі аб прыкметахі абставінах іх знаходкі могуць быць аднесены як да першага так і да другога перыяду.

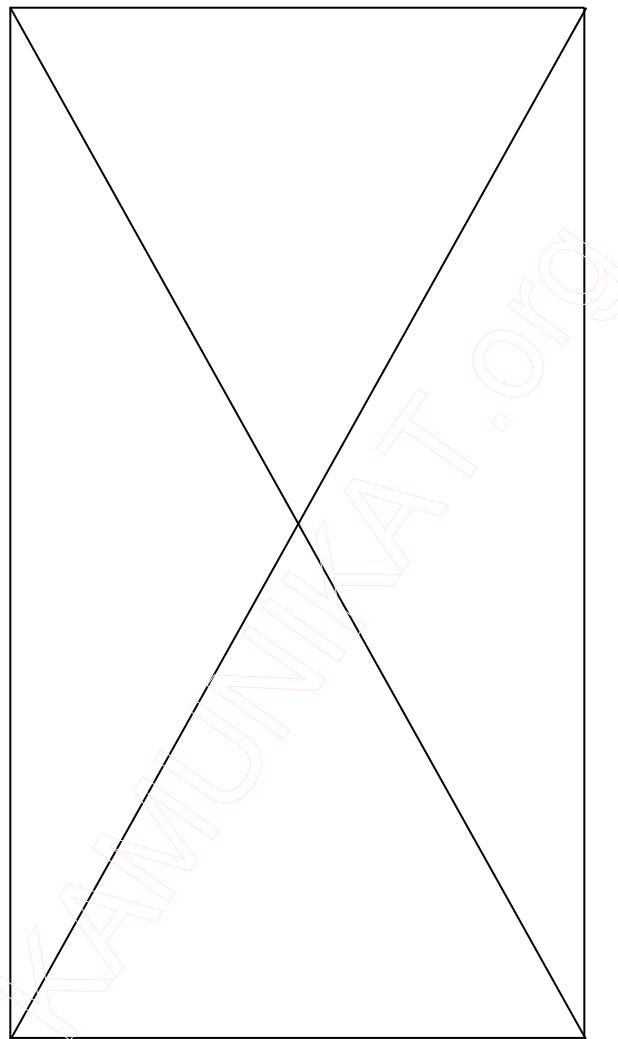
Сярод мечau другой паловы 11 – 13 ст. з тэрыторыі Беларусі можна вылучыць шэраг экзэмпляраў, якія адразніваюцца бронзовай крыжавінай прамой ці злёгку выгнутай і бронзовым пяцічасткавым навершам. Анатоль Кірпічнікаў аб’яднаў падобныя мечы, знайденыя на тэрыторыі Русі, у тып I і прадаваў іх 12 – 13 ст. Даследчык выказаў меркаванне пра ўсход-небургаскае паходжанне гэтага тыпу рукаяць мечau¹. Разам з tym, неаднаразова выказвалася меркаванне аб прыбалтыйскім, а менавіта куршскім, паходжанні гэтага тыпу. Значную ўвагу яго вывучэнню надаў Вітаўтас Казакявічус (тып T1), які падсумаваў усе папярэднія даследаванні². Ён таксама ўдакладніў прыкметы вылучэння тыпу і вызначыў, што да яго належаць мечы з пяцічасткавымі ці нават сямічасткавымі навершамі³. В.Казакявічус таксама разгледзеў матывы арнаментацыі дэталяў рукаяць мечau тыпу T1⁴. У выніку аналізу тапаграфіі 6 знаходак мечau тыпу T1 ён пацвердзіў меркаванне, што месцам іх вытворчасці было ўсходнє ўзбярэжжа Балтыйскага мора, а менавіта, тэрыторыя рассялення куршскіх плямёнаў. Гэта дало грунтоўныя падставы для вызначэння гэтага тыпу як куршскага.

¹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. I. Мечи и сабли IX-XIII вв. // Свод археологических источников. Вып. Е 1-36. Москва–Ленинград, 1966. С. 53.

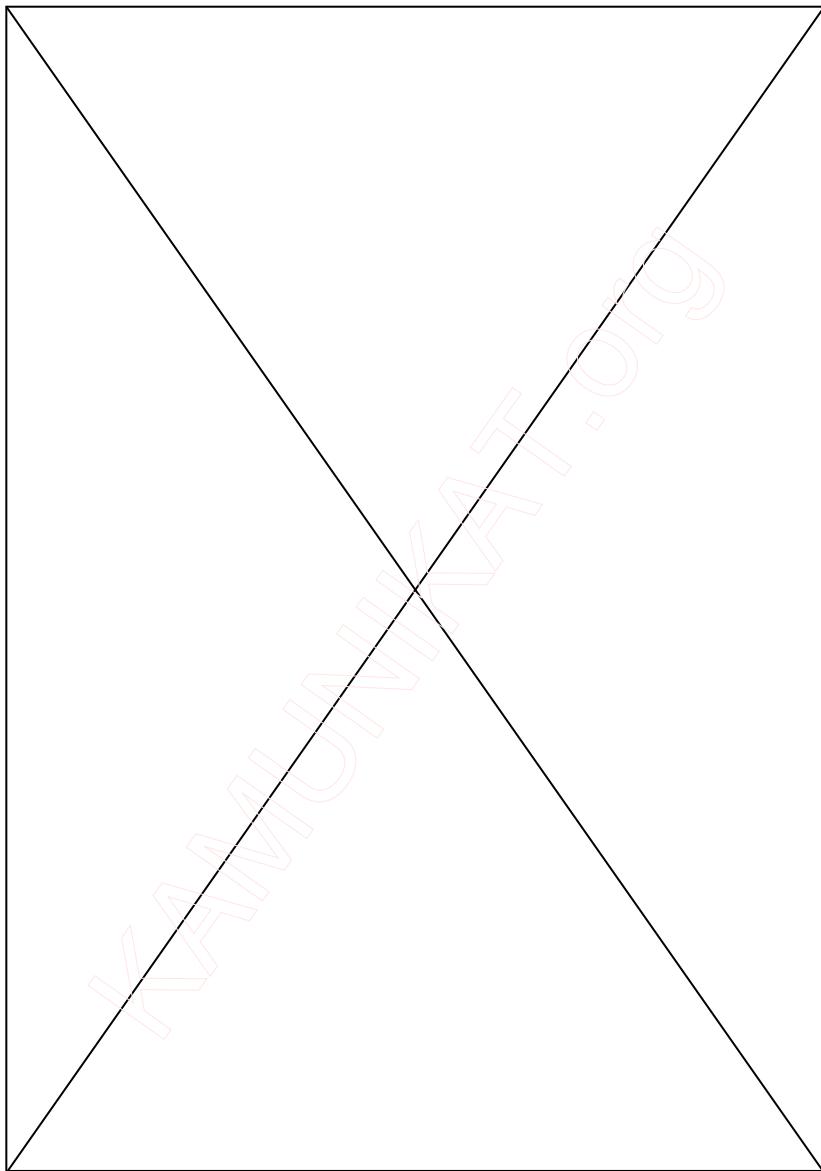
² Kazakevičius V. On One Type of Baltic Sword of the Viking Period // Archaeologia Baltica. 2. The Balts and their Neighbors in the Viking Age. Vilnius, 1997. P. 120. Таксама літаратура па пытанню.

³ Kazakevičius V. IX–XIII amžių baltų kalavijai. Vilnius, 1996. P. 53-58, 155-156; Kazakevičius V. On One Type... P. 117-118.

⁴ Kazakevičius V. On One Type... P. 118-119.

Мал. 1. Меч з курганныага могільніка Гурковічы (пав. В.Казакявічуса)

Мал. 2. Дэталі рукаяцяў мечай: 1 – наверша меча гар. Вусце (пав. В.М.Ляўко),
2 – крыжавіна меча з Наваградка (мал. аўтара), 3 – крыжавіна меча
з гар. Вішчын (мал. аўтара)

Час існавання мечаў тыпу T1 куршскі В. Казаківічус аднёс да 11 – 13 ст⁵

На тэрыторыі Беларусі знойдзена 5 мечоў і фрагментаў рукаяці ў акрэсленага тыпу (далей тып T1 куршскі, каб адрозніваць яго ад тыпа T1 А.М.Кірпічнікава⁶) – курганны могільнік Гурковічы (былы Вілейскі павет) (2 экз.), Наваградак, гарадзішча Вусце, гарадзішча Вішчын. Два з іх былі выкарыстаныя А.М.Кірпічнікам пры складанні яго каталогу старажытна-рускіх мечоў (меч з Гурковічы і крыжавіна з Наваградка)⁷. У каталог В.Казаківічуса ўвайшлі 3 экзэмпляры (два з Гурковічы і адзін з Наваградка)⁸.

Звернемся да апісання знаходак. На курганным могільніку Гурковічы былога Вілейскага павету (зараз Смаргонскі раён Гарадзенскай вобласці⁹) знойдзены адзін цэлы меч і фрагменты другога. Меч захаваўся ў двух фрагментах, ён быў пагнуты, верагодна, у рытуальных мэтах¹⁰. Па дадзеных А.М.Кірпічнікава даўжыня меча складае 84 см, шырыня клінка ля крыжавіны – 4,5 см¹¹, па дадзеных В.Казаківічуса – 91,9 см і 4,3 см адпаведна¹². Ніжняя крыжавіна меча неарнаментаваная, верхняя ўпрыгожана салірным арнаментам з кругугоў з крыжамі ўнутры, наверша пяцічасткавае (мал. 1). Ад другога меча захаваліся толькі бронзавыя навершша і ніжняя крыжавіна¹³.

А.М.Кірпічнікаў прадстаўваў меч з Гурковічы 12 – 13 ст.¹⁴, а В.Казаківічус аднёс абедзве знаходкі з могільніка да 11 ст.¹⁵ У адзінай публікацыі матэрыялаў з Гурковічы знаходкі не разбіты на комплексы¹⁶. На прыведзенай Уладзімірам Антаневічам ілюстрацыі прадстаўлены рэчы ў асноўным 10 – 13 ст., хоць частка з іх можа належыць як да больш ранняга, так і да больш позняга часу. Таму датаванне меча і дэталяў рукаяці тыпу T1 куршскі з могільніка Гурковічы больш дакладнае за 11 – 13 ст застаецца падпытанием.

Бронзавая неарнаментаваная крыжавіна меча знойдзена на вакольным горадзе Наваградак. Яе даўжыня – 9,3 см, вышыня – 2,3 см, таўшчыня – 1,5 см. Канцы крыжавіны завяршаюцца моцна стылізаванымі выявамі галоў птушак ці драконаў (мал. 2:2). Ні сама Фрыда Гурэвіч¹⁷, ніншыя

⁵ Kazakevičius V. IX-XIII amžių... P. 156; Kazakevičius V. On One Type... P. 121-125.

⁶ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие... С. 28.

⁷ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие... С. 84-85.

⁸ Kazakevičius V. IX-XIII amžių... P. 112; Kazakevičius V. On One Type... P. 127.

⁹ Штыхов Г.В., 1971. Археологическая карта Белоруссии. Вып. 2. Памятники железного века и эпохи феодализма. Мин., 1971. С. 155.

¹⁰ Antoniewicz W. Czasy przedhistoryczne i wczesniodziejowe ziemi Wileńskiej // Wilno i ziemia Wileńska. Т. 1. Wilno, 1930. S. 117. Fig. 16.

¹¹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие... С. 84-85.

¹² Kazakevičius V. IX-XIII amžių... P. 112; Kazakevičius V. On One Type... P. 127.

¹³ Там жа.

¹⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие... С. 84-85.

¹⁵ Kazakevičius V. IX-XIII amžių... P. 112; Kazakevičius V. On One Type... P. 127.

¹⁶ Antoniewicz W. Czasy przedhistoryczne... S. 117. Fig. 16.

¹⁷ Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок Посад – окольный город. Ленинград, 1981. С. 39.

даследчыкі, якія звярталіся да гэтай знаходкі¹⁸, не заўважылі адну выключна важкую дэталь – у ніжній частцы крыжавіны, там, куды мусоў устаўляліца клінок, захаваўся літнік. Гэта азначае, што крыжавіна яшчэ была паўфабрыкатам, яе апрацоўка не была завершана, іяна не магла быць змантавана з клінком. Адметным з'яўлецца тое, што крыжавіна была знайдзена ў пабудове 12 – самым багатым доме першай паловы 12 ст. у квартале, заселеным рамеснікамі-ювелірамі. У самой пабудове 12 таксама выяўлены прыкметы бронзальнай вытворчасці¹⁹. Таму не будзе занадта смељым меркаванне пра верагоднасць вырабу на месцы і крыжавіны меча.

Пяцічастковая бронзавая наверша, упрыгожанае цыркульным арнаментам, знайдзена на гарадзішчы ля в. Вусце Аршанская раёна Віцебскай вобласці (мал. 2:1). Наверша паходзіць са слою со значнай колькасцю гарэлага дрэва, які датуецца 12 ст. Факт распаўсюджання мечай тыпу T1 куршскі на ўсходнім узбярэжжы Балтыкі даў падставы Вользе Ляўко выказаць меркаванне аб tym, што гарадзішча Вусце было спалена ваярамі з Усходняй Прыбалтыкі²⁰.

Яшчэ адна крыжавіна тыпу T1 куршскі знайдзена на гарадзішчы Вішчын Рагачоўскага раёну Гомельскай вобласці. Бронзавая крыжавіна злёгку выгнутая ў бок клінка, пакрыта з кожнага боку восьмю кругамі з крыжамі ўнутры (мал. 2:3). Даўжыня крыжавіны – 8 см, вышыня крыжавіны – 1,3 – 1,4 см, таўшчыня ў цэнтры – 1,3 см да краёў звужаецца да 0,7 – 0,75 см. Крыжавіна крыху дэфармаваная. Па вызначэнню аўтара раскопак Эдуарда Загарульскага, Вішчынскі замак існаваў з сярэдзіны 12 да сярэдзіны 13 ст. Ён выказаў меркаванне, аб магчымасці суаднясення гарадзішча Вішчын з летапіснай Ваішчынай, якая была разбурана аўяднаным войскам літоўцаў і палачан у 1258 г.²¹

Пытанне пра тое, каму можа належыць зброя, знайдзеная ў слаях спалення пэўных старажытных хумацеваных паселішчаў, з'яўлецца вельмі складаным у прынцыпе. Яшчэ больш складаным яно падаецца ва ўмовах тэрыторыі Беларусі, дзе ў старажытнарускі час сутыкаліся войскі з дастаткова блізкім па тыпах узбраеннем. Тому адназначнае суаднясенне таго ці іншага прадмета ўзбраення са слядамі ваенай актыўнасці этнасу, для якога было найбольш харектэрна яго выкарыстанне, не можа быць аргументавана. Не меныш верагодным шляхам пранікнення мечай тыпу T1 куршскі

¹⁸ Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX-XIII вв. Мн., 1989. Рис. 2:18; Kazakevičius V. On One Type.... Р. 127.

¹⁹ Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок.... С. 36-44, 117, 133-134.

²⁰ Левко О.Н. Средневековая Орша и ее округа (Историко-археологический очерк). Орша, 1993. С. 25 – 26. Рис. 13.

²¹ Загорульский Э.М. Исследования Вицбинского замка // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983. С. 86-89. Прыношу щырыю падзяку Э.М.Загарульскаму за магчымасць выкарыстання матэрыялаў яго раскопак.

на землі сучаснай Беларусі мог быць іхім парт. Меркаванне аб магчымасці імпарту клінковай зброі з Усходняй Прывалтыкі ў Беларускую Падзвінне і Падняпроўе ўжо выказвалася²². Знаходка з Наваградку сведчыць пра тое, што дэталі рукаяцяў мечаў тыпу T1 куршскі вырабляліся не толькі ў землях куршаў, але і ў гэтым усходнеславянскім горадзе, размешчаным на балта-славянскім памежжы. Мясцовая вытворчацць магла быць выкліканая пэўным попытам на такую зброю.

Тып T1 прадстаўлены ў матэрыялах з тэрыторыі Беларусі 5 знаходкамі, у той час як ўсяго можна тыпалаўгічна вызначыць 14 мечаў і іх фрагментаў другой паловы 11 – 13 ст. Пры гэтым 4 з іх належалаць да тыпу II паводле А.М.Кірпічніка (знаходкі з Менскага Замчышча²³, Друцка²⁴, разбуранага кургана з могільніка Ашмянец Смаргонскага раёна²⁵, саскарбу зброі з-пад Гародні²⁶). А.М.Кірпічнікаў меркаваў, што рукаяці тыпу II узнятліз рукаяці мечаў тыпу S і A мясцовы (апошні тып блізкі да тыпу Z)²⁷. В.Казаківічус аб'ядноўвае ў тып Z як мечы эпохі вікінгаў, так і экземпляры 12 – 13 ст.²⁸. У выніку мечы тыпу Z паводле В.Казаківічуса адпавядаюць тыпу II А.М. Кірпічніка. Мы не станем паглыбляцца ў асаблівасці паходжання і склада-насці вызначэння тыпалаўгічных асаблівасцяў мечоў з трохчасткавым навершишам і выгнутай кръжалінай. У дадзены момант для нас важнае тое, што даследчыкі сыходзяцца ў меркаваннях аб асноўным рэгіёне распаўсюджання мечоў тыпу Z у эпоху вікінгаў. Гэтым рэп'ёнам былі землі Прывалтыкі²⁹. Напэўна, познія мечы тыпу Z пав. В.Казаківічуса ці II пав. А.М.Кірпічніка паходзяць з балцкіх земляў Усходняй Прывалтыкі³⁰.

Прыведзеную статыстыку мечоў другой паловы 11 – 13 ст. з тэрыторыі Беларусі можна ўдакладніць. Калі не ўлічваць знаходкі з позніх усходнелітоўскіх курганоў, мы атрымаем лічбу ў 10 экзэмпляраў, якія былі знойдзены на славянскіх землях. З іх трэх належалаць да тыпу T1 куршскі, трэх да тыпу II, што складае 3/5 ад агульной колькасці. Такое значнае распаўсюджанне мечоў балтыйскага паходжання не можа быць вытлумачана толькі

²² Ласкавый Г.В. К истории оружия Белорусского Подвінья VI–XIII вв. Статья первая // Полоцкий летописец. № 1 (2). Полоцк, 1993. С. 25; Плавінскі М.А. Клінковая зброя Беларускага Падняпроўя ў X–XIII стст. // Проблемы археологии и древней истории Верхнего Поднепровья и соседних территорий. Могилёв, 2002. С. 184.

²³ Загорульский Э.М. Возникновение Минска. Мин., 1982. С. 214. Табл. VI:1, 2.

²⁴ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Москва, 1996. Рис. 72:1.

²⁵ Зайкоўскі Э.М. Даследаванне культавага комплекса Ашмянец // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн., 2002. № 17. С. 181. Мал. 2:2.

²⁶ Краўцэвіч А. Комплекс зброі і рыштунку XIII ст. з-пад Гродна // З глыбі вякоў. Наш край. Мн., 1992. С. 41. Мал. 1-3.

²⁷ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие.... С. 54.

²⁸ Kazakevičius V. IX–XIII amžių.... P. 159.

²⁹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие... С. 34.

³⁰ Kazakevičius V. IX–XIII amžių.... P. 159.

вынікамі ваенай актыўнасці балцкіх плямёнаў. Больш натуральным падаеца наступнае меркаванне. У выніку ваенна-тэхнічных, гандлёвых і іншых контактаў славянскага насельніцтва Заходній Русі з плямёнамі Усходній Прывалтыкі ў комплексе старажытнарускага ўзбраення на тэрыторыі Беларусі распавяліся пэўныя тыпы ўзбраення балтыйскага паходжання. Ступень балцкага ўплыву на эвалюцыю заходнерускага ўзбраення пакуль не можа быць вызначана ў поўнай меры. Аднак ужо зразумела, што гэтае ўзаемадзеянне было дастаткова актыўным і выявілася ў распавялдзенні на славянскіх землях сучаснай Беларусі не толькі названых тыпаў мечав, але і шэррагу формаў наканечнікаў похваў мечав³¹, аднашынных і двушыпных чарапшковых дроцікаў і інш.³²

Храналогія мечав тыпу T1 курскіна тэрыторыі Беларусі можа быць сумарна вызначана 11 – сярэдзінай 13 ст. Прывільгі на славянскіх землях яны выкарыстоўваліся ў 12 – сярэдзіне 13 ст., што не супярэчыць часу іх выкарыстання на іншых землях Русі – 12 – 13 ст.³³ Пры гэтым вузкадаваныя знаходкі з Ізяславля і Чарнігава паходзяць са слав'ё мангольскіх пагромаў сярэдзіны XIII ст.³⁴

Такім чынам, мечы тыпу T1 курскі з'яўліся на тэрыторыі Беларусі, верагодна, ужо ў 11 ст., магчыма, спачатку на землях Панямоння, заселеных балтамі. У 12 – сярэдзіне 13 ст. яны выкарыстоўваліся на Падняпроўі і, напэўна, Падзвінні, прывільгі ўжо ў першай палове 12 ст. у адным з гарадскіх цэнтраў Беларускага Панямоння (Наваградку) фіксуецца іх вытворчасць. Статыстыка знаходак кляіновай зброі дазваляе меркаваць, што разам з мечамі тыпу II узоры тыпу T1 курскі былі дастаткова папулярнай зброяй ў 12 – першай палове 13 ст. на Беларускім Панямонні, Падзвінні і Падняпроўі. Распавялдзенне мечав тыпу T1 курскі з'яўляецца адным са сведчанняў актыўных ваенна-тэхнічных контактаў заходнерускіх земляў з плямёнамі Усходній Прывалтыкі.

³¹ Ласкавый Г.В. К истории оружия... С. 25; Плавінскі М.А. Клінковая зброя... С. 181, 184.

³² Артемьев А.Р. О редких типах наконечников копий в Новгороде и Новгородской земле // Материалы по археологии Новгородской земли 1990. Москва, 1991. С. 183–187; Плавинский Н.А. Одношипные черешковые дротики с территории Беларуси // Археология и история Пскова и Псковской земли. Материалы научного семинара. Псков, 2003. С. 153–155.

³³ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие.... С. 53; Ён жа. Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения института археологии.. 1975. Вып. 144. С. 32; Никольская Т.Н. Военное дело в городах земли вятичей (По материалам древнерусского Серенска) // Краткие сообщения института археологии АН СССР. 1974. Вып. 143. С. 38. Рис. 13:2-3; Яна ж. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. Москва, 1981. С. 254. Рис. 95:4.

³⁴ Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на территории древнего Чернигова // сайт “Археология Чернигова” (<http://archeology.narod.ru>), Рис. 1:1; Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок... С. 30-34.

*Васіль Варонін (Менск)
кандидат гісторычных
наук,
дачнінг гісторыка БДУ*

КАМЯНІ З ГІСТАРЫЧНЫМІ НАДПІСАМІ: ЗАГАДКА “АЛЯКСАНДРА”

Камяні з гістарычнымі надпісамі, г.зв. Барысавы, здаўна прыцягвалі цікавасць аматараў нашага мінулага. Гісторыкі, пачынаючы з М. Стрыйкоўскага спрабавалі даць тлумачэнне выбітым на іх надпісам і выявам. У выніку існуе досыць багатая літаратура прадмета¹. Многае высьветлена і зафіксавана. Тым большае здзіўленне выклікае тая акаличнасць, што адзін з гэтых камянёў быў абыйдзены ўвагай даследчыкаў. Праўда, сітуацыя можа быць растлумачана тым, што помнік да нашага часу не дайшоў.

25 кастрычніка 1818 г. пры расчыстыці рэчышча Дзвіны каля мясцінка Краслаўка Віцебскай губерні (цяпер – горад Краслава ў Латвіі) быў знішчаны камень з гістарычнай выявай і надпісам. А дnak захавалася яго апісанне. Гэта быў вялікі (16 сажня ў шырыню і 1,5 сажня ў вышыню) помнік. На яго плоскай паверхні быў выбіты “щыт древних рыцарей”, а на ім выява сонца і кірылічны надпіс: “Да не ~~боі~~ тс~~и~~ д~~и~~ша м~~и~~ врага моего ~~ж~~кос твердою р~~и~~кою десницы отросль Св~~и~~тополка Александръ”². Апісанне было зроблена ў дзённіковых записах падпаручніка Дэбаналя, які кіраваў працамі. З выявай усё зблішага ясна: відаць, яна была выканана дастаткова выразна і нядрэнна захавалася. Змест жа надпіса не зусім зразумелы. Бо што значыць выраз “~~ж~~кос твердою р~~и~~кою десницы”. Магчыма, ён кепска збрэрогся. Не выключана, і тое, што не ўвесь надпіс быў правільна расчытаны. Не вядома, хто яго чытаў і кіраваў. Дэбаналь, мяркуючы па прозвішчы, быў французам, адсюль хібы ў прачытанні лёгка вытлумачыць. Невядома, наколькі істотнымі былі гэтыя памылкі, але пры вывучэнні помніка іх верагоднасць трэба ўлічваць.

Свае меркаванні наkonці каменя выказаў у лісце ад 31 снежня 1818 г. да канцлера М. П. Румянцава аматар ідаследчык старажытнасця Я. Ф. Кан-

¹ Гл., напр.: Сапунов А. П. Двинские или Борисовы камни. Витебск, 1890; Таранович В. П. К вопросу о древних лапидарных памятниках с историческими надписями на территории Белорусской ССР // Советская археология. 1946. № VIII; Орлов А. С. Библиография русских надписей XI – XV вв. 2-е изд. Москва – Ленинград, 1952. С. 26–28, 53–58, 79–80; Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI – XIV веков. Москва, 1964. С. 26–27, 33, табл. XIV, XV; Дучыц Л. У. Барысавы камяні (гістарычна-графічны агляд) // Весці Акадэміі Навук БССР. Серыя грамадскіх наукаў. 1985. № 4.

² Сапунов А. П. Ук. сач. С. 7.

крын. Ён лічыў, што помнік “имеет что-то рыцарское и может быть сделан во время меченосцев”³. Канкрыну быў вядомы “какой-то” рускі князь Святаполк, які згадваецца крыніцамі пад 1144 г. і які быў жанаты з мараўскай княгініяй. Аўтар ліста не здолеў нічога знайсці пра яго нашчадкаў⁴. На нашу думку, гэтага Святаполка трэба ідэнтыфікаўць з сынам вялікага князя кіеўскага Мсціслава Уладзіміравіча (1125 – 1132).

Зыходзячы з апісання, камень “Аляксандр” сапраўды даволі моцна адрозніваўся ад Барысавыхі Рагвалодавага камянёў, якія датуюцца 12 ст. Геральдичны шчыт на выяве ўказвае на тое, што ён быў выбіты не раней за 13 ст., калі ў Ніжнім Падзвінні з’явіліся рыцары-крыжакі. Надпіс жа па-стара-руску і імёны Святаполк і Аляксандр, яўна княскія, прымушаюць думаць, што ён быў пакінуты некім з рускіх князёў. У старарускай мове слова “отрасль” (отросль) азначае “нашчадак”, і часцей за ўсё – сын⁵. Рэгён, дзе ляжоў камень, напэўна, уваходзіў у сферу інтэрэсаў адпаведнага княства. Нарэшце, змест надпісу сведчыць пра тое, што князь рыхтаваўся да сутрэчы з ворагам – трэба думаць, ішоў на вайну.

Сярод першых кандыдатаў трэба разгледзець полацкіх князёў. Ніжняе цячэнне Дзвіны здаўна ўваходзіла ў поле іх дзейнасці. Але сярод іх няма Аляксандраў. Вядома пра двух Святаполкаў у Полацку. Абодва былі стаўленікамі сваіх бацькоў, вялікіх князёў кіеўскіх. Сын вялікага князя Ізяслава Яраслававіча (1054 – 1078) княжыў у Полацку ў 1069 – 1071 гг. Сярод яго нашчадкаў Аляксандраў не было, да таго ж яны ніяк не былі звязаны Полацкам. Святаполк Мсціслававіч быў полацкім князем у 1132 г. і, мяркуючы па ўсім, дзяцей увогуле не пакінуў. Камень не мог быць выбіты па загаду аднаго з іх яшчэ і таму, што помнік відавочна пазнейшага паходжання.

У Пскове таксама не было князёў, якія б падыходзілі па названых харктарыстыках.

Свае інтэрэсы ў Падзвінні мелі смаленскія князі. Яшчэ ў 13 ст яны контактавалі з Рыгай і Ордэнам мечаносцаў, што яскрава ілюструе вядомая гандлёвая дамова 1229 г. Аляксандраў сярод прадстаўнікоў смаленскай дынастыі было многа, а вось імя Святаполк не сустракаецца ўвогуле. Затое адным з самых славутых смаленскіх князёў быў Святаслаў Іванавіч (1359 – 1386). Ён атрымаў вядомасць дзяячуць свайму імкненню адстаяць самастойнасць Смаленска ў барацьбе з вельмі моцнымі суседямі, іперш за ўсё з

³ Цыт. па: Сапунов А.П. Ук. сач. С. 8.

⁴ Таксама. С. 8-9.

⁵ Гл.: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 2. Санкт-Петербург, 1895. Ст. 761; Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 14. Москва, 1988. С. 10; Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далей – ПСРЛ). Т. 1. Москва, 1962. Ст. 295-296; Повести о Куликовской битве. Москва, 1959. С. 55, 89, 129, 179.

Вялікім Княствам Літоўскім і Москвой. Вынікам гэтага стала яго надзвычайная ваенна-палітычная актыўнасць – часам ініцыяваная ім самім, а часам вымушаная. Яна была націравана ў тым ліку і ў бокніжняга цячэння Дзвіны.

Храніст Інфлянцкага ордэна Герман Вартберг занатаваў, што 2 сакавіка 1375 г. “Кейстут, кароль літоўцаў, з трыма сынамі свайго брата, караля Альгерда, разам з сынам караля са Смаленска, а таксама Андрэй, кароль з Палацка” напалі на землі рыхскага арцыбіскупа і рода Тызенгузенаў. Яны восем дзён ваявалі ў раёне Кройцбурга (сучасны латвійскі Крустпілс), Эрля (Эрпі), Пебальга (Пэбалгас), разбураючы і выводзячы палонных, і нанеслі вялікі ўрон⁶. Некаторыя літоўцы, а таксама Андрэй Палацкі дзеянічалі ікаля Дзюнабурга (Даўгапілі)⁷, што прыблізна 30 кіламетраў уніз па Дзвіне (гзн. на захад) адсучаснай Краславы. Найбольш верагодна, што сын смаленскага князя ішоў у Прыбалтыку разам з Андрэем, і тады іх шлях пралягаяў уздоўж Дзвіны. Яны ўвогуле маглі рухацца і па лёдзе ракі, бо была зіма.

Існуе гіпотэза, што ў 1372–1375 гг. смаленскім князем быў Іван Васільевіч⁸. Адзін з галоўных яе аргументаў ў тым, што летам 1375 г. “князь Иванъ Васильевич смоленскыи” ў складзе вялікага войска рускіх князёў на чале з Дзмітрыем Іванавічам Маскоўскім хадві на Цвер⁹. Аднак тут “смаленскі” абазначае толькі прыналежнасць да іншай дынастыі, і не больш. Смаленскія князі наслідкі гэтых час ужо тыгул вялікіх, а Іван Васільевіч фігуруе заднім толькі княскім тыгулам іні разу не названы вялікім князем. Слушнай падаеща пазіцыя П.В.Галубоўскага, што праўленне Святаслава ў Смаленску было не-парыўным¹⁰, і на початку 1375 г. смаленскім князем быў менавіта ён.

Святаслаў меў некалькі сыноў, і адзін з іх наслідкі імя Аляксандр. У гзв. Патрыяршым сінодзіку запісана “вечная память” “великому князю Святославу Ивановичу Смоленскому, умершему нужною смертю, и сыну его, князю Александру”¹¹. Гэтага Аляксандра і трэба лічыць князем, які загадаў выбіць выяву і надпіс на камені пад Краславай. Падзея адбылася ў лютым – сакавіку 1375 г.

Імя Святаполк з’яўлася замест “Святаслаў”, відавочна, у выніку памылковага прачытання. Ціжка сказаць, што стала прычынай гэтай памылкі, пашкоджанасць надпіса ці недастатковая абазнанасць чытача.

⁶ Wartberge H. de. Chronicon Livoniae// Scriptores rerum Prussicarum. Leipzig, 1863. P. 107.

⁷ Ibid. P. 108.

⁸ Ластовский Г.А. Политическое развитие Смоленской земли в конце XIII – начале XVI вв. Минск-Смоленск, 2001. С. 60-62.

⁹ Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. Т. 8. Санкт-Петербург, 1859. С. 22; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. Т. 11. Санкт-Петербург, 1897. С. 22; Симоновская летопись // ПСРЛ. Т. 18. Санкт-Петербург, 1913. С. 115; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. Т. 25. Москва-Ленинград, 1949. С. 190.

¹⁰ Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. Киев, 1895. С. 180-181, 323-324.

¹¹ Древняя российская вивлиофика. Изд. 2-е. Ч. VI. Москва, 1788. С. 446.

Звесткі пра сына Святаслава Аляксандра, апрача сінодзіка, нідзе больш не сустрakaюцца. П.В.Галубоўскі выказаў меркаванне, што Аляксандр гэта хрысціянскае імя Глеба – больш вядомага сына Святаслава. Асноўным яго аргументам з'яўляецца той факт, што ў сінодзік унесены пераважна асобы, якія загінулі ў бітвах. Сярод жа сыноў Святаслава склаў галаву ў бітве (на Ворскле ў 1399 г.) толькі Глеб¹². Гэта, аднак, не адзіная версія. З П.В.Галубоўскім можна пагадзіцца ў тым, што Аляксандр, як і яго бацька Святаслав, страціў жыццё на вайне. Форма, у якой зроблены памінальны запіс у сінодзіку, указвае на гэта, хоць поўнай упэўненасці быць усё ж не можа. Але іншыя аргументы даследчыка не такія важкія. Па-першае, Глеб – таксама хрысціянскае імя. (Праўда, некаторыя князі мелі і па два хрысціянскіх імя). Па-другое, мы не ведаем, як прынялі смерць яшчэ двое сыноў Святаслава: Уладзімір і Іван. Крыніцы паведамляюць, што сын Святаслава Юрый памёр сваёй смерцю, таму яго можна выключыць.

Святаслаў Іванавіч Смаленскі загінуў 29 красавіка 1386г. у бітве на Віхры пад Мсціславам. У ёй жа быў забіты яго пляменнік Іван Васільевіч, а сыны Глеб і Юрый былі ўзяты ў палон¹³. З летапісу вынікае, што толькі гэтыя чатыры прадстаўнікі смаленскай дынастыі ўзвельнічалі ў бітве. Таму Аляксандр не мог у ёй загінуць. На жаль, акрамя факта гібелі на вайне, пра яго далейшы лёс больш нічога прўягна нельга сказаць. Не выключана, што Аляксандр і Глеб – сапраўды адна асoba. Але абсалютнай упэўненасці ўсё ж няма. Аляксандр мог быць і яшчэ адным, пятым, невядомым да гэтага часу сынам Святаслава.

Падзеі 1375 г. яскрава ілюструюць становішча Святаслава Смаленскага. Ён літаральна разрываяўся паміж Вільніем і Москвой. На пачатку года ён пасылае сына ў Прыбалтыку на дапамогу Кейстуту ваяваць з немцамі, а ўжо летам – пляменніка на дапамогу Дзмітрыю Маскоўскаму змагацца з цвярскім вялікім князем Міхailам Аляксандравічам, саюзнікам вялікага князя літоўскага Альгерда. Нельга не адзначыць супярэчлівасць гэтих дзеянняў. Але адначасова трэба пагадзіцца з Г.А.Ластоўскім у тым, што саюзнікам Святаслава ў Вялікім Княстве Літоўскім быў не столькі Альгерд, колькі Кейстут¹⁴. Гэта добра пацвярджае складудзельнікаў пахода ў Інфлянты. Саюз гэты быў падмацаваны шлюбам паміж дачкой Святаслава Ганнай і сынам Кейстута Вітаутам, які быў заключаны, відаць, незадоўга да таго.

Выява на камені паказвае таксама, што ў другой палове 14 ст. заходнегурапейская геральдыка – магчыма, пры пасрэдніцтве інфлянцікіх немцаў – знайшла пэўнае распаўсюджанне і прызнанне ў асяроддзі князёў заходнерускіх зямель, у прыватнасці Смаленска.

¹² Голубовский П.В. Ук. сач. С. 177-178.

¹³ Летопись по Воскресенскому списку. С. 51-52; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. Т. 11. С. 92; Московский летописный свод конца XV века. С. 214.

¹⁴ Ластовский Г.А. Ук. сач. С. 63.

ТЭРМІНАЛОГІЯ

Зміцер Мазарчук (Менск),

кандидат гісторычных навук,

дачнік кафедры грамадзянскага і

дзяржаўнага права Менскага Інстытуту кіравання

ТЭРМІН “ДЗЯРЖАВА” І ПРАБЛЕМА ПАЛІТАГЕНЕЗУ

Увага да тэрміналогіі адрознівае навуковае мысленне ад штодзённа-бытавога. Тэрміналагічныя пытанні не толькі займаюць самае сур’ёзнае месца ў навуковых ведах, але, можна казаць, што веды з іх і пачынаюцца. Плюрализм навуковых хпадыходаў, асабліва, калі гаворка ідзе пра проблематыку, якая мае міждысцыплінарны ці полідысцыплінарны характар, непазбежна прыводзіць да шматзначнасці ўжыванага катэгарыяльнага апарату. Ёсьць тэрміны, вакол якіх, па словах Аrona Гурэвіча, “назбіралася мноства меркаванняў і тлумачэнняў, яны настолькі моцна ўвайшлі ў гістарычны і штодзённы лексікон, што пазбавіцца ад іхнемагчыма, а патрэба ўдакладніць іх змест узікае толькі ў выглядзе выключэння”¹. Гэта “феадалізм” і “сярэднявечча”, пра якія вядзе гаворку расейскі мэдыевіст, гэта “уласнасць”, “горад”, “саслоўе”, “клас”, “звычаяе права” і іш.

Паняцце “дзяржава”, несумненна, адносіцца да ліку ключавых і вельмі часта ўжываных катэгорый у грамадскіх навуках. Між тым, практычна кожная з іх укладвае ў гэты тэрмін асобнае разуменне. “Дзяржавы” палітолага, правазнаўцы, гісторыка, этнолага істотна адrozніваюцца. Падобная блытаніна азначае не проста непрадуктыўнае марнаванне часу, але наўпрост ускладняе разуменне адпаведнага феномену. Трэба вызначыцца, ці вывучаюць палітолаг, правазнаўца, гісторык, этнолаг адvin і той жа аб'ект рэчаіснасці, ці яны гавораць пра розныя рэчы, называючы іх адзіным словам. Калі гаворка ідзе пра адно і тое, ці магчымы сінтэз усіх названых дысцыплінаў хоць бы па аднаму больш-менш вузкаму пытанню? Калі ж яны даследуюць розныя феномены, дык ці не прыйшло час “прыбраць у хаце”, разабрацца з тэрмінамі?

Перш за ўсё адрозненні ў разуменні прадвызначае тое, што прадстаўнікі розных дысцыплінаў, калі кранаюць у своіх штудыях “дзяржаву”,

¹ Гуревич А. Я. “Феодальное Средневековье”: что это такое? Размышления медиевиста на грани веков // Одиссей: Человек в истории. 2002. Москва, 2002. С. 262.

знаходзяцца на розных узорынях метадалагічнай лесвіцы (па М. Розаву). Калі палітолаг іправазнаўца больш даследуюць абстрактную дзяржаву на ўзорынях канцептуальнай мадэлі ці тэорыі, то гісторык і этнолаг будзяляюць увагу ў асноўным спецыфічнаму боку (узроўні эмпрычнага апісання, нармалізаваных дадзеных, эмпрычнай праверкі). Канешне, тут ідзе гаворка пра спецыфічныя задачы гэтых навук. Трэба мець на ўвазе таксама тое, што палітолагі, у меншай ступені, правазнаўца, разглядаюць сучасны стан дзяржавы – сучасную дзяржаву (ці, па меншай меры, зыходзяць з сучаснасці). Гэта абумоўляе адмаўленне ад гістарызму, выключна дыяхранічнае вывучэнне. Што ж тычыцца гісторыка і этнолага, то яны асноўную ўвагу павінны ўдзяляць менавіта сінхраніі, разглядаць станаўленне, змены, разыццё.

Нарэшце, паколькі ў гэтай работе разглядаеща дзяржава, трэба вызначыць найменне таксона больш высокага ў адносінах да ўзору. Пры вывучэнні патэстарнай і палітычнай арганізацыі канкрэтнага грамадства ў англомоўнай навуцы выкарыстоўваецца тэрмін *polity*, які ў апошнія дзесяцігоддзі пранік і ў расейскі навуковы лексікон. Відавочна, што пачатак ён бярэ ў Арыстоцеля, які акрамя вузкага значэння палітыкі як адной з формаў праўлення выкарыстоўваў гэты тэрмін для таго, каб пазначаць усялякае грамадства з пункту гледжання палітыкі і дзяржаўнасці (афінская палітыя і г. д.). У сэнсе базавага элементу патэстарнай ці палітычнай сістэмы тэрмін “палітыя” выкарыстоўваецца як палітолагі, так і гісторыкі. Будзем карыстацца ім і мы.

На нашу думку, падыходы да азначэння дзяржавы магчыма аб’яднаць у два напрамкі². Пакуль што назавем іх “вузкім” і “пашыраным разуменням”. У апошнім выпадку дзяржаву разглядаюць як форму палітычнага жыцця. Яна прадстае ў якасці інстытуцыі, якая характэрна для пэўнай стадыі (магчыма нават, вышэйшай) сусветна-гістарычнага працэсу. Зыходзячы з гэтага, магчыма класіфікаваць тыя ці іншыя грамадскія арганізмы па адсутнасці ці наяўнасці ў іх дзяржаўнай арганізацыі як больш або менш развітых. Гэтае разуменне бярэ пачатак ад арыстоцелевай тэорыі эвалюцыі формаў зносінаў людзей. Большасць існуючых азначэнняў дзяржавы трактуюць яе ў гэткім стадыяльным духу (што характэрна ў рамках як “інтэгратыўнага” так і “канфліктнага” падыходаў). Натуральна-прававая школа 17 – 18 ст. супрацьстаўляла “натуральны/дадзяржаўны” і “цывільны/дзяржаўны” станы чалавечтва, рангуючы іх (з эпохі Асветніцтва) як дзікунства і цывілізацыю.

² Мы не кранаем тут прапанаванае Э. Сэрвісам выдзяленне “інтэгратыўнага” і “канфліктнага” падыходаў, якія больш тычыцца палітагенезу, чым азначэння самога тэрміна, хоць апошніе не выключана. Гл. Service E. R. Classical and Modern Theories of the Origins of the Government // Origins of the State. The Anthropology of Political Evolution. Philadelphia, 1978. P. 21

Тэарэтыкі дзяржавы і права 19 ст. не прасунуліся ў гэтым аспекте далей за сваіх папярэднікаў. А сабліва бліскуча стадыялісцкі падыход выяўляеца ў Гегеля і пазітывістаў. Ён знойшоў прызнанне і ў марксісцка-ленінскім грамадазнаўстве. У савецкі час класічным лічылі азначэнне У.Леніна: “Дзяржава – гэта ёсьць машына для падтрымання панавання аднага класа над другім”³. Да самога канца савецкай навукі класавасць суадносілі з дзяржаўнасцю, а класагенэз – з палітагенэзам.

Сучасныя канцэпцыі ў большасці таксама трываюцца стадыялісцкага падыходу. Па заключэнню Э.Гадзінер, “дзяржава ў канчатковым выніку – гэта і ёсьць спецыялізаваны інстытут кіравання грамадствам, які неабходна ўзнікае на пэўнай стадыі ягонаі эвалюцыі. Кожная з самых сафістычных тэорый дзяржавы, будучы “адціснутай” да ўзоруно краініяга абагульнення, дае па сутнасці менавіта такое, простае да банальнасці разуменне гэтага феномену”⁴. Так і будзе заўсёды, калі глядзець на дзяржаву, як на тып арганізацыі грамадства, як на грамадскі інстытут (менавіта ў гэтым сутнасці таго, што мы ўмоўна назвалі “пашираным” ці стадыялісцкім падыходам). Нічога дрэннага ў гэтым не было б, калі б не ўзник шэраг нязручнасцей, выкліканых несупадзеннем тэорыі з “палявым” матэрыялам. Тут мы мусім адхіліцца да праблематыкі палітагенэзу, які часцей за ўсё памылкова зводзяць да стэйтагенэзу⁵.

Найбольш плённай, па меншай меры да 90-х гг. 20 ст., для разумення шляхоў узнікнення дзяржаўнасці была тэорыя правадырства, творцам якой з'яўляеца амерыканскі антраполаг Элман Сэрвіс. Для вырашэння гэтай праблемы Сэрвіс – эвалюцыяніст і вучань Л.Вайта – працаваў наступны ланцужок формаў (палітычнай) арганізацыі: *band – tribe – chieftain – state*. Кожны з узоруний быў вызначаны ім па некалькіх параметрах, вядучымі з якіх з'яўляліся спосаб гаспадаркі, узровень стратыфікаванасці, тып лідерства. Ключавое мейсца ў “лініі Сэрвіса” займае *chieftain* (правадырства), якое прадстаўляе з сабе прамежкавую стадию паміж сацыяльна-палітычнай арганізацыяй эгалітарнага грамадства і раннім дзяржаўнасцю⁶. Сам тэрмін быў уведзены ў зварот у 1955 г. Калерва Обергам для абазначэння таго тыпу грамадства паўднёвамерыканскіх індзейцаў, які стаіць на

³ Ленін В.И. О государстве // Ленін В.И. Полное собрание сочинений. Т. 39. Москва, 1963. С. 73. Пар. у Маркса і Энгельса: Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 3. Москва, 1955. С. 63

⁴ Годінер Э.С. Політычная антропология о происхождении государства // Этнолого-гическая наука за рубежом: проблемы, поиски, решения. Москва, 1991. С. 51

⁵ Гл. Гринін Л.Е. Генезис государства как составная часть процесса перехода от первобытности к цивилизации (общий контекст социальной эволюции при образовании раннего государства). Часть 2 // Філософія і общество, 2002, № 2. С. 7-8

⁶ Service E.R. Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective. N.Y., 1962.

лінії эвалюцыі паміж *segmented tribe i true state*⁷. Хоць правадырства па некаторых параметрах і набліжаецца да дзяржавы, яго адносяць да першабытнасці. Галоўнае адрозненне тут – адсутнасць у правадырствах фармальнаага апарату ўлады, інакш кажучы – адсутнасць легальных каналаў скарыстання гвалту. Хоць улада і вылучылася ў асобную падсістэму грамадства, яна яшчэ не спецыялізавана ўнутры сабе. Правадырства ад прымітыўных формаў арганізацыі адрозніваюць глыбокая стратыфікацыя і наяўнасць заўсёднай і сталай улады (*permanent office*) правадыра, які кантролюе ў сваіх руках інструменты рэдыstryбуцыі. Для правадырстваў характэрна развітая ідэалагічная сістэма, як правіла, у рэлігійнай афарбоўцы. Пасля Сэрвіса канцепцыя правадырства хутка знайшла прызнанне, у тым ліку і сярод савецкіх вучоных⁸. Ня будзем разглядапць усю вялікую гісторыяграфію гэтага пытання, якая ўключае як практичныя, так і тэарэтычныя аспекты. Адзначым толькі пра апошніх, што ў залежнасці ад ступені склада-насці зараз адрозніваюць простыя і складаныя правадырства, якія прадстаўляюць розныя стадыі эвалюцыі палітычных структураў⁹. Тут мы падайшлі да аднога з двух зыходных пунктаў крэтыкі тэорыі правадырства. Спачатку закранем больш відавочны з іх.

Гаворка ідзе празаганнасць аднаўленчага падыходу, які ўсталяваўся ў антрапалогіі пачынаючы з Л.Г.Моргана і Э.Тайлара. Аб неабходнасці і магчымасцях шматлінейнага падыходу ў рамках сучаснага эвалюцыянізму пісаў яшчэ Джуліян Сьюард¹⁰, але да часу ягоныя меркаванні заставаліся па-за межамі навуковага *mainstream*'у (тым больш, што ён не здолеў аргументаваць свое метадалагічныя прынцыпы). Разам з тым, факты гаварылі на яго карысць. Калі гаворка ідзе пра палітагенез, у якасці ілюстрацыі прыводзяць грамадства намадаў (“качавыя імперы”¹¹) і горцаў (структуры

⁷ Oberg K. Types of Social Structure Among the Lowland Tribes of South and Central America // American Anthropologist, 1955. S. 57.

⁸ Першы ўёўгэтае паняцце А.Хазанаў (рус. “вождество”): Хазанов А.М. Классообразование: факторные механизмы // Исследования по общей этнографии. Москва, 1979. С. 161. У савецкі час тэорыя правадырства была найбольш распрацавана Л.Васільевым (алеж ён аддаваў перавагу тэрміну “чыфдам”): Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) // Народы Азии и Африки, 1980, № 1; Яго ж. Протогосударство – чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки, 1981, № 6; Яго ж. Феномен власти-собственности. К проблеме типологии докапіталистических структур // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. Москва, 1982.

⁹ Johnson A., Earle T. The Evolution of Human Societies. From Foraging Group to Agrarian State. Stanford, 1987. P. 207-224

¹⁰ Steward J.H. Theory of Cultural Change. The Methodology of Multilinear Evolution. Urbana, 1955. P. 18-21

¹¹ Гл. Крадин Н.Н. Кочевые общества в контексте стадиальной эволюции // Этнографическое обозрение. 1994, № 1 і інш. тв.

поліснага тыпу¹²⁾). Найбольш яскравым прыкладам альтэрнатыўнай, не-дзяржаўнай формы соцыялітычнай арганізацыі быў поліс¹³, што было адзначана і савецкім антычнікамі. У дагматызаваны час Савецкага Саюзу яны ў рамках мажлівага разважалі пра тое, ці належыць грэчаскі поліс і рымская *civitas* да дзяржавы, калі прытымлівацца яе агульнапрынятага тады марксісцка-ленінскага азначэння (гл. вышэй). Вядомы артыкул А.Штаерман, у якім аўтар ка прыйшла да высновы, што Рымская рэспубліка не адпавядала разуменню дзяржавы, якое склалася тады¹⁴, узняў (ужо на канцы “перабудовы”!) бурную дыскусію¹⁵. Адным з яе галоўных вынікаў з’явілася адкрыта выказаное адмаўленне ад класавага разумення дзяржаўнасці (у “пашыраным” сэнсе)¹⁶. Хоць і магчыма дапусciць, што Штаерман свой публікацыяй правакавала да перагляду разумення дзяржавы, якое ўстаялася тады¹⁷, але верагодней заключыць наступнае: яна сапраўды не лічыла поліс і рымскую *civitas* дзяржавамі ў поўным сэнсе. На самой справе, класавую сутнасць дзяржавы яна прызнавала, але ж плябей і патрыцыі як класы (нават як не “чыстыя” класы, а як класы-саслоўi) канчаткова не сфармаваліся. Гэта было звязана з пашырэннем палітычных правоў плябееў, што прывяло да фармавання антычнай грамадзянскай абшчыны. Гэтая грамадзянская абшчына валодала функцыямі арганізатора грамадства, але не падпадала пад ленінскэ азначэнне дзяржавы¹⁸. Такім чынам, поліс і рымская *civitas* з’яўляліся проста іншымі формамі палітычнай арганізацыі, формамі, якія знаходзяцца па-за межамі самой існуючай канцепцыі дзяржаўнасці. Штаерман прыводзіла доказы таго, што прыватная ўласнасць, рабства, права і палітычнае панаванне не з’яўляюцца абавязковымі прыкметамі дзяржавы, tym самым адкідаваючы аднаўленчынасць гісторыі, супраць якой яна нават прама выказалася¹⁹. Безумоўна, артыкулы Штаерман падрывалі тэорыю антычнага рабаўладальніцкага грамадства і самую мар-

¹² Гл.: Агларов М.А. Сельская община в Нагорном Дагестане в XVII – начале XIX в. Москва, 1988; Коротаев А.В. Горы и демократия: к постановке проблемы // Восток. 1995. № 3.

¹³ Berent M. The Stateless Polis: The Early State and the ancient Greek Community // Alternatives of Social Evolution. Vladivostok, 2000.

¹⁴ Штаерман Е.М. К проблеме возникновения государства в Риме // Вестник древней истории. 1989. № 2. С. 89, 92.

¹⁵ Гл.: Вестник древней истории. 1989. № 4. 1990. № 1-3.

¹⁶ Большаков А.О. Определение государства требует уточнения // Вестник древней истории. 1990. № 2. С. 120-121.

¹⁷ Федосик В.А., Ханкевич О.И. Феномен античного полиса: становление гражданско-го общества // Выбранныя наукоўыя працы Беларускага Дзяржаўнага універсітэта. Т. 2. Гісторыя. Філагогія. Журналістыка. Мн., 2001. С. 134-135.

¹⁸ Штаерман Е.М. К итогам дискуссии о римском государстве // Вестник древней истории. 1990. № 3. С. 68.

¹⁹ Тамсама. С. 68-69, 71-72.

ксісцка-ленінскую тэорыю дзяржавы, хоць, паўторым, аўтарка магла і не мець на ўвазе такія далёкія мэты. Так ці інакш, было паставлена пытанне аб альтэрнатыўнасці палітычных формаў, а тым самым – пытанне аб правамернасці “пашыранага” разумення дзяржавы.

Пераходзім да асноўнага рабочага інструмента адэптаў тэорыі правадырства – структураліскай метадалогіі. Найбольш радыкальныя крытыцы існуючую парадыгму (менавіта гэтак!) дзяржавы падверг расейскі афрыканіст П.Белкоў. Калі разам з ім разгледзець дзяржаву як максімальна выяўленую ступень сацыялізацыі, то атрымліваецца, што традыцыйныя элементы ці крытэрыі дзяржаўнасці (Л.Г.Моргана – Ф.Энгельса ці М.Вебера) выяўляюць толькі зневажлівыя, фармальныя прыкметы. Складовыя часткі тыхіх іншых дэфініцый з'яўляюцца на самой справе толькі пералікам інстытутаў дзяржавы. Простая іхсума не нараджае дзяржаву, падобна да таго, як сукупнасць асобных індывідуаў не надае душу гобсаваму Левіафану, выяўленаму на вокладцы ягонай кнігі. Тут можна гаварыць пра тэрытарыяльную арганізацыю, наяўнасць публічнай улады, не супадаючай з насельніцтвам, падаткі²⁰, можна – пра манаполію на легітымнае фізічнае ўздзяянне²¹. Выключнасць гэтых крытэрыяў (і іншых прапануемых) не пацвярджаецца. Напрыклад, *pater familias* з прычыны свайго статуту мае права на гвалт адносна членаў сям'і, і, з іншага боку, у стане феадальнай раздробленай манаполіі на гвалт у цэнтральнай улады адсутнічае. Другі прыклад – грамадства нуэраў, у якім функцыю падтрымання раўнавагі паміж індывідамі і патэстарнымі адзінкамі выконвае іншыгут традыцыйнай варожасці. Складванне бюракраты і харектэrna толькі з пэўнага моманту развіцця дзяржавы; можна казаць, што бюракраты – “пабочная дачка буржуазіі”, буржуазнага грамадства. Далей, тэрытарыяльны падзел сам па сабе не заўсёды супрацьстаіць родавай арганізацыі (па меншай меры трэба гаварыць аб штучным тэрытарыяльным падзеле), а родавая арганізацыя не заўсёды з'яўляе ці аслабляеца ў дзяржаўным грамадстве. Нарэшце, пры tym жа феадалізме падатак і рэнта зліваюцца у непарыўнае цэлае.

Такім чынам, пералічаныя крытэрыі паўстаюць у якасці нейкай умоўнай (і ўмоўленай) межы, якая не мае сутнаснай абумоўленасці (мімаходам заўважым, што Белкоў увогуле сумніваеца ў наяўнасці апошній пры існуючых зыходных пазіцыях). Зыходзячы з гэтага, работу даследчыкаў “ранній дзяржаўнасці” ці патэстарных формаў арганізацыі (што па сутнасці тое ж) магчыма супаставіць са спаборніцтвам Ахілеса і чарапахі.

²⁰ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 21. Москва, 1961. С. 170-171

²¹ Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990. С. 645

Атрымліваецца так, што шматлікія прамежкавыя формы, якія выдзяляюць даследчыкі, ёсць тыя ці іншыя разнастайнасці правадырства²² (дапоўнім: ці роўнай яму па складанасці неіерархічнай формы сацыяльнай інтэграцыі). Па сутнасці, Белкоў ставіць пытанне наступным чынам: альбо мы пазбавім канцэпцыю правадырства (=ранній дзяржавы) сэнсу “адсутнага звяна”, альбо гэты тэрмін с траціць сваю змястоў насць²³. Невыпадкова Р.Г.Лоўі ў кнізе “Узнікненне дзяржавы” пісаў, што як пра дзяржаву, так і пра права мы можам гаварыць у дачыненні да прымітыўнага грамадства. Адрозненне толькі ва ўзроўні складанасці. У паліталогіі гэтая тэнденцыя выявілася ў імкненні Гэбрыэла Алманда адмовіцца ад ужывання самога тэрміну “дзяржава” па прычыне немагчымасці яе аддзялення ад больш прымітыўных тыпаў палітычнай арганізацыі (з-за адсутнасці функцыянальных адрозненняў). Верагодна, менавіта разуменне гэтай складанасці прывяло некаторых даследчыкаў (перш за ўсё, Тыматы Эрла) да пашыранага разумення правадырства як кожнай сярэдне ўзроўнай палітыкі. Такім чынам, яе адрозненні ад дзяржавы, з аднага боку, і ад больш простых формаў арганізацыі, з другога, толькі колькасныя. Пры такім падыходзе правадырства характарызуецца неразвітым апаратам улады і неразвітай стратыфікацыяй (*some institutional government and some social stratification*)²⁴. Відавочнай становіцца зыбкая мяжа паміж такімі формамі і дзяржавай як (больш) развітай палітычнай арганізацыяй. Плюсам жа падобнага пашыранага разумення правадырства будзе магчымасць запоўніць дастаткова відавочную лакуну ў прасторы формаў грамадска-палітычнай арганізацыі. Але ў гэтым месцы мы зноў жа сутыкаемся з праблемай “тульні ў тэрміны”, якую паставіў П.Белкоў.

Было б несправядліва амінучы тэорыю ранній дзяржавы, прапанаваную і развітую галандскім антраполагам Хенры Класенам²⁵. Здавалася б, нічога прынцыпова новага, у параўнанні з тэорыяй правадырства, яна ўнесціне можа. Трыада класічных прыкметаў дзяржавы Моргана служыць тут мяжой паміж “ранній” і “сталай” дзяржавай, г. зн., планка дзяржаўнасці, як зазначыў Дз.Бандарэнка, зніканая. У выніку перад намі аказваецца звычайная эвалюцыянаісцкая схема, толькі са зменай зместу дзвух тэрмінаў. М.Крадзін, які карыстаецца або двумя паняццямі – і “правадырствам”,

²² Белков П.Л. Проблема генезиса государства: перерастает ли вождество в государство? // Цивилизации Тропической Африки: общества, культуры, языки. Москва, 1993. С. 29, 38

²³ См. его статью: Белков П.Л. Раннее государство, предгосударство, протогосударство: игра в термины? // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. Москва, 1995

²⁴ Earle T. How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory. Stanford, 1997. P. 14.

²⁵ Claessen H.J. The Early State: A Structural Approach // The Early State. Hague, 1978

і “ранний дзяржавай” – у выніку падрабязнага іх супастаўлення быў вымушаны канстатаваць, што дасягнуты навукай узровень аналізу “прыводзіць да песьмістычнай высновы аб прынцыповай немагчымасці размежавання правадырства і дзяржавы”²⁶. Але тое, што ўспрымаецца як недахоп, у рэальнасці з’яўляеца станоўчым дасягненнем. Пазыўным у тэорыі ранній дзяржавы мы бачым адмову ад “класічнай трывады” крытэрыяў, якая фактычна азначае прызнанне гэтага феномену канкрэтна-гістарычнай з’явай, адрознай ад “проста дзяржавы” сутнасна, а не стадыяльна. Калі тэорыя правадырства знаходвіца ў межах аднаўленчага эвалюцыянізму²⁷, то тэорыя ранній дзяржавы патэнцыйльна вядзе да адмаўлення ад яго. Непрыемна толькі тое, што сама паняцце “ранняя” непазбежна заблытвае²⁸.

Праблему, якая была прадэманстравана ўжо двойчы, магчыма вырашыць пры “вузкім” падыходзе. У адпаведнасці з ім дзяржава разглядаецца як канкрэтна-гістарычная з’ява, харктэрная перш за ёсё для ёўрапейскай цывілізацыі. Але акрамя геаграфічнага тэрмінуса існуе і абмераванне ў часе: пра дзяржаву можна гаворыць толькі па чынаючы з Новага часу, калі яе перастаюць атаясамляць з асобай кіраўніка, калі яна набывае “статус” самастойнага суб’екта. Такім чынам, у вузкім сэнсе пад “дзяржавай” магчыма разумець толькі той тып палітычнай супольнасці, які ўсталяваўся ў Захадній Еўропе, пачынаючы з канца Сярэднявечча, калі ў ёўрапейскіх мовах з’яўляеца сам гэты тэрмін (*stato, state, état*) у яго сучасным разуменні – як сістэма палітычнай улады, не зведзеная як да апарату ці асобы кіраўніка, так і да сукупнасці падданых ці грамадзян. З гэтага не вынікае, быццам мы сцвярджаем, што Зямля не была геоідам да вандровак Калумба і Эль Кана. Дзяржава – з’ява нематэрыяльная, якая мае існаваць выключна ў свядомасці. Прычым яна з’яўляеца там не ў якасці адбітку рэчаіснасці, а з мэтай яе растлумачыць і ўпрадаваць. Тэарэтычнай перадумовай для канкрэтна-гістарычнага разумення дзяржавы з’яўляеца тая традыцыя палітычнай філософіі, якая сцвярджжае сутнасную ўзаемасувязь паміж палітычным інстытутам, уяўленнем аб ім і ягоным сімвалічным адбіткам. Як кажа М.Ільін, “якое існуе паняцце аб палітычным феномене, такі і сам феномен, які ёсць

²⁶ Крадин Н.Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. Москва, 1995. С. 50.

²⁷ Гэта не значыць адмаўлення правадырства як з’явы.

²⁸ Асабл. гл. у Л.Грыніна: ранняя дзяржава – як канкрэтна-гістарычны феномен (у вузкім сэнсе) і як стадыя сацыяльна-палітычнай арганізацыі “ранній дзяржавы і яе аналагу” (у пашыраным сэнсе). Гринін Л.Е. Генезис государства как составная часть процесса перехода от первобытности к цивилизации (общий контекст социальной эволюции при образовании раннего государства) // Філософія і общество. 2001. № 4. 2002. № 2-3.

феномен, такое і паняцце аб ім”²⁹. Сапраўды, з’яўленне саміх тэрмінаў “дзяржава”, “государство”, “*stato*”, “*state*”, “*état*” – вельмі добры часавы індыкатар. Умовы ўзнікнення палітычна значнага тэрміну, несумненна, звязаны з асаблівасцямі абазначанага гэтым тэрмінам феномену. Таму коратка прасочым станаўленне прыведзеных тэрмінаў (па матэрыялах некалькіх даследаванняў)³⁰.

Відавочна, што ангельская *state* і французкае *état* паходзяць ад лацінскага слова *status*. Неабходным падаецца вызначаць, каля гэтае слова ў лацінскай мове пачало выкарыстоўвацца ў сучасным разуменні дзяржавы. Ці было такое ўвогуле? У античнай лаціне, пачынаючы з Цыцэронам, такога сэнсу не знаходзяць. Квенцін Скінер выявіў у сярэднявечковай лаціне два выразы, якія яму папярэджаюць. Абодва змешчаны ў Кодэксе Юсцініяна. Першы – *status Regis*, “стан вялікасці, годнасці і велічы”, уласцівы каралю. З традыцый рымскага права гэты выраз быў запазычаны для сярэднявечнай канцэпцыі карпаратыўнага грамадства, у якім кожны элемент займае сваё месца і выконвае асобную ролю. Манаехтут выступае ў якасці аднаго з элементаў такога грамадства і таму таксама мае свой акрэслены статус. Пры гэтым ягоны статус прадугледжвае не толькі набор пэўных абавязкаў і якасцяў, але і ўсе парадныя аtrybutы высокапастаўленай асобы. Другі выраз, таксама ўзяты з Кодэкса Юсцініяна, – *status regni* ці *status rei publicae*. Яго разумеюць як становішча ці стан краіны, які служыць прадметам асаблівага клопату каранаваных асобаў. Калі першы выраз звязаны з асобы, то другі ўказвае на клопат аб ягоным агульным росквіце. Але ніводны з іх не мае на ўвазе ўяўлення аб дзяржаве як аўтаномнім апараце кіравання, адзеленым як ад асобы кіраўніка, так і ад сукупнасці падданых.

Змены ва ўжыванні тэрміну *status* звязаны, ужо ў Новы час, з дзвіном рознымі традыцыямі палітычнай думкі – рэспубліканскай і абсалютысцкай. Вынікам з’яўлялася тое, што “*état*, *staat* ці *state* як асобная адзнака са сваім асобным жыццём была адзелена ад асобы прынца, з аднога боку, і ад падданых прынца і тэрыторыі, якую яны насяляюць, з другога”³¹. Рэспубліканская традыцыя 16 – 17 ст. настойвала на розніцы паміж доб-

²⁹ Ильин И.В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. С. 21; спр. с. 187

³⁰ Кола Д. Политическая семантика “*Etat*” и “*état*” во французском языке // Понятие государства в четырех языках. Сб. статей. Санкт-Петербург-Москва, 2002; Скиннер К. The State // Понятие государства в четырех языках. Сб. статей. Санкт-Петербург-Москва, 2002.

³¹ Хархордін О. Что такое “государство”? Русский термин в европейском контексте // Понятие государства в четырех языках. Сб. статей. Санкт-Петербург-Москва, 2002. С. 163.

рым валадаром, кіраўніком і добрым кіраваннем. Паколькі чалавечая натура сапсаваная, адзіным сродкам забяспечыць падтрыманне агульной карысці з'яўляецца мажлівасць для ўсёй сукупнасці грамадзян кіраваць сваімі грамадскімі справамі. Людская сукупнасць павінна захаваць за сабой вярховную ўладу, пакідаючы за валадаром ці магістратамі статус выбраных службовых асобаў. Далейшае развіццё гэтай ідэі мы знаходзім у французскіх тыранаборцаў і ангельскіх індэпендентаў, таксама ў Джона Лока. Паступова ўзніклі адрозненні паміж валадаром і дзяржавай, з другога боку, пачалося атаесамленне дзяржавы з народам. Другі напрамак (Жан Бадэн, Франсіска Суарэс, Гуга Гроцкі) выкананы іншую задачу – аддзяліў фігуру гаспадара ад ягоных падданых. Адпаведна гэтай традыцыі палітычнай думкі паўнамоцтвы валадара, нават калі яны першапачаткова залежаць адволі грамадзян, але аднойчы вызначаныя, належаць ужо сувэрэну і не могуць быць адабраныя ад яго. Вярховная ўлада мае свае асаблівія права і ўласцівасці, не звязаныя з правамі асобных персонаў, якія гэтую ўладу стварылі. Яны не з'яўляюцца эквівалентамі. Па словах Томаса Гобса, “...калі існуе адзіная воля ўсіх, то яна і павінна прымашца за адзіную асобу і адрознівацца адусіх астатніх людзей і абазначацца адзіным найменнем, маючи свае права і сваю маёмастць... Дзяржава (*civitas*)... ёсьць адзіная асоба, волю якой на падставе згоды шматлікіх людзей патрэбна лічыць волія іх усіх”³². Такім чынам, улада гаспадара не з'яўляецца ягонай асабістай уласцівасцю, яна належыць выключна ягонаму становішчу і статусу, “пасадзе суверэні”. Менавіта ў Гобса знаходзім канчатковое разуменне палітычнай улады суверэні (дзяржаўнай улады) як існавання асобнай персоны. Вярховная ўлада, згодна з “Левіяфанам”, сканцэнтравана ў штурчнай душы, а не ў валадара ці падданых. Гэта дазваляе аддзяліць дзяржаву як ад асобы гаспадара, так і ад народа. Карыстанне словам *state* для гэтага новага разумення дзяржавы было зручна, таму што яно не змяшчала канатацый з народным кіраваннем (як *commonwealth*), і не адсылала да рэжыму асабістай улады (як *sovereignty*).

Такім чынам, уяўленне аб дзяржаве, якое ўзнікае ў Новы час, маркіруе для нас з'яўленне самой дзяржавы (у “вузкім сэнсе”). Тады ў свядомасці ўсталёўваецца схема асбонага існавання трох частак наступнай трывады “кіраўнік – дзяржава – падданыя” і з'яўляецца канцепт *raison d'etat*, дзяржаўнага інтэрэсу (рацыі стану), які выяўляе “агульную карысць”. Адначасова з гэтым фармуеца самасвядомасць нацыі, ідэалагічнага канструкта, які ўспрымае такія знешнія аtrybutы пэўнага палітычнага інстытуту, як тэрытарыяльную абмежаванасць і суверэнітэт. Гэткі тып

³² Гоббс Т. О гражданине // Гоббс Т. Сочинения. Т. 1. М., 1989. С. 331

палітый завецца “дзяржава-нацыя” (*nation-state*). Калі гаварыць пра сутнасную характарыстыку дзяржавы як гістарычнай з’явы, то яе магчыма вызначыць у якасці самастойнага дзеяча палітычных працэсаў, як аб’ект унутрыпалітычнага жыцця, не супадаючы запаратам улады із насельніцтвам тэрыторыі, на якую распаўсюджваецца ягоны ўплыў. Класічная трывада Моргана-Энгельса ў дадзеным выпадку выступае ў якасці не сапраўдных прыкметаў, а толькі функцыянальных характарыстык. Безумоўна, дзяржава належыць да іерархічных палітычных суполак, бо яна праяўляе сябе ў дзеяннях пэўнага кола асобаў, якія бяруць смеласць (на нейкай падставе) сцвярджаць, што яны сваімі дзеяннямі яе прадстаўляюць. Без гэтага апарату ўлады, у якасці аднаго ідэалагічнага канструкта, дзяржава не сможа выконваць свае функцыі па інтэграцыі соцыума і трыманню ягоных інстытутаў. Манархі і ўрады Новага часу і Сучаснасці прэтэндуюць на выказванне волі народу, які іх дэлегуе і надае паўнамоцтвы, але ніякім чынам не на распараdjэнне ягонай свободай і маёmacцю, што характэрна для паліты-патримоніі (“патриманіяльной дзяржавы”).

Каштоўнасць прадстаўленага ў артыкуле падыходу менавіта для гісторыка несумненная і можа быць прадэмансстравана ў выглядзе схемы тыпалогіі палітый, адно з мейсцаў у якой займае нацыянальная дзяржава. У заканчэнні хочацца перасцерагчы, што гэты артыкул нельга разглядаць як заклік да звужэння ў навуковым ужытку тэрміну “дзяржава” да канкрэтна-гістарычнай з’явы, якая сфармавалася ў Еўропе ў Новы час. Гэта немагчыма, перш за ёсё, па прычыне пераемнасці ў самой навуцы. Аднак, магчыма і неабходна ўдакладніць тэрміналогію і прывесці яе ў адпаведнасць з тыпалогіяй палітый, у рамках якой нацыянальная дзяржава (дзяржава-нацыя) не тоесная патриманіяльной ці ранніяй.

ДАКУМЕНТ

Беларускі рух вачыма польскай паліцыі

У Дзяржаўным архіве Берасцейскай вобласці захоўваецца справа, прысвеченая беларускаму руху на тэрыторыі Палескага ваяводства II Польскай Рэспублікі – фонд 1, воліс 9, ад.з. 47. Уваже чытачоў “Гістарычнага альманаха” прапануеца аналітычная запіска (арк. 14-15), у якой зроблена спроба аглядзе гісторыі беларускага руху. Дата напісання дакумента, як і яго аўтар не пазначаныя. Аднак змест дакумента дазваляе січвар джаць, што аналітычная запіска была складзеная ў другой палове 1924 г. Верагодна, запіска была падрыхтаваная аналітыкамі Міністэрства ўнутраных справаў і разасланая па ваяводствам.

Аляксандр Глын (Берасце)

Беларускі палітычны рух

1. Гістарычны агляд

А) Узнікшая ў 1903 г. беларуская канспіратыўная арганізацыя пад назвай “Беларуская Рэвалюцыйная Грамада”, арганізаваная Янам Луцкевічам – кірунку сацыялістычны і рэвалюцыйны. У 1905 г. яна ператварылася ў Беларускую Сацыялістычную Грамаду. Орган “Наша Доля”. У выніку ўрадавых рэпресій арганізацыя была разгромлена. Вылучыліся два памяркоўныя кірункі: нацыянальна-дэмакратычны падкіраўніцтвам Антона Луцкевіча (орган “Наша Ніва”) і хрысціянска-дэмакратычны (орган “Belarus”) для каталікоў.

Нямецкія акупанты падтрымалі беларускі культурны рух. Былі заснаваныя шэраг школ, семінары ў Свіслачы. Мерапрыемствы Ober-Ostу – ліквідацыя польскіх упłyvaў на беларускае насельніцтва, падтрымка літоўскіх праектаў.

Б) Выхук расейскай рэвалюцыі паспрыяў актывізацыі палітычнага руху. У часы Керанскага на франтах узнікаюць вайсковыя беларускія рады і камітэты. Пасля бальшавіцкага пераварота адбываюцца вайсковыя з’езды. Былі выстаўленыя патрабаванні аўтаноміі Беларусі, нацыянальнага войска, школі і г.д. Галоўная тэндэнцыя – вяртанне да краю.

Усебеларускі кангрэс адбыўся ў Менску 18 снежня 1917 г. Удзельнічала каля 1200 асобаў з усіх земляў Беларусі, таксама прымалі ўдзел палякі, рускія, жыды. Беларусы лічыць гэты з’езд Устаноўчым сходам. Бальшавікі разагналі з’езд. Аднак з’езд абраў Раду, якая стварыла выканавучы орган – “Народны сакратарыят Беларусі” на чале з Я. Варонка. Ён прыняў назыву “Рада Беларускай Народнай Рэспублікі” і лічыўся правамоцным урадам Беларусі пасля падпісання Берасцейскага трактату. 25 сакавіка 1918 г. быў абвешчаны дэкрэт пра ўзнікненне незалежнай Беларускай Рэспублікі на ўсіх землях, дзе беларусы складаюць большасць насельніцтва (значыць з Вільній, Гародній і Беластокам), які быў разасланы ўрадам ўсіх вялікіх дзяржаваў. Дэкла-

раваная незалежнасць, якая не мела наступстваў, а бвастрыла адносіны з цэнтральнай уладай у Маскве і расейскім насельніцтвам Беларусі. Уступленне нямецкіх войскаў у Менск паразізавала далейшую палітычную працу. Кірауніцтва “ўрадам” перайшло да Луцкевіча.

Праграма Луцкевіча – стварэнне федэрацыйнай літоўска-беларускай дзяржавы. Паразуменне з Літвой. Варонка як міністр па беларускіх справах у Коўне.

Пасля захопу бальшавікамі Менска і Вільні ўрад Луцкевіча выехаў у Прагу, а потым на мірную канферэнцыю ў Парыж, на якой імкнуўся да міжнароднага прызнання незалежнасці Беларусі.

У той перыяд існавалі наступныя беларускія палітычныя кірункі, якія аб'ядналіся ў Радзе Рэспублікі:

- 1) сацыялісты-рэвалюцыянеры. Адпаведнік расейскіх эсэраў. Упływy расейскай культуры. Яны прапанавалі федэрацыю з Літвой у выпадку няўдачы федэрацыі з Расеяй. Да Польшчы ставяцца варожа. У сацыяльным плане найбольш радыкальныя. Фракцыя левых эсэраў блізкая да камуністаў. Найбольш актыўныя ў агітацыйнай працы.
- 2) сацыял-дэмакраты (былая Беларуская Сацыялістычная Грамада) у сацыяльным плане найбольш памяркуўныя. Прыхільнікі федэрацыі з Літвой. Адносіны да Польшчы нейтральныя. Галоўным чынам аб'ядналі прадстаўнікі інтэлігенцыі (Луцкевіч, Тарашкевіч, Цвікевіч).
- 3) сацыял-федэралісты – прыхільнікі аб'яднання з Расеяй, варожа ставяцца да Польшчы (Варонка), моцныя расейскія ўпływy, сацыяльныя пытанні не адыхаюць важнай ролі.
- 4) Беларускае прадстаўніцтва – памяркоўныя. Кірунак антырасейскі. Аўтаномія Беларусі ў межах Польшчы (Раман Скірмунт, Уласаў, Цвірко-Гадыцкі, Алексюк). Пазней прыняло назыву “Краёвая сувязь”.
- 5) хрысціянская дэмакратыя (“Каталіцкая злучнасць”) дзейнічае сярод католікоў. Пала жэнні галоўным чынам рэлігійныя. Беларуская мова ў касцёле (ксёндз Абрантовіч, Гадлеўскі, Станкевіч).

В) Пасля ўступлення польскіх войскаў у Вільню і Менскі звароту Юзафа Пілсудскага нараджаецца арыентация на Польшчу. 9 чэрвеня 1919 г. у Вільні адбыўся беларускі з’езд, мэтай якога была выпрацоўка далейшай палітыкі. Дамінавалі на з’ездзе эсэры. Яны выказваліся за аб'яднанне Беларусі і Літвы. У адносінах да Польшчы пераважала негатыўнае стаўленне. Уплыў літоўскай агітацыі.

На гэтым падмурку ў снежні 1919 г. у Радзе Рэспублікі адбыўся раскол. Памяркоўныя групы і сацыял-дэмакраты выступілі за дзяржаўны саюз з Польшчай і стварылі “Вышэйшую Раду”. Эсэры і сацыялісты-федэралісты стварылі ўласны “ўрад” на чале з Ластоўскім, які выказаўся за саюз з Літвой. Ластоўскі збег за мяжу да Коўна і пайшоў на ўслугі да літоўскага ўраду, які выкарыстоўваў яго для ўласных палітычных мэтаў.

РЭЦЭНЗІІ

Гродненская губерния в законодательных актах Российской империи (1801-1913) / Сост. Т.Ю.Афанасьева и др.; под ред. В.Н.Черепицы. Слоним, 2004. – 360 с.

Калекцыя документаў Нацыянальнага гістарычнага архіву (НГАБ) у Гародні адыхрывае прыкметную ролю ў даследаванні “расейскага стагоддзя” на беларускіх землях і, асабліва, на Гарадзеншчыне. Выдатна, што апошнім часам гарадзенскія архіўсты пачалі ажыццяўляць выдавецкія праекты. Магчыма, зборнік *Гродненская губерния в законодательных актах...* пазначае новы этап у гісторыі архіва, харектэрны рысай якога будзе рэгулярнае выданне дакументальных матэрыялаў. Падобныя зборнікі эканомяць час даследчыкаў і значна павышаюць эфектыўнасць іхпрацы. Падтрымка падобных праектаў гісторыкамі гарантаваная.

У рэцэнзуемым зборніку сабраныя заканадаўчыя акты, якія датычылі Гарадзенскай губерні і былі апублікаваны ў “Поўным зборы законаў Расейскай імперыі (1830 – 1913)”. Многія тамы гэтага Збору сталі бібліографічнай рэдкасцю, а змешчаныя ў іх заканадаўчыя акты на тэрыторыі нашай краіны даступныя для вывучэння толькі ў бібліятэках і архівах Менска. Менавіта таму пры падрыхтоўцы выдання гарадзенскім архіўістам прыйшлося выкарыстоўваць не толькі ўласную калекцыю, але таксама матэрыялы НГАБ у Менску і зборы Нацыянальнай бібліятэкі Рэспублікі Беларусь. Працу над зборнікам архіўсты пачалі пад кіраўніцтвам Карыны Батраковай, а завяршылі пры новым дырэктары архіва Таццяне Афанасьевай. Вялікую ролю ў падрыхтоўцы дакументаў да выдання адыгравала загадчыца аддзела Марыя Сачак.

Апублікаваныя дакументы датычаць розных аспектаў палітычнага, сацыяльна-еканамічнага і культурнага жыцця як Гарадзеншчыны, так і ўсяго г.зв. “Паўночна-Захоўняга краю”. Пачынаецца зборнік указам Аляксандра I пра ўтварэнне 5 новых губерній, у т.л. Гарадзенской (9 верасня 1801 г.). Асаблівую цікавасць уяўляюць дакументы, звязаныя з паўстаннямі 1830 – 1831 і 1863 – 1864 гг., указ Мікалая I ад 25 чэрвеня 1840 г. аб уніфікацыі заканадаўчай сістэмы і ўядзенні расейскай мовы ў справаводства на беларускіх землях, указ Сената ад 18 ліпеня 1840 г. пра забарону называць “Літоўскую” і “Беларускую” губерні, Мяscцоae палажэнне пра паземельнае ўладкаванне сялянаў Віленскай, Гарадзенскай, Менскай, Ковенскай і часткі Віцебскай губ. ад 19 лютага 1861 г. ды інш. Таксама вартыя спецыяльнай увагі матэрыялы па адміністратаруна-тэрытарыальному ўладкаванню Гарадзенской губ.

Цікава, што ў зборніку прадстаўленыя амаль усе тыпы заканадаўчых актаў імперыі – імянныя і сенацкія ўказы, даклады, высачайшыя меркаванні ды інш. Дакументы звычайна публікуюцца цалкам і на мове арыгі-

налу, г.зн. на расейскай, але па нормах сучаснай арфаграфії. Усяго апублікавана 106 дакументаў. Таксама падрыхтаваныя геаграфічны і імянны паказальнікі і багатая падборка ілюстрацый, так ці інакш звязаных з жыццём расейскага чыноўніцтва.

Апублікаваныя дакументы даюць магчымасць вывучаць палітыку цэнтраў адносінахда беларускіхземляў, а іх супастаўленне з матэрыялам і напр., фондаў гарадзенскага губернатара або гарадзенскай губернскай канцылярыі дазваляе ўбачыць яе “інтэрпрэтацыю” ў пазіцыі мясцовых уладаў.

Аднак не абышлося без “лыжкі дзёгцю”. Маецца на ўвазе гісторычная частка прадмовы, напісаная прафесарам Гарадзенскага ўніверсітэту Валерыем Чарапіцам. Ягоны тэкст месціца недзе паміж заходнерусівмам пачатку 20 ст і вялікадзяржайным расейскім шавінізмам 19 ст. Апошніледзь прыхаваны словамі пра “восточнославянскую общность, её традиции и духовность” (с.4). Аднак “лыжка” В.Чарапіцы зусім не псуе прыемнага ўражання ад той працы, якую выканалі гарадзенскія архівісты. Будзем спадзявацца, што выдавецкая дзейнасць супрацоўнікаў Нацыянальнага гісторычнага архіва ў Гродні працягненіца і ў хуткім часе пісторыкі атрымаюць новыя зборнікі дакументаў, падрыхтаваныя спецыялістамі з горада на Нёмане.

Алесь Смаянчук

Iwona Kulesza-Woronecka. Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku. Poznań–Wrocław, 2002. – 170 s.

Даследавані па сямейнай праблематыцы сталі папулярнымі ў польскай гісторыографіі апошніх дзесяцігоддзяў. Кніга Івоны Кулешы-Варанецкай адкрывае новы раздзел гэтай гісторыографіі, бо з'яўляеца першым навуковым даследаваннем праблемы развода. Як паказвае єўрапейскі вопыт, вывучэнне дадзенай праблематыкі вельмі важна для гісторыі сям'і, асабліва ў перыяд 16 – 18 ст., калі на змену Адраджэнню прыйшла эпоха Асветніцтва. Вывучэнне літаратуры, архіўная праца дазволілі аўтарцы сабраць і апісаць вельмі цікавы матэрыял па разводам у Рэчы Паспалітай. Да таго ж у большасці выпадкаў таксама апісаныя шлюбы і ўмовы іх заключэння. Амаль ва ўсіх прыведзеных фактах пазначаны даты шлюбу і разводу, што дазваляе ўстанавіць працягласць існавання сям'і.

Аўтарка паставіла задачу даследаваць разводы польскай магнатэрыі ў 16 – 18 ст. Крытэрый адбору быў палітычным – упльывовасць роду ў палітычным жыцці Рэчы Паспалітай (с. 8). Спіс магнацкіх родаў быў узяты з працы У.Двожачка *Genealogia* (Warszawa, 1959). Аднак I.Кулеша-Варанецка аднесла да польскай магнатэрыі шматлікіх прадстаўнікоў магнацкіх родаў ВКЛ (Радзівілы, Сапегі, Палубінскія, Пузыніды інш.), якія разводзіліся паводле Статутаў Вялікага Княства Літоўскага, а не паводле польскага заканадаўства. Суіснаванне дзвюхкраін Польшчы і ВКЛ у канфедэратаўнай Рэчы Паспалітай не азначае, што магнатэрами ВКЛ можна лічыць

“польскай”. Таксама як і Рэч Паспалітую нельга атаясамляць з Польшчай, што робіць аўтарка, паўтараючы традыцыйную памылку польскіх гісторыкаў старэйшага пакалення. Дзве краіны, звязаныя Люблінскай уніяй, мелі рознае заканадаўства, розныя сістэмы кіравання. Яны таксама адрозніваліся ў культурным, рэлігійным і сямейным жыцці. У ВКЛ існавала ўнікальная сістэма сямейна-шлюбных адносінай, не падобна ні на польскую, ні на расейскую. Выкарыстоўванне прыкладаў разводаўмагнатаў ВКЛ у даследаванні, прысвежаным польскаймагнатэрый, атым больш атаясамленне першыхіх другіх галіне сямейных адносінай, з'яўляеца сур'ёзнай метадалагічнай памылкай, якая вядзе да памылковых высноваў. Калі ж даследаванне разводаў тычыцца ўсёй Рэчы Паспалітай, і мы маем справу толькі з тэрміналагічнай неахайнасцю пры фармуліроўцы эўмы, то становіцца відавочным канфесійная аднабаковасць вывучэння проблемы. У манаграфіі аналізующа разводы прадстаўнікоўмагнатаў выключна каталіцкага веравызнання. Аўтарка “не заўважыла” ні праваслаўных, ні пратэстантаў. Былі праінаваныя шлюбы і разводы паміж прадстаўнікамі розных веравызнанняў.

За трох стагоддзяў аўтаркай было выяўлена 84 разводы, якія былі зведзены ў табліцу (с. 34-37). Спіс складзены ў алфавітным парадку, па прозвішчам мужчынаў, а не ў храналагічным парадку. Калі ж узяць за аснову храналогію, то ўбачым наступную карціну: без дакладнага стагоддзя – 2 разводы, за 16 ст. – 4, за 17 ст. – 9, за 18 ст. – 62, за 19 ст. – 7. Яўна пераважае 18 ст. Трэба адзначыць, што табліца мае ілюстратыўны характар і не супрадаваеца статыстычнымі і аналітычнымі матэрыяламі. Не зразумела прысутнасць матэрыялаў па 19 ст., якое выходзіць за храналагічны рамкі даследавання.

Аўтарскі агляд крэйніцаў пацвярджае, што І.Кулеша-Варанецка пераважна карысталася матэрыяламі архіваў і бібліятэкаў Варшавы і Кракава. Вывучаліся не толькі прыватныя дакументы, але і архівы каталіцкай кансісторыі. На жаль, адсутнічае класіфікацыя і крэйніцаўнайхарактарыстыка дакументаў. У гісторыографічнай частцы толькі пералічвающе гісторычныя працы. Адсутнічае метадалагічны і тэматычны аналіз зробленага па гэтай праблеме раней.

Раздел манаграфіі, прысвячаны шлюбу і ўмовам яго заключэння, дае агульнае ўяўлэнне пра парадак заключэння шлюбу, у асноўным паводле польскага права. Аналіз права ВКЛ адсутнічае, хоць, як адзначалася, польская даследчыца шырока карыстаеца прыкладамі з гісторыі сям'і ВКЛ. Складваеца ўражанне пра аўтарскае перакананне ў ідэнтычнасці шлюбнага заканадаўства ў ВКЛ і Польшчы. А між тым гэта не так. Напрыклад, падаеца інфармацыя пра шлюбную дамову паміж Каралем Станіславам Радзівілом і Тарэзай Жывускай (1764) (с. 20). Заўважым, што падобны дакумент з'яўляеца звычайнай рэччу ў ВКЛ з 16 ст. Аўтарка павінна была звярнуць на гэта ўвагу і паказаць, у якой ступені падобная практика была ўласціва для права ў Кароне. Здруйляе аўтарская выснова, што сума пасагу залежала ад сацы-

яльнага статусу. У Вялікім Княстве Літоўскім была вызначана дакладная пра-порцыя паміж памерамі бацькоўскай маё масці велічынёй пасагу. Звычайна ён складаў 1/4 бацькоўскай маё масці. У манаграфіі сцвярджаецца, што сума пасагу ўзрастала ў выпадках, калі жаніх паходзіў з сям'і вышэйшай па сацыяльныму і маё масаму статусу, чым сям'я нявесты. Такія прыклады сустракаюцца ў 18 ст., але хутчэй як выключэнне, чым агульна прынятая практика. Дадзеная з'ява патрабуе больш глыбокага аналізу. Таксама большай увагі патрабуе тэма шлюбных стратэгій, якія выпрацоўваліся ў кожнай магнацкай сям'і. Штоб павінен быў узмацніць сацыяльныя і палітычныя пазіцыі сям'і. І. Кулеша-Варанецкая прадставіла абмежаванні на заключэнне шлюбу, уведзеныя каталіцкім касцёлам. На жаль, адсутнічае аналіз аналагічных абмежаванняў свецкага права.

Вызначэнне паняцця “развод” І. Кулеша-Варанецкай робіць з дапамогай мемуараў Альбрэхта Станіслава Радзівіла (17 ст.) і Марціна Матушэвіча (18 ст.). Аднак гэта помнікі літаратуры ВКЛ, іх нельга выкарыстоўваць як крыніцу па гісторыі польскай магнатэры.

Пры апісанні шлюбу Іераніма Радзівіла і Тарэзы Сапегі (1740) адзначаецца, што дзяўчыну выдалі замуж у 13 гадоў. З гэтага робяцца высновы, што ў 18 ст. маладыя дзяўчыны часта выдаваліся замуж у гэтым узросце. Аднак гэта не пацвярджаецца ні статыстыкай, ні спасылкамі.

Падсумаванне па разводам, зробленае ў манаграфіі, больш падыходзіць да 18 ст., а не да ўсяго вызначанага перыяду. Выснова пра распаўсюджанасць і прыймальнасць грамадствам разводаў можа датычыць толькі другой паловы 18 ст. У эпоху Асветніцтва значна аслабеў кантроль над магнатаўскімі аспектамі жыцця грамадства. У перыяд Контррэфармацыі развесціся было значна цяжэй. Слушна звяртаецца ўвага на рост колькасці разводаў у 18 ст., але прычыны гэтага патрабуюць больш грунтоўнага аналізу. Нельга абмяжоўваць простым іх пералікам (маё масны канфлікт, кананічная проблема, адсутніцца нашчадкаў, дрэнныя адносіны паміж сужэнцамі). Пажадана з дапамогай статыстыкі ўказаць прычыны, якія дамінавалі.

У заключэнне трэба адзначыць, што аўтарка ўпершыню абагульніла матэрый на праблеме разводаў магнатэры ВКЛ і Польшчы. Аднак даследаванне мае істотныя недахопы. Праца носіць пераважна апісальніцкі характар. Ёй не хапае глыбокага навуковага аналізу. Высновы патрабуюць большай аргументацыі і доказанасці. Прыкрым хібам даследавання з'яўляецца атаясамленне магнатаў ВКЛ з польскай магнатэрай, а ВКЛ з Каронай. Між тым размежаванне разводаў, якія адбываліся ў ВКЛ і Польшчы, дазволіла б вырашыць шэраг істотных навуковых праблемаў па гісторыі сям'і ў Рэчы Паспалітай. Кідаецца ў очы несуразмернасць прадстаўленых фактаў па стагоддзям. У манаграфіі пераважна даследаваліся разводы каталіцкай магнатэры ў 18 ст.

ДЫСКУСІЯ

Дэмакратыя – паняцце гістарычнае

Пасля адказу Генадзя Сагановіча на рэцэнзію ягонай кнігі “Нарыс гісторы Беларусі”¹ выясцілася, што дыскусію яшчэ нельга лічыць закончанай, бо не ўсе спрэчныя моманты аказаліся выясленымі, і не ўсе аргументы выявіліся пераканаўчымі. Узяць хоць бы загаловак адказу “Колькі слоў у абарону дэмакратыі”, які не зусім адпавядае тэксту, пад ім змешчанаму. Дакладней было б, замест “дэмакратыі” напісаць “шляхецкай дэмакратыі”, што далёка не адно і тое ж. Паняцце дэмакратыі ад Сярэднявечча і Новага часу да нашых дзён прыйшло складаную і істотную эвалюцыю ад эксклюзіўму да ўсеагульнасці, ад абмежавання ліку грамадзян нязначнай меншасцю грамадства да ахопу грамадзянскімі правамі ўсёй дарослай папуляцыі без уліку сацыяльных, расавых і палавых розніцай.

Розніца ў нашых з калегам ацэнках дэмакратыі, здаецца, палягае ў стасаванні адрозных крытэрыяў. Г.Сагановіч разглядае Рэч Паспалітую з гледзішча тагачаснага стану дэмакратыі, я ж настойваю на выкарыстанні сучасных нам крытэрыяў дэмакратыі для ацэнкі ўсіх мінулых эпохай.

Для калегі Сагановіча не мае істотнага значэння, што залежныя сяляне пад уладай абсалютных манархаў у заходній Еўропе мелі больш правоў, чым прыгонныя Рэчы Паспалітай – “становішча ж залежных сялянаў ніяк не характарызавала ўзоруна дэмакратыі ў дзяржавах 16 – 18 ст.” (с. 232). Гэтаксама, паводле аўтара нарыйсу, “прадстаўленасць мяшчанаў ці сялянаў у парламентах скандынаўскіх дзяржаў [...] таксама не сведчыць пра іх большую дэмакратыю” (с. 232). Такім чынам, Г.Сагановіч ацэньвае ўзровень вольнасці сярод фармальных грамадзянаў, я ж прапаную ўпрыгледзенне вольнасці сярод фармальных грамадзянаў, я ж пропаную прыглядзеца да практикі ўзаемаадносінаў феадал – селянін.

Калі ж вернемся да фармальных ацэнак дзяржаўнага ладу, то і тут не ўсё аказваецца ў парадку. Г.Сагановіч, нягледзячы на факт адсутнасці ў сойме Рэчы Паспалітай сялянаў і мяшчанаў (пра што і сам піша), настойвае на ацэнцы гэтай дзяржавы як “найбольш спелай формы станава-прадстаўнічай дзяржавы”, у якой “публічныя права свабоднага чалавека [...] былі найшэрэйшыя” (с. 231). Між тым, тэрмін “станава-прадстаўнічая дзяржава” азначае парламенцкае прадстаўніцтва станаў, а не аднаго стану. Тому ўжыванне гэтага тэрміну адносна Рэчы Паспалітай з’яўляецца сумніўным. У гэтым выпадку Г.Сагановіч не затрымліваецца толькі на фармальных характарыстыках дзяржаўнага ладу, а апелюе да практикі – “яны (сяляне ў

¹ Колькі слоў у абарону дэмакратыі // Гістарычны Альманах. 2003. Т. 9. С. 229-232.

парламентах єўрапейскіх краінаў – А.К.) ніколі не з'яўляліся самастойнай сілай, як, зрэшты, і прадстаўленыя ў парламенце мяшчане” (с. 232).

Тая ж нашая розніца ў крытэрыях выяўляеца і ў іншых спрэчных пытаннях. Напрыклад, Г.Сагановіч вывеў, што я “на падставе факту моўнай паланізацыі гатовы аўтаматычна запісваць такіхмагнатаў палякамі (гаворка пра 17 ст. – А.К.), выкрэсліваючы з поля іх ранейшай культуры” (с. 230). Разглядаючы справу з таго самага 17 ст., можна пагадвіцца з Г.Сагановічам адносна сувязі моўнаспаланізаваныхмагнатаў з ранейшай беларускай (руссінскай) культурай. Аднак, ведаючы ўесь ход працэсу, бачым, што – моўная паланізацыя арыстакратыі ВКЛ аказалася толькі пачаткам – пераходам да паланізацыі ментальнай. Падканец гэтага працэсу, у найноўшы час, прадстаўнікі тыхсамых магнацкіх родаў скрэзь выступалі як палякі.

У іншым месцы Г.Сагановіч заклікаў вярнуцца ў “рэаліі 14 ст.”, каб ацаніць Крэўскую унію. Пры гэтым мая ацэнка унійнага акту (найперш, прыняцце і пратэгаванне каталіцтва) як “дэкларацыі далучэння да заходнё-єўрапейскай цывілізацыі” для яго “гучыць занадта абстрактна-мадэрністычна” (с. 231), ды ідзеянні Ягайлы ў кантэксце цывілізацыйнага выбару ўяўляюцца калегу сумніўнымі (слова “выбар” узята ім у двухоссе). Між тым выбару Ягайлы ўсё ж быў, калі згадаць альтэрнатыўны праект шлюбу з дачкой вялікага князя маскоўскага і хрышчэння балтаў-паганцаў у праваслаўе (пра адпаведнае пагадненне з 1384 г. Г.Сагановіч дэталёва піша ў *Нарысе...,* с. 80).

Гэтаксама Г.Сагановічу “цяжка ўспрымаць сур’ёзна” мае сцвярдженіе, што “у 14–16 ст. эліта ВКЛ незалежна адэтнічнага паходжання, жыла і дзейнічала ў кантэксце “руссінскай культуры”, “працавала на культурны патэнцыял сучасных беларускага і украінскага народаў”. Для мяне ж гэтая справа выглядае надта сур’ёзнай, бо, паўтаруся, гляжу на яе з пазіцыі сённяшняга дня. Мова размоўная, мова пісаная, якой карысталася найперш эліта: акты, хронікі, прыватныя лісты, якія былі напісаныя па-беларуску (украінску/руссінску) і якія сёння захоўваюцца ў архівах – то патэнцыял сучаснай нашай (і украінскай), а не летувіскай культуры. Няма сумненняў, (прынамсі, у мяне), што гэтае моўнае дамінаванне мела непасрэдны ўплыў і на сялянскую беларусізацыю гістарычнай Літвы, якая працягвалася нават пасля ліквідацыі ВКЛ. Адсюль мы атрымалі беларусаў-каталікоў на Гарадзеншчыне і Віленшчыне, як частку беларускага этнічнага патэнцыялу.

Наадварот, мне не здаецца сур’ёзным не раз паўтораны Г.Сагановічам тэзіс, што “саюз з Польшчай і прыняцце каталіцтва [...] спрыялі захаванню імі (літоўцамі – А.К.) свайго палітычнага дамінавання ў ВКЛ і ў берагалі ад далейшай рутэнізацыі” (с. 231). Палітычнае дамінаванне ў ВКЛ мелі не літоўцы (летувісы), а каталікі, незалежна ад іхэтнічнага паходжання. Тоє, што большасць палітычнай эліты, якая высунулася ў канцы 14 – пачатку 15 ст.,

мела літоўскае (балцкае) паходжанне, не сведчыць пра дамінаванне ў дзяржаве менавіта летувіскага этнасу, бо яна функцыянувала ў кангэксце русінскай культуры. Добра вядомы факт – на працягу ўсяго існавання ВКЛ працягвалася беларусізацыя гісторычнай Літвы (Віленшчына, Наваградчына, Гарадзеншчына), г.зн. існаванне ідзеянасць гэтай дзяржавы аб'ектуна аказалася больш спрыяльной для пашырэння этнічнага арэалу беларусаў. Каталіцты не ўберагло шляху літоўскага паходжання ні ад рутэнізацыі (беларусізацыі), ні ад пазнейшай паланізацыі (а, можа, яшчэ ёй і паспрыяла?).

Цяпер наконт “нацыянальных” ацэнак Рэчы Паспалітай. Несумненна, навуковы “погляд не можа быць кепскі ці памылковы толькі таму, што ён “польскі”, ці які там яшчэ” (с. 231). Але ў выпадку з Рэччу Паспалітай беларускія ацэнкі не ідэнтычныя польскім, бо для палякаў гэтая дзяржава, як і сістэма шляхецкай дэмагратыі – унікальная нацыянальная гісторычна спадчына. Для беларусаў жа застаецца фактом, што ў Рэчы Паспалітай адбываўся крызіс беларускай культуры і сістэма шляхецкай дэмагратыі непасрэдна да гэтага крызісу прычынілася (паланізацыя\самапаланізацыя арыстакратыі і мяшчанства).

Незусім пераканаўчагучыць наступны тэзіс – “Калі б не знешнія сілы, Рэч Паспалітая пэўна магла б выжыць са сваім ладам і адаптавацца да новых умоваў, здольнасць да чаго засведчыў вальны сойм апошніх гадоў” (с. 232). Па-першае, новыя для Рэчы Паспалітай умовы ў міжнародным жыцці ствараліся якраз “знешнімі сіламі”; па-другое, варта нагадаць, што рэфармацыйны вальны сойм якраз і быў выкліканы ўмяшальніцтвам знешніх сілаў (першы падзел Рэчы Паспалітай). Можна меркаваць, што калі б не знешнія сілы, то магло б і не быць, а ні Рэчы Паспалітай, а ні ўвогуле дзяржавы, адной з галоўных функцыяў якой якраз і ёсьць абарона краіны ад “знешніх сілаў”.

Некаторыя пярэчанні выклікае інтэрпрэтацыя полацка-інфлянцкага канфлікту ў 13 ст. Г.Сагановіч настойвае, “што ў нас няма фактаў, каб гаварыць пра адкрыту вайну Полацка з Інфлянцікам ордэнам у 13 ст. Крыніцы паведамляюць толькі пра два эпізоды ваеннага сутыкнення. Затое больш прыкладаў іх збліжэння на аснове супольных хітарэсаў (гандаль, супрацьстаянне паганцам)” (с. 230). У гэтай інтэрпрэтацыі не ўлічваецца, што асноўнай падставай полацка-інфлянцкіх узаемадносінаў быў канфлікт. Ён распачаўся ад моманту, калінямецкая калонія ў Інфлянтах перахапіла ў Полацка кантроль над ніжнім цячэннем Дзвіны. Для палячанаў гэта азначала з’яўленне непажаданага пасрэдніка і канкурэнта у гандлі з заходнімі і паўночнай Еўропай. У такой тыповай для тых часоў сітуацыі для ліквідацыі канкурэнта найперш ужывалася сіла, а калі яна не дапамагала, падпісваліся гандлёвыя дамовы. Аднак сілавое вырашэнне проблемы канкурэнцыі ў сярэднявеччы заўжды было на парадку дня, абы толькі здарылася нагода. Таму

больш адэкватна гаварыць пра вымушанае полацка-інфлянцкае супрацоўніцтва, якое южную жывіліну магло перараці ў адкрыты канфлікт. Дарэчы, эпізодаў полацка-інфлянцкага ваеннага сутыкнення ў 13 ст было нашмат болей, калі да іх заічыць барацьбу за Герсік і Кукейнос.

Для мяне па-ранейшаму застаеща незразумелым (можа і з-за няўважлівасці, як лічыць калега), чаму “канчатковое вызначэнне” тэрыторыі ВКЛ Г.Сагановіч адносіць менавіта да 1520-х гадоў. А як быць са стратай вялізных тэрыторый у 1569 г. (Люблінская унія)?

Наконт аўтаноміі паасобных земляў як харектарыстыкі палітычнага ладу дзяржавы. Паводле Г.Сагановіча, аўтаномія паасобных земляў ВКЛ не надга розніла яго ад Маскоўскага княства – “Яна харектарызуе не столькі яго палітычны лад, колькі тэрытарыяльную будову дзяржавы”. Тут калега памыляецца, бо аўтаномія, паводле слоўніка – “права насельніцтва якой-н. часткі дзяржавы самастойна вырашаць справы ўнутранага кіравання; самакіраванне”² – мае самае непасрэднае дачыненне да палітычнага ладу. Розніца паміж палаchanамі ці віцьбічамі ў ВКЛ, якія падобную аўтаномію мелі, і наўгародцамі, якіх маскоўскія ваяры тапілі падлёдам Волхава за жаданне яе мець – то розніца якраз палітычнага ладу, а не тэрытарыяльной будовы дзвюх краінаў.

Напэўна, у гэтай дыскусіі можна пакінуць у баку высвягленне тэрміналацічных нюансаў, як выкарыстанне паняццяў “Чорная Русь”, “Ліўва”, “Летува”, якія патрабуюць спецыяльной размовы. Не зразумела толькі, каго мае на ўвазе Г.Сагановіч, калі сцвярджае, што “мы адмовіліся гадоў дзесяць назад” ад наватарства ў выглядзе ўвядзення “Летувы” (с. 229). Тэрмін гэты надалей ужываецца ў беларускай гісторыяграфіі не толькі ў маіх тэкстах.

Гэтаксама спецыяльнага даследавання беларускімі гісторыкамі (незалежна адпольскіх і расейскіх) патрабуе рэлігійная палітыка вялікіх князёў літоўскіх.

Мне здаецца, падобныя дыскусіі – частка нармальнага жыцця і развіцця кожнай гісторыяграфіі, асабліва сучаснай беларускай, якая стаіць перад неабходнасцю выпрацоўкі ўласнага погляду на многія гісторычныя з'явы, даўно ацэненыя суседнімі гісторыяграфіямі. Дыскусія, напэўна, найбольш эфектыўная форма выпрацоўкі такіх новых поглядаў і ацэнак. Нашыя розніцы з калегам Генадзем Сагановічам не выглядаюць надга прынцыповымі, хоць бы з тae прычыны, што мы дыскутуем на адной платформе – суб'ектнай беларускай гісторыяграфіі. Справа датычыць галоўным чынам канкрэтыкі і тут, мне здаецца, мой паважаны апанент не заўсёды мае рацыю, і часамі не прызнае рэчы, якія бачацца відавочнымі.

Аляксандар Краўцэвіч

² Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. Мн., 1999. Т. 1. С. 174.

НАВУКОВАЯ ХРОНІКА

Навуковыя канферэнцыі

З 29 па 30 лістапада 2003 г. у Любліне (Польшча) адбылася міжнародная навуковая канферэнцыя “**Арцыбіскуп Язафат Кунцэвіч – іерарх Рэчы Паспалітай многіх нароў**”. Форум прыйшоў падзнакам 380-й гадавіны пакутніцкай смерці беларускага святога. Арганізатарамі канферэнцыі былі Сакратарыят апостальскага візытатара для грэка-католікаў Беларусі, Камісія польска-украінскіх культурных сувязяў, аддзяленне Польскай Акадэміі навук у Любліне, катэдры Люблінскага каталіцкага ўніверситету.

На адкрыцці з прывітальнym словам выступілі іерархгрэка-каталіцкай царквы ў Польшчы мітрапаліт арцыбікуп Ян Мартыняк і прафесар Міхал Лесюў. Апошні ў прыватнасці адзначыў, што асоба святога Язафата была ды ёсьць асобай цементуючай народы. Гэтак праз 8 гадоў пасля кананізацыі пакутніка расейскі царызм правёў апошні сілавы штурм па ліквідацыі грэка-каталіцкай царквы (1875). Тады адзінай інтэгральнай ідэяй, што супрацьстаяла ўсходняму імперыялізму для беларусаў ды ўкраінцаў была ідэя Язафата: “Адзінай веры ды дзяржавы”. Прафесар падкрэсліў актуальнасць гэтай ідэі. Апостальскі візытатар для грэка-католікаў Беларусі архімандрит Сяргей Гаек адзначыў жыццёвасць справы пакутніка, ды перашкоды, якіх цяперашняя Беларусь мусіць пазбыцца ідуучы шляхам да святасці ды чалавечнасці. Комплекс варожасці, сферыкаваны расейскай ідэалагічнай машынай, праяўляеца і сёння. У вёсцы Шуміліна пад час перарэгістрацыі рымска-каталіцкай парафіі св. Язафата свецкія ўлады недазволілі прыхажанам ушанаваць імя святога, чым груба парушылі права вернікаў. Прэз амаль дзвесце пяцьдзесят гадоў пасля гвалтоўнага скасавання грэка-каталіцтва ў Беларусі святы Язафат надалей усяляе вусціш для тых, хто прагнє раз'яднаць ды адвясці людства Божае ад шляху святасці да единасці.

Айцец-прафесар Ежы Палуцкі, дэкан факультету тэалогіі Люблінскага каталіцкага ўніверсітэту, заўважыў, што хоць народы, што насялялі коліс Рэч Паспалітую, цяпер маюць свае асобныя гаспадарствы, але ж прадбачнасць Божая адраджае грэка-каталіцтва на іх землях: бо “*untas durant*” – задзіночанне трывае (лац.).

Падчас сесійных паседжанняў выступалі з дакладамі польскія навуковуцы праф. Вітольд Колбук, праф. Караль Кляўза (абодва з Любліну), др Тамаш Кемпа (Торунь), праф. Святланы Марозава (Гародня), Міхась Баўтовіч (Полацак). Вітольд Колбук у рефераце “Жыццё і дзейнасць арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча на фоне эпохі” засяродзіў увагу на супярэчлівасці постасці Язафата на фоне гаспадарчых пераменаў у жыцціліцьвінаў у 16 ст.

На думку выступоўцы, Язафат быў найбольш удалай асобай па навяртанню праваслаўных, бо меў бяспрэчную рэпутацыю манаха-аскета. А проч таго яго дзяцінства прайшло ва Уладвімеры-Валынскім, дзе пражывала шмат розныхнародаў. Акрамя ліцьвінаў – жыды, армяне, немцы і нават італьянцы. Гэта была адпаведнае месца для нараджэння сапраўднай гуманнасці ды талеранцыі да іншаверцаў. Навуковец рэзюмаваў, што святы Язафат прычыніўся да цементавання рознаэтнічнага гаспадарства там, дзе дзяржаўныя інстытуты былі няздольныя гэта зрабіць.

Караль Кляўза ў дакладзе “Тэалогія пакутніцтва ў выбранных абразах святога Язафата” адзначыў, што культ мучанікаў адлюстроўвае пасхальную рэчаіснасць. У абразахсвятога Язафата выяўляеца ідэал: быць сведкам Хрыста. Але для гэтага трэба “увайсці ў рэчаіснасць Збаўцы”. Для святога гэта значыць штодня ваяваць з сваімі slabасцямі. Язафат, паводле выступоўцы, напісаў уласны абраз. Сёння тэалёгія пакутніцтва збліжае два напрамкі хрысціянства: “Кроў арцыбіскупа была праліта на Віцебскую зямлю згодна словам “Каб усе былі адно!”

Тамаш Кемпа у сваім выступе (“Ці прынесла пакутніцкая смерць Язафата Кунцэвіча развіццё ўніяцкага царквы ў Полацкай архідыяцэзіі?”) сцвярджаў няўнікнёнасць лёсу св. Язафата, яго пакутніцкай смерці. Смерць Язафата нібыта не аказала вялікага ўплыву на лёс уніі. Нельга пагадзіцца з гэтым тэзісам. Каля ўзяць блізкую гісторычную перспектыву, то ў пэўным сэнсе смерць Язафата нарадзіла асобу Мялеція Сматрыцкага, які стаў аполягетам грэка-каталикства. У далёкай перспектыве – вернікамі “паўсюднай апостальскай царквы” на момант яе гвалтоўнага скасавання стала амаль 4/5 усяго насельніцтва Беларусі.

Святлана Марозава зрабіла агляд беларускай гісторыографіі па праблеме грэка-каталикства наогул і асобы Кунцэвіча (“Язафат Кунцэвіч у беларускай гісторыографіі”). Вывучэнне уніі праходзіла на глебе супраціўных аргументаў ахойнай гісторыографіі з аднаго боку ды эмігранцкай з другога. Скасаванне грэка-каталикской царквы перапыніла паступальны ход фармавання беларускай нацыі ды значна яе замарудзіла. Савецкая гісторычная наука развязвалася ў рэчышчы негатыўнай ацэнкі дзеянасці грэка-каталикской царквы, св. Язафата іучы ў фарватары ранейшых “ахоўных” штампаў, якім традыцыйна паслугоўвалася праваслаўная думка. Адметнасцю было хіба толькі прызнанне за уніяцтвам моцнага ўплыву на фармаванье нацыянальной культуры беларусаў. Сёння нам трэба ісці шляхам адкрыцця для публікі праўды пра уніяцтва, пра Язафата Кунцэвіча.

Міхась Баўтовіч закрунуў пытнанне фальсіфікацыі расейскімі чыноўнікамі эпісталалярнай спадчыны св. Язафата з мэтаю яго ачарнення (“З доследаў над эпісталаграфіяй арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча”). Ён выказаў

думку пра неабходнасць крытычнага даследваньня матэрыялаў, што датычаць асобы святога.

Пасля выступаў адбылася дыскусія на тэму “Актуальнасць чыну й постаці св. Язафата?” Праводзіў яе прафесар Міхал Лэсюў з удзелам навукоўцаў з Польшчы, Украіны ды Беларусі.

Вітаўт Парфёненка(Гародня)

На працягу многіх дзесяцігоддзяў у савецкай гісторыографіі надавалася шмат увагі пытанням сацыяльна-еканамічнага, грамадска-палітычнага і нацыянальна-культурнага жыцця Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі ў 1920 – 30-я гг. Не страціў свайго значэння гэтыя праблемы ў нацыянальных гісторычных школах і на сучасным этапе. Гэта засведчыла міжнародная навуковая канферэнцыя “**Поліякі, украінцы, беларусы, літоўцы ў міжваеннай Польшчы (1921 – 1939 гг.)**”, што адбылася 8 – 9 кастрычніка 2004 г. ва ўкраінскім горадзе Драгобыч на Львоўшчыне. Галоўным яе арганізаторам з’яўляўся Драгобыцкі дзяржаўны педагогічны універсітэт імя І.Франко. Удзел у працы канферэнцыі прынялі больш 50 вучоных Украіны, Беларусі, Польшчы. Выступленні на пленарным і секцыйных паседжаннях, дыскусіі паказалі глыбокую зацікаўленасць даследчыкаў розных краінаў у пераадоленні стэрэатыпаў, наладжванні канструктыўнага дыялогу.

Канцептуальная пазіцыя беларускай гісторычнай навукі прысутнічалі ў дакладзе прафесара Уладзіміра Ладысева (Менск), які быў прысвеченны этнакультурнай самаідэнтыфікацыі беларусаў у міжваеннай Польшчы. Дакладчык паставіў пад сумненне існуючыя ў навуковай літаратуры лічбы беларускага насельніцтва на анексіраваных землях. Паводле У.Ладысева, колькасць беларусаў у Заходняй Беларусі можна вызначыць прыкладна ў 2 млн. чалавек (без уліку каля 500тыс. бежанцаў, што вярнуліся на радзіму да 1 ліпеня 1924 г., большасць якіх складалі беларусы). У.Ладысеву прадставіў таксама ўдзельнікам канферэнцыі складзены ім зборнік дакументаў і матэрыялаў “Беларуская нацыя: уз’яднанне. Верасень 1939 г. – чэрвень 1941 г.” (Менск, 2004). Многія з прыведзеных там кропіцаў раней не былі вядомыя даследчыкам.

Дацэнт А. Вабішчэвіч (Берасце) праанализаваў у сваім выступленні стан і перспектывы захавання заходнебеларускай культуры. Ён паказаў, як адмоўна ўплывалі на культурнае жыццё заняпад эканомікі, цяжкі нацыянальны і сацыяльны прыгнёт, каланіяльная палітыка польскага ўраду. Толькі дзяякуючы супраціўленню беларусаў паланізацыі і развіццю нацыянальна-вызваленчага руху, іх культура захавалася. Навуковай навізной вылучаўся даклад аспіранта Алеся Пашкевіча (Менск), прысвечаны супрацоўніцтву

парламенцкіх прадстаўніцтваў беларусаў і ўкраінцаў у Польскай дзяржаве. Не меншую цікаўнасць уяўлялі рэфераты А.Свірыда (Берасце) пра ўпльбі мітрапаліта Андрэя Шаптыцкага на уніяцкае адраджэнне ў Заходній Беларусі і Андрэя Чарнякевіча (Гародня) аб паланафільскім асяроддзі ў заходнебеларускім рухе.

У сваім выступленні прафесар С.Дамброўскі (Легніца) фактычна абагульніў погляды польскіх гісторыкаў на становішча нацыянальныхменшасцяў у міжваенны Польшчы. Професар Л.Зашкільняк (Львоў) распавядалі аб спробах украінска-польскага паразумення. Варта адзначыць, што пад кіраўніцтвам гэтага ўкраінскага навукоўца некалькі маладых даследчыкаў з Беларусі абаранілі ў апошнія гады ў Львоўскім нацыянальным універсітэце кандыдацкія дысертаты.

Найбольш шырока была прадстаўлена на канферэнцыі ўкраінская тэматыка. Акрамя прадстаўнікоў Драгобыча і Львова, актыўны ўдзел у працы прынялі вучоныя з Кіева, Івана-Франкіўска, Луцка, Цярнопала, Астрога. Цікавым і змястоўным было выступленне прафесара У.Сяргейчuka (Кіеў) пра дзейнасць генерала Украінскай Народнай Рэспублікі У.Петрыча. Дарэчы, намаганнямі даследчыка былі апубліканыя 2 тамы дакументаў пра гэтага ўкраінскага вайсковага дзеяча. Гэта выклікала своеасаблівую зайдрасць у беларускіх даследчыкаў канферэнцыі. Сапраўды, чаму ж не надрукаваць аналагічныя зборнікі дакументаў пра многіх славутых дзеячаў вайсковай гісторыі Беларусі?

Шкада, што ў канферэнцыі не ўдзельнічалі літоўскія навукоўцы. Нягледзячы на шырокі тэматычны дыяпазон, так і не быў закранутыя пытанні пра жыдоў, рускіх і іншыя этнічныя супольнасці, што спрадвеку жылі на тэрыторыі заходнебеларускіх і заходнекраінскіх земляў. Нягледзячы на гэта, на канферэнцыі ў Драгобычы быў зроблены сур'ёзны крок у напрамку пераадolenня разыходжанняў па вузлавых пытаннях акрэсленай тэматыкі, што паспрыяле збліжэнню пазіцый нацыянальных гістарыяграфій, аблегчыць іх далейшае супрацоўніцтва.

Аляксандр Вабішчовіч (Берасце)

Ва Універсітэце Мікалая Каперніка (Торунь) 4 – 5 лістапада 2004 г. адбылася міжнародная навуковая канферэнцыя “**Беларусь у ХХ ст.: культура і палітыка**”. Удзел у канферэнцыі прынялі каля 30 навукоўцаў з Беларусі, Польшчы, Літвы, Украіны і Рәсей. Амаль палова навукоўцаў прадстаўлялі беларускую гістарычную навуку – Станіслаў Рудовіч (Беларусы ў часе I сусветнай вайны: цяжкі старт у 20 ст.), Андрэй Кіштымаў (Бітва двухкапіталоў? Роль российскага і польскага капиталоў у развитии экономікі Беларусі 19 – начала 20 в.), Алесь Смалянчук (Ліцвінства, за-

ходнерусізм і беларуская нацыянальная ідэя. 19 – пачатак 20 ст.), Сяргей Токць (Беларуская інтэлігенцыя ў нацыянальным руху ў першай палове 20 ст.), Дзмітры Лін (Демографические процессы на Беларуси в 20 в.), Валянціна Лебедзеўа (Тэрытарыяльнае пытанне ў беларуска-ўкраінскіх адносінах на этапе станаўлення дзяржаўнасці. 1918 – 1919 гг.), Яўген Мірановіч (Problemmiejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej na forum Ligi Narodów w latach 20 ubiegłego stulecia), Алег Латышонак (Symbolika państwo-Białoruskiej Republiki Ludowej), Юрый Туронак (Działalność grupy Fabiana Akinzczyca w Berlinie w latach 1939 – 1943 гг.), Андрэй Чарнякевіч (Партрэт на фоне “інтэр’ера”. Штодзённае жыццё беларускага дзеяча ў Гродне. 1909 – 1939 гг.), Рыгор Лазько (Беларуска-савецкая перамоўы 1920 г.), Ганна Запартыка (Крыніца знаўчы аспект вывучэння гісторыі беларускай літаратуры 20-х і 30-х гг. 20 ст.), Анатоль Вялікі (Станаўленне беларуска-польскай мяжы пасля ІІ сусветнай вайны. 1944 – 1945 гг.) і Віталь Скалабан (Дзяржава і культура ў паваенны Беларусі. 1945 – 1953 гг.)

Многія праблемы, якія ўздымаюця на канферэнцыі, з'яўляюцца прадметам даволі вострых дыскусій паміж навукоўцамі, у т.л. як прадстаўнікамі розных нацыянальных гісторыяграфій. Тым больш карыснай аказала ся сустрэча ў Торуне. Найбольшую дыскусію выклікаў рэферат вядомага сацыёлага і гісторыка з Любліна Рышарда Радзіка, які ў пошуках найболыш тыповых з'яваў грамадскага жыцця Беларусі 20 ст., чаму съці не заўважыў прысутнасць той сілы, якая ў 1918 г. абвяшчала БНР, напачатку 20-х гг. змагалася супраць савецкай і польскай экспансіі, адстойвала беларускую культуру ў жахлівыя 30-я гг., напрыканцы 80-х – на пачатку 90-х гг. прымусіла прадстаўнікоў камуністычнай наменклатуры стаць на шлях абвяшчэння незалежнай Рэспублікі Беларусь, і, якая сёння вядзе змаганне за дэмакратычную, незалежную і прававую беларускую дзяржаву. Шматлікія пытанні і абмен думкамі выклікалі рэфераты Збігнева Карпуса (Торунь) і Аўшры Юравічутэ (Коўна), прысвечаныя праблеме беларускіх вайсковых частак у літоўскай і польскай арміях (1918-1923).

Трэба адзначыць актыўны ўдзел у працы канферэнцыі ўкраінскіх даследчыкаў Ірыны Мацяш (Крыніцы па гісторыі Беларусі 20 ст. ва ўкраінскіх архівах) і Вольгі Ямковай (Узаемаадносіны і супрацоўніцтва ўкраінскай і беларускай эміграцыі ў Чэхаславакіі ў 1920-30-х гг.), выступы ў дыскусіях праф. Эміля Вішкі.

Сустрэча ў Торуне была вельмі карыснай і можна спадзявацца, што яна знайдзе свой адбітак у далейшай навуковай працы, які будзельнікаў канферэнцыі, так і ўсіх тых, хто пазнаёміцца з яе матэрыяламі. Апошняя павінны выйсці з друку ў 2005 г.

Ініціятарам правядзення канферэнцыі стала кафедра міжнародных адносінаў (загадчык праф. Збігнеў Карпус), а галоўную каардынацыйную і арганізатарскую ролю выканала доктар Дарота Міхалюк.

Алесь Смальчук

ЮБІЛЕЙ

Yлістападзе 2004 г. доктар гісторычных навук, прафесар кафедры гісторы Беларусі ГрДУ імя Я.Купалы Святланы Марозава адзначыла юбілей. Беларускае гісторычнае таварыства і рэдакцыя *Гісторычнага альманаха* далучаеца да шматлікіх віншаванняў па адрасу вядомай беларускай даследчыцы канфесійнай гісторыі краіны. Аддаючы даніну павагі навуковай працы С.Марозавай, рэдакцыя вырашила змясціць спіс найбольш значных публікацый юбіляра.

Спіс навуковых публікаций доктара гісторычных навук Святланы Марозавай (Палуцкай)

1980 год

1. Полуцкая С.В. Освещение роли Брестской церковной унии 1596 г. в послевоенной белорусской историографии // Тезисы докладов научно-практической конференции “Исследования ученых – на службу пятилетке”. – Ч. II. – Гродно, 1980. – С. 106-109.

1982 год

2. Полуцкая С.В. Новые документы о Витебском восстании 1623 г. // Тезисы докладов научно-практической конференции “Связь науки с практикой – важный фактор повышения эффективности общественного производства”. – Ч. III. – Гродно, 1982. – С. 44-46.

1983 год

3. Полуцкая С.В. Брестская церковная уния 1596 года и борьба народных масс Белоруссии против национально-религиозного гнета (1596–1667 г.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Минск, 1983. – 24 с.

1988 год

4. Палуцкая С.В. Наша гісторычна спадчына // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1988. – № 1. – С. 124-126.

1989 год

5. Палуцкая С.В. Наш нацыянальны гонар: Да 500-годдзя з дня нараджэння Ф.Скарыны. – Гродна, 1989. – 23 с.
6. Мараш Я.Н., Полуцкая С.В. Изучение Литовских Статутов в курсе истории СССР // 1588 met̄ Trečiasis Lietuvos Statutas: Respublikinės

moks linės konferencijos skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėmes pažymėti, medžiaga. – Vilnius, 1989. – N. 73-84.

1990 год

7. Полуцкая С.В. Наш край: Древнейшая история Гродненщины. – Гродно, 1990. – 20 с.
8. Полуцкая С.В. Гродненщина в IX-XIII вв. – Гродно, 1990. – 32 с.
9. Маращ Я.Н., Полуцкая С.В. Наш край: Гродненщина в составе Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. – Гродно, 1990. – 36 с.
10. Полуцкая С.В. Гісторыя Гродзеншчыны (да 1861 г.) у найноўшых публікацыях (1988–1990) // Музей і развіццё гістарычнага краязнаўства. – Гродна, 1990. – С. 42-44.
11. Полуцкая С.В. Выпускники историко-краеведческого кружка // Научно-исследовательский кружок и историческое краеведение: Сборник статей. – Гродно, 1990. – С. 72-76.

1991 год

12. Полуцкая С.В. Уніяцкая царква ў кантэксле культурна-гістарычнага развіцця Вялікага княства Літоўскага // Наш Радавод: Материалы международной научной конференции “Культура народов Великого княжества Литовского и Белоруссии”. – Гродно, 22-24.10.1991 / Под ред. Д.В.Карева. – Гродно, 1991. – Кн. 3, ч. 2. – С. 218-226.
13. Полуцкая С.В. Топонимика как источник по истории Гродненской области // Вторая всесоюзная научная конференция “Исторические названия – памятники культуры”: Сборник материалов. – Вып. 2. – М., 1991. – С. 137.
14. Полуцкая С.В. Некоторые вопросы истории унион 1596 года в контексте краеведческих исследований // Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.): Тези доповідей та по-видомлень / Академія наук УРСР. – Київ – Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 719-720.

1992 год

15. Полуцкая С.В. Усяслаў Палацкі – язычнік ці хрысціянін? // Тэзісы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 1000-годдзю Палацкай епархіі і праваслаўнай царквы на Беларусі. – Мінск, 1992. – С. 22-24.
16. Полуцкая С.В. Монастырская библиотека XVI–XVIII вв. как отражение культурно-исторических контактов (на примере библиотеки Борисо-Глебского монастыря в г. Гродно) // X Всеукраїнська славістична конференція “Духовне відродження слов’ян у контексті європейської та світової культури”: Тези доповідей / Чернівецький державний університет ім. Ю.Федьковича, Український комітэт славістів. – Т.1. – Чернівці: ЧДУ, 1992. – С. 41-42.

17. Полуцкая С.В. Медицинская литература в базилианских библиотеках Беларуси // Дзеячы аховы здароўя і медыцынскай навукі Беларусі і Літвы на пераломе XVIII–XIX стагоддзяў: Матэр. навук.-практ. канф., 11-12 траўня 1992 г. – Гродна-Белавічы, 1992. – С. 94-97.
18. Палуцкая С.В. Старыя традыцыйныя беларускія літаратуры і мадэльныя аспекты // Наш Радавод: Матэрывалялы міжнародн. навук. канф. “Царква і культура народу Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.”, Гродна, 28 вер.-1 кастр. 1992 г. – Кн.4 (ч.1) / Адк. рэд і ўклад. Д.Караў. – Гродна, 1992. – С. 155–163.
19. Палуцкая С.В. З гісторыі інтэр’ера Каложскай царквы // Археалагічныя помнікі Гродвеншчыны: Матэрывалялы навук.-практ. канф., Гродна, 26 лістап. 1991 г. / Ін-т гісторыі АН Беларусі. – Гродна, 1992. – С. 57-59.
20. Палуцкая С. Этнічная ідэнтыфікацыя вернікаў-уніятаў у крыніцах XVII – першай паловы XIX ст. // Беларусіка=Albaruthenica. – Кн. 2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў / Рэд. А.Анціпенка і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – С. 298-306.

1993 год

21. Палуцкая С.В. Статуты Вялікага княства Літоўскага ў гісторыографіі (на матэрываляле канфесіянальнай проблематыкі) // 1566 Metu antrasis Lietuvos Statutas. – Vilnius, 1993. – S. 113-123.
22. Палуцкая С.В. Пісмовыя крыніцы па гісторыі Беларусі IX-XVIII ст.: Метадычныя парады па курсе “Крыніцазнаўства гісторыі Беларусі” / Склад. С.В.Палуцкая / Гродз. дзярж. ун-т ім. Я.Купалы. – Гродна, 1993. – 70 с.
23. Палуцкая С.В. Пачатковая гісторыя уніяцтва і Наваградак // Наваградскія чытанні – 3: Матэрывалялы міжнар. навук. канф., прысвеч. 740-годдзю каранацыі. – Навагрудак, 1993. – С. 30-40.
24. Палуцкая С.В. Палацкія архіепіскапы канца XVI – першай чвэрці XVII ст. і распаўсюджванне уніяцтва ў краі // Навуковая канферэнцыя “Віцебшчына старадаўняя і сучасная”: Тэзісы дакладаў. – Віцебск, 1993. – С. 21-24
25. Палуцкая С.В. Родная мова і лінгвістычныя дысцыпліны ва уніяцкіх школах Беларусі (XVII – першая палова XIX ст.) // Проблемы нацыянальнай філалагічнай адукацыі ў ВНУ Беларусі: Матэрывалялы рэсп. навук.-метад. канф., Гродна, 22-23 красав. 1992 г. – Гродна, 1993. – С. 78-86.
26. Палуцкая С.В. Інвентары базыльянскіх манастыроў як крыніца па гісторыі культуры Беларусі // Тэзісы міжнар. навук.-тэар. канф. “Архівазнаўства, крыніцазнаўства, гісторыяграфія Беларусі: стан і перспектывы”, 1-2 снежня 1993 г. – Ч.1. – Мінск, 1993. – С. 147-151.

27. Палуцкая С.В. Скасаванне Брэсцкай царкоўнай уніі (культурны аспект) // Культура ў Рэспубліцы Беларусь: гісторыя, сучасны стан і перспектывы развіцця: Тэз. дакл. навук. канф./ Акад. навук Беларусі. Ін-т мастацтвазн., этнагр. і фалькл. ім я К.Крапівы / Рэдкал. В.К.Бандарчык, А.В.Сабалеўскі, А.С.Фядосік. – Мінск, 1993. – С. 110-113.

1994 год

28. Палуцкая С. Беларусь канца XVI – пачатку XVII ст. (Напрамкі культурна – рэлігійнай арыентацыі) // Беларусіка – Albaruthenica – Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне / Рэд. А.Мальдіс і інш. – Мінск, 1994. – С. 138–154.
29. Палуцкая С.В. Каложскі архіў і яго значэнне для краязнаўчых даследаванняў // Гістарычнае краязнаўства – дзейсны фактар інтэнсіфікацыі навучальнага працэса ў школе і ВНУ: Тэз. рэсп. навук.–метад. канф., Гродна, 27-28 кастр. 1994 г. – Гродна, 1994. – С. 102-105.
30. Палуцкая С.В. Грамадска-палітычныя і нацыянальна-культурныя аспекты адраджэння уніяцтва на Беларусі // Беларусістыка. Незалежнасць Беларусі: актуальная праблемы – шляхі іх вырашэння: Матэрыялы навук. сесіі Аддз. гуманіт. навук “Беларусь: Шляхі абнаўлення і развіцця”, Мінск, 3–4 лістапада 1993 г. / АН Беларусі. – Мінск, 1994. – С. 150-152.
31. Палуцкая С.В. Культурныя каштоўнасці ў міжканфесійнай барацьбе канца XVI – першай паловы XVII ст. у Вялікім княстве Літоўскім // Гістарычнае навука і гістарычнае адукцыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы): Усебеларус. канф. гісторыкаў, Мінск, 3–5 лютага 1993 г.: У 2 ч. Ч.1: Гісторыя Беларусі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – С. 81-87.
32. Палуцкая С.В. С.Б.Юндзіл: Жыщё і творчасць // Славутыя людзі Воранаўшчыны: Матэрыялы навук.–практ. канф., Воранаў, 3 снежня 1992 г. / Воранаўскі раённы савет народн. дэп., Ін-т гіст. АН Беларусі. – Гродна – Нача, 1994. – С. 29-33.
33. Polucka S. Narodowo-religijnna sytuacja w gubernii grodzieńskiej w połowie XIX wieku // Naród i religia: Materiały zsesji naukowej / Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego / Pod red. T.Stegnera. – Gdańsk, 1994. – S. 123-126.
34. Палуцкая С.В. З гісторыі уніяцтва на Лідчыне // Наш Радавод. Кн.6: З гісторыі Лідчыны: Матэрыялы міжнар. гіст.-краязн. чытання ў Лідзе, 24–26 ліпеня 1993 г. / Гарадзенская краязнаўчая асацыяцыя / Уклад. і рэд. А.У.Богуш. – Ліда, 1994. – С. 66-73.
35. Палуцкая С.В. Ігнат Кульчицкі – першы гродзенскі краязнаўца // Гістарычнае краязнаўства – дзейсны фактар інтэнсіфікацыі навучаль-

нага працэса ў школе і ВНУ: Тэз. рэсп. навук.–метад. канф., Гродна, 27–28 кастр. 1994 г. – Гродна, 1994. – С. 105–109.

1995 год

36. Полуцкая С.В. Религиозная карта в политике Екатерины II на Беларуси // Славяне и их соседи. Имперская идея в странах Центральной, Восточной и Юго–Восточной Европы: Тезисы XIV конференции / Российская Академия наук. Институт славянов. и балкан. – М., 1995. – С. 83–86.
37. Полуцкая С.В. Брестская церковная уния 1596 года – ответ на культурно–религиозный вызов Запада // Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрестки политических и культурных взаимовлияний / Институт российской истории Российской Академии наук. – М., 1995. – С. 101–115.
38. Палуцкая С.В. Барунская базыльянская школа і яе выхаванцы // Ашмянчына: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы навук.–практ. краязн. канф., Ашмяны, 15 кастр. 1993 г. – Гродна – Ашмяны, 1995. – С. 25–34.
39. Палуцкая С. Вацлаў Ластоўскі пра царкоўную унію як нацыянальна–культурную з'яву // Беларусіка=Albaruthenica. – Ч. 4: Яўрэйская культура і яе ўзаемадносіны з беларускай і іншымі культурамі; В.Ластоўскі – выдатны дзеяч беларускага адраджэння. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – С. 294–298.
40. Марозава С.В. Апошні сейм Рэчы Паспалітай // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – № 4. – С. 2–5.
41. Палуцкая С.В. Гродна – старожытны беларускі горад // Гродна ў гады Вялікай Айчыннай вайны 1941–1945 г. – Гродна, 1995. – С. 5–13.
42. Палуцкая С.В. Уніяцкая царква Беларусі на фоне супрацьстаяння Усходу і Захаду // Беларусь: Гістарычны лёс народа і культуры. – Мн., 1995.
43. Палуцкая С.В. Татарская эміграцыя ў Вялікім княстве Літоўскім і стаўленікі Вітаўта ў Залатой Ардзе // Татары–мусульмане на землях Беларусі; Літвы і Польшчы: Да 600-годдзя татарскага асадніцтва, распачатаага пры Вітаўце. – Мн., 1995.

1996 год

44. Морозова С. Нереалізований проект церковной униї // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнародн. круглого столу, Львів, 3–8 травня 1995 р. / Інститут релігіеведства – філія Львівського музею історії релігії, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – Львів, 1996. – С. 143–145.
45. Сосно В., Морозова С. Питання історії Білорусі та сучасний «західно–русизм» // Проблеми слов'янознавства: Міжвідомчий научовий збірник. – Випуск 49. – Львів, 1996. – С. 54–63.

46. Марозава С. Берасцейская унія і этнічна свядомасць беларусаў // Беларускі гістарычны агляд. – 1996. – Т. 3, сшытак 2. – С. 159–180.
47. Марозава С. Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / Pod red. R.Łużnego, F.Ziejki, A.Kępińskiego. – Kraków, 1994 [рэцэнзія] // Беларускі гістарычны агляд. – 1996. – Т.3. Сш. 2. – С. 275-285.
48. Марозава С. “Каб нам было вольна, згодна з нашым звычаем” // Беларуская мінуўшчына. – 1996. – № 4. – С. 4-7.
49. Марозава С.В. Дэфармацыя нацыянальной самасвядомасці беларусаў у сувязі са скасаваннем Брэсцкай уніі // Наш Радавод. Кн. 7: Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Гістарычна памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII–XX ст.”, Гродна, 3–5 ліпеня 1996г. / Заходне–беларускі гуманітарны цэнтр даследаванняў Усходняй Еўропы / Пад рэд. Д.У Карава. – Гродна, 1996. – С. 376-379.
50. Mogozowa S.W. Kościół uniacki na Białorusi w czasie rozbiorów Rzeczypospolitej // Ostatnie lata I Rzeczypospolitej / Red. naukowa T.Rawski. – Lowicz, 1996. – S.126-134.
51. Морозова С. Викоренення уніатської традиції на Білорусі в 30-ті роки XIX ст. та опір йому духовенства і народу // Берестейська унія (1596–1996): Статті і матеріали / Ред. М.Гайковський та інш. – Львів, 1996. – С. 115–118.
52. Марозава С. Лаўрышаўскі манастыр – першы манастыр Наваградчыны // Наваградскія чытанні. Вып. IV / Навук. рэд. В.Ф.Кушнер. – Мінск, 1996. – С. 55-58.
53. Марозава С. Лёс культурнай спадчыны уніяцкай царквы ў Беларусі // Спадчына. – 1996. – № 6. – С. 100-118.
54. Марозава С.В. Брэсцкая унія ў нацыянальна – культурным развіціі Беларусі(гістарыяграфія проблемы) // З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400–годдзя Брэсцкай уніі) / Падрэд. М.В.Біча і П.А.Лойкі. – Мінск, 1996. – С. 5–16.
55. Марозава С. Моўная палітыка і практика уніяцкай царквы ў Беларусі // З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400–годдзя Брэсцкай уніі) / С.Марозава, Т.Казакова, Ю.Бохан і інш.; Падрэд. М.В.Біча і П.А.Лойкі. – Мінск, 1996. – С. 104-116.
56. Марозава С. Перадумовы Берасцейскай уніі: этнакультурны аспект / / III Міжнародний конгрес украіністів. Історія. – Ч. 1. – Харків, 1996. – С. 189-191.
57. Марозава С. Уніяцкая царква ў культурна–гістарычным развіціі Беларусі (1596–1839 гг.): Навучальны дапаможнік / Гродз. дзярж. уніт імя Я.Купалы. – Гродна, 1996. – 111 с.

58. Палуцкая С. Пачатковая гісторыя уніяцтва і Наваградак // Памяць: Гісторыка-документальная хроніка Навагрудскага раёна. – Мінск: Беларусь, 1996. – С. 142-146.
59. Марозава С. Сінтэз візантыйскай культурнай спадчыны, усходнеславянскіх традыцый і заходніх упłyvaў у беларускім уніяцтве // Кантакты і дыялогі: Інфармацыйна-аналітычны і культуралагічны бюлетэн. – 1996. – № 7-8. – С. 21-27.
60. Гісторыя Беларусі: Вучэбны дапаможнік для ліцэяў, гімназій і школ з паглыбленым вывучэннем гуманітарных дысцыплін / А.Л. Абецэдарская, П.І.Брыгадзін, Л.А.Жылуновіч і інш.; Пад рэд. А.Г.Каханоўскага і інш. – Мінск, 1996. – 496 с. (С. 94-105, 123-133).

1997 год

61. Морозова С.В. Немецкая книга XVI–XVIII вв. в монастырских библиотеках Беларуси // Славяне и немцы. Средние века – раннее Новое время: Сб. тез. 16 конференции памяти В.Д. Королюка / Институт славяноведения и балканистики Российской Академии наук. – М., 1997. – С. 106-109.
62. Марозава С. “Унеятом не быть” // Палессе. Літаратурна-гістарычны і грамадска-культурны часопіс (Гомель). – 1997. – № 1 (2). – С. 89-103.
63. Марозава С. Дэпартцыя як сродак вырашэння рэлігійных праблем (XVII–XIX ст.) // Дэпартцыя як сацыяльная праблема: Тэматычны зборнік навуковых прац / Навуковы рэдактар С.А. Яцкевіч. – Брэст, 1997. – С. 10-12.
64. Марозава С.В. Барацьба уніяцкай царквы за самабытнасць // Брэсцкай царкоўнай уніі – 400: Матэрыялы міжнар. навук. канф. / Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт. – Брэст, 1997. – С. 3-8.
65. Марозава С. Старонкі канфесійнай гісторыі Астравеччыны // Беларусіка=Albaguthenica 8. Беларусь – Расія – Японія: Матэрыялы Першых Астравецкіх краязнаўчых чытанняў, прысвечаных памяці Іосіфа Гашкевіча / Рэд. Г.Брэгер і інш. – Мінск, 1997. – С. 33-36.
66. Марозава С.В. Каляндарная праблема ў беларускім уніяцтве // Шлях у навуку: Матэрыялы 7-й рэспубл. навук.-практ. канф., прысвеч. 40-годдзю студэнцкага навук.-краязн. гуртка ГрДУ імя Я.Купалы / ГрДУ імя Я.Купалы. – Мінск, 1997. – С. 135-141.
67. Марозава С.В. Ваўкаўскія уніяты // Ваўкаўшчына: З гісторыі краю і лёсу людзей: Матэрыялы навук.-практ. краязн. канф. 22 снежня 1995 г. / Ваўкаўскі гар. іраён. выканаўч. камітэты, Інстытут гісторыі АН Беларусі і інш. – Ваўкаўск, 1997. – С. 63-66.
68. Марозава С.В. Першы адукацыйны заход уніяцкай царквы // Нацыянальная адукашыя. Кн. VIII: Нацыянальная адукашыя беларуска-польская-

- літоўскага сумежжа / Навук. рэд. С.А.Яцкевіч. – Брэст, 1997. – С. 3-4.
69. Морозова С. Берестейська церковна унія в білорускай історіографії // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VII Міжнародн. круглогодичного столу, Львів, 12–14 травня 1997 р. / Інститут релігізnavства – філія Львівського музею історії релігії, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – Львів, 1997. – С. 120-121.
70. Морозова С. Борьба белорусских и украинских униатов за самобытность своей церкви (конец XVI–XVIII в.в.) // Славистичні студії. – Т.1.: Матеріали VМіжнародного славістичного колоκviуму, Львів, 14-16 травня 1996 р. / Наукове товариство ім Шевченка. – Львів, 1997. – С. 117-121.
71. Палуцкая–Марозава С. Сінтэз візантыйскай культурнай спадчыны, усходнеславянскіх традыцый і заходніх упрыліваў у беларускім уніяцтве // Беларусіка=Albaruthenica. – Кн. 6: Беларусь паміж Усходам і Захадам: Проблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаemадзяяния, дыялогу і сінтэзу. Ч.1 / Рэд. Ул. Конан і інш. – Мінск, 1997. – С. 192-199.
72. Марозава С. Кіеўская мітраполія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1997. – С. 168-169.
73. Марозава С. Контррэфармацыя// Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1997. – С. 230-232.
74. Марозава С. Крэўза Леў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1997. – С. 286.
75. Марозава С. Кульчынскі Ігнацій // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1997. – С. 303.
76. Марозава С. Лаўрышаўскі манастыр // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 4 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1997. – С. 340.
- 1998 год*
77. Морозова С.В. Золотая Орда в московской политике Витовта // Славяне и их соседи: Славяне и кочевой мир. Средние века – раннее Новое время. – М., 1998. – С. 92-94.
78. Морозава С.В. Пётр I на абароне сваіх адзінаверцаў на Беларусі // Приграничное и региональное сотрудничество: новые задачи и пути их решения: Тез. докл. междунар. научно-практ. конф., Витебск, 3–4 дек. 1998. – Витебск, 1998. – С. 16-19.
79. Морозава С.В. Постунійная рэакцыя ў заходніх раёнах Беларусі // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: Гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы рэспубл. навук. канф., Гродна, 5–6 снежня 1997 г./ Гродз. дзярж. ун-т ім. Я.Купалы/Пад рэд. І.П.Крэня. – Гродна, 1998. – С. 349-353.

80. Морозова С. «Переломний» етап розвитку білоруського сакрально-го живопису (30-60-ті роки XIX ст.)// Історія релігій в Україні: Матер-іали VIII міжнародн. круглого столу, Львів, 11-13 травня 1998 р. /Інсти-тутрелігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – Львів, 1998. – С. 156-157.
81. Марозава С. Браслаўскі базыльянскі манастыр: падзеі і людзі // Па-мяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Браслаўскага раёна. – Мінск, 1998. – С. 627-629.
82. Марозава С.В. Спроба сістэматyzациі крыніц па гісторый уніяцтва на Беларусі (1596–1839 гг.) // Гістарычныя крыніцы: праблемы класі-фікацыі, вывучэння і выкладання. Матэрыялы да Міжнар. навук.–практ. канф., прысвечанай 120–годдзю з дня нараджэння У.І.Пічэты. – Мн.: Белдзяржуніверсітэт, 1998. – С. 33-36.

1999 год

83. Полуцкая С.В. Учреждение патриаршества в России и Брестская цер-ковная уния: некоторые исторические параллели // Россия в IX-XIX веках. Проблемы истории, историографии и источниковедения: Сбор-ник статей и тезисов докладов Вторых чтений, посвященных памяти А.А.Зимина, Москва, 26–28 января 1995 г. / Институт российской истории РАН и др. – М., 1999. – С. 342-347.
84. Марозава С.В. Гродна ў 12 – пачатку 13 ст. // Памяць: Гісторыка-да-кументальная хроніка горада Гродна . – Мн.: БелЭн, 1999. – С. 45-48.
85. Марозава С.В. Слова аб палку Ігаравым: новае прачытанне // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна . – Мн.: БелЭн, 1999. – С. 52-53.
86. Марозава С.В. Святыня зямлі беларускай // Памяць: Гісторыка-даку-ментальная хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 56-57.
87. Марозава С.В. Гродна ў сярэдзіне 13 – сярэдзіне 16 ст.// Памяць: Гісто-рыка-дакументальная хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 58-62.
88. Марозава С.В. Давыд Гарадзенскі// Памяць: Гісторыка-дакументаль-ная хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 62-63.
89. Марозава С.В. Вітаўт Вялікі // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 63-66.
90. Марозава С.В. Гродна ў 2-й палове 16 – 18ст.// Памяць: Гісторыка-даку-ментальная хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 68-75.
91. Марозава С.В. Ігнат Кульчицкі – першы гродзенскі краязнавец // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 109-111.

92. Марозава С.В. Апошнісейм Рэчы Паспалітай // Памяць: Гісторыка-документальная хроніка горада Гродна. – Мінск: БелЭн, 1999. – С. 126-130.
93. Марозава С. Dylagowa, Hanna. Dzieje Unii Brzeskiej (1596–1918). Warszawa-Olsztyn, 1996. 228. [рэцэнзія] // Беларускі гісторычны агліяд. – 1999. – Т.6, сшыткі 1–2. – С. 325–330.
94. Марозава С.В. Брэсцкая царкоўная унія 1596 г. і некаторыя тэндэнцыі развіцця беларускай культуры канца XVI – першай паловы XVII ст. // Гісторычнае навука і гісторычнае адукцыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця: Матэрыялы II Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, Мінск, 10-11 красавіка 1997 г. / Беларуская асацыяцыя гісторыкаў. – Мінск, 1999. – С. 66-67.
95. Марозава С. «Праект аб знішчэнні аў'яднанай Русі» // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Т. 5. / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1999. – С. 560.
96. Марозава С. Гісторычнае рэлігійнае альтэрнатыва Беларусі // Грамадзянская альтэрнатыва. – 1999. – № 7. – С. 34-43.
97. Марозава С. Кіеўская міраполія // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 8 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1999. – С. 252.
98. Марозава С. Контррэфармацыя // Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. Т. 8 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 1999. – С. 410.

2000 год

99. Марозава С.В. Пра некаторыя парадоксы паланізацыі беларусаў «рускай» уніяцкай царквой // Наш Радавод. – Кн.8: “Беларусы і палікі: дыялог народаў і культур. X–XX ст.”: Матэрыялы міжнароднага круглага стала, Гродна, 28–30 верасня 1999 г. / Захадне–беларускі гуманітарны цэнтр даследаванняў Усходняй Еўропы. – Гродна – Беласток, 1999 (2000). – С. 233-245.
100. Марозава С., Гудзяк Б. Криза і реформа: Киівська мітрополія, Царгородскі патріархат і генеза Берестейскай уніі / Переклад з англ. М.Габлевіч, під редакцыёю О.Турія. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Акадэміі, 2000. – XVI + 426 с. [рэцэнзія] // Беларускі гісторычны агліяд. – 2000. – Т. 7. – С. 560-568.
101. Марозава С.В. Фарміраванне канцэпцыі Берасцейскай уніі ў беларускай гісторыяграфіі // Гісторыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск, 6-7 кастрычніка 1999 г. / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Інстытут гісторыі. – Мн., 2000. – С. 105-109.
102. Марозава С.В. Грамадска–палітычныя і нацыянальна–культурныя аспекты адраджэння уніяцтва на Беларусі // Этносоциальные и конфес-

- сиональные процессы в современном обществе: Материалы междунар. научн. конф. / Ред. УРозенфельд. – Гродно, 2000. – С. 508-514.
103. Бярэйшык Л., Марозава С. Адам Міцкевіч ва ўспамінах сяброў-філаматаў// Adam Mickiewiczi kultura światowa: Materiały Międzynarodowej konferencji 12-17 maja 1997. – Siedlce, 2000. – S. 51-58.
 104. Марозава С. Дзейнасць уніяцкай царквы ў кансалідацыі беларускага народа // Беларуская нацыянальная ідэя: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 18-19 красавіка 1999, г. Гродна / Пад рэд. А.Астроўскага, В.Санько. – Мінск, 2000. – С. 213-222.
 105. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч.1. Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый / І.П.Крэнъ, І.І.Коўкель, С.В.Марозава, С.Я.Сяльверстава, І.А.Фёдароў. – Мінск: РІВШ БДУ, 2000. – 656 с. (с. 5-11, 36-178, 187-356, 390-495, 520-553, 584-624).
- 2001 год*
106. Марозава С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіціі Беларусі(1596 – 1839 гады) / Пад наувук. рэд. УМ.Конана. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 352 с.
 107. Марозава С. Дзейнасць Уніяцкай Царквы па кансалідацыі беларускага народу. – Берасьце-Горадня, 2001. – 24 с.
 108. Марозава С. Гістарыяграфія канфесійнай гісторыі Беларусі // Гістарычны альманах. – 2001. – Т. 4. – С. 147-159.
 109. Марозава С.В. Рэлігійная канверсія насельніцтва Беларусі ў першай палове XIX ст. і змена яго этнічнай тоеснасці // Этносоциальные и конфессиональные процессы в трансформирующемся обществе: Материалы международной научной конференции, Гродно, 15-16 ноября 2001г. – Гродно, 2001. – С. 141-148.
 110. Марозава С.Святыя і блажэнныя уніяцкія// Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Т. 6. – Кн. 1 / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 2001. – С. 273.
 111. Марозава С., Філатава А. Уніяцкая царква // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭН, 2001. – Т. 6. – Кн. 1. – С.583–586.
 112. Марозава С.В. Культура Беларусі ў пачатку XX стагоддзя // Гісторыя Беларусі: З 1795 да вясны 1917 г.: Вучэбны дапаможнік. – Мінск, 2001. С. 320 – 338.
 113. Бажэнаў Ю.В., Марозава С.В. Кіеўская мітраполія // Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. – С. 157–158.
 114. Марозава С.В. Контррэфармацыя // Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. – С. 164–165.

115. Марозава С.В. Крэуза Леў // Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. – С. 169.
116. Марозава С.В. Лаўрышаўскі манастыр // Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. – С. 176–177.
117. Марозава С.В. Святыя і блажэнныя уніяцкія // Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. – С. 295.
118. Марозава С.В., Філатава А.М. Уніяцкая царква // Рэлігія і царква на Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2001. – С. 331–334.

2002 год

119. Марозава С.В. Беларуская гісторыяграфія Берасцейскай царкоўнай уніі. – Гродна, 2002. – 132 с.
120. Марозава С.В. Уніяцкая царква ў этнокультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады): Аўтарэферат дысертанткі на спашуканне вучонай ступені доктара гісторычных науک. – Мінск, 2002. – 46 с.
121. Morozowa S. Cerkiew unicka w etnokulturowym rozwoju Białorusi (1596–1839) // Biuletyn Historii Pogranicza. – Nr 3. – Białystok, 2002. – S. 47–68.
122. Marozawa S. Antoni Mironowicz, Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej [Рэцэнзія] // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Nr 17. – Białystok, 2002. – S. 279–284.
123. Марозава С.В. Падокшын Сямён А., Унія. Дзяржаўнасць. Культура (Філофеска-гісторычны аналіз) [Рэцэнзія] // Biuletyn Historii Pogranicza. – № 3. – Białystok, 2002. – S. 126–130.
124. Марозава С.В. С.А.Падокшын. Іпацій Пацей: Царкоўны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гісторычных эпох, Мінск, 2001 [Рэцэнзія] // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Nr 17. – Białystok, 2002. – S. 285–290.
125. Марозава С.В., Марозаў С.П. Полацкая трагедыя 1705–1710 гадоў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: IV міжнародная канферэнцыя. – Полацк, 2002. – С. 174–181.

2003 год

126. Морозова С. Етос Унійной Церкви та національна ідентичність білорусів у XIX столітті // Ковчег (Науковий збірник із церковної історії). Т.4: Еклезіяльна і національна ідентічність греко-католиків Центрально-Східної Європії / Ред. О.Турый. – Львів: Видавництво Українського Католіцького Університету, 2003. – С. 115–135.
127. Марозава С.В. Перыпетыі этнаканфесійнай ідэнтыфікацыі беларускіх уніятаў // Гісторычны альманах. – 2003. – № 9. – С. 135–146.

128. Гісторыя Беларусі ў кантэксце ёўрапейскай цывілізацыі: Дапаможнік / У.Р.Казлякоў, С.В.Марозава, У.А.Сосна і інш. – Мінск, 2003. – 348 с. (с. 8-42, 47-112).

2004 год

129. Марозава С.Веліч правіцеля, спалучаная з трагедыяй чалавека // Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы: Матэрыялы міжнароднага круглага стала, Гродна, 26 верасня 2003 г. – Гродна, 2004. – С. 4-17.
130. Марозава С.В. Супраць дэмантажу уніяцкай царквы на Гродзеншчыне ў 30–60-я г. XIX ст. // 60-летие образования Гродненской области: Материалы международной научной конференции, Гродно, 3–4 марта 2004 г. – Гродно, 2004. – С. 53-59.
131. Марозава С.В. Супраць дэунізацыі на Беларусі ў 1834–1838г. // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта. – 2004. – № 4. – С. 3-15.
132. Морозова С.В. Процессы становления государственности на белорусскихземлях// Основы идеологии белорусского государства: Учебное пособие / Подобш. ред. Г.А.Василевича, Я.С.Яскевич. – Минск, 2004. – С. 109-122.
133. Марозава С.В. Міжканфесійныя адносіны [другая палова XVII – першая палова XVIII ст.]// Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай / Пад рэд. М.П.Касцюка. – Мінск: “Экаперспектыва”, 2004. – С. 154-169.
134. Марозава С.В. Рэлігійнае становішча [другая палова XVIII ст.]// Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай / Пад рэд. М.П.Касцюка. – Мінск, 2004. – С. 302-317.
135. Марозава С. Уніяцка-рымска-каталіцкая стасункі (1596–1839 гг.) // Шлях да ўзаемнасці: Матэрыялы X Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гродна – Mір, 24-25 кастрычніка 2002 г. / Пад рэд. І.П.Крэні. – У 2 ч. – Ч. II. – Гродна, 2004. – С. 31-40.

2005 год

136. Гісторыя Беларусі ў кантэксце ёўрапейскай цывілізацыі: Дапаможнік / У.А.Сосна і інш.; Пад рэд. Л.В.Лойкі. – Мінск, 2005. – 344 с. (с. 4-40, 44-74, 83-106).

Дні беларускай культуры ў Кракаве

14–17 красавіка 2004 г. у Кракаве адбыліся Дні беларускай культуры, арганізаваныя студэнцкім Усходнім Колам і Інстытутам усходнеславянскай філалогіі Ягелонскага ўніверсітэта.

У першы дзень ў аудыторыі імя Бабжынскага *Collegium Maius* Ягелонскага ўніверсітэта адбыўся *panel naukowy*, на якім прысутнічала каля 70 чалавек. З уступным словам выступу дырэктар Інстытута ўсходнеславянскай філалогіі прафесар Гжэгож Пшэбінда, які адзначыў, што ў Кракаве ніяма традыцыі беларусістычных даследаванняў. Гэта прычына нізкага ўзроўню ведаў пра гісторыю і культуру Беларусі ў Малапольшчы. Г.Пшэбінда звярнуў увагу на піянерскую, на яго погляд, працу Яўгена Мірановіча па гісторыі Беларусі апошніх двух стагоддзяў і адначасова падзякаваў гарадзенскаму навукоўцу, выкладчыку Ягелонскага ўніверсітэта Генадзю Семянчуку за намаганні ў арганізацыі Дзён беларускай культуры ў Кракаве.

Дыскусію вёў Генадзь Семянчук. Ён засяродзіў увагу на даўніхнавуковых сувязях Беларусі з Кракавам і падзякаваў беластоцкім калегам – Яўгену Мірановічу і Алегу Латышонку – за новую, аб'ектыўную панараму беларускай гісторыі, якую тыя прадставілі ў сваіх апошніх манографіях. Акрамя таго Г.Семянчук заўважыў, што афрама вышэйзгаданых ў зале прысутнічаюць іншыя прадстаўнікі беларускай культуры – драматург Сяргей Кавалёў, а таксама паэтка і перакладчыца Наталля Русецкая.

Прафесар Ягелонскага ўніверсітэта Анджэй Хвальба распавёў пра сваё ўяўленне месца мінулага Беларусі ў гісторыі Еўропы. А.Хвальба засяродзіў увагу слухачоў на асаблівасцях і ролі “руسінскай” традыцыі ў ВКЛ, называючы яго “руска-літоўскай дзяржавай”. У сваім выступе ён сцвердзіў, што палякі не маюць мандата, каб лічыць Рэч Паспалітую ўласнай дзяржавай, нягледзячы на паланізацыю беларускіх элітаў у ВКЛ і польскую культурную дамінацыю ў жыцці шматнацыональной краіны. А.Хвальба падкрэсліў істотнасць беларускага фактару ў развіцці супольнай дзяржавы. Польскі гісторык палічыў няслушным стэрыятыпнае сцвярдженне, паширанае ў польскай грамадскай і навуковай думцы аб tym, што хрышчэнне ў ВКЛ адбылося толькі ў часы Ягайлы ў канцы 14 ст. Акрамя таго ён нагадаў, што ў ВКЛ адбывалася беларуская мова, якая з часам саступіла месца польскай. Адраджэнне беларускага руху і культуры ў 19 ст. праходзіла ва ўмовах татальнай русіфікацыі. Такім чынам, беларускі рух знаходзіўся паміж дзвюмі канкурэнтамі – паланізаванай беларускай шляхтай і польскай шляхтай з Кароны з аднаго боку, расейскай мовай і культурай – з другога. Прафесар са здзіўленнем заўважыў яшчэ адну адметнасць грамадскага развіцця незалежнай Беларусі – рускамоўныя беларусы з’яўля-

юцца носьбітамі беларускай нацыянальнай самасвядомасці. Ён нагадаў пра нацыяналізм ірландцаў, якія размаўляюць на англійскай мове.

Г.Пшэбінда заўважыў што ЎІнстытуце ўсходнеславянскай філалогіі беларусістыка моцна падтрымліваецца. Гэтай праблематыкай займаўся, напрыклад, прафесар-мовазнаўца Лужны. Але універсітэт не мае магчымасцяў праводзіць грунтоўныя даследаванні ўгэтай галіне. Маўляў, Кракаў не мае адпаведнага навуковага патэнцыялу, у сэнсе кадраў (?). Професар падтрымаў люблінскага вучонага Ежы Клачоўскага, што трэба пісаць гісторыю народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы нанава і адмовіцца ад тэзісу, што гісторыю маюць толькі тыя народы, якія збудавалі ўласную дзяржаву.

Професар Яўген Міранович звярнуў увагу на вельмі сціплыя веды палякаў пра Беларусь і беларусаў. Яны абмяжоўваюцца газетнымі і тэлевізійнымі паведамленнямі. І хоць 70% беларусаў жыве ў гарадах, у польскіх мас-медыях Беларусь падаецца як краіна вёсак і калгасаў. Далей ён падкрэсліў, што Беларусь заўсёды была ласым кавалкам, за валоданне якой змагаліся суседнія дзяржавы. Я.Міранович надзвычай цікава расказаў пра спецыфіку Беласточчыны, дзе Беларусь лепш ведаюць дзякуючы іподзённым контактам, і пра ментальнасць “простага”, сярэднестатыстычнага беларуса. Апошнім выступу ў Яўген Вапа, які адзначыў, што Польшча не выпрацавала мэтанакіраванай палітыкі адносін да Беларусі. Беларусь не з'яўляецца аб'ектам зацікаўленасці суседзіў, нават калі там адбываюцца важкія падзеі, напрыклад, сусветныя спартыўныя спаборніцтвы. Галоўным у ягоным выступе быў аповяд пра намаганні, якія чыняцца ў Беластоку, дзе перакладаюцца на польскую мову творы класікаў і сучасных беларускіх паэтаў і пісьменнікаў.

Гэты красавіцкі дзень завяршыўся вечарам у тэатры “Гратэск”, дзе глядачы ўбачылі трагікамедыю Янкі Купалы “Тутэйшыя” ў выкананні акцёраў Гарадзенскага тэатру лялек. Гэта быў лагічны працяг навуковай дыскусіі, мастацкі аповяд пра Беларусь і беларусаў, асаблівасці іх ментальнасці.

15 красавіка ў перапоўненай зале клуба “Pod Jaszcziurami” адбыўся выступ гарадзенскага барда Віктара Шалкевіча. На наступны дзень беларускі музыкант Алесь Лось распавёў пра старадаўнія беларускія інструменты – дуды, ліру і скрыпку, іх ролю ў беларускай культуры, а гэтаク жа даў урок беларускіх народных танцаў. Вечарам гэтага ж дня ў клубе “Pod Jaszcziurami” адбылася прэзентацыя беларускіх паэтаў маладой генерацыі – рамантычнай паэзіі Наталлі Русецкай, постмадэрнісцкіх вершаў Юры Гуменюка ды стылёва разнародных твораў Юрася Пацюпы. Вечар вёў беларускі драматург Сяргей Кавалёў, які заўважыў, што ў Кракаве адбываецца хутчэй прэзентацыя беларускай культуры Гарадзеншчыны, а не ўсёй Беларусі.

Наталля Юры Гардзееў

КНІЖНЫ АНОНС

Місарэвіч Н.В. Магдэбургскае права на Беларусі. Гродна, 2003. – 107 с.

Хочацца зварнуць увагу беларускіх медыевістаў і спецыялістаў па гісторычнай урбаністыцы на манаграфію гарадзенскай даследчыцы Наталлі Місарэвіч. Яе кніга – гэта спроба гісторычнага даследавання сродкам і юрыдычнай навукі. Пры гэтым аўтарка шырока выкарыстоўвае апублікованыя і неапублікованыя дакументальныя крыніцы, якія дазваляюць аналізація асноўныя этапы пашырэння і існавання магдэбургскага права на беларускіх землях. У прыватнасці, адзін з раздзелаў манаграфіі цалкам прысвячаны аналізу прывілеяў (прывілеі вялікакняжацкім і прыватнаўласніцкім гарадам, фундацыйных і канфірмацыйных прывілеяў) як гісторычнай крыніцы.

Упершыню ў беларускай гісторыяграфіі Н.Місарэвіч паспрабавала вызначыць склад і кампетэнцыю органаў кіравання і суда гарадоў з магдэбургскім правам, акрэсліць месца магдэбургскага права ў прававой сістэме ВКЛ. На думку аўтаркі, пашырэнне магдэбургскага права ў Беларуска-Літоўскай дзяржаве з'яўлялася своеасаблівым прававым эксперыментам па адаптациі ў нацыянальную сістэму права “чужых” (іншаземных) нормаў, якія павінны былі запоўніць пэўны прававы вакуум у асобных галінах сацыяльна-еканамічнага і палітычнага жыцця. “Жывучасць” той або іншай нормы пацвярджала практика. Калі вынікі былі пазітыўнымі, то норма замацоўвалася ў пацвярджальным прывілеі на магдэбургскага права. Пра “неякансную” норму проста забывалі. Пры гэтым нормы магдэбургскага права дзеянічалі ў тым аб’ёме, у якім яны не парушалі агульнадзяржаўных нормаў і нормаў звычаёвага права (с. 94-95).

Алесь Смалянчук

Вольныя муляры ў беларускай гісторыі. Канец XVIII – пачатак XX ст. / Укладальнік і рэдактар А.Ф.Смалянчук. Вільня: Gudas, 2005. – 278 с.

Кніга стала першай у беларускай гісторыяграфіі комплекснай спробай навуковага асвятлення феномена вольнага мулярства (масонства) у мінулым Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.). Аўтары імкнуліся сродкам і навуковага аналізу “праверыць” антымасонскія стэрэатыпы масавай свядомасці.

Зборнік пачынаецца раздзелам *Даследаванні*, які ўтрымлівае аналітычныя матэрыялы. Аўтарамі тэкстаў з'яўляюцца беларускія гісторыкі і архіўсты – Марыяна Сакалова і Сяргей Рыбчонак (Менск), Вячаслаў Швед

і Алесь Смалянчук (Гародня), Юры Гардзееў (Гародня-Кракаў). Трэба адзначыць публікацыю перакладаў артыкулаў двух вядомых польскіх даследчыкаў вольнага мулярства – Станіслава Малахоўскага-Лэмпіцкага (1884-1959) і прафесара Тадэвуша Цагельскага, галоўнага рэдактара часопіса “*Arс Regia*”, своеасаблівага навуковага цэнтра польскага масонства. Артыкул С.Малахоўскага-Лэмпіцкага (“Міцкевіч і вольнае мулярства”) прысвечаны адносінам славутага паэта да “каралеўскага майстэрства”, а тэкст Т.Цагельскага (“*Ordo in Chao*”. Вольнае мулярства і крызісы эпохі Асветніцтва”) знаёміць чытача з сацыяльна-палітычнай пазіцыяй вольных муляраў Еўропы ў эпоху Асветніцтва.

Раздзел *Дакументы і матэрыялы* ўтрымлівае тэксты Канстытуцыі і Статуту таў вольных муляраў, паводле якіх была арганізаваная дзеянасць ложаў на беларускіх землях у разгледзеным перыяд. Большасць з дакументаў упершыню друкуецца ў беларускай навуковай літаратуры. Англамоўныя і польскамоўныя тэксты таксама ўпершыню перакладаюцца на беларускую мову. Пры перакладзе гэтых дакументаў, а таксама пры рэдагаванні аналітычных тэкстаў зборніка ўзнікла праблема тэрміналогіі. Менавіта таму ў зборніку змешчаны *Слоўнік найбольши пашыраных масонскіх тэрмінаў* (В.Швед і А.Смалянчук). Была зроблена спроба пэўнай уніфікацыі спецыфічных масонскіх тэрмінаў. У прыватнасці, гэта датычыць самой назвы прыхільнікаў “каралеўскага майстэрства”. У матэрыялах зборніка апрач агульнапрынятага тэрміна “масоны” шырока ўжываюцца тэрміны “вольныя муляры”, “дзеці ўдавы”, “браты”. Асабліва часта сустракаецца першы з іх. Ягонае ўжыванне абумоўлена тым, што для большасці чытачоў тэрмін “вольны муляр” з’яўляецца новым і не ўтрымлівае таго асуджальнага сэнсу, якім антымасонская пропаганда надзяліла тэрмін “масон”. Аднак тэрміналагічны пошукі нельга лічыць закончанымі. Прапанаваны *Слоўнік* трэба разглядаць як пачатковы этап гэтай працы.

Уваже чытача таксама прапануе ѹца *Храналогія гісторыі вольна-мулярскага руху*, у якую ўключаныя найбольш значныя падзеі беларускай мінуўшчыны (аўтары М.Сакалова і А.Смалянчука), а таксама *Бібліяграфія* (А.Смалянчук). Больш глыбокаму разуменню сутнасці фено мена вольнага мулярства ў айчыннай гісторыі паспрыяе знаёмыства з канкрэтнымі гістарычнымі постасцямі. Аўтарамі партрэтаў вольных муляраў у адпаведнай рубрыцы былі Іна Соркіна (Гародня), Вольга Шаталава (Менск) і Алесь Смалянчук. Стаялленне да Ордэна вольных муляраў адлюстраванае ў рубрыцы *Вольныя муляры ў ацэнках і меркаваннях сучаснікаў і даследчыкаў*.

A.S.

Вялікі А.Ф. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944-1946). Мінск: ВВЦ БДПУ, 2005. – 319 с.

Аб'ектам аўтарскага даследавання стала рэпатрыяцыя польскага насельніцтва з БССР у Польшчу і беларускага насельніцтва з Польшчы ў БССР ў другой палове 40-х гг. XX ст. На думку аўтара, перасяленне сталася “значным палітычным, эканамічным, сацыяльным, дыпламатычным фактам беларуска-польскіх адносін сярэдзіны 40-х гг., які наўпраст закранаў нацыянальна-дзяржаўныя інтарэсы Беларусі” (с.3). Анатоль Вялікі пасправаў даць навуковую ацэнку гэтаму працэсу ў кантэксле агульнаеўрапейскай пасляваеннай гісторыі, найважнейшай старонкай якой былі змены межаў у Цэнтральна-Усходнім Еўропе. У вялікай ступені даследаванне грунтуюцца на неапублікованых дакументах з Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь. У прыватнасці, шырока выкарыстоўваліся матэрыялы былога архіва ЦК КПБ.

Манографія складаецца з чатырох раздзелаў (Раздел I. Савецкая польская мяжа і Беларусь: погляд з Усходу і Захаду; Раздел II. З “Другой Рэчы Паспалітай” у камуністычную Польшчу; Раздел III. Вясна 1945 г. Ад нейтралітetu да татальнага кантролю; Раздел IV. З прасавецкай Польшчы ў камуністычную Беларусь), біографічных звестак пра найбольш актыўных партыйных і дзяржаўных арганізатаў рэпатрыяцыі і дадаткаў (пераважна табліцы па колькасці перасяленцаў з розных рэгіёнаў БССР).

Анатоль Вялікі прыйшоў да высьновы, што перасяленне палякаў з заходніх абласцей БССР у Польшчу было адной з найбольш масавых хваляў беззваротнай міграцыі насельніцтва. Каля 240 тыс. чал. добраахвотна прынялі рагшэнне аб змяненні грамадзянства і пераездзе ў Польшчу (с.222). Адначасна ў БССР з Польшчы пераехала толькі 27,8 тыс. (с.223). Паводле аўтара, “перасяленне разарвала трывалыя і ўстойлівыя, роднасныя, сяброўскія, суседскія сувязі, парушыла лад жыцця, значна змяніла традыцыйную структуру насельніцтва... раз’яднала сем’і і родзічы, суседзяў, знаёмых. Для соцень тысяч людзей гэта была асабістая трагедыя” (с.223). Варта, аднак, заўважыць, што перасяленцы з БССР у Польшчу пазбеглі масавых пасляваенных рэпресій, гвалтоўнай калектывізацыі, а таксама палітыкі русіфікацыі, ахвярамі якіх сталі жыхары пасляваеннай Беларусі.

Алесь Смалянчук

Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego/ Redaktorzy Tadeusz Bujnicki, Krzysztof Stępnik. Lublin: Wyd. UMCS, 2005. – 342 s.

Кніга ўяўляе сабой зборнік матэрыялаў міжнароднай навуковай канферэнцыі “Апошнія грамадзяніне Вялікага Княства Літоўскага”, якая адбылася ў Раскошы (на Падляшшы) у верасні 2003 г. Удзельнікамі канферэнцыі

былі гісторыкі і літаратуразнаўцы з Польшчы, Літвы, Беларусі і Венгрыі. Прадметам абмеркавання стала свядомасць многіх вядомых польскіх, беларускіх літоўскіх палітыкаў, навукоўцаў і літаратараў XX ст., якія адчувалі ўласную духоўную прыналежнасць да колішняга Вялікага Княства Літоўскага, у пэўным сэнсе былі ягонымі “апошнімі грамадзянамі”.

Сярод матэрыялаў зборніка прыцігваюць увагу тэксты Марцэлі Космана (Wileńscy badaczy dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego na rozdrożu (по 1945 г.)), Яна Паморскага (Historiografia i pamięć. Myśl historyczna Jerzego Giedroycia), Анджэя Пукшты (Postawy wileńskich Polaków pod niemiecką okupacją w latach 1915–1918), Аляксандра Фьюіта (Wielkie Księstwo Litewskie: między utopią a nostalgią), Яна Відацкага (Józef Piłsudski – ostatni obywateł Wielkiego Księstwa), Уладзімера Мякішава (Iwan I.Łappo (1869–1944) – dwa wymiary życia uczonego) ды інш. Беларуская гісторыяграфія прадстаўленая артыкуламі Аляксандра Вабішчэвіча (Ідэя Вялікага Княства Літоўскага ў беларускай думцы міжваеннага перыяду. 1920–1930) і Алеся Смаленчука (Беларусы сярод краёўцаў).

Алесь Смалянчук

Żołędowski Cezary. Białorusini i Litwini w Polsce, Polacy na Białorusi i Litwie. Uwarunkowania współczesnych stosunków pomiędzy większością i mniejszościami narodowymi. Warszawa: ASPRA-JR, 2003 – 360 s.

Кніга паліtolага з Варшаўскага юніверсітэту прысвечана чатырох групам нацыянальных меншасцяў у Беларусі, Летуве і Польшчы. Увага аўтара сканцэнтраваная на ўзаемаадносінах паміж большасцю, якую складае тытулярная нацыя краіны і выбранымі нацыянальнымі меншасцямі. Не разглядаюцца летувіская меншасць у Беларусі і беларуская ў Летуве.

Першы раздзел высвятыле тэарэтычны і тэрміналагічны аспекты праблемы. Другі раздзел апісвае гісторыю ўзнікнення меншасцяў у трох краінах. Апошнія тры раздзелы прысвечаныя аналізу фактараў, якія ўпłyваюць на ўзаемаадносіны паміж большасцю і меншасцю, а таксама высвятыленню харектару сувязяў нацменшасцяў са сваімі нацыянальнымі дзяржавамі.

Варты адзначыць імкненне аўтара да аб'ектыўнасці і бесстароннасці ў навуковым апісанні праблемаў, якія маюць моцную палітычную і ідэалагічную афарбоўку. Некаторыя прэтэнзіі можна прад'яўіць толькі да раздзела, прысвечанага гісторыі названых меншасцяў у паасобных краінах. У ім не выяўляецца, а нават нібы затушоўваецца істотная розніца ў пауставанні беларускай і летувіскай меншасці ў Польшчы (аўтактоны) і польскай у Летуве і Беларусі (вынік асіміляцыйных працэсаў навейшага часу).

Аляксандар Краўцэвіч